

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3 / 2018
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	канд. филол. наук;
Нуржаксина М.	маг.филол.н., корректор

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-19-53;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 3 / 2018

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 28.09.2018 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 21,9 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №106.

Подписано в печать 28.09.18 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 21,9 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №106.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абилдинова Ж.Б. Ассоциативный эксперимент как инструмент психолингвистического исследования языкового сознания	5
Абдол Э.Д., Леонова А.И. Современная классификация наименований реалий эпохи Ч. Диккенса (современные «живые» наименования)	13
Анищенко О.А., Батырбекова З.А. Идеологема: из истории изучения термина	19
Ахметова Б.З., Калиев Б.Н. К вопросу об эволюции языковой диалектной личности на территории Костанайской области	24
Гиздатов Г.Г. Метатеоретические аспекты изучения медиального пространства Казахстана	30
Есенбекова Ұ.М. Ақпараттық-технологиялық эволюция: саяси коммуникацияның ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы	38
Есенбекова Ұ.М. Бұқаралық коммуникация құралдарындағы саяси коммуникация мәселелері	42
Жумагулова О.А., Каирбекова И.С., Мусин Л.К. Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудағы негізгі танымдық бірлік – концепт	47
Казиева Г.С. Инвариант как основа формирования вариативности в системе языка	52
Казкенова А.К., Еркабылова Н.Н. Переключение кодов и соблюдение / нарушение норм	57
Кондратова А.А., Табакова З.П. Визуализация цифрового контента в интернет-СМИ Казахстана	64
Құрман Н.Ж. Қазақ саяси шешендігі және саяси лингвистика мәселелері	71
Нурбаева А.М. Когнитивная функция рекламного текста	77
Нурбаева А.М. Разнообразие трактовок понятия «Когнитивная поэтика»	84
Нығметова Б.Д. Функциональные особенности публицистической метафоры	90
Нығметова Б.Д. Метафора лингвистикалық құбылыс ретінде	97
Табакова З.П., Козел В.В. Вербализация концепта «Женщина» в поговорках русского и казахского языков	105
Темирова Ж.Г. Концепт «Смерть» в индивидуально-авторской картине мира Роллана Сейсенбаева (на материале романа «Мертвые бродят в песках»)	112
Шақаман Ы.Б. Когнитивті лингвистиканың ғылыми парадигмасы	126

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Какжанова Ф.А., Жуынгаева З.Н. Түрлену категориясы көне түркі тілдерінде	133
---	-----

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Aldabergenova A.A. Functional peculiarities of translation of american absurd literature	138
Әлтай А.Д., Айтуғанова С.Ш. Асан қайғы толғауларындағы елдік мұрат	143
Жұмай Н., Тәжібаева С.Ж. О. Бөкей шығармаларының ғылыми еңбектердегі көрінісі	150
Zhussip K.P., Zhussupov N.K., Baratova M.N., Shapauov A. Magzhan Zhumabaev – poet-artist	155
Zhussip K.P., Zhussupov N.K., Baratova M.N., Shapauov A.K. Romanticism of Magzhan Zhumabaev	161
Керімбекова Б.Д., Насиева А.С. 1960-1990 жылдардағы қазақ поэзиясындағы Махамбет рухы	166
Құралқанова Б.Ш. Әдебиеттану ғылымындағы жанр мәселесі.....	174
Оразбек М., Кажыбаева Г. Әкім Тарази шығармашылығындағы суреткер субъективизмі...	180
Оразбек М., Кажыбаева Г. Ғалым Р.Тұрысбек – ұлт руханиятын жоқтаушы	186
Түймебекова А. Б. Момышұлының шығармашылығындағы әдеби-теориялық мәселелер ..	189
Шакирова К.М. Қазақ поэзиясы қапан сатыбалдин талдауында	192
Шапауов Ә.К., Туровская Е.И., Қабыкен М.Ә. Комедиядағы шындық	196

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Барямова Р.К. Online teaching of foreign languages (English) as an effective way of solving the problem of teaching staff shortage at schools in remote areas	203
Гурбанова А.А. Современные условия при развитии самостоятельной учебной деятельности учащихся	208
Какимова М.Е., Олькова И.А., Сураганова Д.Х. Особенности технологии коучинг в преподавании английского языка	213
Маймакова А.Д., Кадырова Г.Р., Кажығалиева Г.А., Жумагулова Б.С. Компетентностно-коммуникативный подход к обучению общеобразовательным языковым дисциплинам будущих учителей-предметников	217
Назарова Г.Ж. Проектная методика как средство развития познавательной деятельности на уроках иностранного языка	224
Немченко Н.Ф., Капаргазина А.Ж. К вопросу о системе фонетических упражнений для формирования навыков произношения английского языка	228
Олькова И.А., Какимова М.Е., Матина А.О. Peculiarities of creating a collaborative environment at the lesson of foreign language in the frame of updated curriculum of education	233
Сағынаева Г.Ә., Оразханова М.И. Жоғары мектепте қазақ поэзиясын тәжірибешілік сабақтарда оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері	238
Смагулова Н.К., Курманова А.К., Жуkenова С.К. Функционалдық сауаттылық: жаңартылған білім мазмұны	242
Cherepanov L., Donigian L. The Effectiveness of Teaching English Through Project Based Learning	247
Tobulbaeva G.S. Communicative barriers and difficulties of the students in the english language learning process	254

УДК 81-119

Ж.Б. Абильдинова

кандидат филологических наук, докторант, Бишкекский гуманитарный университет им. К. Карасаева, г. Бишкек, Кыргызская Республика

**АССОЦИАТИВНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ КАК ИНСТРУМЕНТ
ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ**

Статья посвящена изучению ассоциативного эксперимента как метода реконструкции языкового сознания. В работе проводится анализ исторических предпосылок изучения языкового сознания методом ассоциативного эксперимента, а также рассматриваются понятия «ассоциация», «свободный ассоциативный эксперимент», «слова-стимулы», «слова-реакции», «ассоциативное поле», «ассоциативные связи», «ядро», «периферия». На основе исследовательского материала обобщаются данные психолингвистических экспериментов, позволяющие сделать вывод о том, что ассоциативные исследования дают возможность получить более глубокие и достоверные сведения о национально-культурной специфике языкового сознания и самосознания этноса, его языковой картине мира.

Ключевые слова: ассоциация, ассоциативный эксперимент, языковое сознание, слово, слово-стимул, слова-реакции, ассоциативное поле, национально-культурная специфика.

ВВЕДЕНИЕ

Ассоциативный эксперимент как один из основных и эффективных психолингвистических методов исследования занимает особое место, поскольку позволяет получить объективное представление о содержании и функционировании разных слоёв языкового сознания, выявить ментальные образы, когнитивные стереотипы, которые находятся в вербальной памяти того или иного этноса. Это дает нам возможность рассматривать ассоциативный эксперимент как важный исследовательский инструмент, с помощью которого можно проникнуть в глубинные тайны человеческого сознания и подсознания и получить объективные данные о базовых ценностях и установках, а также семантических связях слов и отражающихся в них понятиях. Совершенно очевидно, что «ассоциативный метод можно рассматривать также как специфичный для данной культуры и языка «ассоциативный профиль» образов сознания, интегрирующий в себе умственные и чувственные знания, которыми обладает конкретный этнос» [1. с. 67].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Впервые термин ассоциация («ассоциация идей» - association of Ideas) был введен в научный оборот английским философом и педагогом Дж. Локком (J. Locke), развившим теорию познания, суть которой состояла в том, что происхождение всех знаний возникает из чувственного восприятия внешнего мира. На основе чувственного и рефлексивного опыта появляются простые (содержащие только одно восприятие или представление в уме) и сложные (образующиеся произвольно в результате соединения простых идей, а также через

абстракцию путем сопоставления или обобщения) идеи, которые связаны в сознании по закону ассоциаций. Другой английский философ и историк Д. Юм (D. Hume) полагал, что когнитивная сфера психики человека состоит из идей (представлений), объединенных ассоциациями. В ассоциациях Юм видел главный способ мышления посредством чувственных образов памяти и воображения. В свою очередь D. Hartley (Д. Гартли), разработал теорию ассоциаций, согласно которой все без исключения психические процессы как результат мозговой деятельности, подчиняются закону ассоциации, который является таким же неизменным как закон причины и следствия и таким же универсальным как закон всемирного тяготения.

Выделение принципа ассоциации становится основным механизмом изучения и объяснения всех психических процессов человека D. Hartley (Д. Гартли), J. Mill (Дж. Миль), T. Brown (Т. Браун), A. Bain (А. Бэн), H. Spencer (Г. Спенсер): психику образуют первичные психические образования - сенсации (ощущения), чувства, образы и более сложные вторичные - мысли, представления, чувства, которые возникают посредством ассоциаций. Ассоциативная психология как одно из направлений мировой психологии оказала влияние на разработку новых методов изучения: образной и механической памяти (H. Ebbinghaus (Г. Эббингауз), F. Galton (Ф. Гальтон), E. Lee Thorndike (Э. Ли Торндайк), мотиваций (S. Freud (З. Фрейд), K. Jung (К. Юнг)), патологических изменений психики (Э. Краепелин (Э. Крепелин), Э. Bleuler (О. Блойлер)), рефлексорной теории (И.М. Сеченов, И.П. Павлов). Методика ассоциативного эксперимента была разработана в практической психологии американскими психологами А. Розановым (A. Rozanov) и Г. Кентом (H. Kent).

Безусловно, ассоциативная теория мировой психологии создала предпосылки для изучения сознания человека, а потому ассоциативный эксперимент как научный метод стал использоваться не только в таких гуманитарных науках, как психология, психиатрия, социология, но и в психолингвистике. Основой для изучения психолингвистических вариантов ассоциативного эксперимента послужили исследования зарубежных ученых: A. Thumb (А. Тумба), K. Marbe (К. Марбэ), Ch. Osgood (Ч. Осгуда), J. Deese (Дж. Диза). А. Тумб и К. Марбэ с помощью ассоциативного эксперимента установили, что слова-стимулы способны вызывать у испытуемых одинаковые реакции, частота которых свидетельствует о психолингвистическом механизме процесса ассоциирования, в котором задействованным оказывается не только сознание, но и язык. Ч. Осгуд посредством изучения ассоциаций изучил природу человеческой речи, которая рассматривалась им как опосредованная реакция на речевые и неречевые стимулы [2]. Исследование ассоциативных связей слова позволило Осгуду разработать модель психофизиологического порождения речи и выйти на проблему эффективной коммуникации. Дж. Диз при проведении ассоциативного эксперимента обращался к исследованию содержания отдельного слова и ввел в лингвистику понятие ассоциативного значения слова, под которым им понималось потенциальное распределение ассоциаций на определенное слово-стимул [3].

Лингвистическая теория ассоциаций связана с психологическим направлением в лингвистике и его представителями А. Потемной, Ф. Фортунатовым и др. Определяющим подходом в трудах этих ученых был «лексикоцентрический подход к исследованию ассоциаций, для которого было характерно изучение ассоциативного значения слова и организации лексикона, а сами ассоциации рассматривались как одно из средств доступа к внутреннему лексикону человека» [4].

В последующем метод ассоциативного эксперимента был усовершенствован в трудах А.Р. Лурии, А.А. Леонтьева, О.С. Виноградовой. Опираясь на психофизиологические особенности человека, А.Р. Лурия и О.С. Виноградова использовали ассоциативный эксперимент для выявления не только словесной, но и двигательной реакции испытуемых, что расширило возможности распознавания аффективных реакций. А.Н. Леонтьев осуществлял эксперименты, направленные на выявление цепного ассоциативного ряда. Суть исследования заключалась в том, что фиксировалось не одно слово, а целый ассоциативный ряд.

Теоретические основы изучения языкового сознания методом ассоциативного эксперимента были заложены Л.М. Васильевым, Г.С. Шура, А.В. Бондарко, И.М. Кобозевой, М.А. Кронгаузом, в чьих научных трудах были разработаны основные вопросы содержательной стороны слова не только как единицы языка и речи, но и элемента различных ассоциативных группировок. А.А. Залевской, Н.О. Золотовой, Е.Ф. Тарасовым были заложены основы лингвокультурологического анализа ассоциативных норм, разработаны модели ассоциирования на материале русского, немецкого, казахского, киргизского и узбекского языков. В лингвокультурологическом аспекте с помощью метода ассоциативного эксперимента другими учеными - М.Х. Манликовой и Л.Н. Титовой исследовались русские и киргизские нормы, Н.П. Бутенко, Д.И. Тереховой - русские и украинские ассоциативные нормы, Ю.Е. Ульяновым - латышские и русские ассоциативные нормы, Ф. Рарр (Ф. Папп) - русские и венгерские. Ассоциативный эксперимент как один из методов исследования семасеологии был применен В.А. Масловой и И.Л. Медведевой, которые изучили синонимические и антонимические отношения между лексическими единицами в их системной обусловленности, выявили особенности семантических контактов между словами. Социолингвистическое исследование с применением этого метода было осуществлено Р.М. Фрумкиной, целью эксперимента которой было выяснение отношения испытуемых к определённым социально-идеологическим понятиям, полученное непрямым опросом. Концептуальные исследования на основе применения метода ассоциативного эксперимента проведены Е.С. Кубряковой, Н.В. Уфимцевой, результаты исследования которых доказали, что в основе ментального лексикона человека лежат ассоциации.

В настоящее время метод ассоциативного эксперимента достаточно широко применяется при изучении образов сознания, опосредованных единицами лексикона человека. Концептуальные идеи и положения об этнокультурной специфике языкового сознания, а также методика его изучения посредством ассоциативного эксперимента излагаются в трудах Е.Ф. Тарасова, А.М. Шахнаровича, Ю.А. Сорокина, Ю.Н. Караулова, А.А. Залевской, Н.В. Уфимцевой, Г.А. Черкасовой, Н.В. Дмитриук и др. Экспериментальные исследования, посвященные изучению различий содержания образов сознания в процессе межкультурной коммуникации, осуществляются А.А. Залевской, Н.О. Золотовой, Н.В. Уфимцевой, Г.А. Черкасовой, Ю.Н. Карауловым, З.К. Ахметжановой, Г.Г. Гиздатовым, Н.В. Дмитриук, Ф.И. Артыкбаевой, Ж.А. Джамбаевой и др.

Ассоциация, исходя из этимологии данного слова, от лат. *associatio* «соединение» - это связь, возникающая в сознании человека между различными объектами, явлениями действительности, фактами и проявляющаяся в том, что появление в сознании одного из образов влечет за собой появление другого. Такая связь основана на личном или культурном опыте индивида и закреплена в его памяти. Это позволяет говорить о том, что фрагменты действительности и понятия, отраженные в человеческом сознании обладают своим ассоциативным аналогом. Ассоциации образуются в результате соответствующих психических процессов, «в которых одно явление приобретает значение сигнала другого явления» [5, с. 136]. Существуют различные виды ассоциаций: вербальные и невербальные - предметные, визуальные, звуковые, музыкальные, цветовые, одоративные, вкусовые и т.д.

Что касается ассоциативного эксперимента, то под ассоциативным экспериментом в психолингвистике понимается метод, направленный на изучение вербальных ассоциаций у представителей различных этнических общностей на заданные в ходе опроса словастимулы. В рамках ассоциативного эксперимента искусственно создается ситуация, при помощи которой фиксируются фрагменты языкового сознания, отражающие идеальное содержание психического мира человека в реальный момент времени. Ассоциативный эксперимент, как метод изучения языкового сознания, дает возможность определить отношение человека к тем или иным реалиям окружающего мира и выявить круг ценностей через неосознанную реакцию на конкретные понятия, например, *государство, семья, религия*.

В лингвистических и психолингвистических исследованиях (Е.И. Горошко [4], А.А. Леонтьев [6], В.П. Белянин [7], Е.А. Маклакова [8] и др.) выделяют следующие основные варианты ассоциативного эксперимента:

1. «Свободный» ассоциативный эксперимент. Испытуемым предлагают ответить словами – RR (любое слово в ответ на предъявленный стимул S), ничем не ограничивая ни формальные, ни семантические особенности слов RR. Целью данной разновидности (варианта) эксперимента является выявление национально-культурной специфики образов, лежащих на поверхности сознания, в оперативной памяти индивида.

2. «Направленный» ассоциативный эксперимент. Экспериментатор некоторым образом ограничивает выбор предполагаемых RR, испытуемому предлагается называть только слова определенного грамматического или семантического класса (например, подобрать прилагательные к существительным, или отвечать только существительными и т.д.). Целью данного варианта эксперимента является выявление образов, находящихся глубоко в сознании носителя языка и интерпретируемых им.

3. «Цепной»/«цепочный» ассоциативный эксперимент. Этот вид эксперимента рассматривается и как разновидность свободного ассоциативного эксперимента с регистрацией цепи ответов, и как эксперимент с продолжающейся реакцией. Испытуемым предлагается реагировать на слово-стимул сразу несколькими любым количеством слов – R_i, первым пришедшим в голову при предъявлении слова – S, ничем не ограничивая ни формальные, ни семантические особенности слов. Целью этого вида эксперимента является выявление неуправляемого, спонтанного, протекания процесса воспроизведения содержания сознания и подсознания субъекта [4;6;7;8;].

В нашем исследовании мы используем методику свободного ассоциативного эксперимента. Данная техника психолингвистического анализа подразумевает собой опрос большого количества испытуемых (от 300 до 1000 и более), объединенных некоторой общностью (территория проживания, язык, национальность, профессия и т.д.) на предмет выявления их ассоциаций-реакций на определенное стимульное слово. Сам эксперимент проводится следующим образом: респондентам раздают анкеты (стимульный материал) и предлагают в течение определенного отрезка времени (обычно 10-15 минут) напротив каждого слова-стимула написать спонтанные реакции. Анкеты с полученными данными собираются и обрабатываются.

Слова-стимулы (вербальные стимулы) - это набор слов, предназначенный для выявления ответной реакции, при этом слова предлагаются последовательно, таким образом, чтобы испытуемым было непонятно, с какой целью осуществляется психолингвистический эксперимент. Словесные ассоциации должны быть спонтанными, поэтому стимулы задаются так, чтобы у испытуемого не было времени на обдумывание реакции.

Слова-реакции – это вербально выраженные ассоциации, возникающие как реакция на слова-стимулы, ментальный лексикон современного носителя языка, отражающий особенности сознания, культуры, жизненных позиций, модели поведения современного носителя языка. Слова-реакции помогают определить существующие в сознании связи между словами и выявить характер их взаимодействия в различных процессах понимания, хранения и порождения речевых высказываний, они непосредственно связаны в ассоциативной вербальной сети (как способе репрезентации языкового сознания).

Полученные слова-реакции носителей языка на одно слово-стимул образуют ассоциативное поле, в котором слова, близкие по значению, объединяются в группы. Ассоциативное поле имеет ядро (реакции, имеющие наибольшее число когнитивных связей) и периферию (единичные, уникальные реакции). Ассоциативное (семантическое) поле – это совокупность ассоциатов, т.е. реакций на слово-стимул, представляющих собой «не только фрагмент памяти человека, но и фрагмент образа мира того или иного этноса» [1, с. 140]. Ассоциативное поле отображает фиксированную систему вербальных ассоциаций, которые являются результатом когнитивной деятельности человека, и представляет собой модель

языкового сознания представителей определенной этнокультуры. Моделирование языкового сознания позволяет описать речевой опыт носителя языка. Ассоциативные поля содержат понятия и представления, фрагменты картины мира, мотивов и оценок, чувств и эмоций, которыми располагает память человека, отражают язык в его предречевой готовности, а также несут в себе значительную экстралингвистическую информацию.

Украинский ученый Е.И. Горошко отмечает, что на ассоциации в ходе свободного ассоциативного исследования влияют следующие немаловажные факторы: лингвистический (определенные характеристики слова-стимула), прагматичный (влияние личности исследуемого), а также условия проведения эксперимента [4]. Отметим, что монография Е.И. Горошко «Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента», посвященная онтогенезу метода свободных ассоциаций является на сегодняшний день комплексным научным исследованием, в котором дается описание психолингвистической модели свободного ассоциативного эксперимента, достаточно подробно и всесторонне обсуждаются прикладные аспекты применения метода свободных ассоциаций в психодиагностике. По убеждению автора монографии, «создание новой интегративной методологии способно объяснить динамику функционирования языкового сознания в интракультурной среде» [Там же].

В настоящий момент в психолингвистике зарождается новое направление – ассоциативная лингвистика (концепция Ю.Н. Караулова), которая является частью психолингвистики и занимается изучением языковой способности человека. Основу ассоциативной лингвистики составляют: лексикография, ассоциативная лексикология и ассоциативная грамматика. По мнению Ю.Н. Караулова, язык следует рассматривать не только как совокупность отношений между элементами его структуры, не только как набор текстовых сообщений, но и множество вербальных ассоциаций в сознании человека, которые представлены в виде ассоциативно-вербальной сети (АВС), соотносимой с языковой компетенцией носителя языка [9, с 182]. АВС имеет многоуровневое строение и состоит из последовательно усложняющихся и иерархически подчиненных уровней: слово или словосочетание – ассоциативное поле – совокупность ассоциативных полей [10, с.15].

Н.В. Уфимцева рассматривает ассоциативно-вербальную сеть в качестве модели языковой картины мира носителя того или иного языка/культуры. Свою концепцию исследователь объясняет рядом следующих положений: во-первых, данная модель отображает речевой и неречевой опыт индивида, а также структуру «разумно-человеческого общения».

Во-вторых, она, находясь в тесной связи с языковой картиной мира, характеризуется системно-целостным характером, что позволяет ввести понятие ядра языкового сознания, содержащего в себе ценности значимые для той или иной лингвокультуры.

В-третьих, эта модель реконструируется путем проведения ассоциативного эксперимента на материале любого языка с привлечением большого числа респондентов. В-четвертых, ассоциативно-вербальная сеть, будучи связанной с процессом речепорождения, способна воспроизводить структуру языковой картины мира «усредненного» носителя языка, в которой заложена система предметных значений. Поэтому ассоциативно-вербальная сеть как способ репрезентации языковой картины мира или как ее материальный аналог не строится искусственно, а «выводится» из фактического материала. И наконец, каждая культура обладает своей системой организации элементов опыта, которая и представляет интерес для психолингвистического исследования [11, с. 251].

В этой связи ассоциативные словари дают возможность зафиксировать психологические представления о связях единиц сознания внутри ассоциативно-вербальной сети. В качестве таких единиц могут выступать представления, образы восприятия, понятия, чувства, эмоции. Материалом для ассоциативных словарей служат результаты психолингвистических экспериментов. Для возможности построения словарей, необходимо, чтобы получаемые ассоциации в ответах испытуемых обозначались исключительно словами.

Одним из первых словарей такого типа был «Словарь ассоциативных норм» Дж. ДIZE (J. Deese), который он приложил к книге «The Structure of associations in language and Thought» («Структура ассоциаций в языке и мысли») (1965). Методика, положенная в основу создания ассоциативного словаря, заключалась в том, что Дж. ДIZE задал слова-реакции, полученные им предварительно на некоторые слова-стимулы, в качестве стимулов, а затем результаты эксперимента подверг факторному анализу и выявил несколько групп слов, напоминающих семантические поля.

На основе методики составления «Словаря ассоциативных норм» Дж. ДIZE (J. Deese) в Эдинбургском университете был создан «Ассоциативный тезаурус английского языка» Дж. Киша (The Associative Thesaurus of English) (1972). Данный словарь содержит лексику, представляющую собой совокупность прямых и обратных ассоциаций, полученных в ходе психолингвистического исследования. Дж. Киш провел свободный ассоциативный эксперимент следующим образом: вначале он задал испытуемым в качестве стимулов 1000 слов и получил реакции на них, затем эти реакции он использовал в качестве стимулов, а в заключении вызванные ими реакции применялись уже как стимулы. Ассоциативный тезаурус, будучи словарем дескриптивного типа, является опорой не только при сравнительно-сопоставительном изучении языков, но и при анализе языкового сознания представителей различных лингвокультур.

На русском языке подобным словарем является «Словарь ассоциативных норм русского языка» (1977) под редакцией А.А. Леонтьева. Словарь был составлен на материале 500 слов – стимулов, реакции на которые были зафиксированы по убыванию частотности. Объем ассоциативных полей составляет от 150 до 650 слов-реакций, полученных на слова-стимулы. Разработанный словарь отражает семантические и синтагматические связи слов, а также наиболее употребительные устойчивые фразы и сочетания носителей русского языка, что делает словарь ценным источником для изучения русского языка и культуры иностранцами.

Словарем современного типа является «Русский ассоциативный словарь» (РАС) под редакцией Ю.Н. Караулова, Ю.А. Сорокина, Е.Ф. Тарасова, Н.В. Уфимцевой, данные которого были собраны в период с 1986 по 1997 г. В словаре представлены ассоциации, полученные путем длительного изучения (около 12 лет) русского языкового сознания. Материалы ассоциативного эксперимента, которые легли в основу словаря помогают воссоздать образ мира, национальные особенности менталитета, а также особенности материальной и культурной жизни русского народа. Ассоциативный тезаурус русского языка является новым типом словаря, моделирующим память и языковое сознание «усредненного» носителя языка и отражающим доминантные для лингвокультуры понятия и связи между ними. В настоящее время в тезаурусе представлены реакции на 6624 стимула, а список разных реакций включает более 100 тыс. единиц.

Объективную картину языкового сознания «усредненного» носителя казахского языка дает «Қазақша ассоциациялық /Казахский ассоциативный словарь» (2014), составленный Н.В. Дмитрюк, Д.А. Молдалиевой, В.Д. Нарожной, Ж.И. Молдановой. Словарь базируется на основе результатов ассоциативного эксперимента, проведенного среди казахстанских студентов – носителей казахского языка. За основу принят словник (112 стимульных слов), созданный Сектором психолингвистики ИЯ РАН и переведенный на казахский язык. В словаре учитывается гендерный фактор, который является если не обязательным, то желательным параметром в исследовании ЯС индивидов и социума в целом.

В последние годы все более актуальными становятся межкультурные и межэтнические исследования, посвященные изучению структуры и содержания языкового сознания носителей той или иной культуры. Несомненно, что выявление ядра языкового сознания является одним из способов изучения системности образа мира (Н.В. Уфимцева), «наивного» реализма носителя языка (С.Г. Незговорова). Ядро языкового сознания образуют слова, выражающие наиболее значимые для данного образа мира понятия и

имеющие наибольшее число связей в ассоциативно-вербальной сети, которая строится по результатам свободного ассоциативного эксперимента.

Впервые идея о выделении ядра ментального лексикона человека (ядра языкового сознания) была выдвинута выдающимся психолингвистом А.А. Залевской, которая провела исследование, основываясь на результатах ассоциативного эксперимента Дж. Киша. Из ассоциативного тезауруса «The Associative Thesaurus of English» было выделено 75 слов-реакций, вызванных большим количеством слов-стимулов и имеющих свыше 300 связей с разными единицами. Наиболее употребительные и ассоциативно активные лексемы, выявленные по материалам прямых и обратных реакций, составили ядро внутреннего лексикона английского языка. Проведенный анализ ядра лексикона человека показал, что слой, состоящий из 75 слов, образует центр ядра носителей английского языка [12]. В связи с этим А.А. Залевская утверждает, что «наличие ядра относится к числу универсальных тенденций в организации лексикона человека и что принадлежность некоторой единицы лексикона к его ядру определяется, прежде всего, ролью этой единицы как средства доступа к системе энциклопедических и языковых знаний» [13, с.112].

Проблеме изучения ядра ментального лексикона человека посвящено исследование Н.О. Золотовой, которая провела его на базе данных «Ассоциативного тезауруса английского языка (1972)», «Русского ассоциативного словаря» (1994-1998), «Славянского ассоциативного словаря: русский белорусский, болгарский, украинский» (2004), «Толкового словаря русского языка глазами детей» (2004). Исследователь выбрал для анализа, русский, украинский, белорусский и болгарский языки с целью разработки психолингвистической теории, способной дать представление об особенностях содержания ядра лексикона в каждом из рассматриваемых языков. Использовались данные как прямого, так и обратного словарей.

Анализ содержания ядра ментального лексикона по 5-ти языкам показал, что в распределении лексики в словарях имеется одно существенное сходство, которое является общей семантической базой для всех языков и этим сходством является концептуальный блок, объединенный общим понятием «Человек». Н.О. Золотова, отмечает что «идентификация большого числа лексем через единицу человек обусловлена как специфическими свойствами значений этой единицы (ранний возраст усвоения, срединное положение по линии абстрактности/конкретности - базисный уровень обобщения, способность без усилий включаться в более общую и в то же время более конкретную категории, узнаваемость слова для носителя языка как узнаваемость знакомого предмета и т.п.), так и важностью ее в культурном отношении» [14, с. 35]. Определения слов в словаре начинаются лексемой *человек*, вслед за которой следует указание сферы или ряда, в котором данное слово является в качестве специального имени «человека»: *мужчина* - человек противоположный женщине по полу; *муж* - мужчина («человек» уже вошло в определение «мужчина»); *отец* - мужчина по отношению к своим детям и т.д. Наряду с этим, было установлено, что критерий выделения ядра основывается на психологическом представлении о связях единиц сознания в психике человека, доступ к которой возможен через ассоциативный эксперимент [Там же, с.6].

ВЫВОДЫ

Таким образом, на сегодняшний день уже сложилась солидная методологическая база изучения языкового сознания методом ассоциативного эксперимента, определены основные положения теории ассоциаций, описаны психолингвистические методики проведения ассоциативных экспериментов, в том числе по исследованию ядра и периферии языкового сознания, сформированы научно обоснованные подходы и пути к их изучению, выявлены модели ассоциирования носителей культуры, разработаны словари ассоциативных норм, созданы различные классификации типов ассоциаций в зависимости от принципов и разных оснований их анализа и т.п. Вместе с тем, проблема этнического менталитета требует

расширения знаний о коллективном языковом сознании, отражающем память об историческом прошлом этноса, ценностях, нормах, стереотипах мышления, поведенческих образцах, связь с культурой и национальной идентичностью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. Сборник статей. – М., 1996 – с. 139-162
2. Deese J. The structure of associations in language and thought. - Baltimore: The John Hopkins Press, 1965.
3. Osgood Charles E. Psycholinguistics, Cross-Cultural Universals, and Prospects for Mankind. - Praeger Publishers, 1988.
4. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента – Харьков; Москва: РА - Каравелла, 2001. – 320 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы онтологии, логики и психологии - М., 1997 – С. 136
6. Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М., 1977. – 192 с.
7. Белянин В.П. Психолингвистика. Учебник. 2-е изд. — М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2004. - 232 с.
8. Маклакова Е.А., Стернин И.А. Теоретические проблемы семной семасиологии. – Монография. – Воронеж: «Истоки», 2013. – 277 с.
9. Караулов Ю.Н. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации художественного текста // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ - Братислава, 1996-151-186.
10. Караулов Ю.Н. От структуры ассоциативного словаря к структуре языковой способности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Филология. Журналистика. -№1-1994- с.15-26.
11. Уфимцева Н.В. 2016 — Языковая картина мира как предмет психолингвистического анализа. *Jezyk i metoda*. - С. 250-256. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <https://bit.ly/2xb8xdm>
12. Залевская А.А. Психолингвистические проблемы семантики слова – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1982. – 136 с.
13. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды – М.: «Гнозис», 2005. - 543 с.
14. Золотова Н.О. Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Тюмень, 2007. – 44 с.

Ж.Б. Абильдинова

Ассоциативті тәжірибе тіл түсінігін психолингвистикалық зерттеудің құралы ретінде

К. Карасаев атындағы Бишкек гуманитарлық университеті
Бишкек қ., Қырғызстан республикасы

Мақала ассоциативті тәжірибе тіл түсінігін қалыптастыру әдістерінің бірі ретінде зерттеуге арналған. Жұмыста тіл түсінігін ассоциативті тәжіриберетінде зерттеудің тарихи алғышарттарына сараптама жасалады, сонымен қатар «ассоциация», «еркін ассоциативті тәжірибе», «ынталандырушы сөздер», «әрекет-сөздер», «ассоциативті аймақ», «ассоциативті байланыс», «өзек», «периферия» түсініктері қарастырылады. Зерттеу материалының негізінде психолингвистикалық тәжірибелердің мәліметтері жалпыланады. Өз кезегінде бұл мәліметтер ассоциативті зерттеулердің тіл түсінігі жайлы ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен этностың сама-сезімі, оның әлем жайлы ойымен тереңірек танысуға жол ашатынына мүмкіндік береді деген тұжырымға әкеледі.

Zh.B. Abildinova

Association experiment as a tool of psycholinguistic research of linguistic consciousness

Bishkek Humanities University named after K. Karasayev,
Bishkek, Kyrgyz Republic

This article is devoted to study of association experiment as a method for linguistic consciousness reconstruction. The work presents analysis conducted in relation to some historical prerequisites of the linguistic consciousness study by association experiment method. Herewith such notions as 'association', 'free association experiment', 'stimulus words', 'response words', 'association area', 'associative bonds', 'core' and 'periphery' are considered. Based on research material the author has made an attempt to summarize the psycholinguistic research data which lead to the conclusion that associative researches make it possible to gain deeper and authentic data concerning national and cultural specifics of the linguistic consciousness and self-consciousness of an ethnic group and its linguistic world view.

УДК 81 – 13

Э.Д. Абдол¹, А.И. Леонова²

¹ кандидат педагогических наук, ст. преподаватель, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан, e-mail: abdol.e@mail.ru

² кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан, e-mail: allochka-leonova@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ НАИМЕНОВАНИЙ РЕАЛИЙ ЭПОХИ Ч. ДИККЕНСА (СОВРЕМЕННЫЕ «ЖИВЫЕ» НАИМЕНОВАНИЯ)

В статье предлагается классификация и описание наименований реалий в произведениях Ч. Диккенса. Предлагается определение понятия реалия в лингвострановедении. Исследуется инвентаризация наименований реалии, представленных в произведениях Ч. Диккенса. Предлагается классификация современных «живых» наименований реалий на исследуемом материале с учетом следующих принципов: употребительности/неупотребительности наименований реалий в современном английском языке; специфики языкового выражения; принципа сохранения/несохранения смыслового объема. Определяется продуктивность современных «живых» наименований реалий эпохи Ч. Диккенса на исследуемом материале.

Ключевые слова: наименования реалий, языковая единица, лингвострановедение, национальный колорит, ценность, современная классификация, продуктивность

ВВЕДЕНИЕ

Принадлежность к национальной культуре реалий определяется их использованием в художественных текстах, которые являются истинными хранителями культуры и отражают исторический, материальный и духовный опыт, накопленный обществом за период его развития. Именно в них зафиксированы ценности, которые стали приоритетными для данной культуры. В работах Ю.М. Лотмана особо подчеркивается тот факт, что вся

известная европейской науке культура основана на письменности. «Представить себе развитую бесписьменную культуру - и любую бесписьменную цивилизацию - невозможно» [1, с. 344]. Текст – одна из форм памяти. Подобно тому, как индивидуальное сознание обладает своими механизмами памяти, коллективное сознание, обнаруживая потребность фиксировать нечто общее для всего коллектива, создает механизмы коллективной памяти. К ним следует отнести и текст. Культура постоянно умножает число текстов, сохраняя для потомков представления об определенной эпохе.

Реалии являются одним из основных объектов лингвострановедения. Реалии присущ национальный колорит, и именно он является решающим фактором при отнесении каких-либо понятий или явлений к реалиям. Реалии представляют собой предметы быта и обихода, обычаи, традиции, понятия материальной культуры, имена известных исторических личностей, деятелей культуры, географические названия, персонажи художественных произведений.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В данной работе представлена современная классификация наименований реалий, отобранных из произведений Ч. Диккенса методом сплошной выборки. Представленное классификационное описание наименований реалий предпринято с учетом:

1) принципа употребительности/неупотребительности наименований реалий в современном английском языке;

2) специфики языкового выражения;

3) принципа сохранения/несохранения смыслового объема.

С учетом вышеперечисленных критериев вторая большая группа охватывает современные, «живые» наименования реалий, т.е. наименования, используемые и сегодня. Данная группа разбивается на две подгруппы: наименования, сохранившие смысловый объем, и наименования, его изменившие. Данные подгруппы выделяются с учетом признака сохранения/несохранения смыслового объема.

Обратимся сначала к наименованиям, сохранившим смысловый объем. Таковыми являются, например, реалии быта, связанные с тем, чему отдавали предпочтение англичане в еде. Конечно, новые блюда входят в рацион, но традиционные английские пудинги и другая выпечка производятся по рецептам, известным со времен Диккенса. Так – *roundcake* - *фунтовый кекс* – очень сдобный кекс, при изготовлении которого берут по фунту (или поровну) основных составляющих его продуктов. Его пекут в Англии и сегодня. Для чего берут поровну муки, масла и сахара. *Пудинги* были также популярны, как и сейчас. Они представляли собой вареное несладкое блюдо, сделанное из муки, жира и других ингредиентов плюс начинка, например, из почек. “The rest of the half-year is a jumble in my recollection of the daily struggle of our lives, of the alternation of roast mutton, of clods of bread-and-butter, *suet-pudding*...” [2, с. 107].

Или, например, *стилтонский сыр* – *stilton cheese*. “...the Major. With his complexion like *a stilton cheese*...” [2, с. 172]. *Стилтонский сыр* – то есть восковой, с прожилками цвета плесени; *стилтонский сыр* производился в городке Стилтон, в графстве Хантингдоншир, и высоко ценился любителями. Производят его и сегодня. В словаре современного английского языка мы находим такое определение: “a kind of English cheese that is white with grey blue marks and has a strong taste”.

Любимым напитком шотландцев была водка, разбавленная подслащенной горячей водой - так называемый *тодди* - *toddy*. “I don't quite remember how many tumblers of whiskey *toddy* each man drank after supper...” [3, с. 162].

В «Оливере Твисте» писатель упоминает *пепперминт* – *peppermint* – водку, настоянную на мяте и перце.

“*Peppermint*,” exclaimed Mrs. Corney, in a faint voice, smiling gently on the beadle as she spoke. “Try it. There is a little – a little something else in it” [3, с. 269].

Еще один горячительный напиток – *гроз* – *brandy and water*. “Here, waiter,” shouted the stranger, ringing the bell with tremendous violence, “glasses round – *brandy and water*, hot and strong, and sweet, and plenty...” [3, с. 24].

Происхождение *гроза*, или рома, наполовину разбавленного водой, относится к середине XVIII в., когда адмирал Вернон отдал приказ выдавать матросам разбавленный ром. Верхней одеждой Вернона обычно служил грубый шерстяной плащ (грозгрэм); моряки прозвали Вернона «старый гроз» и перенесли эту кличку на напиток.

Любили англичане и настоящее испанское крепкое вино *херес* - *sherry*. “Mr. Quinion said he would ring the bell for some *sherry* in which to drink to Brooks” [2, с. 29]. Вино было принято закусывать *печеньем*. “When the wine came, he made me have a little, with a *biscuit*” [2, с. 29]. *Печенье* было обычно тонким и сухим, продавали его в жестяных коробочках, где оно дольше сохранялось свежим.

Читая романы Диккенса, читатель обращает внимание на то, что неотъемлемой частью угощений любого англичанина были блюда, приготовленные из мяса. “So she took a *chop* by the bone in one hand and a potato in the other and ate away with a very good appetite, to my extreme satisfaction” [2, с. 71]. *Chop* представляет собой небольшой кусочек мяса на косточке (обычно это была баранина или свинина). Мясо жарили также большими кусками. Из говядины получали *roast-beef*, из баранины *roast mutton*. Чтобы сделать приготовленное блюдо еще вкуснее, его сдабривали *растопленным маслом*. “By and by, when we had dined in a sumptuous manner off boiled dabs, *melted butter* and potatoes, with a *chop* for me...” [2, с. 36].

И последний пример на данную группу реалий – *gallon*. *Галлон* – английская мера жидкости, равная 4,5 л. И хотя мы привыкли сегодня пользоваться литрами для измерения жидкостей, *галлон* все же не вышел из употребления.

Основную часть группы реалий, сохранивших свое значение, составляют игры, т.е. то, чему англичане любили и любят посвящать свой досуг. Это и спортивные игры на свежем воздухе, и настольные игры. Могла измениться экипировка для игры или скорректироваться правила, но игры остались. До сих пор излюбленной английской национальной игрой является *крикет*. “Play,” suddenly cried the bowler. The ball flew from his hand straight and swift towards the center stump of the wicket. The wary Dumkins was on the alert; it fell upon the tip of the bat, and bounded far away over the heads of the scouts who had just stooped low enough to let it fly over them” [3, с. 114]. В *крикет* играют на травяном поле командами по 11 человек. Цель игры – разрушить бросками мяча калитку команды соперника и таким образом вывести из игры ее игроков. Игроки другой команды, стоя перед калиткой, по очереди отбивают битой мяч как можно дальше, чтобы набрать больше очков. *Крикет* отдаленно напоминает русскую лапту. Он известен с середины XVIII в. Как и *крикет*, *leap – frog* (букв. прыгающая лягушка). т.е. *чехарда*, эта игра, популярная и сегодня. В игре один прыгает через другого, стоящего в позе лягушки: “...he could as soon play at *leap – frog*, of at *cricket*, or a *frog* himself” [4, с. 302]. Сохранились и карточные игры, например, *криббедж*, *cribbage*. Отсчет в ней ведется с помощью особой доски с 61 отверстием на каждого игрока. В эти отверстия втыкаются шпешки в соответствии с выигранными очками. Слово *cribbage* сохранилось в языке с абсолютно тем же значением. Также и *триктрак* – старинная комбинированная игра в шашки и кости. Шашки передвигаются по доске в соответствии с очками, выпавшими на костях.

В произведениях Диккенса встречаются упоминания наименований реалий, связанных с религией, а так как церковь – это достаточно стабильный институт в государстве, который редко претерпевает изменения, то и реалии, связанные с ней, остаются. Например, *облатка* – *wafel* – лепешка из пресованного теста, употребляемая вместе с вином для причащения у католиков и протестантов.

Слово сохранилось с тем же семантическим объемом. “He had come up to us, early in the morning, and inquired whether we were sure to be at Nice by eleven; saying that he particularly

wanted to know, because if we reached it by that time he would have to perform Mass, and must deal with the consecrated *wafer*, fasting”.

В произведениях Диккенса мы встречаем упоминание *масонов* – *masons*: “But, allow me, sir, to mention it, as between yourself and a man who has seen better days, sir. The master and myself are both *masons*, sir, and I make him the sign continually; but, because I am in this unfortunate position, sir, he won’t give me the countersign!”

Масонство – религиозно-этическое течение, возникшее в XVIII в. в Англии. Своё название и обряды масоны позаимствовали у братства вольных каменщиков (XII, XIII вв.). В этих братствах тщательно оберегались от посторонних профессиональные тайны, их не доверяли даже бумаге, для общения между членами братств существовали определенные тайные знаки.

В английском сегодня существует слово *freemason*, которым обозначается человек, член тайного общества, в котором каждый помогает друг другу добиться успеха. Ещё одной религиозной организацией была секта *квакеров* – *quakers* – христианская протестантская секта, возникшая в Англии в период английской буржуазной революции в XVII в.; настоящее название секты – «Общество друзей». Своё прозвище «квакеры» (буквально – трясущиеся, дрожащие, от англ. глагола “to quake”), члены секты, получили от телодвижений, которыми они сопровождали выражение религиозных чувств. В 60-ые гг. XVII в., спасаясь от преследований, большая группа квакеров эмигрировала в Америку, где ими была основана колония Пенсильвания. В Англии квакеры существуют и сегодня. Они противостоят злу и грубости, у этой религиозной секты нет священников и обрядов, а собрания они проводят в молчании.

К группе актуальных наименований, сохранивших исконное значение, относится также *Sword Bearer*, т.е. *меченосец*. Меченосцем называли чиновника, который по старинной английской традиции носил во время торжественных церемоний меч перед королем или перед знатнейшими сановниками, включая также лорда-мэра Лондона. В современном английском и сейчас используется слово *bearer*, которое означает “someone whose job is to carry something such as a flag or a stretcher” и является довольно официальным. “...why, the *Sword Bearer*’s better than him. He draws his sword sometimes” [2, с. 67].

В английском с тем же значением сохранилось и используется название такого государственного служащего, как *коронер* – *a coroner*. *Коронер* – особый судебный следователь в Англии, в обязанности которого входит расследование причин смерти лиц, умерших внезапно, при невыясненных обстоятельствах. “Inspiration suggested to me that Mr. Baker was the acting *coroner* of that neighbourhood”.

Большинство наименований, связанных с транспортом и путешествиями, упоминание которых можно встретить на страницах произведений Диккенса, уже не используются, слишком быстро и сильно меняется наша жизнь. Редкое исключение составляет наименование *macadamised road*. *Макадамова дорога* – это шоссированная дорога по методу англичанина Мак Адама. В Англии такие дороги стали прокладывать в 20-ые гг. XIX века. В современном английском оно означает “a road surface made of a mixture of broken stones and tar” называется *macadam*. “Our place of destination, in the first instance, is Columbus. It is distant about a hundred and twenty miles from Cincinnati, but there is a *macadamised road* (rear blessing!) the whole way, and the rate of travelling upon it is six miles an hour” [5, с. 190].

Теперь обратимся к наименованиям, изменившим смысловой объём. Данные наименования могли расширить или сузить смысловой объём. Примером расширения значения являются наименования, которые произошли от имен собственных, но со временем утратили значение имени собственного.

На страницах произведений Диккенса мы встречаем наименование *Wellington boot*: “... a small boy with a large red head, and no nose to speak of, and a very dirty *Wellington boot* on his left arm, appeared...” [6, с. 168]. *Веллингтоновские сапоги* были названы по имени 1-ого герцога Веллингтона Артура (1769-1852). Именно он ввел в моду носить высокие сапоги для верховой езды, спереди прикрывающие колено и с вырезом сзади под коленом. Позже так

называли резиновые сапоги с голенищами ниже колена. Еще позже *веллингтонами* стали называть сапожки выше щиколотки, которые надевались под брюки. Данное существительное сохранилось и в современном английском языке, однако значение его изменилось. Если раньше *Веллингтоны* использовались для верховой езды, то теперь мы находим такое определение: “*Wellington is a long rubber boot that stops your feet getting wet*” [7, с. 1626].

Слово *кобблер* – *cobbler* – также приобрело новое значение. Раньше это был напиток, приготовленный из вина, сахара, лимона и льда: “... all you’ve got to do is, to ask the nearest man to go and fetch a *cobbler*” [8, с. 369]. Сегодня этим словом обозначают «a cooked fruit covered with a sweet, bread-like mixture» [7, с. 247].

Примером на данную группу реалий является также слово *shaker*, которое сегодня употребляется совсем в другом значении. “We had yet five days to spare before embarking for England, and I had a great desire to see “The *Shaker Village*”, which peopled by a religious sect from whom it takes its name.” Религиозная секта *шекеров* («трясунов») возникла в Англии в середине XVIII в. Во второй половине XVIII века, вследствие гонений, группа *шекеров* эмигрировала в Америку, где ими был организован ряд земледельческих колоний. *Шекеры* владели имуществом сообща и соблюдали безбрачие. Название секты пришло от телодвижений обрядового танца (*shaker* – в переводе «трясущийся»). Сегодня данное значение слова стало историзмом. В современном английском это слово означает “a container with holes in the lid, used to *shake* sugar etc. onto food” или “a container in which drinks are mixed”. Это «живое» значение слова, актуальное сегодня.

На страницах произведений Диккенса мы часто встречаем упоминание реалий, описывающих средства передвижения. Распространенным видом транспорта в то время был *omnibus* – *омнибус*: “... The cars were like shabby *omnibuses* but larger: holding thirty, forty, fifty people” [4, с. 67]. *Омнибусами* раньше называли пассажирские кареты с трехконной упряжью, появившиеся впервые в Париже, а с 1829 г. и в Англии. *Омнибусы* были рассчитаны на 20 пассажиров, но затем только на 12, сидящих на скамьях вдоль стен. Плата за проезд взималась независимо от расстояния. Слово *omnibus* существует и сейчас в современном английском языке, но описанное ранее значение стало историческим. Современное значение слова стало совершенно другим: *omnibus* означает книгу, в которой собрано несколько рассказов, преимущественно одного автора, которые раньше публиковались отдельно. *Omnibus* может также означать радио или телепередачу, собранную из отдельных передач, которые раньше транслировались отдельно. В этом значении слово типично именно для британского варианта английского языка. Как видим значение кардинально изменилось.

ВЫВОДЫ

Таким образом, данное классификационное описание, составленное на основе признаков устойчивости/неустойчивости наименований реалий в современном английском языке, специфики языкового выражения, а также принципа сохранения/несохранения смыслового объема, позволяет сделать вывод о том, что наименования реалий, встречающиеся на страницах произведений Ч. Диккенса и оставшиеся в современном языке актуальными, в большинстве своем сохранились с изменением смыслового объема. Среди актуальных «живых» наименований преобладают реалии Быта (15%), Досуг составляет 8%, Транспорт – 1%. Большая часть традиций (7%) сохранилась в обществе и они остаются актуальными и сегодня.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М.: Яз. рус. культуры, 1996. – 447 с.
2. Dickens Charles. David Copperfield. M.: Foreign Lang. Publ. House, 1949. – 850 p.

3. Dickens Charles. The Adventures of Oliver Twist. M.: Foreign Lang. Publ. House, 1953. – 551 p.
4. Dickens Charles. Dombey and Son. Volume 2. M.: Foreign Lang. Publ. House, 1955. – 450 p.
5. Dickens Charles. Bleak House. Volume 2. M.: Foreign Lang. Publ. House, 1957. – 357 p.
6. Dickens Charles. Martin Chuzzlewit. Volume 1. M.: Foreign Lang. Publ. House, 1951. – 518 p.
7. Longman. Dictionary of Contemporary English. Edinburgh: Longman, 2001. – 1668 p.
8. Dickens Charles. The Old Curiosity Shop. M.: Foreign Lang. Publ. House, 1952. – 671 p.

Э.Д. Абдол,¹ А.И. Леонова²

Ч. Диккенс шығармаларындағы шындық атауларының жіктелуі (қазіргі «жанды» атаулар)

^{1,2}Атырауский государственный университет
им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

Мақалада Чарльз Диккенс шығармаларындағы шындық атауларының жіктелуі және сипаттамасы ұсынылған. Лингвистикадағы шындық тұжырымдамасын анықтау ұсынылады. Тіл және мәдениеттің өзара әрекеттесуі мәселелері қарастырылады. Чарльз Диккенс шығармаларында ұсынылған шындықтардың атауларын түгендеу зерттелді. Зерттелетін материалдардың жіктелуі тақырыптық ерекшелігіне сәйкес ұсынылады. Д. Диккенс дәуірінің шындықтарының атауларының өнімділігі зерттелетін материал бойынша анықталады.

E.D. Abdol¹, A.I. Leonova²

Contemporary classification of the names of realias of Ch. Dickens' epoch (contemporary «alive» names of realias)

^{1,2}Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Atyrau, Kazakhstan

The article observes the classification and the description of the names of realias presented in Charles Dickens' novels. The definition of the notion realia in linguocountrystudying is presented. The set of the realias presented in Charles Dickens' novels is examined. The contemporary systematization of the «alive» names of realias on the examined material is presented in the article. It is based on the following principles: used/not used the names of realias in the modern English language; specific character of language expression; preservation/not preservation of the sense volume. The productivity of the «alive» names of realias of Dickens' epoch on the examined material is determined.

О.А. Анищенко¹, З.А. Батырбекова²

¹доктор филологических наук, профессор, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, olga_alex62@mail.ru

²магистрант 2-курса, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: zakira_batyrbekova@mail.ru

ИДЕОЛОГЕМА: ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТЕРМИНА

Статья посвящена термину «идеологема». В ходе анализа научных работ известных ученых (М.М. Бахтин, Е.Г. Малышева, А.А. Карамова, Н.И. Клушина, Р. Барт, А.С. Журавлев, А.И. Кузнецова, И.Г. Вепрева, Т.А. Шадрин, Н.И. Клушина, А.П. Чудинов) выявлены различные направления в трактовке термина идеологема: лингвистическое и когнитивное (лингвокогнитивное). В рамках лингвистического направления различаются лексикологический (узкий) и семиотический (широкий) подходы. В статье рассмотрены классификации идеологем по разным основаниям.

Ключевые слова: идеологема, мировоззрение, мифологема, классификация идеологем.

ВВЕДЕНИЕ

Идеологема является значимой единицей языка идеологии. Языковое восприятие современного мира изменилось. Тем самым возросла необходимость и актуальность изучения идеологем. Этот термин активно используется в научной литературе и имеет множество трактовок.

Появление термина «идеологема» в лингвистической школе связывают с именем М.М. Бахтина. Первоначально он использовался для описания слов, идей литературного произведения, которые должны произвести определенное, соответственно задумке автора, впечатление на читателя и, возможно, подтолкнуть его к определенным действиям, или, как минимум, к пересмотру, дополнению своего взгляда на мир: «Слово говорящего человека в романе не просто передается и воспроизводится, а именно художественно изображается словом же авторским. Говорящий человек в романе – в той или иной степени идеолог и слово его всегда – идеологема. Особый язык в романе – всегда особая точка зрения на мир, претензия на социальную значимость» [1].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Применяя термины идеология и идеологема, М.М. Бахтин подчёркивает их мировоззренческий характер: «абстрактно единый национальный язык» расщепляется, по мнению исследователя, на «словесно-идеологические и социальные кругозоры», на «языки-идеологемы», у каждого из которых – своя «социально-идеологическая смысловая конъюнктура», «свой лозунг, своя брань и своя похвала» [1].

«Родоначалник» термина идеологема, философ языка и литературовед М.М. Бахтин, идеологемой мог называть как социолекты в целом, так и языковые и/или концептуальные «маркеры» таких социолектов; однако очевидно, что он вёл речь прежде всего об отраженной в этих «языках-идеологемах» картине мира, которая, по его мнению, была «злостно неадекватна действительности», вмещала лишь «кусочек, уголок мира», «мнения», «идеологемы», некие «гипотезы смысла» [2, С. 33].

Французский исследователь Р. Барт объединяет понятия идеология и миф. Он определяет миф как особую коммуникативную систему, сообщение, как совокупность коннотативных означаемых, образующих латентный (скрытый) идеологический уровень дискурса. Миф, с одной стороны, направлен на изменение реальности, имеет целью создать такой образ действительности, который совпадал бы с ценностными ожиданиями носителей

мифологического сознания; с другой – миф чрезвычайно озабочен сокрытием собственной идеологичности, то есть он стремится сделать так, чтобы его воспринимали как нечто естественное, само собой разумеющееся [3].

И.Г. Вепрева, Т.А. Шадрина утверждают, что понятия идеологема и мифологема являются пересекающимися. Если идеологема является значимой единицей идеологии, мифологема является единицей мифологии. Понятие мифологема было введено К.Г. Юнгом и К. Кереньи в монографии «Введение в сущность мифологии». Искусство мифологии определяется своеобразием своего материала. Основная масса этого материала, сохранявшаяся традицией с незапамятной древности, содержалась в повествованиях о богах и богоподобных существах, героических битвах и путешествиях в подземный мир – повествованиях («мифологема» – вот лучшее древнегреческое слово для их обозначения), которые всем хорошо известны, но которые далеки от окончательного оформления и продолжают служить материалом для нового творчества. Мифология есть движение этого материала: это нечто застывшее и мобильное, субстанциональное и всё же не статичное, способное к трансформации [4]. Рассмотрев эти понятия, авторы делают вывод, что характерной особенностью идеологема являются значения с реальным идеологическим денотатом, в большей степени, политического характера.

Как и предыдущие исследователи, Н.А. Купина также видит некую связь между понятиями идеологема и мифологема. К идеологемам она относит вербально выраженные политические или политизированные идеи, подчеркивая, что, мифологема выступает как имя мифа. Автор определяет идеологема как «мировоззренческую установку (предписание), облеченную в языковую форму» [5, С. 43].

Н.И. Шестов понимает идеологию как «получивший санкцию политического института политический миф» [6, С. 95], который реализуется как в невербальном (демонстрации, государственная и военная символика и т.п.), так и в вербальном поведении (например, при использовании эвфемизмов, ярлыков, стереотипов, политических терминов, лексического повтора, перифразы, параллельных синтаксических конструкций и метафоры и т.п.).

Выделяются два ведущих направления, отличающиеся подходом к определению термина идеологема. Первое – лингвистическое, второе – когнитивное (лингвокогнитивное). В рамках лингвистического направления различаются лексикологический (узкий) и семиотический (широкий) подходы.

При лексикологическом подходе идеологема определяется как слово или устойчивое словосочетание. А.П. Чудинов выделяет два вида идеологема. К первому виду он относит слова, смысл которых неодинаково понимается сторонниками различных политических взглядов. Ко второму виду идеологема относятся наименования, которые используются только сторонниками определенных политических взглядов, соответствующие наименования передают специфический взгляд на соответствующую реалию [7, С. 92].

А.П. Чудинов пишет об однозначном и неоднозначном осмыслении идеологема, по его мнению, «сторонники различных политических взглядов используют неоднозначные идеологема по-разному и с различным эмоциональным интонированием» [8].

В коллективной монографии «Проблемы и перспективы развития общества в современных условиях», изданной под редакцией С.В. Бойко, говорится о существовании четырех сфер идеологема: «внутригосударственная политическая», «внешнеполитическая», «этнонациональная» и «общественная» [8]. Авторами монографии выделяются следующие интонации различных идеологема: положительно-пристрастная, с любовью, восторженная, горделивая, положительная (стимулирующая), отрицательная (не поощряющая-критикующая), саркастическая, ироничная, возмущённая, ненависть, вражда, уравновешенная (недостатки и преимущества), озабоченная, унижение, оскорбление.

В монографии Гусейнова «Д. С. П. Советские идеологема в русском дискурсе 1990-х» описывается семиотический подход к определению термина идеологема. Автор

рассматривает идеологемы-буквы («ерь», б, н, е), идеологемы-падежные окончания, идеологемы-имена, идеологемы-цитаты.

В статье Е.Г. Малышевой «Идеологема как лингвокогнитивный феномен: определение и классификация» даётся когнитивная трактовка идеологемы. Автор определяет ее как «единицу когнитивного уровня – особого типа многоуровневый концепт, в структуре которого актуализируются идеологически маркированные концептуальные признаки, заключающие в себе коллективное, часто стереотипное и даже мифологизированное представление носителей языка о власти, государстве, нации, гражданском обществе, политических и идеологических институтах» [2, С.35].

Когнитивный подход в рассмотрении термина идеологема показан и в работах Н.И. Клушиной, Е.А. Нахимовой, В.А. Бачинина, А.А. Мирошниченко, Ю.А. Безродной, Т.Б. Радбиля, Р. Барта и др.

Н.И. Клушина рассматривает идеологему как единицу коммуникативной стилистики. По её мнению, идеологема есть мировоззренчески насыщенное обобщающее слово, чаще всего образное слово, метафора, обладающая мощной суггестивной силой. Идеологемы, подчёркивает учёный, репрезентируются не только в базовых дискурсах (идеологическом, политическом, информационно-массовом, публицистическом), но и в других типах дискурсов: рекламном, спортивном, учебном, научном, религиозном, развлекательном, бытовом; впрочем, даже в рамках большинства дискурсов, для которых идеологема не является содержательной доминантой, названная когнитивная универсалия реализует свою важнейшую суггестивную функцию – «целенаправленное воздействие со стороны адресанта (отправителя речи) на сознание адресата (получателя речи)» [9, С.38].

При когнитивном подходе, пишет Е.А. Нахимова, идеологема определяется как ментальная единица, в состав которой входит идеологический компонент, и которая, как правило, репрезентируется словом или устойчивым словосочетанием [10, С.153].

А.А. Мирошниченко разграничивает такие единицы, как лингвема и идеологема и определяет их как «праксеми языка» и «праксеми сознания». Ценностно-языковое соответствие, возникающее при моделировании между идеологемой и лингвемой, называется лингво-идеологемой.

Определённая идеологема (в ее метафизическом и ценностном значениях) выражается определённой лингвемой. Автор подчеркивает, что лингво-идеологемы – материал и продукт лингвоидеологических парадигм и лингвемой, то есть средством языковой объективации идеологемы, может являться «любая единица языка, а также любое синтаксическое или семантическое отношение в языке. Индикатором лингво-идеологемы может быть даже значимое отсутствие должной единицы языка или должного структурного отношения [11].

Исследователь В.А. Бачинин утверждает, что однозначная готовность индивида всегда приспособиться к внешним условиям свидетельствует о его эмоциональной и нравственной неразвитости [12]. Он придаёт термину идеологема отрицательную окраску. К числу исследователей, которые определяют термин идеологема с отрицательной коннотацией, можно отнести французского литературоведа Р. Барта. По его словам, «это словно стенд-вертушка, на котором означающее постоянно оборачивается то смыслом, то формой, то языком-объектом, то метаязыком, то чисто знаковым, то чисто образным сознанием» [13, С. 248].

На первый план выдвигая ценностные, оценочные аспекты идеологемы, Т.Б. Радбиль даёт следующую характеристику термину идеологема: «любое словесное обозначение значимых для личности духовных ценностей, при котором, как бы размывается предметное прямое значение, а на первый план выходят оценочные, эмоционально-экспрессивные коннотации, не имеющие опоры в непосредственном содержании слова» [14].

А.Ю. Безродная в статье под названием «Различие понятий концепт и идеологема» рассматривает основные различия между этими двумя феноменами и приходит к выводу, что концепт должен обладать широким значением и отражать как коллективное, так и строго

индивидуальное представление. А идеологема вынуждена представлять стереотипное мнение, подменять собой действительность, выражать повышенную оценочность [15, С. 142].

Создание классификации идеологем является такой же сложной задачей, как и определение этого термина. Говоря о типологизации идеологем, стоит отметить, что наиболее общие типологии предложены Е.Г. Малышевой. Она выделяет несколько основных критериев к классификации данного феномена:

– в связи с характером концептуализируемой информации (идеологема-понятия, идеологема-фреймы, идеологема-гештальты, идеологема-архетипы);

– с точки зрения употребления и понимания носителем языка (идеологема общеупотребительные/понимаемые по-разному, идеологема ограниченного употребления/понимаемые одинаково);

– с учетом прагматического компонента (идеологема с положительным, отрицательным и смешанным аксеологическим модусом);

– в связи с актуальностью в современной идеологической картине мира (идеологема-историзмы, новоидеологема, реактуализированные идеологема, универсальные идеологема) [2, С. 37].

Другой исследователь А.А. Карамова, учитывая тематическое своеобразие идеологем, предлагает следующую классификацию:

– собственно идеологема – лексика и фразеология с идеологическим макрокомпонентом: идеологические лексемы (полные идеологема) – однозначные идеологические слова. К данной группе идеологем относятся слова и фразеологизмы, обозначающие: идеологии, идеологические учения, теории, коммунизм, светлое коммунистическое будущее, анархизм, фашизм, идеи, принципы, положенные в основу идеологий, общественно-экономические формации и общественный строй, характеризующий формацию, идеологически значимые реалии, события, идеологические течения, направления, партии, представителей, последователей или противников идеологий, идеологических течений, партий;

– идеологические значения лексем (неполные идеологема) – многозначные слова, которые содержат идеологический компонент. К этой группе автор относит слова, которые на основании идеологического значения также можно распределить по тематическим группам: идеологии, идеологические учения, теории; идеологически значимые реалии, события; идеологические течения, направления, партии; представителей, последователей или противников идеологических течений, направлений, партий; символы идеологий [16].

А.С. Журавлев на основе совокупности разнообразных историко-функциональных признаков выделяет следующие виды идеологем: общие идеологема, частные (синхронические), описательные.

К общим идеологемам он относит единицы, значимость которых является универсальной, т.е. их внешнее и внутренне содержание будет ценностно актуализовано на любой стадии социально-политического развития общества.

К частным (синхроническим) идеологемам относятся такие единицы, значимость которых будет иметь место только в пределах конкретной эпохи. На других исторических этапах они являются либо просто политемами, либо вовсе не терминологизированными единицами с нейтральным содержанием.

К описательным идеологемам А.С. Журавлев относит вспомогательные дискурсивные единицы, которые, как правило, несут в себе логическую оценку и используются как средство предикации в пропагандистском разъяснении роли других идеологем. Такие идеологема часто употребляются в стандартных идеологически значимых контекстах и приобретают ауру внеязыковой оценочности и становятся ценностно актуализованными [17].

ВЫВОДЫ

Таким образом, можно сделать следующие выводы: в трактовке термина идеологема среди ученых нет единого мнения. Одни ученые рассматривают категорию идеологема как языковую единицу, другие относят её к лингвистическому уровню. Третья группа ученых предлагает рассматривать два этих подхода одновременно. Идеологема – один из элементов идеологии как совокупности взглядов и представлений, из которых складывается самосознание народа. В ней основная идея является одновременно и нормой, направляющей воззрения граждан в строго определенное ценностно-смысловое русло.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бахтин М. М. Слово в романе // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 12-24.
2. Малышева Е.Г. Идеологема как лингвокогнитивный феномен: определение и классификация // Политическая лингвистика. – М., 2009. – №4(30) – С. 32-40.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. – С. 72-130.
4. Кузнецова А. И. Пространственные мифологемы в творчестве У. Голдинга: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – 16 с.
5. Купина Н.А. Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем // Русский язык сегодня. – М., 2000. – Вып. 1. – С. 35-37.
6. Шестов Н.И. Политический миф теперь и прежде. Под ред. А.И. Демидова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 412 с.
7. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: Учеб. Пособие. – Москва: Изд-во «Флинта», 2006. – 254 с.
8. Проблемы и перспективы развития общества в современных условиях: коллективная монография. Второй выпуск / отв. ред. С.В. Бойко. – Череповец, 2015. – 252 с.
9. Клушина Н.И. Общие особенности публицистического стиля // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования / Н.И. Клушина; МГУ. – М., 2003. – 85 с.
10. Нахимова Е.А. Идеологема Сталин в современной массовой коммуникации // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2011. – Вып. 2(36). – 152-156 с.
11. Мирошниченко А.А. Лингво-идеологический анализ языка массовых коммуникаций: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1996. – 16 с.
12. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Харьков, 1999. – 607 с.
13. Барт Р. Мифологии. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
14. Радбиль Т.Б. Мифология языка Андрея Платонова [Текст]: монография / Т.Б. Радбиль. – Новгород: Изд-во НГПУ, 1998. – 116 с.
15. Безродная А.Ю. Различие понятий «концепт» и «идеологема» // Вестник Иркутского государственного лингвистического института. – Иркутск, 2013. – № 3(24). – С.138-145.
16. Карамова А.А. Идеологемы: определение понятия и типология // Современные проблемы науки и образования. – М., 2015. – № 2-1. – С. 23-28
17. Журавлев С.А. Идеологемы и их актуализация в русском лексикографическом дискурсе: автореф. дис. канд. филолог. наук: 10. 02.01. – Казань, 2004. – 23 с.

О.А. Анищенко, З.А. Батырбекова

Идеологема терминін зерттеу тарихынан

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетауқ., Қазақстан

Мақала «идеологема» терминіне арналған. Атақты ғалымдардың (М.М.Бахтин, Е.Г. Малышева, А.А. Карамова, Н.И. Клушина, Р. Барт, А.С. Журавлев, А.И. Кузнецова, И.Г. Вепрева, Т.А. Шадрин, Н.И. Клушина, А.П. Чудинов) ғылыми еңбектерін саралау барысында идеологема терминін түсіндіруге байланысты лингвистикалық және когнитивті (лингвокогнитивті) сияқты бағыттар анықталды. Лингвистикалық бағыт лексикологиялық және семиотикалық тәсілдерге бөлінеді. Мақалада идеологеманың түрлі себептерге байланысты түрлері қарастырылады.

О.А. Anischenko, Z.A. Bатыrbekova

Ideologeme: from the history of studying the term

Sh.Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article is devoted to the term "ideologeme". In the course of analysis of scientific works of famous scientists (M.M.Bakhtin, E.G. Malysheva, A.A. Karamova, NI Klushina, R. Bart, A.S. Zhuravlev, A.I.Kuznetsova, I.G.Vepрева, T.A. Shadrin N.I. Klushina, A.P. Chudinov) revealed various trends in the interpretation of the term ideologem: linguistic and cognitive. Within the framework of the linguistic direction, there are lexical (narrow) and semiotic (broad) approaches. In the article, classifications of ideology are considered for different reasons.

УДК 811.161.1'28

Б.З. Ахметова, Б.Н. Калиев

КГУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан, e-mail: bigajsha@mail.ru;
bolatico@mail.ru

**К ВОПРОСУ ОБ ЭВОЛЮЦИИ ЯЗЫКОВОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЛИЧНОСТИ
НА ТЕРРИТОРИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ**

Решение многих вопросов, связанных с формированием национального русского языка, невозможно без тщательного изучения диалектов, их функционирования, взаимодействия с нормированной речью. В статье рассматриваются языковые особенности диалектов, представляющих собой ценнейший материал для лингвистических наблюдений.

Ключевые слова: диалектная речь, фонема, фонетические варианты, русские говоры, тюркские диалекты.

Фонема /o/ в речи диалектоносителей на территории Костанайской области между твердыми согласными (чаще в соседстве с губными или заднеязычными согласными) может приобретать более закрытый оттенок и выступать в разновидности о^у. Например, мо^урок «пасмурная погода, мо^укреть «сырость, грязь, слякоть», ко^уршын, ко^уфшынки, засо^ул, доро^ужной.

/o/ с усиленной лабиализацией (o) в диалектах Костанайской области могло быть унаследованным от переселенцев из Пермской и Вятской губерний: в пермских и вятских говорах также фиксируется описываемое явление, о «резком переходе /o/ в /y/... («вусемь»

вм. «восемь», «уй – ты» вм. «ой – ты») в вятском говоре еще писал Г.Я.Маляревский. Смолякова Л.П. отмечает изменение /o/, выражающееся в усилении лабиализации и приобретении этим звуком более закрытого характера звучания в соседстве с губным или заднеязычным согласным, свойственное пермским говорам [1].

Это явление в исследуемых говорах могло закрепиться в связи с влиянием иноязычной среды. Дело в том, что в русской речи местного казахского населения очень часто на месте русского [o] выступает [y]: кулуби «голуби», палушына «положена», карува, прумысла «промысел», морусит «морозит». В письменной речи школьников – казахов начальной школы в д.Пресногорьковка наблюдается ошибочное написание «у» на месте «о»: слун, калхус (1 класс), на пулке, забутился (2 класс), свуй, скурый (3 класс), брунзовый, ветерук (4 класс). Подобное явление в русской речи у казахов старшего поколения также можно отметить: лутка «лодка», мушыт «может», бульнис «больница», нуски «носки», пуппол «подвал» и под. Исследуя характер ученических ошибок на уроках русской диктовки в казахской школе № 24 г. Костаная, можно сказать, что по отношению к отдельным гласным наблюдаем тенденцию к обозначению ударяемого о посредством начертания у (избуш'ек «извозчик», глухуй, даругой, па гулму «по голому»). Эта особенность письма отражает в значительной мере замену в казахском простонародном произношении гласных [o] и [y] русских слов. Переход [o] и [y] в русской речи казахов объясняется тем, что казахский звук [y] по долготе более близок к русскому [o], нежели казахское [o], которое произносится более кратко. Поэтому русский звук [o] и воспринимается в казахских диалектах как [y] «хотя по объективным причинам родной язык не может оказать влияние на язык более многочисленного народа, – замечает Л.Х.Даурова, – но речь аборигенов на втором языке, несомненно, испытывает большое влияние родного языка» [2, 31].

Считаем, что смешение звуков [o] и [y] в русской речи казахов могло послужить причиной устойчивости [o] в костанайских говорах тех сел, где встречаются смешанные браки. Это дер. Ершовка, Гренадерка и др.

Фонемы /ф/, /ф'/ усвоились казахстанскими говорами, они произносятся не только в слабой позиции, как результат оглушения (пудофка, напраф' и под.), но и как самостоятельные фонемы: форточ'ку, фальшиву, фактура, форфорова, фасон и под. Однако еще нередко встречаются случаи, когда фонема, соответствующая общерусской фонеме /ф/, выступает в данных говорах в фонетически не обусловленных вариантах: /ф/ и /х/ или /п/. Например: проф'ет'ила (плат'е фс'о проф'ет'ила) – прор'ех'ет'ила, Варфалм'ейевка – у Вархалам'ейевны, фантана – ис хантана, фатографы – патографы (и патографы), фатограф'ейа – потограф'ейа, фан'ера – пан'ера, пан'ерой.

Причиной описываемого явления может быть, по-видимому, то, что в прошлом в изучаемых говорах отсутствовала фонема /ф/; но сохранение фонетически не обусловленных вариантов /х/ и /п/ в исследуемых говорах можно объяснить влиянием окружающих тюркских диалектов.

Система согласных костанайского диалекта казахского языка отличается от системы согласных казахского литературного языка полным отсутствием фонемы /ф/. Это явление отмечается и в татарском языке [3,89]. Согласный [ф] костанайского диалекта в арабских, персидских и русских заимствованиях заменяется согласным [п]: п'ерма «ферма», пурашка «фуражка», п'ит'ел «фитиль», спрапка «справка». Подобное явление, как указывает Д.Г.Тумашева, наблюдается и в тобольском диалекте татарского языка: мусапыр «гость», пакир «нищий» (из арабск.), тарап «сторона», «бык» и под. Заимствование из европейских языков слова типа «фабрика», «фонтан» и под. перешли в казахский литературный язык с сохранением /ф/, но в народном языке мы встречаем замену чуждого [ф] через [п], например, конфеты «кампит»..., фонарь – фонар, панар, ф'ит'ил' – п'ил'т'е. Русское слово лавка (произн. лафка) «лапке» [4,32].

В русской речи костанайских казахов фонема /ф/ (и ф') последовательно передается звуком [п] (и [п']): плакона, лапка «лавка» (Капкаева А.П., д.Ершовка), покуса «фокуса»,

сапкос, сапкосн'ик'и (Мусин Б.А., д.Пресногорьковка), партук, пормы, патографы, п'ил'труйит (Абенов К.Ж., д.Суворово), плакон, порму, в лапк'и «в лавке», покусн'ик, аптобус, партука, п'ерма, п'илатов «Филатов», пан'еру (Асанова Ж.Т., с. Узунколь).

Языковые особенности местных тюркских диалектов не могли не способствовать продолжительному сохранению фонетически не обусловленных вариантов согласных фонем /ф – х/, /ф – п/. Произношение слов патографы, панера с [п] вместо [ф] в окающих старожильческих говорах может быть передачей казахского произношения этих слов; в костанайских диалектах казахского языка эти слова являются русскими заимствованиями и произносятся с согласным [п].

В целом ряде словоформ в диалектах Костанайской области отмечены фактически не обусловленные варианты /в/ – у неслоговое – нуль звука: повушк'и – лоуушк'и – лоушк'и, буват – бууат – буат.

На сохранении и устойчивости фонетически не обусловленного варианта ў неслогового в положении перед гласными в исследуемых говорах, несомненно, сказалось тюркское влияние. Казахский согласный [в] отличается от соответствующего русского звука местом образования: «звук этот очень близок к южнорусскому билабиальному у» [5, с.56]. В заимствованиях из русского языка согласный [в] заменяется характерным для казахского ў неслоговым: куашн'а «квашня», удакач'ка «водокачка», канау «канава». В костанайских диалектах казахского языка губно-зубной вариант фонемы /в/ еще не усвоен полностью. Поэтому даже в позднейших заимствованиях возможна замена губно-зубного [в] звуками [п], [б] и губно-губным [в] (у), причем условием изменения [в] в [б] является его положение между гласными или сонорными: с'ил'сов'ит // с'ил'сэб'ит «сельсовет», в'ич'ир // б'ич'ир // п'ич'ир «вечер» и под. Для старых заимствований такая замена является закономерностью: исп'ес' «известь», ч'итауат «счетовод». Отмечены нами случаи смешения [в – б] в ряде словоформ (что было отмечено для иноязычных заимствований в речи казахов): навожано – набожано, на выходной – быходной. Ср. обратную мену [б – в]: боцман – восман (восман – от на пароходе ходил).

В диалектах Костанайской области нами отмечено любопытное явление. В слове «километр» в речи носителей архаического слоя говоров наряду с [л] перед гласным [о] может выступать согласный [б]: к'илом'етра – к'ибом'етра, к'илом'етров – к'ибом'етроф. По-видимому, наличие [б] в этом слове было вызвано влиянием русской речи казахского населения. Слово «километр» было заимствовано костанайским диалектом казахского языка из русского местного говора, в котором известны к'иwом'етра – к'ивом'етра. В русской же речи казахов, как отмечалось, согласный [в] в позиции между гласными заменяется согласным [б]. Поэтому произношение словоформ кибометра, кибометроф с [б] вместо [л] в местных говорах можно считать передачей казахского произношения этих слов; в костанайском диалекте казахского языка это слово произносится обычно с [б]: к'ибам'итьр, к'ибам'итыран. К характерным ошибочным написаниям в русской речи учащихся – казахов относится написание типа «избушик» – «извозчик», так как в казахском языке встречается произношение [б] со столь слабым смыканием губ, что звук слышится средний между [б] и [в], то есть похожий на тот и другой: сказыват – сказыуат, коровы – короуы – короы.

Соседство тюркского населения, близкие экономические и культурные связи не могли не поддерживать сходные для русского и казахского языков явления в речи носителей русских говоров Костанайской области. Часть тюркского населения на данной территории ассимилировалась с русскими, и физиолого-акустические особенности тюркского произношения способствовали сохранению или развитию специфических особенностей гласных и согласных в костанайских диалектах русского языка. На этом языке отразятся те черты, которые привнесены в него ранее, на стадии двуязычия. Именно на стадии смешанного двуязычия казахи через говоренье на русском языке передавали складывающимся русским говорам указанного региона некоторые фонетические особенности своего родного языка.

В речи у диалектоносителей Костанайской области в совершенно тождественных позициях встречаются /ц, ч', ш, с, с', з, з'/ и заменяющие их согласные, то есть говорам свойственны для этих фонем фонетически не обусловленные варианты.

1. Фонема /ц/ в данных говорах выступает в виде аффрикаты [ц] и в виде щелевого [с] (с утратой взрывного элемента). Оба варианта являются твердыми согласными: мод'н'ицы – вод'исы, пт'ицы – рукав'исы, по цыфрам – сыфрам, сп'ицы – мат'исы, м'ел'н'ицу – ул'ису (дд. Михайловка, Кособа); в бол'н'ицэ – в бол'н'исэ, процэнт – просэнт (дд. Барвиновка, Сорочинский); п'исм'ицо – пас'м'исо, окол'н'ицой – м'ет'ел'исой, л'ицо – л'исо (дд. Варваровка, Чехова, Б. Дубрава); как п'ишшу н'е изготав'иш хорошо / та н'е шыпко и кат'итса // когда ч'иташ п'исм'исо йел'е / йел'е // ... л'ицо у йей красно сталь /.. внуч'ка у нас умн'иса / л'уб'им шыпко / а энта йеш'о мала / фс'о вод'имса / уш нас ч'исто фс'ех знат со фс'ем'а улыбатца / да ч'асто хворат / особ'ено кода морозы / м'ет'ел'иса / што на ул'исэ мало бывает / а с'ич'ас н'е выйд'еш / у крыл'са лыв'иша // (Аржаматова Н.А., д. Святогорка Карасуского района); награды / похвалы им'ейутса // огурсы-то посол // в окнсэ пог'лан'-ко // с'ин'иса это // (Афова М.М., д. Западное); крылсо дажэ н'е прот'орто // вод'исы нал'ей и помой // по кур'исэ ш'итает // овса окат'илас' // ч'ево улыбасса // сп'исы воз'м'и да уч'ис'а пал'сы пус' пр'ивыкают // на рукав'исы узоры потом покажу как в'азат // ч'ево л'ен'иса // фс'о л'исо краской покырос'а // (Кабаева Н.А., д. Усаковка).

Ср. диалектные ошибки в письменной речи учащихся: «Сегодня репетисия» (Святогорка, 4 кл.), «птисы поют» (Карамырза, 3 кл.), «алеют светочки» (Ломоносовская, 3 кл.), разводят сыплют» (Павловский, 5 кл.), «птисы л'ет'ат» (д. Вишневое, 3 кл.), «светы светут» (д. Усаковка, 4 кл.), «просенты» (д. Балыкты, 4 кл.), «на крыльсэ» (д. Белояровка, 5 кл.), «птисы прилетают» (д. Новотроицкое, 4 кл.), «водиса» (д. Аккудук, 3 кл.), «светет» (д. Магний, 3 кл.), «сементов» (д. Борисовка, 5 кл.), «страниса» (д. Новотроицкое, 2 кл.), «гран иса» (д. Досмаил, 3 кл.), «огурса» (д. Жанааул, 3 кл.); «красуетца» (д. Первомайка, 3 кл.), «стремятца» (д. Гренадерка, 3 кл.), «строица» (д. Октябрьское, 2 кл.).

Более широко распространено употребление варианта [с] в речи диалектоносителей Карабалыкского района.. В говорах Узункольского района преобладает употребление аффрикаты [ц].

2. Фонема /ч'/ в речи диалектоносителей выступает в следующих фонетически не обусловленных вариантах:

а) /ш'/ (с утратой взрывного элемента в аффрикате /ч'/): годоч'ик – л'есош'ик (д. Славянский), точ'ит – знаш'ит (д. Карамырза), уч'ила – полуш'ила (д. Новопавловка); куч'ер – куш'ер (д. Койбагор), получ'ал – каш'ал (д. Новопавловка); д'ефш'енк'и (дд. Убаганский, Ломоносовская); кон'ч'ала – кон'ш'ала (Койбагор); ч'л'еноф – ш'л'еноф (дд. Барвиновка, Веселый Подол), полоч'ка – душ'иш'ка (д. Убаганский); кл'ич'к'и – дырош'к'и (дд. Новопавловка, Карамырза); ноч' – нош' (дд. Койбагор, Карасу, Суйгенсай); доч' – дош' (д. Новопавловка, Карасу).

б) /ц'/ (или ц'': окуч'ил'и – оуц'ил'и (д. Новопавловка), тогоч'ут – гогоц'ут (д. Святогорка), оч'ер'ет – оц'ер'ет (дд. Сорочинский, Карасу), быч'ок – быц'ок (д. Карамырза), ч'ебак – ц'ебак (д. Убаганский), п'еноч'к'и – п'еноч'к'и (дд. Карамырза, Койбагор, Карасу), дав'еч' – дав'ец' (дд. Святогорка, Ломоносовская, Карасу); // .. фс'е стар'ик'и говър'ат спас'ибо сов'ец'кой власт'и/ л'уд'м'и был'и / жыл'и н'еплохо / топ'ер'еч'ко-то / ... / так вот йой ношу бывало гр'ибоф и йагот // ..ц'ер'ес ц'ас дома / масл'оноц'коф наб'еру / фс'ево // ... вот выуц'ила фс'е // (д. Карамырза);

в) /с'/: натос'иш (д. Славянский), с'ево (д. Первомайский), окуч'иват – окус'иват (дд. Михайловка, Смирновский), скач'ут – м'ес'ут (дд. Пешковский, Бурли), уч'оных – ус'оных (дд. Михайловка, Славянский), врач'а – врас'а (д. Белоглинка), ч'орт – с'орт (дд. Койбагор, Новопавловка, Искра), сып'ич'к'и – ов'ес'к'и (дд. Силантьевка, Большая Чураковка), доч' – дос' (дд. Карасу, Святогорка), обруч' – к'ирп'ис (дд. Карамырза, Койбагор, Шолоксай), избач' – добыс (д. Аксуат).

Нужно отметить, что соотношение вариантов /ч' – ш'/ (шеканье), в отличие от /ц – с/ (сокание), распространено в местных говорах не широко. В подавляющем же большинстве случаев употребляется /ч'/.

При объяснении явления упрощения аффрикат нужно, прежде всего, взять во внимание то, что среди ранних русских поселенцев было много выходцев с северо-востока Европейской России, где данное явление русским говорам было уже известно.

Воздействие же говоров обрусевших татар, казахов, которые в русской речи передавали [ч'] и [ц] фрикативными [ш'] и [с], послужило дальнейшему развитию данного явления. Как указывалось, очень тесные взаимоотношения русских с тюркским населением приводили к ассимиляции казахов, татар русскими. Так, предки многих стариков (в д. Белоглинке) были татарами. И.А.Забелин, 70 лет, житель д.Белоглинка, рассказывает, что его дед был татарин, а отец русским.

Кроме того, распространению шеканья и сокания способствовало двуязычие казахско-татарского населения. В языке костанайских татар фонемы /ч'/ нет, а заменявшая /ц/ (иць «пей», пыцьк «нож») упрощается в /с/ (сь) или произносится со слабо выраженным затвором. В речи казахов аффрикаты [ч] и [ц] имеют также слабо выраженный взрывной элемент. И при передаче ими родных слов слышится: пшак «нож» (повсеместно), шагында, шыккан, ашкан, ашыган, ашыган, шекты (повсеместно).

В русской речи казахского населения последовательно наблюдается утрата затвора в аффрикатах [ц] и [ч]: ш'илавек, шуваш; сыфра – с'ифра, кан'ес, уш'ител'н'иса, уш'ит, внушка, на п'еш'к'е, ш'етыр'е, ш'ерт; на ул'ис'е, пшан'иса, ат'ес, ш'ем'ина, шайку, ш'ибаны, ш'ипает, ш'итат, каш'ат, ш'айн'ик'и, уш'еба, с'елый, у сыпл'аток, на ш'ужых, кр'иш'ит, плаш'ит, на крыл'еш'к'е, с'иган'е, свойашн'иса (Молдабаева А.А., д.Карамырза); внуш'к'е, каш'ары, каш'ат, кружош'к'и, л'ентош'к'и, руш'кам'и, с'еловал'и, св'итасто, платош'к'и (Нургалиева М.Н., д.Новопавловка); пшэн'исэй с'ейал'и, с'елым дн'ами, лопатош'к'и, с п'еш'к'и, с'ерд'еш'ко (Сыздыкова К.Б., д.Чехова). Ср. также приводимые С.Аманжоловым казахские заимствования из русского языка: оф'исар «офицер», с'ифр «цифра», куп'ес «купец» и др. [см.5, 74].

О несомненном влиянии казахского диалекта свидетельствует и тот факт, что отдельные случаи распространения [ш'], [с] на месте [ч'], [ц] нами отмечены даже в говорах по нижнему течению реки Тобола, где, как известно, ко времени прихода русских других национальностей не было.

Употребление варианта [ц'] у диалектоносителей по низовью Тобола наблюдается лишь в речи лиц старшего возраста и представляет, очевидно, следы явления цоканья. В этих говорах при наличии элементов мягкого цоканья и сокания появилось произношение [с'] на месте [ч']: собас'ка (Туманова К.Р., д.Антоновка) – собац'ка (Сомова Н.Г., д.Покровка) – собач'ка (Свиридова Т.Н., д.Глебовка).

Наличие варианта [с'] на месте [ч'] в речи диалектоносителей можно объяснить, по-видимому, результатом взаимодействия сокания и цоканья.

Л.П.Смолякова подобное явление отмечает в говорах юго-западных районов Пермской области. «В шекающе-сокающих говорах, – пишет она, – поскольку последним свойственно упрощение аффрикат, единичные цокающие формы, подчиняясь общим законам местной фонетики, иногда также теряют взрывной элемент и дают секающие формы» [6, 67].

В исследуемых говорах фонетически не обусловленный вариант /с'/ также наблюдается преимущественно в тех говорах, где отмечены следы мягкого цоканья.

Наличие [ц''] (согласного, среднего между [ц'] и [ч'], приближающегося к [ч']) и [ч''] (звука, близкого к [ч']) в диалектах Костанайской области свидетельствует о начавшемся процессе усвоения /ч'/ из литературного языка, причем этот процесс уже зашел достаточно глубоко: число случаев произношения фонемы /ч'/ во много раз превышает по количеству случаи с /ц' / (ц'') и /с'/.

3. В совершенно тождественных условиях в речи жителей Костанайской области могут выступать также следующие согласные:

/ш – с/: повышэ – повысэ (д.Павловка), прошэн’а – просэн’а, п’ишут – п’исут, кортошок – кортосок (д.Новоильиновка), вышок – высок, отшат’илса – отсат’илса, м’ешк’и – м’еск’и (д.Максут), млатшова – млатсова, зашл’и – засл’и, вышла – высла; што йес’ – сто йес’(дд. Новоильиновка, Апановка), шапку – сапку, школ’н’ик – скол’н’ик (д.Приозерный); ид’ош – ид’ос, таскаш – таскас, хош – хос «хочешь» (д.Антоновка); фс’о таскаш м’ешк’и // н’е об’ижайт’е говор’ит мласова / што м’еж н’им’и было н’е знаем до с’их пор // стр’ем’ис’а законш’ит // (Жилина А.К., д.Котлованное).

Список литературы

1. Блинова О.И. Народная речевая культура сквозь призму лексиграфического текста // Вестник Томс.гос.пед.университета.- Томск,2005г.

2. Высотский С.С. О звуковой структуре слова в русских говорах // Исследования по русской диалектологии. - М., 1973.

3. Демидова К.И. Теория об иерархии диалектного членения и ее использование при изучении лексики говоров территории позднего заселения // Фортунатовский сборник. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию Московской лингвистической школы 1879-1997гг.- М.: Эдиториал УРСС, 2000г.

4. Касаткин Л.Л. Русские диалекты // Александров В.А., ВласоваИ.В., Полищук И.С. Русские.- М.,1997.

5. Карабулатова И.С. Региональная этнолингвистика.-Тюмень, 2001.

6. Романова М.А., Светлова В.Н, Лецкин М.А. Русские говоры Зауралья.– Тюмень,1981.

Ұлттық орыс тілінің қалыптасуына қатысты көптеген сұрақтардың шешімі тілдегі диалектілерді және олардың қолданысын, тілдік нормамен әрекеттесуін жете зерттемей өз шешімін таба алмайды. Сондықтан, мақалада лингвистикалық зерттеу үшін құнды мәлімет болып табылатын диалект тасымалдаушылар тілінің ерекшеліктері, диалектілер қарастырылған.

The solution of many issues related to the formation of the national language is impossible without a careful study of dialects, their functioning, interaction with normalized speech. The article deals with the linguistic features of dialect speakers, dialects, which are the most valuable material for the linguistic observations.

Г.Г. Гиздатов

доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: gizdat@mail.ru

МЕТАТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ МЕДИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА КАЗАХСТАНА

Исследование выполнено при поддержке гранта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан № АРО 513 30 19” Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)”. В статье дан анализ современного казахстанского дискурса на конкретном психолингвистическом материале. Данные по современным медиапредпочтениям подкрепляют утверждения о специфике казахстанского массового сознания. В рамках теории медиального анализа в работе выявлены когнитивные стратегии социального познания и восприятия, выраженные в языковом сознании. Тезис об архаизации медиального пространства доказывается риторическими стратегиями казахстанского дискурса. Проведенное исследование выявило новейшие тенденции казахского и русскоязычного медиального пространства: манипулятивность и стереотипность речевого поведения.

Ключевые слова: ассоциативное поле, дискурс, идентичность, медиальное пространство, психолингвистические данные.

В силу исторических, географических и, как следствие, геополитических причин Казахстан по-прежнему «дискурсивный» перекресток. Реальности таковы, что Казахстан - полиэтническая постсоветская республика, в которой должно признать состоявшимся строительство национального государства с выраженным казахским этническим ядром. При этом в массовом сознании очевиден крен к ценностям советского прошлого. Сама социальная природа казахстанского общества оказалась предрасположенной к такому повороту. В свою очередь социально-политическая архаика не могла не отразиться в языке и медиальном пространстве. Современный казахстанский дискурс (во всех его проявлениях – социальном, эстетическом, бытовом и пр.) можно и нужно воспринимать, на мой взгляд, как конструируемый «текст». Только при таком раскладе становятся понятными эстетические, языковые и социальные стереотипы нашего времени и нашего места.

Ключевыми вопросами для дальнейшего анализа являются следующие - методологическая база какого научного направления в этом случае может оказаться практически результативной и как язык существует в современном казахстанском медиальном пространстве?

Сохраняется в казахстанской практике доставшаяся в наследство традиция осуществлять лингвистические исследования в изоляции от политических теорий. По отношению к казахстанской научной практике оказывается точным замечание О.Мороз: «Результатом такой политики замалчивания стала практика дискурсивного описания советского социального, антропологического и культурного опыта с помощью «непроблематических», то есть пустотных символических шаблонов» [1, 69].

Следует заметить то, что сейчас казахстанские социологи, политологи и филологи пытаются обозначить как реалии транзитного периода, хорошо изучено и продолжает быть актуальным для западных культурологов и семиотиков [2; 3]. Другой вопрос, почему этот уже состоявшийся европейский научный контекст сознательно не видят казахстанские ученые? Так, в большинстве случаев лингвистические работы казахстанских лингвистов вне зависимости от языка рассмотрения (казахского, русского, английского и любого иного) базируются исключительно на «провинциальных» по научной сути и географии российских лингвокультурологических исследованиях. Точная логическая оценка подобным

лингвокультурологическим исследованиям была дана Н.Н.Болдыревым еще в 2014 году: «Именно по такому пути, думается, идут сегодня многочисленные концептологические исследования, которые занимаются «выискиванием» концепта, стоящего за теми или иными языковыми формами. Более того, даже («замыкая круг») ими ставится цель найти языковые средства вербализации этого же концепта (большой частью, надо понимать, те же самые языковые формы, на основе которых он и был выделен)» [4, 28].

На наш взгляд, в этом случае мы все же имеем дело с закамуфлированным сосуществованием лингвистической теории с политическими концепциями. Практически многие казахстанские лингвисты любят находить общность казахской и русской культуры, обязательно противопоставляя ее западным ценностям. Стали общим местом рассуждения, выполненные, например, в таком довольно спорном и «разоблачительном» ключе: «Анализ текстов президентской присяги в трех культурах РК, РФ, США свидетельствует о большем концептуальном сходстве в казахской и русской культурах и особом отличии американской клятвы. Различное положение концепта «народ» в казахской и русской культуре свидетельствует об особом отношении руководства страны к таким понятиям, как права и свободы человека, обязанности Президента» [5, 152]. В других психолингвистических работах на материале казахского языка эмпирически - в духе науки 18 века - составляются разного рода списки слов, которые, по мнению их составителей, отражают значимые для казахской культуры понятия: человек, женщина, мужчина, слово, язык и прочее. Но при этом происходит софистическая подмена: самое характерное для современной казахской культуры определяется исключительно из фольклорных источников, классических литературных текстов, паремий, фразеологизмов и прочее. Собственно говоря, избираются те источники, которые являются самопрезентационными, в них зафиксировано только то, как этнос хотел бы себя видеть, а не то реальное, что в нем есть.

Анализ дискурса в разных его проявлениях предполагает различные подходы: психологический, семиотический, социологический, культурологический, психолингвистический. Теория медиальности [6] и теория культурной антропологии нашего времени [7], на мой взгляд, могут позволить преодолеть существующий кризис в гуманитарных областях науки Казахстана. Поясним, текстом (и соответственно материалом научной рефлексии) является в подобном рассмотрении все: не только традиционные собственно печатные и литературные образчики, но и театр, кино и перформансы, ряд бесконечен. Человек обычно не осознает структур, направляющих его языковое мышление: познавательные структуры, не являются осознаваемым содержанием мышления, однако можно предположить, что именно они навязывают мышлению одну форму, а не другую. В современной гуманитарной парадигме важно понятие когнитивное состояние носителя языка, вне которого мы не можем рассматривать любые модели представления знаний. Умберто Эко обоснованно называет данную сферу идеологией: «Мы будем понимать под идеологией все то, с чем так или иначе знаком адресат и та социальная группа, которой он принадлежит, системы его психологических ожиданий, все его интеллектуальные навыки, жизненный опыт, нравственные принципы» [8, 108]. Изначально также необходимо отметить: «На самом деле, но это следует подчеркнуть, имеется в виду не язык, а дискурс, то есть особый порядок, отличный от субстанции языка в том значении, в котором определяют понятие языка лингвисты, но который реализуется в языке» [9, 96].

Наконец, сами модели ситуаций необходимы нам в качестве основы интерпретации текста. Как замечает автор оригинальной теории дискурса и методологии критического дискурс-анализа: «Важнейшим компонентом процессов построения и восприятия текстов является осмысление стоящих за ними социальных ситуаций и их когнитивная репрезентация» [10, 161].

В любом раскладе анализ медиального пространства в конкретно рассматриваемой стране невозможен вне обозначения хотя бы в общих чертах самого концептуального пространства и национальных ценностей, которые находятся во взаимозависимости от всего названного. Безусловно, в современных казахстанских медиареалиях смешалось все. Вновь

знакомая советская симулятивность и ее новое казахстанское воплощение, в котором означающие так же далеки от реальности, как и прежние советско-интернационалистические. В частности, ситуация в казахском медиадискурсе с возвратом к традиционной массовой ментальности напоминает социалистическую коммуникацию 30-х годов прошлого столетия. Но на смену этому приходит и нечто новое. В любом раскладе внешне ориентированный человек сложился и в нашем обществе, он и создает, и он же потребляет медиапродукцию. На сегодняшний день можно предположить о действенном и не всегда позитивном влиянии постсоветских мифологических реконструкций относительно недавнего прошлого на сознание становящегося казахстанского общества.

В значительной мере статистика языковых предпочтений в медиальной сфере подтверждает тезис о совпадении языкового сознания этих двух казахстанских групп. Еще в 2003 году Б.Б.Абдыгалиев указывал, что подавляющее большинство населения смотрит телепередачи только на русском языке (32,9 %), или, в большинстве случаев, только на русском языке (23,9 %), в равной степени, как на русском, так и на казахском 26,4 % опрошенных [11, 90]. Казахский язык в качестве основного канала получения информации в 2003 году использовался 3,4-8,0 % населения [11, 94].

Ситуация не изменилась и через десять лет (более актуальных данных - просто нет). Так, ответы на вопрос - на каком языке вы смотрите телевизор, читаете книги и осуществляете интернет-общение? – могут быть представлены в следующей таблице [12, 22] (опрошено 224 человека):

Таблица 1

Этнический состав	На казахском языке	На русском языке	На русском и казахском языках
Казахи	39%	36,4%	22,7%
Русские	4,1%	91,8%	0
Другие	9,5%	90,5%	0

Срезы общественного и массового сознания традиционно фиксировали социологи и культурологи. Есть научная отрасль, которая могла бы практически вмешаться в это разговор – психолингвистика. Словарь ассоциативных норм любого языка всегда выступает как оригинальный и надежный источник при культурологических и социально-психологических исследованиях.

Наибольшую ценность в казахстанской исследовательской практике представляют работы психолингвиста Н.В.Дмитрюк [13; 14; 15]. Приведу только один показательный пример: высокая степень присутствия русской лексики в языковом сознании современных казахов подтверждается следующим параметром - среди реакций-ассоциаций общим количеством 2113 употреблено 527 русизмов: 403 у мужчин и 124 у женщин [15, 34].

Тезис об архаизации (советизации) казахстанской массовой культуры требует оговорки: архаизация сознания носит характер невозвращения к старому, а восстановление старого на основе тех знаний и представлений о прошлом, которые пользуются популярностью. Выявляемо это при обращении к образчикам массового сознания, отраженным в ассоциативных полях. Ниже приводятся полные ассоциативные поля к словам-стимулам: власть – билік, общество - жеке тұлға, личность - қоғам, традиция - салт-дәстүр, религия - дін, культура – мәдениет. Психолингвистический эксперимент проводился совместно с докторанткой Б.А.Сопиевой в 2017-2018 гг. по традиционной методике свободного ассоциативного эксперимента, информантами выступили соответственно русскоязычные и казахскоязычные жители Алматы с высшим образованием, гендерное соотношение – 58% женщины, 42 % мужчины (в среднем по 100 - 120 информантов в возрасте от 25 до 58 лет, рядом с словом-реакцией указана повторяемость реакции в ассоциативном поле). Вслед за Н.В.Дмитрюк [13] считаем целесообразным - дать перевод на русский язык реакций на слов-стимулов казахского языка (орфография и пунктуация

информантов сохранены). Данные слова-стимулы в других казахстанских ассоциативных словарях и источниках не зафиксированы. Сами полученные ассоциативные поля публикуются впервые. Автор и Б.А.Сопиева предполагают их информативную ценность для дальнейших дискурсивных исследований.

Власть – сила (16), президент (14), правительство (11), деньги (7), народ (7), политика (6), государство (6), деньги (5), коррупция (5), Назарбаев (5), руководство (5), контроль (4), возможность (2), демократическая (2), позор (2), управление (2), богатство, воровство, господство, государственные органы, единная, закон, золото, контроль, крепкая, лидер, милиция, мощь, ничего, никакая, правитель, политическое, подавление других, преступление, предательство, сайт, трон (общее количество ассоциаций – 122).

Билік - үкімет (20)(*правительство*), саясат (16)(*политика*), Елбасы (15)(*глава государства*), басқару (13)(*управление*), мансап (9) (*карьера*), күш-қуат (8)(*сила*), әмірлік (5)(*власть*), заң (4)(*закон*), Назарбаев (4), басшылық(3)(*администрация*), бұйрық (2)(*приказ*), күш (2)(*сила*), үстемділік (2)(*превосходство*), Алаш Орда, әділеттілік(*справедливость*), әсер(*влияние*), ер азамат(*мужчина*), жеке адамның саясатты өз еркімен жүргізу(*ведение политики своевольно*), заңдылықтар (*закономерности*), кресло, қоғамның төменгі тобына билік ету (*власть над низшим классом общества*), қуғын (*погоня*), шенеуліктер(*чиновники*), жоғары лауазымды тұлғалар(*влиятельные личности*), министрлік, парламент, сот (*суд*), тақ (*трон*), топ өкілдері (*представители группы*) (общее количество ассоциаций – 119).

Личность – человек (38), индивидуальность (7), индивид (5), гражданин (5), лицо (2), лидер (2), мнение (2), Назарбаев (2), Познер (2), персона (2), сила (2), характер (2), я (2), аргын, бог, богатая, будущее, власть, возраст, выдающаяся, вождь, деградация, знания, круг людей, креативная, личность, люди, мировоззрение, мышление, мнение, образ человека, образованный волевой человек, осознанность, общество, образование, папа, персона, психология, разный, разум, самооценка, сильная, сильная, свобода, сознательная, самореализация, субъект социальных отношений, становление, сильная, самостоятельность, статус, темперамент, талант, Трамп, творчество, уважение, уверенность, ум, успешная, художник, харизма, эго (общее количество ассоциаций - 123).

Жеке тұлға – адам (26)(*человек*), мен (17)(*я*), дарындылық (12)(*одаренность*), жеке адам(8)(*личность*), лидер (8), азамат (5) (*гражданин*), дербестік (4)(*самостоятельность*), Абай (3), ақын(*поэт*), әрбір(*каждый*), білім мен білігі сәйкес адам(*образованный человек*), бүркіт (*орел*), даму(*развиваться*), дарын(*способность*), дамуға ұмтылу (*стремление к развитию*), ерекшелік(*особенность*), жан-жақты(*открытый*), жауапкершілік(*ответственность*), жоғары лауазымды тұлғалар (*влиятельные личности*), куәлік(*свидетельство*), құқық(*право*), қуатты(*мощный*), мінез-құлық(*поведение*), субъект, шебер (*мастер*) (общее количество ассоциаций – 100).

Общество - люди (22), народ (16), социум (12), государство (5), мнение (5), общество (5), влияние (3), стадо (3), деградация (2), дружба (2), люди (2), мы (2), толпа (2), традиции (2), банда, борьба, воспитание, гражданское, гласность, дружелюбие, друзья, для всех, демократическое, дружба, закон, замкнутое, индивидум, культура, коллектив, коммуникация, наука, обманутая толпа, право, потребители, помощь, приличное, разговор, рынок, разнообразное, социальное, СМИ, развитое, система, справедливое, толпа, традиционное, упадок, управления, форма объединения людей, часть мира, хорошее, цирк (общее количество ассоциаций – 121).

Қоғам – халық (21)(*народ*), қоршаған орта (16)(*окружающая среда*), адамдар (13)(*люди*), ел (12)(*страна*), еркіндік (9)(*свобода*), әлеуметтік қоғам (7)(*социальное общество*), түрлі қарым-қатынастың жиынтығы (2)(*совокупность разных отношений*), мемлекет (2) (*государство*), мықты ұжым (2)(*сильный коллектив*), әлеумет(*социум*), бейбіт(*мир*), билікті өзгертетін күш(*сила меняющая власть*), басқару(*управлять*), демократиялық қоғам(*демократическое общество*), жалақы(*зарплата*), жеке тұлға(*личность*), заң(*закон*), көпшілік орта(*общественная среда*), қазіргі(*нынешний*), мен

және басқалар(я и другие), отбасы(отбасы), түтін(дым), тәртіп(дисциплина), ұйым(организация), ұсақ бөлшектерден құралған атом(атом состоящий из мелких частиц), халық құндылықтары(народные ценности), экономика (общее количество ассоциаций - 102).

Традиция – обычай (17), культура (12), семья (11), народ (8), национальная (7), обряды (5), праздник (4), национальность (2), ценность (2), братство, внушение чужого мнения, воспитание, древняя, давние, день рождения, жизнь, история, корни, любовь, мудрость, надо чтить, наследственность, новая, нравы, национальный костюм, новый год, Наурыз, нормы, образ, культура, обязательство, правила жизни, праздники, память, понимание прошлого, разрезание пут, праздник, песни, Родина, передача опыта, привычки, поколения, свойство, совещание, соблюдение, старая, танцы, уважение, шаблоны, уважение, юрта, язык (общее количество ассоциаций - 111).

Салт-дәстүр - ұлттық салт-дәстүр (21) (национальные традиции), мерекелер (16) (праздники), әдет-ғұрып (12) (обычаи), ән-күй жырлар (9) (песни, мелодии), ережелер (7) (правила), әр халықтың ерекшелігі (4) (национальная особенность), қыз ұзату (3) (выдание дочери замуж), ұлт (3) (нация), мәдениет (2) (культура), жақсы рәсім (2) (хороший ритуал), ұлттық құндылықтар (2)(национальные ценности), ата-баба(предки), адамгершілікке баулитын құрал(человечное средство), әдепті тәрбие(воспитание), бесік (колыбель), көкпар(национальная игра), құрмет (почет), қыз қуу (догони девушку), құрметтеу(уважение), қолданбалы өнер(душевная песня), қыз ұзату(выдание дочери замуж), наурыз мейрамы (праздник Наурыз), ойын(игра), ою-өрнек(орнамент), өткен ғасыр (прошлый век), саз (глина), сырға салу(одевание сережек невесте), үлкенге құрмет (уважение к старшим), халық(народ) (общее количество ассоциаций -101).

Религия – вера (26), ислам (15), бог (7), христианство (6), мечеть (5), атеизм (5), мировоззрение (4), будизм (3), всевышний (2), выбор (2), жизнь (2), православие (2), собственная (2), своя (2), храм (2), церковь (2), библия, бомба, война, всенародная, выбор, власть, вероисповедание, воспитание, воспитанность, душа, духовные представления, заповедь, исповедание, Иисус, казахский культ, личный, ложь, мания, мусульманин, мусульманство, миф, манипуляция, молитвенный дом, массовая, народ, нация, ненависть, поп, проблема, разные, система взглядов, страна, террористы, церковь (общее количество ассоциаций -121).

Дін – ислам (29)(ислам), мұсылман (18)(мусульманин), мешіт (12) (мечеть), әр халықтың сенімі (10) (вероисповедание каждой нации), сенім (8)(вероисповедание), діни көзқарас (5) (духовные представления), Аллаһ (4), құран(3)(Коран), Мұхаммед пайғамбар(3) (пророк Мухамед), өмір сүру салты(2)(культура жизни), адалдық(честность), бейбітшілікті сүйу(миролюбие), имандылық(благочестие), намаз, тиым салу(запреты), тәрбие(воспитание) (общее количество ассоциаций -103).

Культура – воспитания (7), поведения (6), история (5), наследие (5), национальная (4), искусство (4), духовность (3), театр (3), этика (3), богатство (2), высокая культура (2), достижения человека (2), жизнь (2), литература (2), люди (2), народ (2), образование (2), поведение (2), развитие (2), уважение (2), цивилизация (2), археология, будущее, вера в бога, восток, громадное население, движение, дом культуры, достоинства, древняя, знания, индивидуальность, интеллигент, любовь ко всему прекрасному, казахская, книги, красота, манеры, миф, ментальность, народные праздники, национальная, нация, нравственность, образ жизни, общество, опера и балет, патриот, поэзия, правила, прогресс, разная, разнообразие, разновидность, речи, Рим, религия, русская, саки, самобытность, современная, социум, статус, страна, телеведение, традиционная, человек, чистота, этика, юрта, язык (общее количество ассоциаций -116).

Мәдениет – өнер (25)(искусство), тәрбие (17)(воспитание), дәстүр (12) (обычай), мәдениет (8)(культура), қоғам (7)(общество), этика (6), салауатты өмір сүрудің формасы (4)(форма здорового образа жизни), ән-би (2)(песни танцы), концерт (2), қазақ (2)(казах), адамгершілік (человечность), әдеп (такт), әлеуметтік ортадағы тәрбиенің ерекшеліктері (характеристики воспитания в социальной среде), білім мен тәрбиенің дамуы (развитие

образования и воспитания), дұрыс сөйлеу (говорить правильно), жоғары тәрбиелік деңгейі (уровень высшего образования), заттай және рухани ерекшелік (материальная и духовная особенность), киіз-үй (юрта), кітапхана (библиотека), күй-терме (кюй), көрегендік (дальновидность), қарым-қатынас (отношение), өркениет (цивилизация), сөйлеу мәдениеті (речевая культура), тәрбие (воспитание), тәртіп (дисциплина), театр, тіл (язык), ұқыпты (аккуратный), ұлттық мәдениет (национальная культура) Ұлы британия (Великобритания), фольклор (общее количество ассоциаций - 100).

Несмотря на определенную логичность казахстанского «варианта» ассоциативного поля, слово в таком варианте не выражает полного атрибута положения вещей, «идеального» события нет. В них в первую очередь зафиксировано «мышление толп» - стереотипные и повторяющиеся образы. Слова-реакции в большинстве случаев являются «литературоцентричными», они полностью следуют из публицистического дискурса. Несмотря на то, что слова-стимулы относятся к идеологической сфере, реакции в казахском и русскоязычном языковом сознании лишены этнического и эмоционального компонентов. Слова-симулякры в этом случае, целиком в духе идей Ж.Бодрияра [16] одновременно отражают фундаментальную реальность; они же маскируют и искажают саму реальность. Пожалуй, наиболее вычисляемо следующее: в казахстанском (в данном случае и русскоязычном, и казахском) массовом языковом сознании нет «мифов»; по сути, нет идеологических и культурологических стереотипов.

Также в унисон говорят о «советизации» казахстанского массового сознания политологи и культурологи или, по крайней мере, они же обозначают очевидный крен к ценностям советского прошлого. На наших глазах постсоветскость становится смыслом и символом нынешней казахстанской власти. С другой стороны, идеологическое наполнение казахстанских реалий советским содержанием и оценкой неизбежны. Традиционно и скорее всего, справедливо считается, что население Казахстана достаточно «погружено» в советскую идеологию. Очевидно, что политика русификации нерусских народов в советские годы привела к русской идентичности казахов (через русский язык, русскую историю, литературу, музыку, кино и т.д.).

Объединяет же две страны не столько русский язык, а сколько советская идентичность. Именно подобную идентичность, иногда даже и неосознанно, отстаивают и политики, и гуманитарии советской и постсоветской ориентации. Она же поддерживается российскими СМИ и закамуфлированным образом называется «общим информационным пространством».

В этом случае можно и должно предположить, что и мы вовлечены в этот процесс, в котором «медиа – это не только нейтральные средства передачи информации, своей способностью к трансформации, своими перформативными, экспрессивными и символическими возможностями, своими конкретными формами проявления они сами участвуют в процессе выявления смысла. Более того, современные масс-медиа особенно интенсивно апеллируют к эмоциональной, аффективной стороне человека, участвуют, таким образом, в перестройке структуры восприятия и познания», - так прогностически оценивает место СМИ в современном мире немецкий исследователь [17, 5].

Идеологическая вторичность и национальное мифотворчество являются определяющими чертами собственно казахского медиадискурса. Разделение казахстанского общества на два информационных пространства: казахскоязычное и русскоязычное – можно принять со следующими уточнениями. К данному времени русская диаспора перестала влиять на культурный процесс в качестве самостоятельной силы. В свое время (советский период) два языка выполняли разные функции в обществе, обслуживали разные социальные и этнические группы. Долгое время русский язык был и механизмом общения, и средством обмена информацией, прогрессивным языком культуры, политики и власти. Два пространства несли обществу разные ценности, разные символы, разные модели поведения. Русская культура в Казахстане перестала быть фундаментальной, а казахская наоборот стала массовой.

В современном казахстанском медиадискурсе относительно ко всем его конкретным проявлениям наиболее очевидна следующая когнитивная модель - антропоцентризм истолкования. Общая тенденция современных казахстанских традиционных и новых медиа – преобладание над аналитическими материалами собственно публицистики. При этом манипулятивность российского и казахстанского журнализма нашего времени стала более агрессивной.

Быть может, поэтому в последнее время в казахстанской массовой культуре, также, как и в российской практике последних пяти-семи лет, наблюдаемы риторические принципы и приемы манипулирования массовой аудиторией (рекламные тексты, пропагандистские компании и т.п.) с суггестивными принципами речевой терапии. К таковым относится, во-первых, упрощение смысла. Действительно потребительская или избирающая кого-либо масса избавлена от лишних усилий. По отношению к публичному речевому поведению в Казахстане происходит упрощение смысла. Пожалуй, наиболее вычисляемо следующее: в казахстанском варианте медиадискурса нет «мифов», нет культурологических стереотипов. В первую очередь в языковой практике казахстанского постсоветского дискурса очевидны процессы обеднения и стандартизации языков.

Язык и общие социальные шаблоны мысли (в том числе и эстетические пристрастия эпохи) оказываются в данном случае взаимосвязанными.

На наших глазах складывается пропагандистское общение - социально-ориентированное общение, когда обращаются не личности собеседника, а к обобщенному образу аудитории. Воскрешает в политическом и публицистическом дискурсе казалось забытая советская стилистика: разговорный стиль, «сниженная» лексика, прямые обращения к аудитории, «совместные» с аудиторией суждения и оценки, лишь формально приближенные к живому межличностному общению.

Язык связан с постижением действительности. Именно диалога по исходному условию и не хватает казахстанским речевым образчикам. Медиальное пространство Казахстана отражает реальную речевую и социальную ситуацию нашего времени.

Список литературы

1. Мороз О. Проект «фундаментального лексикона» постсоветской культуры и экспертный язык русского литературного концептуализма // Настояйка языка: управление коммуникациями на постсоветском пространстве. М.: Новое литературное обозрение, 2016. С.67-97.

2. Кельнер-Хайнкеле Б., Ландау Я.М. Языковая политика в современной Центральной Азии: национальная идентичность и советское наследие. М.: Центр книги Рудомино, 2015. 320 с.

3. Murašov, J. (2016) Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, Film und Kunst in Russland. München: WilhelmFink.

4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику. Курс лекций. Тамбов: Издательский дом ТГУ им.Г.Р.Державина, 2014. 236 с.

5. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. Алматы, Интер-пресс, 2010. 319 с.

6. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека. М.: Кучково поле, 2017. 464 с.

7. Бахманн-Медик Д. Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 504 с.

8. Эко Умберто. Отсутствующие структуры. Введение в семиологию. СПб: Петрополис, 1998. 432 с.

9. Куртин Ж.Ж. Шапка Клементины (заметки о памяти и забвении в политическом дискурсе) // Квадратура круга: Французская школа анализа дискурса. М.: Прогресс, 1999. С. 95-123.

10. Дейк ван Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск, 2000. 308 с.

11. Абдығалиев Б.Б. Политизация этничности: процессы, механизмы, последствия. Алматы, 2003. 224 с.
12. Нұрғалиева М., Фазылжанова А. Үштілділікке қатысты тілдік жағдаяттың алғашқы әлеуметтанушылық зерттеуі // Язык. Культура. Коммуникация. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2013. С.18-40.
13. Дмитриук Н.В., Молдағалиева Д.А. и др. Казахский ассоциативный словарь. Алматы – Москва: «Медиа – ЛогоС», 2014. 330 с.
14. Дмитриук Н.В. Ассоциативная модель анализа лингвистических проблем плюцентризма // Вестник Кокшетауского университета. Серия филологическая. 2016. № 3. С. 36-42.
15. Дмитриук Н. В., Черкасова Г.А., Артыкбаева Ф.И. Этноментальный феномен языкового сознания: ассоциативные исследования в Казахстане // Вопросы психолингвистики. 2016, № 28. С. 132-149.
16. Бодрияр Ж. Симулякры и симуляции. М.: Издательский дом «Постум», 2016. 240 с.
17. Гюнтер Х. Введение // Советская власть и медиа. Сборник статей под общей редакцией Ханса Гюнтера и Сабины Хэнсген. Санкт-Петербург: Изд-во «Академический проект», 2006. С. 5-16.

Мақала ҚР БҒМ No AP05133019 «Қазіргі Қазақстанның мәдени кодтары (әдеби және медиа дискурстар)» ғылыми-зерттеу жобасының аясында әзірленген.

Мақалада қазіргі заманғы қазақстандық дискурс нақты психолингвистикалық материалдарға талдау жасалады. Қазіргі заманғы медиаартықшылықтар туралы деректерге қазақстандық масс-сананың ерекшелігі туралы мәлімдемелер қолданады. Медиалық талдау теориясы аясында жұмыс лингвистикалық санасында көрсетілген әлеуметтік таным мен қабылдаудың танымдық стратегияларын көрсетеді. Медиалық кеңістікті архаизациялау туралы дискурста қазақ тілінің риторикалық стратегиясы арқылы дәлелденді. Зерттеу барысында қазақ және орыс тілдеріндегі медиалық кеңістіктегі соңғы үрдістер анықталды: манипуляция және стереотипті сөйлеу мінез-құлық.

Research done under the grant № APO 513 30 19 "Cultural code of the modern Kazakhstan (literary and media discourse)" by the support of the Committee of Science Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The article analyzes modern Kazakh discourse on specific psycholinguistic material. Data on modern media preferences are supported by statements about the specifics of Kazakhstan's mass consciousness. Within the framework of the theory of medial analysis, the work reveals cognitive strategies of social cognition and perception, expressed in linguistic consciousness. The thesis about the archaization of the medial space is proved by rhetorical strategies of the Kazakh discourse. The study revealed the latest trends in the Kazakh and Russian-speaking medial space: manipulation and stereotyped speech behavior.

Ұ.М. Есенбекова

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, электронды пошта: ultmudde@mail.ru

**АҚПАРАТТЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЭВОЛЮЦИЯ:
САЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТ РЕТІНДЕ
ҚАЛЫПТАСУЫ**

Мақалада ақпараттық дәуірдегі технологиялық дамуға байланысты саяси коммуникация мәселелері қаралды. Жаңа медиа мен дәстүрлі бұқаралық коммуникация құралдарының мүмкіндіктері мен технологиялары зерттелді. Сондай-ақ, автор қоғамдық пікірді қалыптастыру құралы ретінде Интернеттің одан әрі дамуы туралы тұжырымдар жасайды.

Бұл мақалада саяси коммуникация мәселелерін түсіну және талдауға көңіл бөлінген. Автор саяси коммуникацияның жеке ғылыми бағыт болып қалыптасуына қандай факторлар әсер етті деген сұрақтарды зерттеген. Ақпараттық технологиялардың саяси коммуникация жүйесіне әсері талданған.

Түйінді сөздер: ақпараттық дәуір, коммуникация, жаңа медиа, саяси коммуникация, ақпараттық технологиялардың әсері, теориялық коммуникация.

КІРІСПЕ

Саяси коммуникацияның теориялық негізі 2-ші дүниежүзілік соғыстан кейін қалана бастады. Сол кезеңдерде америкалық, еуропалық саясаттанушы, әлеуметтанушы, футуролог ғалымдар постиндустриалды немесе ақпаратты қоғам, ақпараттық технологиялардың дамуына назар сала бастады. Оларды қызықтырған басты тақырып – бұқаралық коммуникацияның, ақпараттық технология саласындағы революциялық өзгерістердің адам мен қоғам, азамат пен мемлекет арасындағы ықпалдастыққа қандай әсер етуі мүмкін деген мәселелер болды.

Міне, осындай жағдайда саясаттану, әлеуметтану мен коммуникацияның теориясын зерттейтін ғылыми бағыттардың қатарына саяси коммуникация қосылды. Саяси коммуникация ғылымның пәнаралық салаларын толық қамтыған ғылыми бағыт ретінде қалыптаса бастады. Мысалы, саяси әлеуметтану, қоғамтану мен саяси антропология сияқты бірнеше ғылымдарды қамтитын бағыттар саяси коммуникацияны теориялық зерттеу үшін аса қажетті деп саналады. Сондықтан да, саяси коммуникацияның теориялық негізін жасаудағы қиындық саяси коммуникацияның өзінің анықтамасын табудың күрделі екендігіне байланысты.

Саясаттану ғылымының алатын орны ежелден маңызды болып келді. Біздің бұл мақаламызда мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатындағы, геосаясаттағы саяси коммуникация мәселелерін түсіну және талдауға көңіл бөлінген. Саяси коммуникация қашан қалыптасты, оның жеке ғылыми бағыт болып қалыптасуына қандай факторлар әсер етті деген сұрақтар осы мақалада зерттелді. Ақпараттық технологиялардың саяси коммуникация жүйесіндегі әсерін білу үшін алдымен терминдерге тоқталамыз. Күнде естіп, жиі қолданып жүрген коммуникация деген термин нені білдіреді? Коммуникация – (латынша – communicatio) латын тілінен аударғанда хабар, мәлімдеме, байланыс дегенді білдіреді. Қарапайым тілмен айтсақ, коммуникация дегеніміз хабарды бір жерден екінші жерге, бір адамнан екінші адамға жеткізу [1, 23].

Ежелгі тас дәуірінің адамдары үңгірлердің қабырғаларына суреттер салғанын білеміз. Осындай суреттер біздің заманымызға дейін жеткен. Сол суреттер арқылы ойлай алатын алғашқы адамдар «homo sapiens» қандай да бір ақпаратты өздерінен кейінгі ұрпаққа жеткізіп отырған. Саналы түрде ме, жоқ па бұл екінші сұрақ. Бірақ, біз сол үңгірлердегі суреттер арқылы олардың тұрмысы мен ойлау қабілетін, қоршаған ортасын қалай қабылдағанын білеміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адамдар ежелден бері қарым-қатынасқа тәуелді болды. Ғасырлар өте келе бұл байланыс түрлері трансформацияланды, дамыды, өзгерді. Саясат, саясаттану дегеніміз билік пен қоғамның, адам мен биліктің, адам мен қоғамның арасындағы қарым-қатынастарды зерттейтін ғылым. Саяси саладағы процестер мен құбылыстар, саяси қатынастардағы заңдылықтар, олардың ерекшеліктері, оларды басқару жүйесі де саясаттану ғылымы зерттейтін мәселелер.

Ежелгі грек тілінде «полис» қала, мемлекет деген мағына берсе, «политикос» көп мүдделер деген де мағына береді. Жалпы алғанда, мемлекеттік немесе қоғамдық қызмет, мемлекетті басқару ғылымы деген мағыналарды береді. Ежелгі дәуірдегі грек ойшылы Аристотель «саясат дегеніміз – мемлекетті басқару өнері» деген қысқа және нақты анықтама берген.

Жоғарыда айтып кеткен «саясат» және «коммуникация» ұғымдарына берілген түрлі дефинициялар сияқты америкалық және еуропалық ғылыми ортада да «саяси коммуникацияға» берілетін анықтамалар бір-бірінен дараланып тұрады. Саяси-коммуникативтік процестерді зерттеуші белгілі ғалым, француз саясаттанушысы Р.-Ж.Шварценберг «саяси коммуникацияны» бір саяси жүйеден екіншісіне немесе түрлі саяси, әлеуметтік жүйелердің арасында айналып жүретін саяси ақпарат тарату мен тасымалдау процесі деп анықтаған [2, 56].

Бұл жерде француз ғалымы түрлі деңгейдегі жеке тұлғалар мен топтардың арасындағы ақпарат тарату процесінің үздіксіз болатынын атап өтеді. Ал, аталған саяси процестің мақсаты – басқарушылар мен бағынушылар арасындағы келісімге қол жеткізу екенін баса айтады. Америкалық саясаттанушы Ричард Перлофф өз кезегінде «саяси коммуникацияны» ұлттық лидерлер, медиа мен азаматтардың мемлекеттік саясатты жүргізуде өз пікірлерін жариялау, «messages» мағынасы мен мәнін талқылау процесі деп түсіндіреді. Ресейлік саясаттанушы М.Н.Грачевтің беретін анықтамасы мынандай: «Саяси коммуникация» – саяси акторлардың бір-біріне және әлеуметтік ортаға, қоғамға ықпалын зерттейтін коммуникацияның ерекше, дербес түрі». Саяси коммуникация саяси қызметтің ажырамас атрибуты. Саяси коммуникациясыз саяси қызмет мүмкін емес, онсыз елестетуге, ойлауға да болмайды.

Осы үш анықтаманың өзінен «саяси коммуникацияның» да әртүрлі түсінігі бар екенін көреміз. Бірақ, олар бірін-бірі толықтырып тұр. Саяси коммуникация саяси акторлардың қызметіндегі процестердегі коммуникацияның барлық түрлерін қамтиды. Саяси актор дегеніміз – саяси шешім қабылдауға және оны іске асыруға күшті ықпал жасай алатын тұлға немесе қоғамдық топ [3, 103].

Қазіргі қоғамдардағы саясаттың рөлінің күшеюі негізінен бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүргізіледі. Азаматтық қоғамдарда әлеуметтік өсудің стратегиясы мен тактикасы қоғамдағы барлық күштердің диалогына байланысты деген түсінік қалыптасты. Сондықтан да, бүгінгі кез-келген қоғамдағы саяси партиялар мен қозғалыстар билікке талас жолында өз электоратын көбейту үшін тұрақты коммуникациялық арналардың қызметіне тәуелді. Бүгінгі демократиялық жүйелердің басты принципі де сөз бостандығы мен еркін ақпарат таратуға құрылған.

Ақпараттық-технологиялық эволюцияның әсерімен адамның өмірі мен әлемдік құбылыстар түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Гуманитарлық ғылымдарға да коммуникативтік жаңарудың ықпалы аз емес. Ғалымдар коммуникацияның әлеуметтік және

саяси аспектілерін зерттейтін ғылымдағы жаңа бағытты «коммуникацияны зерттеу», «коммуникациялық ғылым» (communication study, communication science) деп атап жүр.

Теориялық коммуникация парадигмасының негізін қалаушы ғалымдардың қатарында коммуникацияны зерттеудің «торонтолық мектебінің» өкілі Гарольд Адамс Иннисті атауға болады. «Канаданың экономика тарихының атасы» атанған канадалық экономист Гарольд Иннис мәдениет пен бұқаралық коммуникацияны да терең зерттеген ғалымдардың қатарында. 1894 жылы туып, 1952 жылы өмірден озған ғалым 46 жасынан бастап коммуникация саласын зерттей бастайды. Оның ғылыми жұмыстарының басты тақырыбы – мемлекеттердің тұрақтылығы мен ұзақ дамуы үшін ондағы қоғамдық қатынастардың әсерін зерттеу болды.

Гарольд Иннистің 1950-ші жазған «Империя және коммуникация», 1951 жылы аяқтаған «Коммуникациядағы біржақтылық» атты жұмыстары кейіннен Эрик Хэлвок, Маршалл Маклюэн, Уолтер Онг сияқты бұқаралық медианы зерттеген басқа теоретиктерге өз ықпалын тигізді. Гарольд Иннис бұқаралық коммуникацияны зерттеуші ғалымдардың алғашқысы болып ақпараттық технологиялар мен коммуникациялық тәсілдердің мемлекет пен қоғамдардың дамуына әсерін бөлек ғылыми мәселе деп қарастырды. Бұл жерде Иннистің еңбектерінен, мемлекеттер мен қоғамдардың әлеуметтік-саяси құрылымдары әлемде жоғары қарқынмен дамып отырған ақпараттық-коммуникациялық технологияларға тәуелді болуы ықтимал деген гипотеза туындайды. Қазіргі кезде бұл мәселе тек коммуникацияны зерттеудің теориялық жүйесін жасаумен айналысатын ғалымдардың ғана емес, әлемдегі барлық саясаткерлер жауап іздейтін маңызды сұрақтарға айналды [4, 76].

Адамзат тарихын қысқаша ой елегінен өткізер болсақ, онда эволюциялық жолмен дамыған империялар да, мемлекеттер мен қоғамдар да сол тарихи кезеңдегі ең озық коммуникациялық технологияларды қолданғанын көреміз. Соның көмегімен ғана олар өздерінің ықпалын күшейтті, әлеуетін арттырды. Бұл тұжырымды «Мәңгілік Ел» боламын деген қазақ ұлты, әсіресе, елдің болашағы – жастар қауымы ешуақытта естен шығармауы тиіс.

Біздің ұлтымыз да өз тарихының бастауында алдымен ауызша коммуникацияға сүйенді. Мыңжылдарды артқа тастап, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып бүгінгі күнге дейін жеткен қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері әлемдегі саны жағынан көп, сапалық әлеуеті де биік кейбір ұлттардың әдеби мұрасынан ілгері тұратынын өзіміз енді ғана түйсініп келеміз. Қазақ ұлты сапалық жағынан да, саналық жағынан да өркениеттің көш басында тұрғанын басқаларға мойындату да «Мәңгілік ел» идеясының басты тренді болуы тиіс. Күлтегін ескерткіші көшірмесінің ежелгі Түркі мемлекетінің жерінен Еуразиялық ұлттық университетінің төріне қойылуын тарихи әділеттің орнығуы деп түсінуіміз қажет. Бұл – түркі әлемінің белді өкілі: қазақ ұлтының жазбаша коммуникациялық мәдениетінің, жазбаша коммуникациялық технологиясының қаншалықты бай, танымды екенін көрсететін ғылыми дәлел.

Бүгінгі заманымыздағы Қазақ елін қоршаған мемлекеттер мен қоғамдардың үлгісінде де ақпараттық технологиялардың дамуының арқасында әлемнің алпауыт державаларының даму әлеуетін байқаймыз. Геосаяси тұрғыдан қарағанда жаңа дәуірдегі «империялардың» (АҚШ, Қытай, Ұлыбритания мен Германия, Франция, Жапония) ықпалы ақпарат таратуға бейімделген технологиялар, Интернет жүйесі мен жаңа медиалардың арқасында бүкіл әлемге таралып отыр.

Ғаламдық басымдыққа ие болу үшін олардың әрқайсысы да қазіргі коммуникациялық технологияларға сүйенудің маңызын жақсы түсінеді. Алпауыт АҚШ, Қытай, Ресей мен Жапония, кішкентай Оңтүстік Корея мен Малайзия, Сингапур болсын өздерінің ақпараттық-коммуникациялық технологияларын дамытып, ақпараттық жүйелерінің қауіпсіз болуына күш салып, басқалардан тәуелсіз болуға ұмтылуда. Бұл – бүкіл әлем мойындаған тренд. Міне, саяси коммуникация ғылымының бастаулары мемлекет, билік, қоғам, адам арасындағы байланыстарды зерттеуге, оның дамуы заңдылықтарын анықтауға арналған. Саясат пен коммуникацияның тоғысуы саясаттану, әлеуметтану, ақпараттық технологиялар

мен бұқаралық коммуникацияларды зерттейтін ғылымдармен іргелес ғылыми бағыт ретінде пайда болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Коммуникацияның адам өмірінің маңызды бөлшегі ретінде қарасақ, онда коммуникациялық технологиялардың дамуы мемлекеттегі биліктің өзгеруінде маңызды рөл атқаруы әбден мүмкін. Сондықтан, барлық мемлекеттерде билік жүргізіп отырған күштердің бұқаралық коммуникация құралдарын уысында ұстап, өзіне бағындырғысы келетіні, олардың бақылаудан шығып кететінінен қауіптенетіні шындық. Бұл – барлық мемлекеттер мен қоғамдарға тән сипат [5, 214].

Қазірдің өзінде ғалымдар Интернет пен ақпараттық коммуникациялық технологиялардың эволюциясы болашақтағы қоғамдарда бүгінгідей сайлау формалары мен дәстүрлерін өзгертуінің ықтималдығы жоғары құбылыс екенін мойындауда. Ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін қолдану арқылы халық сайлау арқылы ғана, яғни, өздері сайлаған өкілдер арқылы ғана билікке ықпал етпейтін болады. Коммуникативтік технологиялардың көмегімен әрбір азамат мемлекет органдары қабылдайтын шешімдерге тікелей араласып, өз пікірін білдіріп, тиісті шешім шығаруға интерактивті түрде қатысатын болады.

Енді 10-15 жылдан кейін Президент пен Парламент сайлауына үйде отырып қатысып, қалаған кандидатыңызға дауысыңызды он-лайн режимінде бересіз, нәтижесін де қадағалап отырасыз. Бұл да жүздеген жылдық тарихы бар демократиялық принциптерді түбегейлі өзгерте алатын «ақпараттық революцияның» әсерін көрсететін құбылыс. Саяси коммуникацияның өз алдына ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы адам мен қоғамның арасындағы байланыстың қарқынды эволюциясынан туындаған. Саяси коммуникация қалай пайда болды, оның пайда болу себебі қандай деген сұрақтың жауабын осы тұжырымдарды негізге алып, іздеу қажет.

Билік пен азамат арасындағы байланыстың өзі соңғы 20-30 жылда түбегейлі трансформацияға ұшырады. Ақпараттық коммуникацияның осындай екпінмен дамуы болашақта «билік-қоғам» деген формуланың саяси плюрализм формасына ауысып, әрбір азамат өзінің тағдырына қатысты қоғамдағы және мемлекеттік билік органдары қабылдайтын шешімдерге шынайы ықпал жасай алатын жүйеге алып келуі әбден мүмкін. Бүгінгі төтенше жылдамдықпен жүріп жатқан урбанизация мен ғаламдану процесі, цифрлық технологиялардың дамуы осы гипотезаның айқын дәлелі болуы әбден мүмкін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне/пер. с англ. И.Литберга. – М.: АСТ; Астрель, 2006. – 241 с.
2. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология/пер. с франц. – М.: ч.2. – 1998. – 282 с.
3. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. – М., 2006. – 164 с.
4. Y.Masuda. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, 2003. – 315 с.
5. Политическая коммуникативистика: теория, методология и практика / Под ред. Л.Н. Тимофеевой. – М.: Российская ассоциация политической науки (РАПН); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 322 с.

У.М. Есенбекова

Информационно-технологическая эволюция: формирование политической коммуникации

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан

В статье исследованы вопросы, касающиеся политической коммуникации в контексте развития информационных технологий. Рассмотрены возможности и технологии новых медиа и традиционных средств массовых коммуникаций. Также автор выделяет дальнейшее развитие Интернета как инструмент формирования общественного мнения.

Статья посвящена пониманию и анализу вопросов политической коммуникации. Автор обращает внимание на факторы, которые повлияли на формирование политической коммуникации как отдельного научного направления. Анализируется влияние информационных технологий на систему политической коммуникации.

U.M. Yessenbekova

Information and technological evolution: formation of political communication

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

The article explores issues related to political communication in the context of information technology development. The possibilities and technologies of new media and traditional means of mass communications are considered. The author also highlights the further development of the Internet as a tool for shaping public opinion.

The article is devoted to understanding and analysis of issues of political communication. The author draws attention to the factors that influenced the formation of political communication as a separate scientific direction. The influence of information technologies on the system of political communication is analyzed.

GTAMP 19.01.11

УДК 070

Ұ.М. Есенбекова

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, электронды пошта: ultmudde@mail.ru

**БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ
САЯСИ КОММУНИКАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада саяси ақпаратты таратуда, қоғамдық пікірлер қалыптастыруда саяси коммуникацияның атқаратынын күрделі функциялары зерттелген. Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтардың позициясын, көзқарастарын өзгерте алады, олардың танымдық және объективті баға беру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Автор қоғамдық пікірді қалыптастыруда саяси коммуникацияның мүмкіндіктері жоғары деген тұжырым жасайды.

Мақаланың басты мақсаты – саяси коммуникацияның күрделі, қоғамдық қатынастарда маңызды рөл атқаратын құбылыс екенін көрсету болды. Автор демократиялық қоғамда медиа қандай жағдайда ақиқат пен әділдік принциптеріне

бағынып жұмыс істейді деген мәселеге жауап іздейді. Саяси коммуникацияның қалыптасуына бұқаралық медианың әсері жүйелі талданды.

Түйінді сөздер: саяси коммуникация, бұқаралық коммуникация құралдары, коммуникативтік мүмкіндіктер, жаңа медиа, сананы бұрмалау, ақпараттық технологиялардың әсері.

КІРІСПЕ

Ақпараттың маңызын түсінгелі бері БКҚ «биліктің төртінші тармағына» айналғаны туралы жиі айтылуда. Саясат пен саяси процестердің бұқаралық коммуникация құралдарына (БКҚ) тәуелділігі жыл өткен сайын күшейіп келеді. БКҚ өз аудиториясына өте күшті ықпал етеді. Сондықтан да, біздің өмірімізде олар маңызды саяси ақпаратты таратып қана қоймай, сонымен бірге қоғамда түрлі пікірлер қалыптастыруда күрделі функциялар атқарады. БКҚ-ның ақпарат тарату қызметі азаматтардың позициясын, көзқарастарын қажетті арнаға бұрып, олардың танымдық және объективті баға беру мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Азаматтардың әлеуметтік ортаға бейімделуі де ақпарат құралдары үшін басты мақсат болып қалуы тиіс. БКҚ саяси салмағы оның сынау мен бақылау функцияларын жоғары деңгейде орындауына байланысты. Бүгінгі мемлекеттер ақпарат құралдарын өз ықпалына алып, оларды қатал идеологиялық бақылауда ұстауға қауқары бар. Алайда, демократиялық дәстүрлері орныққан елдерде БКҚ өздерінің функцияларын толық іске асыра алады. Ондай елдерде ақпарат құралдарына мемлекет тарапынан бақылау тек соғыс жағдайында ғана іске қосылады.

Сөз бостандығы қағидаларына сүйенген демократиялық қоғамдардағы БКҚ биліктің ісін бақылау мен сынауға ерекше құлшыныспен қатысады. Бұқаралық медиалар демократиялық қоғамдардың ажырамайтын құрамдас бөлігі саналады. Олар әртүрлі саяси күштер мен қоғамдық топтардың өздерінің ұстанымдарын қалың бұқараға жеткізуіне көмектеседі. Саяси өмірде ақпарат құралдары тек позитивті рөл ғана емес, сонымен бірге саяси амал-айлаларын, қулықтарын іске асырғысы келген күштердің қолдарындағы құралға айналып кетеді. Жалған құндылықтар мен жалған көзқарастар қалыптастыру арқылы қоғамдағы күштерді басқа бағытқа ауысуға мәжбүрлейді.

Сананы бұрмалаудың классикалық теориясын жасаған америкалық ғалым Герберт Шиллер АҚШ-тың билік басындағы элитасы өз үстемдігін қамтамасыз ету үшін 5 әлеуметтік мифті іске асыру арқылы қол жеткізіп отырғанын айтады. Олар:

- 1) азаматтардың жеке басының бостандығы мен таңдау еркіндігі;
- 2) Конгресс, сот және президенттік биліктің, ақпарат құралдары сияқты аса маңызды саяси институттардың бейтараптығы;
- 3) адамның өзгермейтін эгоистік табиғаты, оның агрессияшылдығы, күш көрсетуге жақындығы, байлыққа құмарлығы және тұтынуға деген құштарлығы;
- 4) қоғамда әлеуметтік шиеленістердің, адамдарды пайдалану мен қанаудың жоқтығы;
- 5) сырттай қаншалықты тәуелсіз көрінгенмен жарнама берушілер мен Үкіметтің бақылауындағы БКҚ-дың алуан түрлілігі және олар тұтастай қияли санаға әсер ететін индустрияны құрайды [1, 115].

Осындай әлеуметтік мифтерді халықтың санасына орнықтыру үшін бұрмалау технологиясы жылдан жылға өз арсеналын толықтырып отырады. Ол арсеналда: фактілерді сапырылыстырып жалған ақпарат жасау, өтірік пен жалаға құрылған жаңалықтар, қолдан жасалған қоғамдық пікірлер және тағы басқа да құралдар көрермендер мен оқырмандар аудиториясын өзінің дегеніне көндіруге бағытталған. Жарнама бизнесіндегі имидж-мейкинг (саяси қайраткерлердің жасанды тартымды бейнесін жасау) арқылы сайлау науқандары кезінде кандидаттарға сөйлеу мәнерінен бастап киім үлгілерін таңдау арқылы электоратқа жағымды бейнені сомдап, жеңіске жеткізу технологиясы Батыс елдерінде ғана емес, Ресей, Украина, Грузия, Азербайджан, Қазақстан және Өзбекстан мемлекеттерінде де қолданылып жүргенін білеміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Саяси коммуникация жеке ғылыми бағыт ретінде коммуникацияның теориясында, саясаттану мен әлеуметтану ғылымдарында зерттелген. Сонымен бірге, саясат тарихы, саяси философия, саяси әлеуметтану және саяси антропология сияқты ғылымның пәнаралық салаларында да саяси коммуникацияның теориялық негіздеріне деген қызығушылық байқалады.

Неміс зерттеушілері Отфрид Яррен мен Патрик Донгестің еңбектерінде «саяси коммуникация» ұғымына анықтама берудің қиындығы «саясат» пен «коммуникация» ұғымдарына берілетін дефиницияның күрделілігі айтылады.

Орыс зерттеушісі М.Н.Грачевтің «Саяси коммуникация: теориялық-әдістемелік сараптама» тақырыбындағы докторлық диссертациясында «саяси коммуникация» ұғымы 1940-жылдарда ғылыми айналымға енгізілген. Саяси коммуникацияның процестері мен көріністерін жүйелі түрде анықтап, зерттей бастаған Гарольд Дуайт Лассуэл болды. Америкалық саясаттанушы, әлеуметтанудың чикаголық мектебінің негізін қалаушы Лассуэл ақпараттың адам санасына әсерін, қоғамдық пікірді қалай қалыптастыруға болатынын зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі. Ол АҚШ-ты «санасы өте бұрмаланған қоғам» деп атаған болатын. Біліктегі адамдар «телевизия мен радионы, баспасөзді қолданып, адамның еркінен тыс, оның түйсігі арқылы бағындыра алады» деген гипотезаны дәлелдеп шықты [2, 75].

Сол Гарольд Лассуэл 2-ші дүниежүзілік жылдарында АҚШ-тағы насихаттың қалай жүргізілгенін зерттей келе, саяси коммуникацияның маңызды ғылыми бағыт екенін көрсеткен. Ғалымдардың арасында саяси коммуникацияның теориялық фундаментін жүйелі түрде қалауды бастады.

1970-жылдардан бастап саяси коммуникация жеке ғылыми бағыт ретінде қалыптасты. ХХ-ғасырдың соңғы 20 жылында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жылдам дами бастады. Олар адам өмірінің барлық салаларына кірігіп, әлеуметтік болсын, қоғамдық болсын барлық қатынастарда маңызын күшейтіп келеді.

Индустриалды қоғам толық ақпараттық қоғамға ауысып үлгермесе де, бұқаралық коммуникацияның әлемдегі орны жылдам өсуде. Ежелгі замандардан бері грекиялық пен римдік дерекнамаларында коммуникация элементтері саяси ықпал ету құралы болғанын көреміз. Платон өзінің «идеалды мемлекет» туралы ой-толғамдарында ежелгі мифтерді қайта жазу керектігін айтқан екен. Сол мифтердегі өздері табынған «құдайлардың» жаман қылықтарын алып тастап, адамдарға оларды тек жақсы жағынан көрсетіп, тәрбиелеу керектігін жазған.

Аристотель болса саяси қызметтегі коммуникациялық аспектіге «ортақ игілік үшін» аса қажет деген баға берген. Цицеронның да еңбектерінде саяси қарым-қатынаста өзара байланыс, яғни, коммуникация «жалпыға бірдей тәртіп» орнатуға қызмет ететінін жазған. Орта ғасырдағы Батысеуропалық ойшылдары Фома Аквинский мен Августин де өздерінің діни-философиялық жұмыстарында адамдардың арасындағы өзара қарым-қатынас Жаратушы берген қасиет екеніне назар аударған. Жанару дәуірінде Николо Макиавеллидің туындыларында адамдардың көңіл күйі мен мінез-құлқын өзгерту үшін олардың саяси санасына әсер ету мәселелері қаралған [3, 46].

Біздің дәуірде баспа ісінің дамуы ғалымдар арасында саяси коммуникация құбылысын, оның адам өміріндегі, мемлекет пен қоғам дамуындағы орнына байланысты түрлі пікірлер мен ғылыми тұжырымдар айтылды. Мысалы, XVI-ғасырда өмір сүрген ағылшын философы, материалист Томас Гоббс баспа ісін «көтеріліске шақыратын у» десе, XVII-ғасырда ағылшын поэты, ойшылы, саяси қайраткер Джон Мильтон, француздың атақты философы, жазушы Шарль Луи Монтескье бұқаралық ақпарат құралдарын билік органдарының, монархтардың қызметіне «қоғамдық бақылау орнату үшін өте қажетті құрал» деп санаған.

XIX-ғасырдың ортасынан бастап саяси коммуникация марксистік идеология тұрғысынан қарастырыла бастайды. Бұл тұжырым бойынша баспа бетінде жарияланған әрбір материал түрлі құндылықтар мен идеяларды бұқараға жеткізу үшін қажет деп

түсіндірілді. Маркстік тұжырым бойынша коммуникация тек құрал ретінде қаралып, оның табиғатына саяси рөліне онша мән берілмеді.

Бұдан кейінгі кезеңдерде немістің атақты әлеуметтанушысы, философы, тарихшысы Макс Вебер, неміс және британ философы, шыққан тегі еврей Карл Маннгейм саяси коммуникацияны мемлекет пен қоғамның арасындағы қатынастарға байланысты, саяси биліктің табиғаты мен жұмыс істеу механизмдеріне қатысты зерттей бастады. олардың еңбектерінің басты нәтижесі – бұдан былай саяси коммуникацияға деген біржақты, қарапайым көзқарас жойылды. Саяси коммуникация күрделі, қоғамдық қатынастарда маңызды рөл атқаратын құбылыс екені дәлелденді [4, 125].

БКҚ қоғамдық сананы бұрмалау мүмкіндігі өте жоғары. Бірақ, бұндай ғажайып құралдың кемшіліктері де жоқ емес. Басты кемшілік – өздеріне қажет ұпай жинап, қажет пікір қалыптастырып жүрген биліктің халықпен кері байланысы үзіледі. Өйткені, билікке қажетті ақпарат таратуға үйренген ақпарат құралдары халықтың мұң-мұқтажын билікке жеткізуге ұшталмаған, оған ұмтылмайды да. Билік халықтың нақты көңіл-күйі мен қиындықтары жайлы объективті ақпарат таба алмайды. Осының салдарынан әлеуметтік шиеленістерге ұшыраған қоғамдарда жалған елеске, жалған түсінікке шырмалған билік дұрыс шешім таба алмайды. Сөйтіп, шиеленіс өршіп, саяси партияның, топтың биліктен аластауына алып келеді.

БКҚ қызметі мемлекет пен қоғам үшін пайдалы, аса тиімді болуы үшін биліктің өзінен бастап барлық ақпарат көздері бір ғана топтың мүддесіне емес, бірнеше ықпалды күштердің бақылауында болғаны абзал. Сонда ғана, билікке таласқан, бірін-бірі аңдып отыратын демократиялық күштер өздерінің бақылауындағы бұқаралық медианы шынайылық принциптеріне бағынып жұмыс істеуге бейімдейді. Меншік нысаны да бұндай қоғамдарда эралуан болғаны жақсы: мемлекеттік, жекеменшік және қоғамдық. Осындай жағдайда ғана БКҚ өздерінің басты функциясын ақиқат пен әділдік тұрғысынан атқаратын болады [5, 63 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жаңа әлемдегі ақпараттар ағыны қарама-қайшылықтарға толы. Осындай жойқын күші бар тасқынның арасынан жеке адамның өзіне қажетін табуы өте қиын. Тіпті, мол ресурстары бар топтардың өзі зор ақпараттық көлемнің арасынан сараптап, өздеріне тиімдісін бөлшектеп шығару үшін көп қаражат пен күш жұмсауы тиіс. Бұндай жағдайда БКҚ басты мәселесі де тұтынушыға керекті ақпаратты ғана анықтап, ұсыну болып отыр. Ақпарат құралдары анығында ақпаратты таратуда екі түрлі тәсілді қолданады: толық және дәйекті түрде, үзінді, қысқаша түрде баяндау. **Бірінші тәсілді** көбінесе баспасөз қолданады. Газет пен журналдар мәселені терең, толық етіп жеткізуге құлықты. **Екінші тәсілді** телевизия, радио және басқа да жаңа медиалар қолданады [6, 226].

Олар өздерінің аудиториясының ақпаратты қысқаша үзік түрінде таратады. Бұл тыңдаушы мен көрерменге оқиға мен мәселені терең түсіну үшін қиындықтар да туғызады. Осыны түсінген саяси технологтар түрлі манипуляциялар арқылы қоғамдағы пікірді өзінің ыңғайына қаратып жатады. Өзі түсіне қоймаған мәселелер мен оқиғалардың мәнін көрермен мен тыңдаушы журналист айтқан комментарийлер арқылы қабылдауға дағдыланып қалады. Ойлауға, басқа ақпарат көздері арқылы ары қарай тексеріп көрудің орнына көрермен өзіне сырттан таңылған пікірге алданады.

Осылайша бірте-бірте көрермен мен тыңдарман аудиториясы өзі ойлап, тұжырым жасаудан қалып, экрандағы бейне мен сөздерге елтіп, манипуляцияға бейімделе береді. Бұқаралық коммуникация құралдарының жаңа замандағы басты функциялары мен рөлі жылдан жылға өсе бермекші. Ұлт пен мемлекеттің мүддесіне жұмыс істеуі үшін қазақ журналистикасының кәсіби деңгейі жоғары болуы тиіс. Сонда ғана Қазақ елі, қазақ ұлты ғаламдану процесінде өзіндік бет-бейнесін сақтап, өзінің ақпараттық қауіпсіздігін күшейте алады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тимофеева Л.Н. Власть как политическая коммуникация: материалы методологического семинара. – М.: Издательство РАГС, 2014. – 231 с.
2. Адаир Дж. Эффективная коммуникация: Обязат. условие для успеш. ведения бизнеса: пер. с англ. М.: ЭКСМО, 2003. – 237 с.
3. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. М.: РИП-холдинг, 2003. – 174 с.
4. Вебер М. Избранные произведения. М.: Культура, 1990. – 320 с.
5. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. – М., 2010. – 296 с.

---

6. Актуальные вопросы политической науки: Сборник статей российских и зарубежных ученых к 50-летию Российского университета дружбы народов / под. ред. Д.Е.Слизовского – М.: МАКС Пресс, 2015. – 156 с.

У.М. Есенбекова

Проблемы политической коммуникации в средствах массовой информации

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан

В статье исследованы сложные функции политической коммуникации в распространении политической информации и формировании общественного мнения. Средства массовой информации могут влиять на взгляды и позиции граждан, расширять их возможности в познавательной и объективной оценке событий и явлений. Автор приходит к выводу, что система политической коммуникации имеет высокий потенциал для формирования общественного мнения.

Основная цель статьи состоит в демонстрации политической коммуникации как сложного явления в сфере общественных отношений. Автор изучает условия функционирования средств массовой информации, основанных на принципах объективности и справедливости. Анализируется влияние средств массовой информации на формирование системы политической коммуникации.

U.M. Yessenbekova

Problems of political communication in mass media

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

The article explores the complex functions of political communication in the dissemination of political information and the formation of public opinion. The mass media can influence the views and positions of citizens, expand their opportunities in cognitive and objective assessment of events and phenomena. The author comes to the conclusion that the system of political communication has a high potential for the formation of public opinion.

The main purpose of the article is to demonstrate political communication as a complex phenomenon in the sphere of social relations. The author studies the conditions for the functioning of mass media based on the principles of objectivity and justice. The influence of the mass media on the formation of the system of political communication is analyzed.

О.А. Жумагулова¹, И.С. Каирбекова², Л.К. Мусин³

ф.ғ.к., доцент¹, г.ғ.м., аға оқытушы², г.ғ.м., аға оқытушы³, Ш.Уәлиханов атындағы Кокшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ ТАНЫМДЫҚ БІРЛІК – КОНЦЕПТ

Бұл мақалада концепт ұғымы және оның тіл білімінде зерттелуі қарастырылады. Концепт – лингвистикалық категория. Ол когнитивтік тіл білімінің негізгі категориясы ретінде танылуымен қатар, мағына мен ұғым, лингвомәдени бірлік терминдерімен ауыстыра қолдану жағдайы кездесе бастады. Зерттеушілер ең алдымен осы ұғымдардың ара-жігін ажыратып көрсеткенді жөн көреді. Концепт ұғымы қазіргі тіл білімінде ХХ ғасырдың орта кезеңінен бастап белсенді зерттеле бастады. Концепт – идея, оның ішінде абстракты, нағыз-ассоциативті және эмоционалды-бағалы белгілер болып табылады. Бұл мақалада сондай-ақ қазақ халқындағы түр-түс атауларының ерекшеліктері және ондағы символикалық белгілері жайында айтылады.

Түйін сөздер: концепт, лингвистика, зерттелу, когнитивтік сипат, концептуалды негіздер, антропологиялық белгілер.

КІРІСПЕ

Мақала – ғылыми және ғылыми-техникалық жоба бойынша гранттық қаржыландыру байқауында «ХХІ ғасырдағы білім берудің мәселелерін іргелі және қолданбалы зерттеулері» мамандандырылған ғылыми бағыттың, «Мәңгілік ел» ғылыми негіздері (ХХІ ғасырдағы білім беру гуманитарлық ғылым саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер)» ғылымды дамытудың басым бағытты бойынша жеңіп алынған «Жаңа білім мазмұнына сай когнитивті-компенсаторлық (бейімдеушілік) стратегиялар негізінде функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың методологиясы» (жеке тіркеу нөмірі АР05135711) тақырыбындағы ғылыми жоба аясындағы ізденістердің көрінісі.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында білім саласының жан-жақты қарастырылуы отандық білім беру жүйесінің мамандарына оқыту мәселесіне жаңа мазмұндық сипатта келуді талап етеді [1].

Бүгінгі таңда барлық ғылым салаларында терең өзгерістер мен жаңаша ғылыми көзқарастар қалыптасуда. Ол ең алдымен жалпы ғылым тарихында ХХ ғасырдың орта кезеңінен орын ала бастаған антропоэекті методологияға байланысты. Аталған методологиялық ұстаным жалпы және жеке лингвистикалық зерттеулерге де негіз болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі таңда тіл білімінің антропоэекті парадигмасы тіл және адам бағытында психоллингвистикалық, когнитивтік, әлеуметтік лингвистикалық ізденістерге аялық білім шеңберінде, тіл және мәдениет бағыты этнолингвистикалық, лингвоелтану, лингвомәдениеттану зерттеулерінде кумулятивтік қызмет түрінде көрініс тапқан.

Жаңа мазмұнда білім берудің негізгі мақсаты – ұлттық рухани құндылықтарымызды когнитивті-компенсаторлық стратегиялар негізінде таныта отырып, жеке тұлғаның жан-жақты дамуын, функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Ал функционалды сауаттылық когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы концепт мәселесімен тығыз байланысты. Концепт ұғымы қазіргі қазақ тіл ғылымында көбірек зерттеліп, тіпті лингвистика саласында жаңаша мазмұнға ие болып, когнитивті тіл білімінің негізгі категорияларының біріне айналды. Екіншіден, «концепт» ұғымы бүгінгі таңдағы жаңа

аталымдар қатарында тұрса да, ол туралы алғашқы пікірлер мен көзқарастар В.фон Гумбольдттің еңбектеріне бастау алады. Концептің антропологиялық лингвистикаға қатысы жөнінде В.фон Гумбольдтің «салыстырмалы антропология» жайындағы пікірлері салыстырмалы антропология бойынша әртүрлі ұлт өкілдерінің рухани тұтастығы мен ерекшеліктерін қатар ескере отырып, салыстыра зерттеу деген болатын [2,85]. Үшіншіден, әлемдік лингвистикада, яғни шетел ғалымдары мен орыс тілші-ғалымдарының зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт дегеніміз не, оны қалай танып білуге болады деген жалпы бағыттар мен көзқарастар Н.Хомский, А.Вежбицкая, Н.Артюнова, ДЖ.Лакофф, Г.Филлмор, Ю.Апресян, В.Маслова, Ю.Караулов сынды ғалымдардың еңбектерінде аталған. Орыс тіл білімінде концепт жөнінде алғаш рет ғылыми пікір білдірген ғалым С.А.Аскольдов, бұл бағытта зерттеу жүргізген көптеген кейінгі буынның ізденушілері тілшінің ғылыми көзқарастарын басшылыққа алады. Ғалым С.Р.Воркачев: «концепт - бұл мәдени белгіленген вербальдық мағына, сөйлеушілердің өзіне тән тілдік қолданыстарын айту үшін жеке концептіні тілдік тұрғыдан түсіну үшін, соған сәйкес лексика-семантикалық парадигма жасалады», - деп көрсетсе [3,47], академик Д.С.Лихачев: «концепт қатарына кіретін лексемалардың (өмір, махаббат, ес, бақыт, іс-әрекет т.б) мағынасы ұлттық тілдік сана мен ұжым тілінің «қарапайым әлем бейнесін» жасайды. Бұндай концепттердің жиынтығынан тілде концептілік қабат құралады» - деп тұжырым жасайды [4,3]. Ал, А.В.Маслова концептінің бірнеше анықтамасын төмендегіше келтіреді: "... концепт - біздің санамызды ментальдік немесе психикалық ресурстарының бірліктерін және адамның білімі мен тәжірибесін бейнелейтін ақпаратты құрылымды түсіндіру қызметін атқаратын термин; концепт - сақтаудың, ментальдік лексиконның, концептуальдық жүйе мен тілдің, ақыл-ойдың, адам жүйкесінде бейнеленген дүниенің бүкіл бейнесінің мазмұндық бірлігі; концепт - өзінің іске асырылатын бүтін бір тілдік тобымен берілетін, тиісті лексика-семантикалық парадигма жасайтын, мәдениеттің таңбаланған вербалді мағынасы, сондай-ақ тіл арқылы айтылатын этномәдени ерекшелікте таңбаланған ұжымдық білім бірлігі" [5, 35].

Төртіншіден, қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистика, таным жайында өзіндік көзқарас қалыптастырып, тұшымды пікір білдірген зерттеушілер қатарында А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева А.Ислам, Қ.Жаманбаева сынды ғалымдар танылып, этнолингвистика шеңберіндегі концептілер туралы зерттеулер жүргізгендігі ғылыми жұмыстарынан анықталады. Қазіргі кезеңде когнитивтік лингвистиканы әр қырынан зерттеп, ұлттық танымның тілдік болмысын жан-жағынан зерделеп жүрген ғалымдар қатарында М.Күштаева, С.Жапақов, Г.Снасапова, Ш.Елемесова, Н.Аитова, А.Сыбанбаева, Ж.Жампейісова, А.Смайлов, Э.Н.Оразалиева, А.С.Адилова, А.Әмірбекова, Б.Ақбердиева, Г.Т.Әбікенова, Б.И.Нұрдаулетова, Б.Тілеубердиев, Р.С.Амренова сынды зерттеушілерді атауға болады.

Қандай да халықтың дүниетанымында, болмысты ұлттық тілдік тануда концептінің болмауы мүмкін емес, бұл – барлық халықтарға тән фактор. Халықтар тіліндегі концепт тек әлемнің тілдік бейнесін танып, қабылдауда сандық және мазмұндық жағынан ерекшеленуі мүмкін. Бұны сипаттау үшін сол халықтың философиялық ой-толғамын, тарихын, психологиясын, менталитетін жетік білу қажет болады, содан кейін ғана осы аталғандардың тілде қалайша берілгендігін қарастыру туындайды. Қазір осы мәселеге, атап айтқанда, концепт түсінігін талдауға қазақ тіл ғылымында көп мән беріліп келеді. Бұл бағытта бірқатар ғылыми зерттеулер жүргізіліп, диссертациялар қорғалуда. Жарық көрген еңбектердегі концепт туралы мәселелерді екі топқа бөліп қарастыруға болады: 1. Қазақ тіліндегі концептілік ұғымдарға талдау жасау. 2. Концептіні салыстырмалы тіл білімі аясында қарастыру.

Соңғы ширек ғасырда қазақ тіліндегі концептілік ұғымдарға талдау жасалған бірқатар еңбектер жарық көрген. Мәселен, зерттеуші Ж.Саткенованың «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі» атты еңбегінде нақты бір көркем шығармаға концептуалдық талдау жасалып,

жазушы шығармасындағы бала танымын бейнелейтін концептілердің семантикалық өрісі анықталған. Жұмыста *арман, қиял, талант шабыт, тәртіптілік, тәртіпсіздік, қулық, өмір, тағдыр, дүние, тоқшылық, той, соғыс, аштық, қуаныш, өкініш, сезім, қызғаныш, ұят, қорқыныш, үрейлену, қобалжу, сезіктену, ашулану* сияқты 24 сөз концепт ретінде талданған [6, 12]. Ізденуші өзінің концептуалдық талдауында ғалым В.А.Маслованың жеке тұлғалық концептілер; адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер; жалпыұлттық концептілер жіктемесін басшылыққа алады. Тілші концептілер бала танымында, жас ерекшеліктеріне қарай қалыптасады дей келе, жеке тұлғалық концептілер белгілі бір тұлғаның немесе автордың жеке қолтаңбасына тән тірек мағыналар екендігін, ал адамдардың жас ерекшеліктеріне тән концептілер тобы сол адам санасының жасына қарай дамуын, сол арқылы әлемді, қоршаған ортаны қабылдауын көрсететінін анықтайды. Ғалым зерттеу жұмысындағы талдау негізінде түсіндіру, концептуалдық мазмұнын айқындау, олардың тілдегі қызметін саралау сияқты жұмыс түрлеріне тоқталады. Тілтанушы Ж.Жампейсова аталған мәселе философия ғылымының аясында қарама-қарсылық ұғымдардың бір-бірінен ажырамас бірлікте болатындығы тұрғысынан қарайды. Зерттеу жұмысында ақ-қара қарама-қарсылықтары концептілер деп алынып, осы жұп «адам, қоғам, табиғат, уақыт және кеңістік» концептілерімен байланыста қарастырылған. Автор жұмыс барысында «ақ – қара» деген қолданысты тілдік бірліктер деп таниды. Тілші еңбегінде «ақ – қара» тілдік бірліктерінің қазақ халқының ұлттық дүниетанымдық жүйесінде алатын орны ерекше екендігі аталып өтіледі. Олардың символдық жүйесі халқымыздың дәстүрлі ұлттық дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылатындығы нақты деректер негізінде дәлелденеді [7, 22].

Салыстырмалы тіл білімі аясында концептілерді қарастырған маңызды еңбектердің бірі – Ш.Жарқынбекованың «Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках» атты еңбегі [8]. Бұл жұмысты да тіл білімінің когнитивистикалық ғылым саласына елеулі үлесін қосып отырған құнды зерттеудің бірі деп атауға болады. Себебі, әлемдік тіл ғылымы саласында зерттеу жүргізген ғалымдардың басым бөлігі концептілердің табиғатын танудың басты жолдарының бірі ретінде бірнеше тілдердің материалдарын салғастыра салыстыруды ерекше атап көрсетеді. Ал бұл ғылыми әрекет қазақ когнитологиясында Ш.Жарқынбекованың зерттеуінен көрініс табады. Ғалымның пайымдауынша түрлі мәдениеттердің концептік құрылымын салғастыра талдау бүгінгі өзінде адам санасының дамуындағы ұлттық ерекшеліктерін, яғни белгілі бір халықтың тілдік деңгейде көрініс тапқан ойлау қызметінің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын, ментальді әлем мен ұлттық сипатын байқауға мүмкіндік береді. Бұған соңғы кездерде жарық көрген лингвистикалық зерттеулер айғақ болмақ: өмір, уақыт, кеңістіктің «батыс» және «шығыс» концептілері сипатталып, жалпыорыс ұлтының ұғымындағы кеңшілік, ерік, тағдыр, жер, су, нан концептілері талдануы, түрлі тілдердің концептік құрылымын салғастырмалы аспектіде зерделеудің гуманитарлық білім үшін теориялық-қолданбалы мәнділігімен және үлкен ғылыми әлеуетімен анықталатындығы өзекті болмақ [8]. Ғалым екі тілдегі түс атауларының концептуалдануы мен вербалдануын салғастырады. Автор қазақ және орыс мәдениетіндегі түс семиотикалық феномен болып табылатындығын, түс атауларының айқын көзге түсетін коннотациялық белгілері бар екендігін, екі халықтың мәдениетіндегі түр-түс атаулары сол халықтың әлемнің тілдік бейнесін жасауда маңызды рөл атқаратындығын және бұл атаулар халықтың тілдік санасында толық орнығып, түс концептілерін құрайтындығын, түс концептілері халық санасында этникалық, мәдени, тарихи, күрделі менталдық құрылым ретінде орныққанын ерекше атап өтеді. Тілші-ғалым түс атауларын салғастырмалы тұрғыда талдап, әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігіне сәйкес түс атауларының концептосфера құрауы бірдей бола бермейтіндігін ескертеді. Ғалым зерттеу жұмысында: «Для полного семантического осмысления цветоконцепта «көк» следует указать и на связь с такими понятиями как жизнь, обновление, счастье, смерть, время и высота, которые восходя к представлению о небе как о божественном начале, непосредственно поддерживаются и общей смысловой направленностью целого ряда этимологически связанных с нею лексем:

например, көктеу – восход, көктем – весна, көк тіреу – высокий, көкке шақыру - парить высоко»,- деген сияқты талдаулар береді [8,42]. Автор «көк» концептісі қазақ халқының лингвомәдениетінде табиғатпен тығыз байланыста болып, адамның ішкі жан-дүниесін, оның әлеуметтік қызметін бейнелейтіндігін дәлелдесе, ал орыс халқының тілдік санасында «көк» концептісінің мәндік мазмұнының вербалдық репрезентациясы шектеулі фразеологиялық байлаулы мағына санымен анықталады деген тұжырымға келеді. Яғни қазақ тілінде «көк» сөзі жеке лексема түрінде жұмсалып та концептілік сипатта болатындығы, оның айналасында жасалған халықтың ұлттық саналық ойлауын жеткізетін тіркестер де мол екендігі анықталса, ал орыс тілінде бұл түс атауы бір топ фразалық тіркестерге ғана меншектелетіндігін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Түс атауларының аудармада берілуіне алғаш назар аударған ғалым А.Алдашева түс атаулары лингвомәдени ерекшеліктерді айқын көрсететін топ деп санайды. Автор халықтардың ұлттық-этникалық айырмашылықтарының басты концептісі, антропологиялық негізі – адам дей отырып, «көз» ұғымына қатысты лексемалардың орыс тілінен қазақ тіліне аударылуын талдайды. «Екі тілді номинациялау әлеуетін қатар қойғанда, – деп жазады А.Алдашева, – түс атауларын білдіретін тілдік единицалардың нақпа-нақ баламалары қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамынан оңай табылады. Антропологиялық белгілерді көрсетуде көккөз, қоңыркөз, қаракөз номинациялары қолданылады; қазақ тілінің құрылымы үшін алайда ашықкөз, жасылкөз, сұркөз деген синтагмалық қатарларды түзу тән емес. Мысалы, көк сөзі заттың түр-түсін білдіру жағынан ұлттық ойлау стереотипіне тән белгілері бар лексема. Түркі тілдерінің бірқатарында, оның ішінде қазақ тілінде де айнала қоршаған ортадағы сан алуан объектінің түсі, бояу көк сөзі арқылы беріледі: көк аспан, көк мұнар, көкжиек, көгал, көк тұман, көк шөп, көк шай, көкөніс, көк алма, көк базар, жер көгерді, көк шықты. Бірақ бұларды аударуда фондық ақпаратқа көңіл бөлуге тура келеді» [9, 145]. Бұның себептерін анықтауда іргелі зерттеуші В.фон Гумбольдттың еңбектеріне сүйенуге болады. Ғалым тілге материалдық және рухани мәдениет әсер ететіндігін, кез-келген мәдениетте ұлттық нышан орын алатындығын, бұл тіл жүйесінен айқын аңғарылатындығын, тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы дәнекер, тілде сол халықтың рухы мен мәдениетінің белгісі – сөздің ішкі формасында жататындығын санамалап көрсеткен [2,32]. «Концепт» ұғымы, оның қамтитын аумағы жайында қазақ тіл білімінде қазір талданып жүр, бұл зерттеулер концепт – ұғым - семантика дегендерді кейде бір ұғым – түсінік деп таниды, кейде олардың арасында айырмашылықтар бар екендігін айтылады (Ж.Манкеева, Ж.Жампейсова, А.Смайлов, Н.Уәлиев); - бір қатар жұмыстарда көркем шығарманың сюжетіне негіз болған сөздер концепт деп аталынады (мыс., Ж.Саткенова басты кейіпкердің образын сомдайтын 24 сөздің барлығында «концепт» деп анықтайды); - «концепт» ұғымының нақты анықтамасы ұсынылады, мысалы: «концепт – адам санасында қалыптасатын, сөйтіп, сол адамның этникалық ортасы болып табылатын ортаның барлық мүшелері үшін белгілі бір түсінік, ұғым болып орнығатын идеалдық мән. Вербалды құралдар арқылы жеткізілгенде концепт кодталған мәтін түзеді деп санауға болады; ол – нақты бір этникалық орта мүшелерінің стандартталған мінез-құлқы; белгілі бір құбылыс туралы пайымдап, қабылдауларының ортақ болуы» [10,14]. Концепт – когнитивті лингвистиканың негізгі түсініктерінің бірі. Орыс тіл білімінде В.Маслова, В.Воробьев, Н.Арутюнова, А.Бабушкин, Н.Болдырев, Г.Берестенев, Г.Волохин, Е.Кубрякова, З.Телия, Ю.Степанов, И.Стернин осы бағыттың басты тұжырымдарын жасады. Олар өз еңбектерінде когнитивті лингвистиканың (когнитивизмнің) адамның (сонымен қатар осы адам өкілі болып саналатын ұлттың) қоршаған ортаны қалай қабылдап, оны менталды түрде өз ұлтына тән қалай репрезентациялайтынын (яғни өзінің ішкі жан-дүниесінде қандай түсінік туады, қандай үлгі, символ жасайды, коммуникативті актіге түскен кезде қандай стереотиптермен, модельдермен жеткізеді) зерттейтін сала екендігін дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келгенде, ұлттық дүниетаным тілдің терең құрылымдарынан, оның бай сөздік қорынан, көпқабатты, көп қатпарлы лексикасынан көрініс табуы заңды құбылыс. Олай болса, тілді тек тілдік тұрғыдан ғана зерттемей, оны таным тұрғысынан да зерделеу, талдау, когнитивтік лингвистика шеңберінде қарастыру бүгінгі қазақ тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі болып табылады. Ал жаңа бағыттың зерттеу нәтижелерін отандық білім беру деңгейлерінде жаңа білім беру мазмұнына сай оқу үдерісіне, өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда педагогикалық әдіс-әрекет ретінде қарастырған, оқу бағдарламаларының мазмұнында көрініс тапқан теориялық материалдар мен практикалық тапсырмалар жүйесінде ұлттық концептілер жүйесін сауатты қолдансақ ұтарымыз мол болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты// «Ана тілі» газеті, №5.2012.-7-8 бб.
2. Гумбольдт В.Избранные труды по языкознанию.–М.: Прогресс,1984.–396с.
3. Воркачев С.Р. Концепт счастья понятийный и образный компоненты // Известия А.Н. Серия литературы и языка. Том 60/6 ноябрь, 2001.-79с
4. Д.С.Лихачев Концептосфера русского языка //Известия А.Н. Серия литературы и языка, том 52. № 1, 1993. 79с
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.,2001г
6. Саткенова Ж.Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б.Соқпақбаев шығармалары бойынша). – канд.дисс.авторефераты.–Алматы, 2005.–24б.
7. Жампейісова Ж. «Ақ-Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі.- автореферат канд.дисс.–Алматы, 2007.–24б.
8. Жарқынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках:Автореферат.дисс..д-а филол.наук –Алматы,2004.
- 9.АлдашеваА. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер.– Алматы:Арыс,1998.–248б.
10. Алдашева А. Мәдениетаралық коммуникация және аударма мәселелері.// Жинақ: «Тіл және Жаһандану: бүгінгі мен болашағы» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары.–Алматы:Арыс,2008.–13-16б.

О.А. Жумагулова, И.С. Каирбекова, Л.К. Мусин

Концепт – основная когнитивная единица в формировании функциональной грамотности

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
г. Кокшетау, Республика Казахстан

В этой статье дается определение понятию концепт, его роль в лингвистических работах казахских ученых, а также проделан анализ различных концепций. Концепт – лингвистическая категория. И поэтому или могут быть, а могут и не быть, лингвистические термины. Концепт, как часть когнитивных знаний, схож с терминами в их смысле и понятии, что обуславливается лингвокультурным единством терминов. И поэтому, многие исследователи предпочитают устранить различия между этими понятиями. Понятие «Концепт» в современной лингвистике начал бурное развитие в XX веке. Самые важные концепты отражены в языке. Концепт – идея, включающая абстрактные, конкретно-ассоциативные и эмоционально-оценочные признаки.

O.A.Zhumagulova, I.S.Kairbekova, L.K.Musin

Concept is the main cognitive unit in functional literacy

Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan Republic

This article considers the concept and its study in linguistics. Concept is a linguistic category. Along with being recognized as the main category of cognitive linguistic knowledge, it is possible to replace the meaning and concept with terms of linguistic and cultural one. Researchers prefer to distinguish between these concepts. The notion of concept has been active in modern linguistics since the twentieth century. The most important are in the language. Concept is an idea including abstract, real-associative and emotional-valued features. This article also speaks about the peculiarities and symbolic features of the color names of the Kazakh people.

УДК 811.161.1

Г.С. Казиева

докторант 2 курса филологического факультета, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail: kaziyeva_gs@enu.kz

**ИНВАРИАНТ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ВАРИАТИВНОСТИ
В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА**

В статье рассматриваются концептуальные подходы известных лингвистов к формированию в языковой системе вариантов и инвариантов, а также к самому процессу вариативности в языке. Материал статьи основан на анализе теоретических работ казахстанских, российских и зарубежных исследователей. Проблемы вариативности языка актуализируются в период глобализации общества и развития мультилингвальных государств.

Ключевые слова: языковая система, вариант, инвариант, вариативность, концепция

Язык как естественная знаковая система развивается, то есть изменяется вместе с человеком и окружающим его миром. При этом, развиваются только те системы, которые функционируют. Развитие языка возможно только в том случае, если он выступает орудием речевой деятельности во всех ее видах: в говорении, слушании, чтении, письме. Развиваться язык может, если он употребляется не только в быту, но и в различных сферах человеческой деятельности. Иными словами, язык находится в состоянии непрерывном развитии в условиях изменчивости. Так как язык обслуживает все сферы деятельности человека и отражает любые изменения в обществе: политические, экономические и культурные. Все эти изменения непосредственно связаны с процессом развития языка, который носит как локальный, так и глобальный характер. Более того, степень изменчивости языка лежит в основе развития языка и изменений, происходящих в нем.

Согласно Большому толковому словарю русского языка, «инвариант [от франц. яз. invariant] – языковая единица (фонема, морфема, лексема и т.п.), заключающая в себе основные признаки своих конкретных реализаций» [11, с. 391]. Вариант [от лат.яз. varians(variantis) – изменяющийся]. Разновидность, видоизменение чего-либо. Формальное видоизменение языковой системы как одно из допустимых способов ее выражения [11, с. 111].

В лингвистике встречаются термины вариантность и вариативность. Данные термины часто понимаются и используются как синонимы, однако некоторые ученые подходят к ним

дифференцированно. Во-первых, они обозначают языковые модификации, которые могут быть результатом функционирования и развития языка или результатом иных причин. Во-вторых, с вариантностью связывают способ существования и функционирования единиц языка в синхронии. Термин вариантность употребляют для характеристики подвижности единиц языка, то есть соотносит ее с фактором диахронии и синхронии, а термин вариантность для обозначения вариантов языковой системы и связывают его с оппозицией «инвариант-вариант».

В своей работе мы будем рассматривать категорию инварианта как функциональную зависимость вариантов языковой системы.

В современной лингвистике отсутствуют общепринятое понимание терминов вариантность, варьирование, вариативность, вариативность. Первоначально вариантно-инвариантный подход к явлениям языка утвердился в фонологии. Этот подход был реализован на трудах представителей Московской фонологической школы и Н.С. Трубецким. Ученый подчеркивает что «любая фонема может реализоваться в ряде различных звуков» [7, с. 46]. Итак, фонема стала характеризоваться как инвариант, а ее звуковые «воплощения» – как варианты.

Проблема языкового варьирования так же была исследована А.Д. Швейцером. Согласно концепции ученого, литературный язык должен рассматриваться через призму общих закономерностей варьирования, по пути создания типовой модели вариантных реализаций. Исследователь предлагает выделить следующие направления варьирования характерные для литературного языка: социальная модификация, функционально-стилистическое и жанрово-стилистическое варьирование, пространственное и временное варьирование [10, с. 99].

Понятие вариантности языка получило обоснование в трудах ученого Г.В. Степанова на материале испанского языка. Автор предлагает исходным уровнем изучения социальной стратификационной модели языка считать речь индивида. Выбор индивида (не группы индивидов) наилучшим образом соответствует идее языковой вариативности и вместе с тем дает возможность предположить, что индивидуальные новшества возникают из потребностей коммуникации. В каждой региональной группе людей существует языковое единство, некая региональная норма [2, с. 14]. Внутри группы постоянно происходит варьирование, которое действительно только в пределах этой группы.

Российские ученые К.С. Горбачевич, Н.Н. Семенов, Ф.П. Филин и др. рассматривают вариантность с нормативной и структурно-формальной позиции, то есть опираясь на соотношение трансформирующейся формы и тождественного содержания, а другие исследователи, такие как Г.В. Степанов, А.Д. Швейцер, В.Н. Ярцева сосредоточивают свое внимание на типе варьирования, который определяет реализацию единой системы языка в разных условиях его функционирования.

Намного раньше соотношение вариантов и инварианта наглядно продемонстрировано Л. Ельмслевым при описании процедуры сегментации текста: «одно и тоже» простое предложение, «одно и тоже» слово и т.д. [4, с. 85], – иными словами, в языке и речи встречается много образцов каждого сложного предложения, каждого простого предложения, каждого слова и т.д. Эти образцы называются вариантами, а сущности, образцами, которые являются инвариантами.

Как полагает ученый В.М. Солнцев, понятие инвариант определяется как «свойство некоторых для системы соотношений не меняться при ее определенных преобразованиях» [5, с. 205]. Соотношение вариантов и инварианта характеризует, по мысли В.М. Солнцева, язык в целом: «Вариантно-инвариантное строение языка моделирует вариантно-инвариантное строение мира. Само бытие отдельной единицы языка есть ее варьирование, есть осуществление множества ее вариантов. В вариантности единиц языка проявляется вариантно-инвариантное устройство всей языковой система». [2, с. 34].

Свойство инвариантности характеризует то общее, что есть у данного единичного предмета с другими ему подобными. «Инвариант и вариант представляет собой две характеристики предмета или явления, входящего в некоторый класс. Вариантность характеризует то особенное, что есть только у данного предмета в отличие от других ему подобных, с которыми он связан через свои инвариантные свойства. Инвариантные свойства предмета, в котором сняты варианты черты» [4, с. 217]. Само по себе существование инварианта и варианта(ов) приводит к формированию вариативности. Изначально это происходит на материале языковых единиц разных уровней конкретного языка (лексический, фонетический, грамматический), позже вариативными могут становиться сами языковые системы в разных условиях своего функционирования.

Возможность варьирования заложена в самой языковой природе, идея вариативности предполагает изменчивость, модификацию чего-либо при сохранении некоторых определенных свойств, поскольку «язык подчиняется не одним лишь внутренним имманентным законам развития, но и неизбежно подвергается воздействию экстралингвистических факторов. Темпы и уровень развития языка непосредственно связаны с характером его функционирования в конкретный период времени, его коммуникативным статусом и количеством носителей, объемом выполняемых им функций, а также наличием или отсутствием внешних ограничений его употребления. [8, с. 4].

Согласно научной концепции А.Н. Рудякова, фундаментом исследования с точки зрения лингвистического функционализма, является представление о том, что единицей номинации может быть семантема как инвариативная единица языка, реализующаяся в речи рядом с чередующимися вариантами. Например, семантема «высший руководитель чего-либо», которая на уровне языковой абстракции представляет собой страфикационный набор сем: «руководитель, лилейный, являющийся высшим для данного объекта». В различных позициях эта семантема может быть реализована следующими вариантами (совокупностью функционально-тождественных номинативных единиц): глава, главный, голова, первое лицо, высший руководитель, главный руководитель, первый руководитель, тот кто возглавляет что-либо. [8, с.4].

При сопоставлении разных вариантов одного языка на лексико-семантическом уровне, обнаруживается, что они сохраняют общее ядро, которое позволяет идентифицировать варианты, а не как разные языки. Это ядро проявляется, прежде всего, в наличии инварианта (семантема), который определяет границы варьирования. Выявление определенных дифференциальных признаков на разных ярусах языка и специфических противопоставлений дает основания для того, чтобы охарактеризовать варианты одного языка как дискретные микросистемы, занимающие определенную позицию в общей системе и реализующие микросистему в определенных, исторических, культурных, региональных условиях.

В своих работах по георусистике, А.Н. Рудяков так же вводит термин языковой мир или *-фония*, который признан обозначать именно социально-языковую общность в противовес государственных или территориальных объединениям. По мнению ученого, для понимания структуры *-фонии* как системного явления необходимой методологической базой является: во-первых, положение о тесной связи развития общества и языка; во-вторых, представление о языке как инвариантной системе, реализующейся в виде многообразных вариантов языка, которые обозначаются как уровни языка. Например, обозначение вариантов русского языка как русофонии, которую определяют как лингвокультурное и политическое сообщество, включающие страны и народы, использующие в том или ином качестве русский язык.

Утверждение казахстанского ученого Е.А.Журавлевой о варианте русского языка за пределами Российской Федерации подтверждается проводимыми исследованиями. Доказано, что особенности функционирования русского языка проявляются не только в среде других этносов, использующих его в качестве родного, во внутриэтническом или межнациональном общении, но и в речевой деятельности этнических русских,

проживающих вне территории исконного распространения русского языка, в частности, в Казахстане. Ученый утверждает, что проблема «языкового дефицита» на территории Казахстана является регулярным, соответственно единицы из другого языка начинают использоваться для номинации необходимых явлений, поскольку органически связаны с ними, вследствие чего теряют свой «чуждый» характер и входят естественным путем в качестве инновации в систему другого языка. Например, такое частое проникновение происходит в следующих лексико-семантических группах: музыкальное и поэтическое творчество казахов: *айтыс* (публичное состязание казахских акынов, поэтический турнир импровизаторов); национальные праздники: *шашу* (свадебный обряд); названия национальной одежды: *малахай* (шапка); народные состязания: *кыз куу* (конная игра «догнать девушку»). В официально-деловой коммуникации Журавлевой Е.А. исследованы единицы в общественно-политической жизни страны: *адилет* (правовая база), *мажлилис* (парламент Казахстана), *тенге* (национальная валюта Казахстана) и др. [3, с. 45].

По мнению Журавлевой Е.А., большая степень склонности к инновациям такого рода проявляется в сфере повседневного общения, что подтверждается статистическим и данными, полученными по результатам анкетирования. Мы согласны с данным утверждением, поскольку это корпус номинативных единиц, обозначающих явления окружающей жизни, с которыми носитель языка сталкивается постоянно, и носители русского языка без особых усилий воспроизводят в речи единицы данного блока и воспринимают их как исконные для данного языка единицы.

Таким образом, способность одной и той же языковой единицы (инварианта) выступать в различных модификациях обусловила использование понятий инвариант и вариант. Варианты существуют в своих вариантах как общее в отдельном. Конкретные объекты, составляющие группу, или класс, по отношению к которым выводится инвариант, являются вариантами. Благодаря введению инвариантов как особых объектов лингвистического анализа становится возможным выявление функциональной упорядоченности объектов анализа, следствием чего становится все более глубокое познание как системы языка, так и его структуры. Проблема вариативности связана с теми конкретными особенностями речевой деятельности, которые обусловлены социальной принадлежностью, полом, этнической принадлежностью, территорией проживания и носители конкретного языка. Соответственно, вариантность как категория отражает функционально обусловленное состояние любого развитого языка.

Современные ученые соотносят категорию вариантности/вариативности с формами существования языковых единиц, то есть проблема вариативности связана с теми конкретными особенностями речевой деятельности, которые обусловлены социальной принадлежностью, полом, этнической принадлежностью, территорией проживания и т.п. носителей конкретного языка.

Можно констатировать, что на сегодняшний день сложилась достаточно стройная система форм языковой вариативности: 1) социолингвистическая вариативность, обусловленная влиянием общественных трансформаций на развитие языка; 2) стилевая вариативность, обусловленная жанровыми и тематическими особенностями текстов литературного языка; 3) региональная вариативность, которая включает в себя различия и сходства региональных разновидностей языка, включая территориальные диалекты; 4) индивидуальная вариативность, связанная с особенностями личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Дорофеев Ю.В. Формы существования языка и структура языкового мира // Георусистика. Вызовы XXI века: Сб.науч.ст. / Под ред. А.Н. Рудякова – Симферополь: Антика, 2010. – С. 17-32.
2. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. Пер.с англ. / Сост. В.Д. Мазо. – М: КомКнига, 2006. – 248 с.

3. Журавлева Е.А. Русский язык в Казахстане: варьирование и функционирование. – Астана.: KZSERVICEPRINT LTD, 2015. – 199 с.
4. Рудяков А.Н. Георусистика, функциональная лингвистика и ... Мифы русистики // Георусистика. Вызовы XXI века: Сб.науч.ст. / Под ред. А.Н. Рудякова – Симферополь: Антиква, 2010. – С. 5-17.
5. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М: Главная редакция восточной литературы. Изд-во «Наука», 1971. – 294 с.
6. Степанов Г.В. К проблеме языкового варьирования. – М.: Наука 1979. – 321 с.
7. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352с.
8. Торохова Е.А. Региональный вариант русского литературного языка, функционирующий на территории Удмуртии (социолингвистический аспект): автореферат диссертация на соискание науч. канд. филол. наук: специальность 10.02.01 «Русский язык». – Ижевск, 2005. – 25 с.
9. Филин Ф.Л. Истоки и судьбы русского литературного языка. – М: Наука, 1981. – 326 с.
10. Швейцер А.Д. Литературный английский язык в США и Англии. – М.: Высшая школа, 1971. – 193 с.
11. Большой толковый словарь русского языка. Российская академия наук. Институт лингвистических исследований. – Санкт Петербург: Норинт, 2003. – 1535 с.

The article deals with the distinguished linguists' conceptual ways issues in the language system of variants and invariants formation and the process of variability in the language itself as well. The whole material is based upon theoretical works of scholars from Kazakhstan, Russia and overseas linguists. The problems of variability in any language are being actualized during the period of globalization and the development multilingual states.

Мақалада белгілі лингвистердің тілдік жүйеде нұсқалар мен инварианттарды қалыптастыруға, сондай-ақ тілдегі вариативтілік үрдісінің өзіне концептуалды тәсілдері қарастырылады. Мақала материалы қазақстандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің теориялық жұмыстарының талдауына негізделген. Тілдің вариативтілік мәселелері қоғамның жаһандануы және мультилингвалды мемлекеттердің дамуы кезеңінде өзектіленеді.

А.К. Казкенова¹, Н.Н. Еркабылова²

¹к.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

²м.п.н., общеобразовательная школа №66, г. Алматы, Республика Казахстан

ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ И СОБЛЮДЕНИЕ / НАРУШЕНИЕ НОРМ

Статья посвящена вопросу соотношения кодового переключения и соблюдения / нарушения норм. Переключение кодов (с русского языка на казахский и наоборот) получило широкое распространение в разных сферах казахстанской коммуникативной среды и имеет разнообразные проявления. Вместе с тем некоторые из них оцениваются отрицательно с точки зрения соответствия нормам (прежде всего языковым). Авторы статьи попытались выявить и описать четыре основные модели кодового переключения, а также, разделяя мнение о различии норм языковых и коммуникативных, установить, как описанные модели соотносятся с данными типами норм. Было выявлено, что одни модели в большей степени соответствуют обоим типам норм и получают общественное одобрение, а другие – нарушают либо языковые, либо коммуникативные нормы и потому подвергаются критике.

Ключевые слова: переключение кодов, языковая норма, коммуникативная норма, казахский язык, русский язык, казахско-русский билингвизм

ВВЕДЕНИЕ

Как в лингвистике, так и в ряде смежных гуманитарных наук сложились богатые традиции описания и изучения языковых контактов и феномена би- и полилингвизма. Не имея возможности даже вкратце перечислить все исследования, освещающие эти явления, укажем, что теоретико-методологическую основу нашей работы составляют труды зарубежных, российских и казахстанских ученых в области языковых контактов, билингвизма и переключения кодов (У. Вайнрайха, Э. Хаугена, Ш. Поплака, Л.С. Щербы, Е.М. Верещагина, А.А. Леонтьева, М.М. Копыленко, А.Е. Карлинского, Э.Д. Сулейменовой, Д.Д. Шайбаковой, З.К. Ахметжановой, М.Р. Кондубаевой, Г.С. Суюновой, Д.Б. Акыновой и мн. др.).

В центре нашего внимания находится переключение кодов – переход с казахского языка на русский и наоборот в пределах одного коммуникативного акта в речи современных казахстанцев. Как известно, это явление получило широкое распространение в разных сферах коммуникации в Казахстане. При этом следует признать, что переключение кодов характеризуется внутренней противоречивостью, изменчивостью и зависимостью от ряда объективных и субъективных факторов, разнообразием форм проявления. Все это значительно осложняет его исследование и беспристрастное оценивание, и, вероятно, именно поэтому, несмотря на солидный опыт исследования языкового взаимодействия, анализ переключения кодов в современной казахстанской коммуникативно-информационной среде трудно считать исчерпывающим.

В частности, в нашей статье предпринимается попытка установить, как соотносятся между собой переключение кодов и соблюдение норм. Анализ базируется на проводившихся в течение последних трех лет наблюдениях над устной (преимущественно) и письменной речью казахско-русских билингвов.

Статья состоит из 3 разделов. В первом разделе описаны модели переключения кодов, наблюдаемые в казахстанской коммуникативной среде. Во втором разделе обсуждается вопрос о соответствии / несоответствии выделенных моделей языковым и коммуникативным нормам. В последнем разделе обобщаются итоги наблюдений.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Основные модели переключения кодов в речи казахстанцев

Казахско-русское переключение кодов в представлении обычных носителей языков, так часто подвергающихся смешению, нередко связывается с той макаронической речью, которую мы можем наблюдать в непринужденных диалогах типа (1):

(1) – [Ж., жен., 12 лет] *Да/ это очень странно/ сондықтан екінші сезонды күтіп/ и конечно же/ менде уже басқа сериалдар/ мен даже ол туралы ұмыттым.*

– [С., жен., 17 лет] *Мен не могу негізі параллельно смотреть/ бір сериал бастадым ба/ я должна его там до конца бітіруге/ мен басқа сериал бастай алмаймын/ Ну если басқа сезондар болмаса/ я смотрю.*

– [Ж., жен., 12 лет] *... мен сол кезде түсінбейтінмін сол қызды/ ал қазір түсінемін/ Ол всегда какой-то неудачаларға түсе береді/ прям күшті...*

При всей своей гротескности и «непрестижности» даже эта форма заслуживает пристального лингвистического изучения, поскольку за ее внешней хаотичностью скрыты определенные закономерности (см. в связи с этим работы Р. Мухамедовой, например, [1]).

Однако явление переключения кодов в Казахстане не ограничивается лишь подобными диалогами. Более того, те модели кодового переключения, которые мы предлагаем выделять, не ограничиваются только межличностной неофициальной коммуникацией, но представлены также примерами многочисленных публичных выступлений. В целом это явление оказалось весьма чувствительным к тем глубоким политическим, социальным и языковым изменениям, которые мы наблюдаем на протяжении последней четверти века.

Итак, мы выделяем четыре основные модели кодового переключения и предлагаем их краткое описание (см. также [2]).

1. Функционально оправданное переключение с одного языка на другой. Эта модель имеет место тогда, когда необходимо воспользоваться риторическими и стилистическими ресурсами обоих языков, и потому данная модель, как правило, реализуется при условии свободного владения ими. С другой стороны, именно свободно владеющий языками билингв всегда производит в своей речи переключение с языка на язык так или иначе обоснованно. Для иллюстрации данной модели как нельзя лучше подходят выступления президента нашей страны. Прочитируем одно из них:

(2) *Мен отандық бизнес өкілдерін елдің игілігіне үлес қосуға шақырамын. Байлық та, бақыт та, өмір де – өз еліңде. Сырттан бақыт іздегеннің ісі баянды болмайды. Өз еліңде абырой-беделге ие болмай ешқандай бақытқа жетпейсің. Легализацияға қатысып, елде болып жатқан жекешелендіру аясында нысандарды сатып алып, табыс тауып халыққа жұмыс бересіздер, елдің экономикасын көтересіздер. Мүмкіндікті пайдаланып, елге қызмет етіңіздер.*

***

За годы Независимости в стране были созданы все необходимые условия для развития бизнеса. Мы вырастили много состоятельных людей, в нашей стране они смогли заработать капитал. Теперь необходимо легализовать заграничное имущество и вкладывать средства в Казахстан. Сегодня в республике проводится приватизация. Они могут принять в ней участие, получить объекты и извлекать доходы, создавая рабочие места для казахстанцев и развивая производство (Выступление Президента Казахстана Н. Назарбаева на XVII съезде партии «Нұр Отан», 30.01.2016).

В примере (2) казахская и русская части посвящены одной теме, однако стиль и манера речи, которыми пользуется президент, в этих фрагментах заметно различаются. Как можно заметить, при передаче казахской части, он выступает в роли наставника, мудреца или отца, который призывает своих детей – бизнесменов – к благим деяниям, направляя и наставляя их. Казахскую часть отличает афористичность стиля: *Байлық та, бақыт та, өмір де – өз еліңде. Сырттан бақыт іздегеннің ісі баянды болмайды. Өз еліңде абырой-беделге ие болмай ешқандай бақытқа жетпейсің.*

Русская часть анализируемого фрагмента выступления имеет ярко выраженный деловой характер. Примечательно, что переключение кодов маркируется в (2) и грамматически: так, в казахской части используются глаголы повелительного наклонения, тогда как в русской их нет.

В целом этот пример подтверждает справедливость наблюдения З.К. Ахметжановой о различиях риторических традиций и коммуникативных стратегий, используемых говорящими на русском и казахском языках: «Носитель русского языка в большинстве случаев предпочитает прямой вопрос и прямой ответ, речь его проста и лаконична. Носитель казахского языка предпочитает говорить иносказательно, с подтекстом, приводит массу сравнений, пересыпает речь пословицами и поговорками, непременно сошлется на национальные традиции и обычаи» [3, 335]. О влиянии прагматических факторов на выбор знаков из известных билингву языков см. [4, 72].

2. «Символическое обрамление». Такая модель имеет место, когда основная часть дискурса билингва строится на Я1 (чаще всего первом / родном / доминирующем), но в нем есть типизированные, этикетно обусловленные вставки на Я2.

По нашим наблюдениям в казахстанской публичной коммуникации в качестве Я1 выступает чаще русский язык, а в качестве Я2 – казахский язык – государственный язык, выполняющий символическую функцию (в том смысле, что он выступает в качестве символа государства).

В отличие от первой модели говорящий, выбирающий «символическое обрамление», может владеть языками в неравной степени. С другой стороны, он может ставить цель быть понятым всей аудиторией, а не только ее казахскоязычной частью. Вставки на казахском языке клишированы, и чаще всего они занимают позицию вступления, обращения и заключения речи:

(3) *Сіздермен әсем Алматыда, Орталық Азия бойынша өткелі отырған «International Education Fair 2018» атты осынау ірі көрмеде жүздескеніме өте қуаныштымын.*

Развитие образования, как главной составляющей человеческого капитала, является одним из основных приоритетов государственной политики Казахстана.

...Уверена, что выставка позволит расширить образовательные возможности казахстанской молодежи, расширить обмен опытом в сфере реализации международных образовательных проектов, внести ценный вклад в развитие человеческого капитала в Казахстане.

Баршаңызға зор табыс және жарқын жеңістер мен жетістіктер тілеймін!

Тыңдағандарыңызға рахмет. (Приветственное слово Государственного секретаря Республики Казахстан Гульшары Абдыкаликовой на международной образовательной выставке «International Education Fair – 2018», 5.06.2018).

3. Макароническая речь. Эта модель проиллюстрирована примером (1). Осознанность / неосознанность, наличие / отсутствие функциональной нагрузки при переключении с языка на язык, неофициальность, непринужденность общения отличают данную модель от предыдущих. Причинами использования данной модели кодового переключения могут быть недостаточное владение языками (одним из языков), отсутствие контроля речи (используется тот язык, слово из которого первым всплывает из памяти говорящего), передача чужой речи на том языке, на котором она была оформлена, прагматическая привязка передаваемой информации к одному из языков и т.д. Еще одной особенностью казахско-русской макаронической речи является то, что границы между языками в этом случае проходят не только между высказываниями или отдельными словами, но и внутри слов, между морфемами (ср. *неудачаларға*). Такая возможность во многом обусловлена агглютинативной техникой присоединения морфем, действующей в казахском языке.

4. Семикоммуникация, или рецептивное двуязычие. Термин «семикоммуникация» введен Э. Хаугеном для обозначения коммуникации носителей близкородственных языков,

когда они могут говорить на своих родных языках, не переключаясь на какой-то общий язык [5, 159 – 190]. Так, можно говорить о межтюркской или межславянской семикоммуникации. Важным условием для появления такой формы коммуникации является «устойчивый тип многоязычной ситуации общения» [6, 31].

Казахско-русское двуязычие, объединяя неродственные языки, тем не менее тоже порождает семикоммуникацию: нередко можно наблюдать, когда один из собеседников говорит по-русски, а другой отвечает ему по-казахски, при этом оба понимают друг друга. Как правило, такая форма общения является коммуникативным компромиссом для рецептивно владеющих вторым языком.

Смешанный характер общения обнаруживается в рамках диалога, но не отдельных высказываний участников общения (ср. с макаронической речью). Граница между применяемыми языками устанавливается билингом между рецепцией и продуктивной речевой деятельностью (слышит речь собеседника на Я1 и понимает ее, но сам говорит на Я2), тогда как, например, при «символическом обрамлении» эта граница проходит по линии речевая деятельность / речевое поведение.

Разделяя мнение о том, что «речь кино можно рассматривать как точную имитацию устной речи» [7, 144], приведем пример из кинофильма «Оралман из Питера» (4):

(4) – [Кыргызбай., муж., 30] *Жаман оймен айтып тұрған жоқпыз / аяғыңа не болған.*

– [Абзал., муж., 25-27] *Это я утром в магазин ходил / чуть под машину не попал / хорошо вовремя увернулся.*

– [Кыргызбай., муж., 30] *... бұл не деген сұмдық? / қайда барсаң коррупция.*

– [Администратор., жен., 22-24] *Аға / я не хочу с вами ругаться / а просто говорю / что Вы не проходите.*

– [Кыргызбай., муж., 30] *Жап-жақсы болып / келе жатқан әнді неге аяғына дейін жеткізбейсін?*

– [Абзал., муж., 25-27] *Да потому что это плагиат.*

Как видим, Кыргызбай говорит на казахском языке, а его собеседники Абзал и девушка-администратор – на русском, но коммуникация при этом состоялась. В примере эпизодически используются вставки на другом языке (в речи Кыргызбая слово *коррупция*, а в речи администратора – обращение *аға*).

Мы представили основные модели кодового переключения в речи казахстанцев. Не исключено, что кроме них могут наблюдаться промежуточные, переходные явления, совмещающие признаки разных моделей. Но и представленные здесь модели со всей очевидностью различаются между собой и даже контрастируют по ряду параметров. Их использование объясняется разными причинами и преследует разные цели. Кроме того, они по-разному соотносятся с понятием нормы, о чем речь пойдет ниже.

Типология норм и возможности разных оценок кодового переключения

Очевидно, что представленный двуязычный материал требует особого подхода при оценке его соответствия или несоответствия нормам.

На наш взгляд, при описании кодового переключения важно иметь в виду разграничение языковых, системных норм и норм коммуникативных. В частности, обоснование такого разграничения убедительно представлено в работе [8].

Языковые нормы являются традиционным предметом описания в лингвистических трудах, грамматических справочниках и т.д. По определению В.А. Ицковича, «норма – это объективно существующие в данное время в данном языковом коллективе значения слов, их фонетическая структура, модели словообразования и словоизменения и их реальное наполнение, модели синтаксических единиц – словосочетаний, предложений – и их реальное наполнение» [9, 5]. А. Едличка, характеризуя языковые (в терминологии автора, «формационные») нормы, в качестве их конституирующих черт также указывает «общественное признание и обязательность в данном языковом, коммуникативном сообществе» [8, 146].

Второй тип норм – коммуникативные нормы – зависимы от ситуативных факторов и обстоятельств. В связи с коммуникативными нормами чешский исследователь отмечает «смешанный языковой характер процесса коммуникации (коммуникативных актов)» [там же, 143], который находит отражение в том, что в высказывании могут сопологаться элементы разных «языковых формаций» (литературного языка, диалектов, жаргонов и т.д.), а также «некодифицируемость» коммуникативных норм [там же, 147]. Продолжая мысль А. Едлички, можно утверждать, что на территориях устойчивого многолетнего двуязычия / многоязычия складываются коммуникативные нормы, допускающие и совмещение единиц контактирующих языков в речи их носителей.

Учитывая принципиальные различия между разными типами норм, можно допустить, что одно и то же явление может соответствовать языковой норме, но нарушать коммуникативную и наоборот.

Действительно, если оценивать представленные выше модели кодового переключения в речи казахстанцев, то становится очевидным, что они по-разному соотносятся с языковой нормой. Так, макароническая речь нарушает системные нормы обоих смешиваемых языков. Не случайно она оценивается как грубое нарушение культуры речи (или ее крайне низкий уровень), как угроза вымывания лексического фонда языка (в нашем случае казахского языка, в речь на котором неоправданно вставляются русские слова и выражения), как начало пиджинизации языка. Проблема усугубляется тем, что, как было отмечено выше, агглютинативный строй казахского языка позволяет с легкостью прибавлять аффиксы как к своим, так и к «чужим» основам (т.е. в агглютинативном языке, по сравнению с флективным, ослаблены механизмы естественной грамматической защиты от иноязычного влияния) [10, 212 – 215].

Совершенно иначе следует рассматривать соотношение предложенных моделей с соблюдением / нарушением коммуникативных норм.

Очевидно, что коммуникативные нормы связаны как с объективным статусом языков, так и с субъективными представлениями об их престижности. Так, высокий статус казахского языка предполагает его обязательное использование в публичных выступлениях и обуславливает его широкое применение во всех сферах коммуникации казахстанцев. Роль русского языка в казахстанском обществе остается по-прежнему высокой, он является важным информационным ресурсом и продолжает выполнять «неофициальную» функцию средства межнационального общения. Такое, практически равноправное и целесообразное, положение двух языков придает казахстанскому двуязычию естественный характер. В этой связи из четырех моделей переключения кодов, скорее всего, в зону коммуникативной «ненормы» попадает отнюдь не макароническая речь, как в первом случае (она имеет массовой характер, став явлением узуальным), а семикоммуникация. Действительно, даже при понимании речи на другом языке неумение говорящего ответить на нем создает определенный коммуникативный дискомфорт для собеседника – хуже может быть только полное непонимание или отказ от общения. Следует отметить при этом, что в разных ситуациях разными собеседниками неумение ответить на казахском или на русском языке может оцениваться по-разному.

Соотношение форм кодового переключения с языковыми и коммуникативными нормами показывает, что в сфере публичной, официальной коммуникации закрепились две формы – функционально оправданное переключение и «символическое обрамление». Большой частью казахстанского общества они воспринимаются и оцениваются как приемлемые и оправданные. Более того, эти формы серьезно конкурируют с выступлениями, построенными на одном языке (казахском или русском). Исходя из этого, можно утверждать, что в ситуации публичного (монологического) выступления преимущество получает билингв, способный и стремящийся говорить на обоих языках.

В сфере же межличностной, неофициальной коммуникации, по-видимому, такой баланс не найден: формы кодового переключения (макароническая речь и семикоммуникация), соответствуя одному типу норм, нарушают другой тип. Однако

неофициальный характер такого общения зачастую «сглаживает» проблему нарушения норм, а собеседники для достижения своих коммуникативных задач готовы к компромиссу и «кооперации».

ВЫВОДЫ

Переключение кодов – неотъемлемая часть казахстанской информационно-коммуникативной среды, и его распространение связано с объективными реалиями казахстанской действительности и субъективными представлениями казахстанцев о роли и значимости используемых языков. Переключение с казахского языка на русский и наоборот представлено как в публичных выступлениях политиков и общественных деятелей, так и повседневной речи рядовых казахстанцев. Кроме того, переключение кодов находит своеобразное отражение в казахстанских масс-медиа, шоу-бизнесе и искусстве.

При этом формы проявления переключения кодов разнообразны и часто по ряду параметров противопоставляются друг другу. В статье мы попытались обосновать существование четырех основных моделей кодового переключения: функционально оправданного переключения кодов, «символического обрамления», макаронической речи, семикоммуникации.

Данные модели мы соотнесли с соблюдением / нарушением двух типов норм – языковых и коммуникативных. В первом случае отрицательную оценку получает макароническая речь как проявление кодового переключения, грубо нарушающее нормы обоих языков.

При оценке соответствия коммуникативным нормам семикоммуникация противопоставляется остальным и признается как форма, менее всего соответствующая этому типу норм.

Получается, что наиболее приемлемыми с точки зрения соблюдения обоих типов норм и потому одобряемыми двуязычным казахстанским сообществом являются функционально оправданное переключение кодов и «символическое обрамление». По-видимому, именно одновременное соответствие языковым и коммуникативным нормам позволило этим моделям получить широкое распространение в казахстанской публичной коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Muhamedowa R. Kasachisch-russisches Code-mixing: ein Fall von morphologischer Vereinfachung // Zeitschrift für Sprachwissenschaft, 2005, 24 (2). – S. 263 – 309.

2 Казкенова А.К., Серикова С.К., Смешанная коммуникация как дискурсивное проявление языковых контактов // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». 2015, №1 (51). – С. 35 – 40.

3 Ахметжанова З.К., Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 398 с.

4 Wasserscheidt Ph. Construction Grammar and Code-Mixing // M. Reif & Ju. A. Robinson (eds) *Cognitive Perspectives on Bilingualism*. – Boston/Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. – Pp. 65 – 91.

5 Haugen E. The ecology of language: Essays by E. Haugen. – Stanford, CA: Stanford University Press / Originally published in W. Bright (Ed.). 1966. – Pp.159–190.

6 Киклевич А., Колосова Е. Межкультурные аспекты лингвистики: кодирование информации в текстах // Филология и культура. 2016, №3 (45). – С. 30 – 33.

7 Гришина Е. А., Савчук С. О. Корпус устных текстов в НКРЯ: состав и структура // Национальный корпус русского языка: 2006—2008. Новые результаты и перспективы. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 129 – 149.

8 Едличка А. Типы норм языковой коммуникации // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XX. – М.: Прогресс, 1988. – С. 135 – 149.

9 Ицкович В.А. Языковая норма. – М., «Просвещение», 1968. – 93 с.

с.

А.К. Казкенова, Н.Н. Еркабылова

Код ауыстыру және нормаларды сақтау / нормадан ауытқу

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
№66 жалпы білім беретін мектебі
Алматы қ., Қазақстан

Мақала код ауысымы және норманы сақтау\ нормадан ауытқу ара қатынасының мәселелеріне арналған. Код ауысымы (орыс тілінен қазақ тіліне және кері қарай) қазақстандық қарым-қатынас ортасының әртүрлі салаларында кең өріс алған. Сонымен қатар кейбір осындай тілдік көріністер нормаларға сәйкес келу (алдымен тілдік нормаларға) көз қарасы бойынша теріс бағаланады. Мақала авторлары код ауысымының негізгі төрт үлгісін анықтауға және сипаттауға ұмтылыс жасады, сондай-ақ тілдік және қарым-қатынас нормалары түсініктерін ажырату туралы пікірмен келісе отырып, сипатталған үлгілер осы норма типтеріне қалай сәйкес келетіндігін анықтауға ұмтылды. Кейбір үлгілер көп жағдайда норманың екі типіне де сәйкес келіп, қоғамдық мақұлдауға ие болса, өзгелері – не тілдік, не қарым-қатынас нормаларын бұзады, сол себепті сынға тап болып отыр.

A.K. Kazkenova, N.N. Yerkabylova

Code-switching and compliance / violation of norms

Abai Kazakh National Pedagogical University,
secondary school №66
Almaty, Kazakhstan

The article describes the relationship between code-switching and compliance / violation of norms. Code-switching (from Russian to Kazakh and conversely) is widespread in various spheres of the Kazakh communication environment and has various manifestations. At the same time, some of them are evaluated negatively in terms of compliance with norms (primarily linguistic norms). The authors of the article tried to identify and describe the four basic code-switching models and establish how the described models correlate with linguistic and communicative norms. It was found that some models are more suited to both types of norms and receive public approval, while others violate linguistic or communicative norms and are therefore criticized.

А.А. Кондратова¹, З.П. Табакова²

¹ магистрант, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: izmenilas@mail.ru

² д.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: ztabakova@yandex.ru

ВИЗУАЛИЗАЦИЯ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТА В ИНТЕРНЕТ-СМИ КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается влияние клиповости мышления современного читателя на способы подачи информации в СМИ Казахстана. В частности исследуется тенденция к визуализации цифровой информации в журналистских материалах отечественных интернет-медиа. Авторы отмечают, что в последнее время происходит вытеснение цифровой составляющей из текста и преобразование её в удобную для читателя форму: схемы, таблицы, графики, диаграммы, инфографику, временные шкалы – таймлайны, карты. При этом визуальная составляющая используется не только в качестве дополнения и иллюстрации журналистского текста, но нередко выполняет функцию самостоятельного материала. На конкретных примерах рассматриваются различные формы графической презентации цифровых данных. Предприняты попытки выявить закономерности выбора определенных форм. Дана оценка целесообразности использования в различных случаях той или иной формы и визуализации в целом с точки зрения психологии восприятия, интерпретации и запоминания информации, представленной в графическом виде. Авторы отмечают большой потенциал применения средств визуализации цифровых данных в отечественных медиа.

Ключевые слова: цифровой контент, психология восприятия информации, визуализация информации, инфографика, цифровизация.

ВВЕДЕНИЕ

Количество информации в современном мире лавинообразно растёт. При этом происходит так называемая «математизация мира». Исследователь Симакова С.И. характеризует этот термин как «тенденцию к увеличению роли исчисления в любых практических видах деятельности и теоретических сферах, напрямую не связанных с математической наукой и статистикой» [1]. Цифровые обозначения охватывают всё новые сферы деятельности. В журналистских материалах, которые отображают эти сферы, также становится больше цифрового контента. Тенденция не обошла стороной и казахстанские медиа.

В новых условиях усиливается роль журналиста в выборе способов подачи информации читателям с учетом психологии восприятия, интерпретации и запоминания цифровых данных.

Актуальность данного исследования обусловлена недостаточной изученностью способов презентации цифрового контента в журналистике. Исследование проводилось на материалах интернет-СМИ Казахстана. Мы попытались на конкретных примерах показать инструментарий визуализации отечественных массмедиа, выявить специфику использования различных форм визуальной презентации цифровой информации, дать оценку их эффективности, определить потенциал применения средств визуализации в казахстанских медиа.

Как отмечает исследователь Шилина М.Г, «типичной формой потребления информации в Интернете является броузинг (или сёрфинг)» [2]. При этом на смену *вчитывания* приходит потребность моментального *считывания* информации. Журналистам

приходится учитывать клиповость мышления современного потребителя информации. Так, для более быстрого и удобного восприятия информации, содержащей цифры, при оформлении журналистских текстов часто цифровые данные выделяются визуально: более крупным и отличным от остального текста шрифтом.

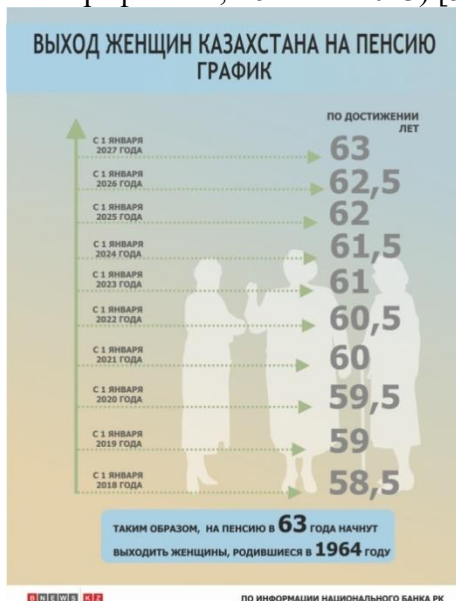
Однако в текстах с использованием больших объемов цифровой информации такой способ оказывается нецелесообразным, так как стремление журналистов и дизайнеров привлечь внимание читателя в первую очередь на цифры часто только усугубляет положение: текст, перегруженный цифрами, пугает читателя. Для решения этой проблемы в последнее время происходит вытеснение цифровой составляющей из текста и преобразование её в удобную для читателя форму: схемы, таблицы, графики, диаграммы, инфографику, временные шкалы – таймлайны, карты. Как считает исследователь А.И Шакиров: «Интерпретация сложных данных становится возможной после её визуализации, через визуализацию информация становится более содержательной, эмоциональной, детализированной и прочно закрепляется в памяти» [3].

Исследователи предлагают разные определения понятию *визуализация*. По мнению В.Э. Шевченко, визуализацией нужно считать способ графического представления смысла, изложение события в невербальной форме [4].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ контента казахстанских интернет-СМИ показывает, что в них используются различные формы визуализации цифровой информации: от простых таблиц и диаграмм до сложной инфографики и интерактивных карт. Согласно нашим наблюдениям, выбор определенного инструмента визуализации зависит от количества данных, которыми располагает автор, и цели, которую он преследует при их визуализации. Рассмотрим формы визуализации в материалах информационных агентств Казахстана, объединенных темой повышения пенсионного возраста в стране.

Так, освещая эту тему, редакция 365info.kz в материале «Повышение пенсионного возраста женщин: зло или благо?» от 20 ноября 2017 года не стала выносить цифровую информацию из текста, а ограничилась выделением маркерами цифровых обозначений (годы и соответствующий возраст выхода на пенсию казахстанцев). В свою очередь bnews.kz представил эту же информацию в виде графика («Свой выход на пенсию казахстанцы теперь могут сверить с графиком», 26 июля 2013) [5].

Позже на www.diapazon.kz поэтапное увеличение пенсионного возраста презентуют в виде таблицы («К чему приведет повышение пенсионного возраста для женщин», 10 апреля 2013 год) [6].

Планируемое поэтапное увеличение пенсионного возраста на 6 месяцев в год до 2023 года

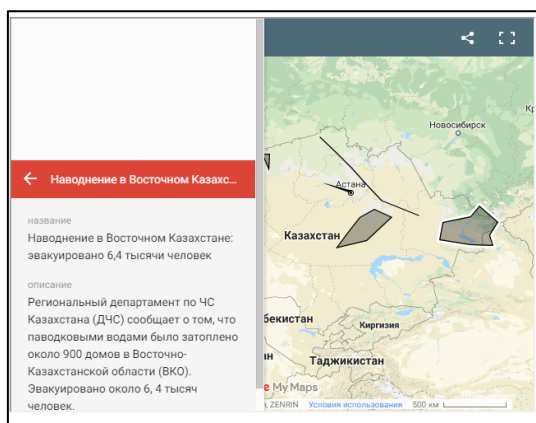
ВОЗРАСТ ВЫХОДА НА ПЕНСИЮ	ГОД ВЫХОДА НА ПЕНСИЮ
58,5	2014
59	2015
59,5	2016
60	2017
60,5	2018
61	2019
61,5	2020
62	2021
62,5	2022
63	2023

Отметим, что во всех этих материалах речь идёт о двух показателях – год и возраст, – поэтому для структурирования информации, действительно, достаточно выделить цифры шрифтом или расположить в таблице, состоящей из двух столбцов.

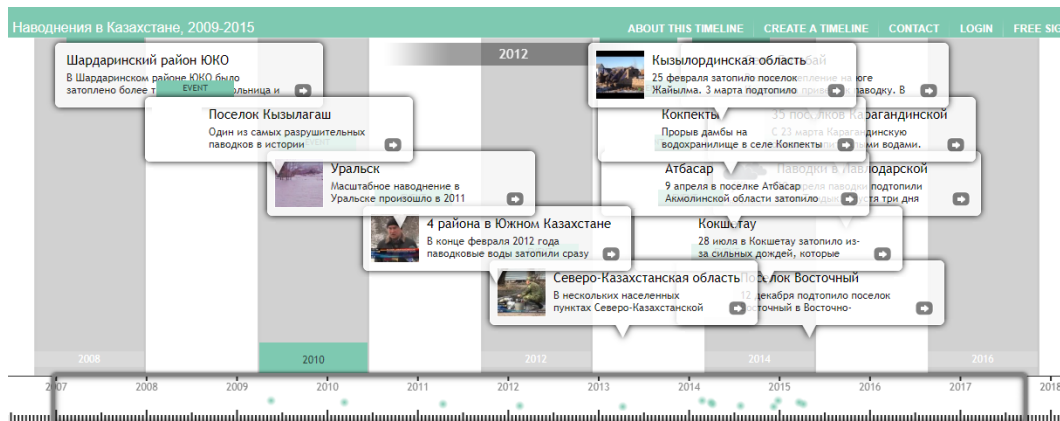
Когда авторы имеют дело с большим количеством показателей, инструменты визуализации становятся сложнее. Так, чтобы преподнести новость о законопроекте пенсий и пособий в Казахстане, ru.sputniknews.kz использует инфографику, из которой можно узнать: 1) сколько средств заложено в бюджет на повышение пенсий и пособий, 2) скольких человек коснётся повышение пенсий и пособий, 3) насколько увеличится размер пенсии за год, 4) какими будут минимальная и 5) средняя пенсии казахстанцев [7]. Нужно отметить, что в данном случае основная информация содержится именно в инфографике, а текст, состоящий всего из нескольких предложений, является лишь комментарием к ней.

В том случае, когда информация в цифрах привязана к географическому месту, интернет-СМИ используют интерактивные карты. Например, при подготовке материала о паводках в Казахстане, помимо красноречивых фотографий, команда otugar.kz подготовила карту, на которой места наводнений выделены цветом. При нажатии на местность всплывает окно с дополнительной информацией о масштабах паводка, в том числе количество затопленных зданий, число эвакуированных («Карта наводнений в Казахстане», 15 апреля 2015 год) [8].

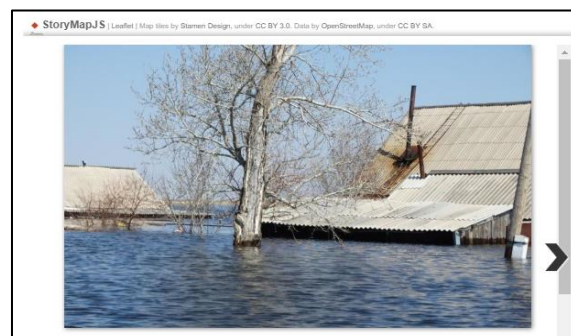

В 2015 году на платформе www.tiki-toki.com был составлен таймлайн (временной график) всех крупных наводнений за предыдущие шесть лет, а всплывающие ссылки дали возможность перейти к публикациям СМИ о каждом из этих событий [9].

Однако таймлайн, хотя и считается одним из эффективных способов визуализации информации, в казахстанских интернет-СМИ используется достаточно редко.

В 2016 году в рамках проекта "Открытая Азия онлайн" была подготовлена еще более сложная инфографика, объединившая в себе принципы интерактивной карты и таймлайна (informburo.kz, «Паводок-2016: интерактивная карта Казахстана», 15 апреля 2016 год) [10].

На ней не только учтены места подтоплений, но и соблюдена хронология событий. Листая ленту новостей, представленную в хронологическом порядке, читатель одновременно перемещается по карте и может видеть, где именно произошло то или иное подтопление. Если бы автор карты пошел традиционным путем и описал все события обычным сплошным текстом, такой объём информации имел бы пугающее обилие цифр. Упорядочив материал в виде карты, автор подаёт информацию дозированно, чем облегчает её восприятие. Однако в отличие от предыдущей карты, у пользователей нет возможности визуально сравнить площадь затопления территории в разных областях Казахстана.

Наши наблюдения показывают, что составители инфографики часто упускают из виду тот факт, что простому обывателю сложно оценить информацию, представленную в цифрах, если она не расшифрована или её не с чем сравнить. Н. Бондарчук, К. Накорякова,

А. Тертычный и др. предлагают разные способы переработки подобного контента для удобства читателей: пересчёт в процентах; сравнение, образная расшифровка через сравнение, пояснение. Однако далеко не всегда журналисты прибегают к способам толкования инфографики. Например, описывая «Ущерб от паводка в Павлодарской области» rapov.kz приводит цифру 900 млн тенге. Нам представляется, что материал был бы более информативным, если бы авторы расшифровали, из чего складывается эта сумма, например: сколько затоплено дворов, разрушено домов и километров дорог, погибло скота и т.д. На наш взгляд, авторы статьи не упрощают восприятие информации, а лишь делают её визуально привлекательнее. В другом материале авторы визуального контента пытаются вместить в одну схему слишком большое количество данных, не делая попытки расшифровать их, и в этом случае получившийся набор цифр не способствует пониманию текста читателем [11].

Для сравнения приведем пример визуализации информации на сайте 365info.kz. Автор материала «Наводнения и паводки в Казахстане — итог человеческой глупости — учёный» для наглядности приводит в статье *гистограмму*, которая демонстрирует изменение количества гидропостов в республике в период с 1981 по 2017 год [12]. Она даёт понять читателям, что хотя количество гидропостов за последние годы выросло в два раза по сравнению с началом 90-ых годов, всё же их остаётся меньше, чем было в конце 80-ых. Кроме того, в статье приведено оптимальное, по мнению экспертов, количество гидропостов в стране. Такая подача информации значительно облегчает её восприятие.

ВЫВОДЫ

Подводя итог нашего обзора визуализации цифрового контента, мы приходим к заключению, что в казахстанских СМИ наблюдается общемировая тенденция вытеснения цифр из текста и визуализация информации. При этом визуальная составляющая используется не только в качестве дополнения и иллюстрации журналистского текста, но нередко выполняет функцию самостоятельного материала. Однако в тех случаях, когда визуализация является лишь данью моде, она не выполняет своей основной функции — упростить восприятие информации. Отметим, что размещаемые в СМИ графики, карты,

инфографики нередко разрабатываются дизайнерами различных ведомств и организаций; это связано с недостатком в СМИ специалистов, владеющих средствами визуализации. Подготовка грамотной визуализации требует тесного взаимодействия дизайнера и журналиста. Сложившаяся ситуация объясняется и большой загруженностью журналистов, У штатных репортёров просто нет времени на подготовку цифровой визуализации, и в первую очередь эта проблема касается региональных СМИ. Проблема требует своего решения, так как для массмедиа важно, чтобы их материалы не только привлекали внимание аудитории, но были и понятными. В целом исследование вопроса показывает, что, несмотря на определённые успехи, потенциал визуализации еще не в полной мере используется казахстанскими массмедиа, что для журналистов в век цифровизации открываются новые возможности для творческой подачи материала.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Симакова С.И. Инфографика: визуализация цифрового контента [Электронный ресурс] // КиберЛенинка: научная электронная библиотека. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/infografika-vizualizatsiya-tsifrovogo-kontenta> (дата обращения: 1.01.2019).

2 Шилина М.Г. Data Journalism – дата-журналистика, журналистика метаданных – в структуре медиакommunikации: к вопросу формирования теоретических исследовательских подходов [Электронный ресурс] // Медиаскоп: электронный научный журнал. М., 2003-2018. URL: <http://www.mediascope.ru/node/1263> (дата обращения: 1.01.2019).

3 Шакиров А.И., Сафиуллина Г.Р. Трансформация журналистики в условиях «визуального поворота» [Электронный ресурс] КиберЛенинка: научная электронная библиотека. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-zhurnalistiki-v-usloviyah-vizualnogo-povorota> (дата обращения: 1.01.2019).

4 Шевченко В.Э. Визуальный контент как тенденция современной журналистики. [Электронный ресурс] // Медиаскоп: электронный научный журнал. М., 2003-2018. URL: <http://www.mediascope.ru/1654> (дата обращения: 1.01.2019).

5 Свой выход на пенсию казахстанцы теперь могут сверить с графиком [Электронный ресурс] // BNews.KZ: информационное агентство. Астана, 2009—2019. URL: https://bnews.kz/ru/news/obshchestvo/svoi_vihod_na_pensiu_kazahstantsi_teper_mogut_sverit_s_grafikom (дата обращения: 1.01.2019).

6 Грля А., Дробинин Я. К чему приведёт повышение пенсионного возраста для женщин [Электронный ресурс] // Диапазон: сайт еженедельной информационной газеты «Диапазон». Актобе. URL: <http://www.diapazon.kz/aktobe/aktobe-theme-of-the-day/51528-k-chemu-privedjot-povyshenie-pensionnogo-vozrasta-dlya-zhenshchin.html> (дата обращения: 1.01.2019).

7 Размер пенсий и пособий в Казахстане с 1 июля [Электронный ресурс] // Sputnik: новостное сетевое агентство. 2014-2019. URL: <https://ru.sputniknews.kz/infographics/20170417/2028391/razmer-pensij-i-posobij-v-kazahstane-s-1-iyulya.html> (дата обращения: 28.12.2018).

8 Карта наводнений в Казахстане [Электронный ресурс] // Otyrar.kz: сетевое издание. Шымкент, 2009 - 2018. URL: <https://otyyar.kz/2015/04/karta-navodnenij-v-kazahstane/>

9 Наводнения в Казахстане, 2009-2015. [Электронный ресурс] // Tiki-Toki: сайт для создания онлайн-графиков. Лондон, 2018. URL: <https://www.tiki-toki.com/timeline/entry/448612/-2009-2015/> (дата обращения: 26.12.2018).

10 О. Файзуллина. Паводок-2016: интерактивная карта Казахстана [Электронный ресурс] // Informбюро: мультимедийный информационно-аналитический портал. Астана, 2015 – 2019. URL: <https://informburo.kz/stati/pavodok-2016-interaktivnaya-karta-kazahstana.html> (дата обращения: 27.12.2018).

11 Гусев О.И. Нынешний паводок в Карагандинской области может быть страшнее прошлогоднего [Электронный ресурс] // Тотал: информационное агентство. Алматы, 2011-

2019. URL: https://total.kz/ru/news/obshchestvo_sobitiya/nyineshniy_pavodok_v_karagandinskoy_oblasti_mojet_byit_strashnee_proshlogodnego (дата обращения: 27.12.2018).

12 Киселёва Т. Наводнения и паводки в Казахстане — итог человеческой глупости — ученый [Электронный ресурс] // 365 Info: информационное агентство. Алматы, 2014–2019. URL: <https://365info.kz/2017/05/navodneniya-i-pavodki-v-kazahstane-itog-chelovecheskoj-gluposti-uchenyj/> (дата обращения: 26.12.2018).

А.А. Кондратова¹, З.П. Табакова²

Қазақстандық интернет-БАҚ сандық мазмұнды визуализациялау

^{1,2}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ., Қазақстан

Бұл мақалада қазіргі оқырманның клип ойлауы ақпараттың жеткізілуіне Қазақстандық БАҚ-да қалай әсер ететіні қарастырылады. Атап айтқанда, отандық Интернет-медианың журналистік материалдарында сандық ақпаратты визуализациялау үрдісі зерттелді. Авторлар жақында сандық құрамдас бөлік мәтіннен бөлініп, оқырманға ыңғайлы пішінге айналады: диаграммалар, кестелер, графиктер, инфографика, уақыт кестелері - уақыт, карталар жазады. Осылайша, көрнекі компонент жиі журналистік мәтінге қосымша ретінде ғана емес, сонымен қатар тәуелсіз материал ретінде қолданылады. Сандық деректерді графикалық ұсынудың әртүрлі формаларының нақты мысалдары қарастырылады. Белгілі бір пішіндерді таңдаудың себептерін анықтауға әрекет жасалды. Авторлар қабылдаудың, түсіндірудің және жаттаудың психологиясы тұрғысынан визуализацияның әртүрлі нысандарында графикалық кескіндерді қолданудың орындылығын бағалайды. Олар сандық деректерді визуализациялау үшін жергілікті медианың әлеуеті көп екенін жазады.

А.А. Kondratova¹, Z.P. Tabakova²

Visualization of digital content in the Internet media of Kazakhstan

^{1,2}M.Kozybayev North Kazakhstan state university
Petropavlovsk, Kazakhstan

The article discusses the influence of the modern reader clip thinking on the ways of presenting information in the mass media of Kazakhstan. The authors note that recently there has been a displacement of the digital component from the text and its transformation into a reader-friendly form: charts, tables, graphs, infographics, timelines, maps. So the visual component is used not only as a supplement and illustration of a journalistic text, but often serves as an independent material. Various forms of graphical presentation of digital data are considered with specific examples. Attempts have been made to identify patterns in the choice of certain forms. There was made an assessment of the appropriateness of use in various cases of one or another forms and visualization as a whole from the point of view of the psychology of perception, interpretation and memorization of information presented in graphic form. The authors marked the great potential of using digital data visualization tools in the domestic media.

Н.Ж. Құрман

педагогика ғылымдарының докторы, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті Қазақстан филиалының профессоры, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ САЯСИ ШЕШЕНДІГІ ЖӘНЕ САЯСИ ЛИНГВИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қазақ саяси шешендігі мен саяси лингвистика мәселелері сөз етіледі. Қазақстанның рухани жаңғыру кезеңінде қазақ саясаткерлерінің сөзіндегі шешендік сөз үлгілерін талдай отырып, тыңдаушыларды сендірудің стратегиялары мен тактикаларын қолдану жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: саяси шешендік, сөйлеу және тілдік құралдар, рухани жаңғыру кезеңі, саяси дискурс, сендіру стратегиялары мен тактикалары, ықпал ету.

КІРІСПЕ

Қазақ саяси лингвистикасының өзекті мәселелерінің бірі - қазақ саяси шешендігі саласы. Қазақ тілін қазақстандық мемлекеттік қызметшілер мен саясаткерлер саяси шешендік деңгейінді меңгеруі маңызды болып табылады. Өйткені «Өнер алды – қызыл тіл» деп санайтын қазақ халқы мемлекеттік қызметшілер мен саясат саласындағы тұлғалардан олардың қазақша сөйлеу, сендіру, әсер ету, ықпал ету әдістерін қаншалықты меңгергеніне қарайтыны сөзсіз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар - рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [1], [2] - деген сөзіне зер сала үңілуіміз керек.

Қазақ халқының барлық мәдени-тарихи, рухани болмысы қазақ тілінде сақталған. Қазақ тілі, қазақша саяси шешендігі - саясаткерлер үшін халыққа өз ойын жеткізу, дегеніне сендіру және ықпал ете алуы үшін, ізгі ойларын халықтың көкейіне қондыра алуы үшін қолданатын, саясаткердің сөзін тыңдайтын, оқитын адамдарға ортақ **рухани кодын** ашатын «алтын кілті». Осы кілтті меңгерген саясаткерлер қазақ халқының қандай үміті мен уайымын түсіне де алады, халыққа түсіндіре де алады. Мемлекеттік қызметшілер мен саясаткерлердің қазақ тілін, қазақ саяси шешендігі әдістерін білмеуі – халықпен тіл табыса алмауына алып келетін күрделі мәселе.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ саяси шешендігінің құдіретін Ахмет Байтұрсынұлының: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды, бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [3], - деген ойынан түсінуге болады.

Қазақ тілін білу мен қазақ шешендігін білу – екі түрлі мәселе. Оны да Ахмет Байтұрсынұлы былай көрсетеді: «Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Сөзді қолдана білу – айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды» [3].

Қазақ саяси шешендігі мәселесін арнайы зерттеу нысаны етіп қарастыруда, қазақ сөздерінің тіркесімділік қабілеттерінің керемет икемділігін, ойдың қандай түрі мен деңгейін

білдіруде сөйлеу тақырыбына соншалықты бейімделгіш қасиетін тануға болады. Бұл ретте тек қазақтың ауызша сөз үлгісі ретінде сақталған шешендік сөздерден ғана емес, қазақ жазушылары мен ақындарының да тыңдаған, оқыған адамның санасына нейротолқындық деңгейде әсер ету әдістер негізінде құралған сөз үлгілерін көре аламыз.

Шындығында, қазақ шешендік сөздерінің түп тамырында суггестия феноменінің тұрғаны даусыз деп ойлаймыз. Себебі, «Жақсы адаммен өткізген бір сағаттық сұхбатым – жүз жасаған ғұмырмен тең» деп санаған қазақтың даналығында «Жүз жаса!», «Мың болғыр!», «Мың жаса!» деген баталардың туындау себептері - сана мен сананың диалогін түсінетін, бейсана «әлемінде» бірге қыдырыстап, ой теңізінде бірге сүңгіп, ой түбінен маржан сөздер теріп алып, шынайы өмірге қайтып келе алатын әдістерді меңгерген адамдардың болуынан хабардар етеді.

Қазақ шешендігінің ерекшелігі, оның түптамасында әрбір қарапайым қазақтың қазіргі кез келген адамға қол жетпестей көрінетін нейроғылымдардың яғни нейрофизиология, нейроанатомия, нейропсихология, нейрохимия, құрылымдық лингвистика, нейрокибернетиканың әдістерін жете меңгергендігінде.

Сондықтан да қазақ халқы «Өнер алды – қызыл тіл» деп айта алатын деңгейге шыққан. Суггестияның ізгі жолдарын яғни жақсы сөздің құдыретімен адамды емдеу жолдарын қазақ шешендік саласында көптеп кездестіруге болады. Оның жарқын көріністері – бата беру, қуанышты сәттірді биік деңгейде жырлау, көңіл айту және жаман хабарларды жеткізу әдістерін қолдануы. Мысалы,

Айналасын жер тұтқан - Айды батпас демеңіз.

Айнала ішсе таусылмас - Көл суалмас демеңіз.

*Құрсағы құшақ байлардан - Дәулет таймас демеңіз.
Жарлыны жарлы демеңіз; Жарлы байға тең келіп, Жайлауға жарыса көшпес демеңіз.*

Жалғызды жалғыз демеңіз: Жалғыз көпке теңеліп, Бір жапанда соғысып, Кегін алмас демеңіз.

Құландар ойнар қу тақыр - Құрай бітпес демеңіз.

Құрай бітпес құба жон - Құлан жортпас демеңіз.

Құрсағы жуан боз бие - Құлын салмас демеңіз.

Қулық туған құлаша - Құрсақтанбас демеңіз.

Қу таяқты кедейге - Дәулет бітпес демеңіз. [4]

Бұхар жыраудың бұл жыры - дүниенің өзгермелі, дамушы, трансформациялық келбетке ие құбылыс екенін көрсеткен саяси данышпандық, саяси-философиялық толғау. Өйткені келтірілген деректер – айқын деректермен көрсетілген, өмірдің бұрынғы мысалдары негізінде дәлелденген. Ел басқару ісінде болған Бұхар жырау өзінің халқына саяси тағылымды үйрету арқылы, қоғамды сабырлы, ұстамды, бауыр, ізгі болу жолы арқылы біртұтас бүтін етіп ұстау жолын көрсеткен.

Сондықтан бұл жырды тыңдаған / оқыған адам Табиғаттың өзгермелі болатынына қалай да сенеді. Бұл жыр - адамды қоғамда өмір сүру барысында жамандық жасамауға, сабырлы болуға үйрететін шешендік модельдегі тағылым. Оның үстіне қазақ санасында жатталған өлең құрастыру үлгісін қолданып, жалпы ұлттық дүниетаным картинасында лайықты орнын таба алатынына сенімді болған Бұхар жыраудың суггестия әдісін меңгергенін айқын көрсетеді.

Қазақ саяси шешендігінің қазіргі заман талаптарына ере алмай қалып жатқан себептері, күнделікті ауызекі сөйлеу стилінің ерекшеліктерін де көптеген тұлғалардың игере алмауынан. Бірақ бұл ретте, мемлекеттік қызметшілер мен саясаткерлерге арналған қазақ саяси шешендігіне байланысты оқу құралдардың да болмауы - тіл саласын зерттеушілер үшін үлкен сын деп айтар едік. Қазіргі кезде қазақ тіліндегі сөздіктердің көптеп шығарылуы – қазақ тіліндегі байлықты жан-жақты түгендеп, санаққа алып, жинақтау. Ендігі ретте осы байлықтың қызмет етуіндегі жаңа бағыттарға сай зерттеулер жасап, оның бат-бағытын

айқындау ісі тұратыны белгілі. Соның маңызды бағыты - қазақ саяси лингвистикасы, оның ішінде саяси шешендігін зерттеу, оқыту, үйрету жолдары.

Қазақ саяси шешендігін қалыптастыруда құрылымдық лингвистиканың нәтижелері теориялық сенімді лингвистикалық база болып табылады. Өйткені құрылымдық лингвистика тіл құрылымындағы бірліктердің өзара қарым-қатынасын зерттейді және олардың түрлі оппозициялық қатынастарын қарастырады. Оппозициялық талдау, дистрибутивтік талдау, тіл бірліктерінің семантикалық қырын талдау, сөйлемді актуалдық мүшелеу, тікелей құраушылар бойынша талдау, трансформациялық талдау әдістері тіл бірліктерінің өзіндік табиғатын терең танытады.

Біршама уақыт қарастырып келе жатқан және оқыту тәжірибемізде азды-көпті қолданған саяси шешендікке баулу әдістерінің ішінде келесідей тілдік тәсілдерді талдап өтеміз.

Ең алдымен, жалаң сөйлемдерді орынды қолдану, әсіре қызыл құралдарды қолданбай, «Аз сөз - алтын» ұстанымымен сөйлеу жолдарын қолдану. Бұл әдісті саяси шешендікте ел алдында маңызды мәселенің табиғаты түсіндіруде қолдану өте орынды болады. Мұнда ой күрделілігі қажетсіз. Өйткені тақырып – анық, мәселе - оны түсіну. Мысалы,

«Көз – қорқақ, қол - батыр». Іске көшу керек. Уақыт тығыз».

Келесі әдіс – көркемдеуші, ойды әсірелеуші құралдарды өте орынды және сақтықпен қолдану. Ойдың әсіре екені көрінбеуі керек. Мұнда да мысалға Бұхар жыраудың жырларынан өрнек келтіреміз.

Енді алдыңнан шығайын - Қар, жаңбырдай себелеп.

Ежелгі дос жау болмас, - Шірнеуіште хаты бар.

Ежелгі дұшпан ел болмас, - Көңілінде кірдің таты бар. [4]

Саяси шешендікті үйретуде бұл тәсілді талдай отырып, сақтықпен ғана, әсірелеуші тілдік құралдарсыз, бірақ ащы да айқын айтылған ойды көрсетуге болады. Психологиялық талдау жасап көрейік. Ашуы келген адам өзін ашуландырған адамға «маған қара», «көзіме қара», «алдыма кел», «бетке айт» дейтін қолданыстарды ұдайы падаланатыны белгілі. Яғни осыған дейін екі адам быр-бірінің ығында немесе оң жағында, сол жағында яғни қатарласып жүреді. Ал ашу қайнаған деңгейге жеткенде қатарластар енді бір-біріне қарама-қарсы тарапқа шығады. Сондықтан да Бұхар жырау «Енді алдыңнан шығайын - Қар, жаңбырдай себелеп» дейді. Яғни «мен енді бір қатарда емеспін, қарсы тараптамын және енді қар-жаңбырдай себелеп, тоңдырамын, болмаса, үсітемін, адастырамын, бірақ қалай да тоқтатамын» дейді. Бұл жерде қолданылған әсіре құралдар - «қар, жаңбырдай себелеп». Нақты табиғи құбылыс. Бірақ астарлы мағына емес, «сол қар мен күштің қуатын, әдісін ұстанамын» деген мағына. Тыңдаған адам қар мен жаңбырдың себелеуін біледі, көп ойланбайды, бірден теңестіреді де, Бұхардың қарсы тарапқа шыққанын ұғынады. Керемет тәсіл. Өлең жолымен берілген саяси тосқауыл. Қуаты бар, аямайды, тоқтатады. Тоқтатуға барын салады. Келесі жолдардағы саяси шешендіктің үлгісі – екі рудың («Керей қайда барасың» немесе «Садыр қайда барасың») түп атасы бір туыс екенін ұғындыру үшін қолданылған әдіс:

Ежелгі дос жау болмас, - Шірнеуіште хаты бар.

Бұл жердегі саяси мақсатты шешуде қолданылған тілдік әдіс – «шірнеуіш» сөзінің қолданылуы. «Шірнеуіш» сөзін тілшілер мен тарихшылар түрліше түсіндіреді. Ол түбінде мөр басылған құжат, пергамент немесе тасқа басқан дүние, ежелгі уәделескен құжаттар сақталатын орын, өзіргіше арқым дегенді білдіруі мүмкін екенін айтады. Бұхар жырау тыңдаушысының тарихи жадысына «сәттік саяхат жасату үшін «шірнеуіш» сөзі арқылы суггестия әдісін қолданады. Яғни «шірнеуіш» сөзі арқылы Бұхар «бірге болуға келіскен ата-

бабаларымыз, сен емес. Бұзатын да сен емессің. Ата-бабаңның жолын бұзба, болашаққа кесірі тиеді» деген үлкен ескерту жасайды. Бір сөз арқылы ұлттық тарихи бейсанадағы ақпарттың барлығын тігінен де, көлденеңінен де қозғап өтетін «*шірнеуіште хаты бар*» деген сөзі бұл жерде барлық қазаққа айтылған саяси ескерту.

Үшінші лингвистикалық әдіс - саяси шешендердің қазақ халқының өмір сүруінде басты тірек болған *AP категориясына* жататын сөздерді қолдану. Қазіргі кездегі қазақша саяси шешендік сөз үлгілерін қарастыратын болсақ, кейбір саясаткерлер тыңдаушыларына бірден осы деңгейде сөз бастайды-дағы тыңдаушыларын бірден тұқыртып, басын төмен түсіртіп тастайды. Ал қазақта «Еңсең түспесін ешқашан» деген бата (установка) бар. Оны сөз сөйлеу барысында ұмытпау керек. Абайдың өлеңдерін де барлығы бірдей «ұрысып жатқандай» көретін себебі - дана ақынның шығармаларында жоғары моралдық тілдік құралдарды қолданылғандығы. Бұл ретте діни қызметшілерге мешітке кірген адамдарға уағыз айту барысында қолданылатын әдістің бірі екенін атап кетеміз. Әине бұл сала – басқа сала. Дегенмен, қоғамды саяси-моралдық жағынан көтеріп, демеп, қолдайтын орындардың уағыздан кейін толық жаман күймен мешіттен кетуі – ол адамдардың діннен безіп кетуіне жасалған жол болуы мүмкін. Қасиетті Хадисте де «Құранды қорқытпай үйретіндер» деген тағылым бар екенін уағыз айтушылар да ұмытпау керек.

Ал нақты саясаткерлерге байланысты айтатын болсақ, бұл ретте ақиқаттың келбетін танытатын тілдік құралдарды қолдану үшін, қазақ ұлттық моралдық құндылықтар жүйесін өте жақсы меңгерген болуы тиіс екені белгілі. Одан соң халықтың әділдік, білім, бейбітшілік, атамекен (туған жер, ата-баба қорымдары), еңбек, достық, ұрпақ (жеті ата, қыз бала), тарих (жеті ата, ру) толып жатқан аксиологиялық жүйенің тілдік атаулары мен олардың функционалдық-коммуникациялық мақсат-міндеттерін меңгеруі керек.

Мысалы Бұхар жыраудан үлгі алып қарастырсақ:

Алыстан жанжал сөз келсе, Азулы сөйлер жүгініп. [4]

Яғни жанжал сөзді бітіммен келістіру функциясын «азулы адам» атқаруы керек. Азулы – қайратты, қуатты, күшті, сөзі даулы адам екені белгілі. «Сөзімен орақ оратындар» бұл категорияға кіре бермейді, себебі олардың көбі – уәде береді, істі атқара алмайды. [5]

Ал Бұхар айтқан үлгіде келген жанжалды шешу не жою мақсаты тұрғандықтан тек «азулы адам» ол процеске қатысады. Себебі бұл арады жанжал, міндетті түрде қандай да бір моралдық категорияның бұзылуынан ғана туындады. Мәселе - соны шешу. Саяси шешендіктің құдіреті де сонда «Бір ауыз сөзбен келген жауды тоқтатады». «Бір ауыз сөзбен» ел басына келген отты өшіреді.

Төртінші лингвистикалық әдіс – дәл және қысқа да нұсқа тауып айту. Бұл ретте шешен қысқа интервьюлерде, халықпен болған кездесулерде, ел алдында әлеуметтік-тұрмыстық мақсатпен сөз сөйлеуде, мысалы «Наурыз» тойында ел алдында сөз сөйлеуде т.б. өзінің ойын дәл, айқын және өте әсерлі етіп беруде қолданатын тілдік құралдар қарастырылады. [6] Сонымен бірге қарсы тараптан келген сөзге уәж айтуда моралдық тұғырынан түспей, бірақ сөзбен жеңіп шығу үшін, осы төртінші деңгейдегі әдісті игеру маңызды.

Қарсы тараппен сөз айтысқанда Ұлы жүздің биі Қарабидің Орта жүз Қошқарұлы Жәнібекке үйреткен сөздері осы мақсатта айтылған.

Қайтып кірер есікті

Қатты серпіп жаппағайсың.

Қайтып көрер досыңа

Қайрылмастай сөз айтпағайсың.

Осыны есіңе ала жүрсең,

Ешкімнен кем де, қор да болмайсың.

Бесінші лингвистикалық әдіс – құлаққа да жағатын, айтға да әсем әрі ағыллып-төгіліп тұратын тәтті сөздер айту.

Бұл әдістерді қазақтың тұрмыс-салтына байланысты тойларда, қонаққа бару мен қонақты қарсы алуда, «мың жылдық құдаларға» тағы сондай көңілдің кірбеңін жуып кетіріп тастайтын қуаты бар салт-дәстүрлерде айту өте орынды. Құттықтауларда, егер ресми орында құттықтау болса, тәтті сөздердің шектеулі болуы керек. Ал егер шаңырақтың ақ дастарқанының басында болса, әсем сөздер мен тілектердің сандығын ақтара ашу орынды болады. Бірақ артынан ұмытып кетпеу үшін, сөйлеген шешен әр сөзінің артында ертеңгі күннің салмағы тұратынын да жақсы білгендіктен, коммуникативтік жағдаяттың деңгейі мен дәрежесін алдын ала орнымен бағалап алады. [7]

Бұл әдіс – саяси шешендікте де қолданылатын әдіс болғандықтан, әрине, өзіндік шектеулілігі болатыны анық. Шешен түрлі фигурларды қолдана отырып, өзінің шынайы таза көңілін жеткізуге ұмтылғандықтан Абайдың «Іші алтын, сырты күміс, теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы» деген ұстанымын басшылыққа алады. Яғни бұл деңгейдегі әсіре көркем сөздер көп болса да, композициялық құрылымы тегіс, әбден қырланған болуы – талап.

Бұхардың келесі жырларынан алған үзінділерді үлгі ретінде көрсете аламыз.

Алыстан қызыл көрінсе, - Манат емей немене.

Көтеріліп ұшқан соң, - Қанат емей немене.

Екі жақсы бас қосса, - Санат емей немене.

Сусағанда берген су берген - Шекер емей немене. [4]

Саяси шешендікте ең басты мәселе - ойда туындаған ниет, сөйлеудің басты идеясы, тақырыбы. Шешен қандай тілдік құралдарды қолданса да осы басты мәселелердің тізгінін нық ұстауы тиіс. Тыңдаушылар саяси-қоғамдық мәселеге байланысты түрлі реплика тастап жатса да, журналистер тұтқиылдан сұрақтар қойып жатса да, шешен өзінің басты сөйлеу идеясынан ауытқымауды сәт сайын санасында ұстап тұруға жаттығуы тиіс. Кейде өзіне қойылған сұрақ пен күтпеген репликаларға қатысты мынадай амал-тәсілдер қолдануға жаттығуы керек.

- сұраққа сұрақпен жауап беру;

- риторикалық сұрақ қойып, сұрақ қойған адаммен эвристикалық сұхбат деңгейіне өтіп кету;

- мәселенің / сөйлеу тақырыбының көлемін аса ұлғайтып жіберіп, дәл қазір ол үшін шешім шығару асығыстық екенін көрсету;

- қарама-қайшылықтармен көрсету; (қазақ шешендерінің әрдайым қолданып келген әдісі: «Денсаулықтың қадірін ауырғанда білесің»);

- кейіптеу (Ұлы Абайдың «Қысты» кәрі құда бейнесінде суреттеуі сияқты);

- салыстыру әдісін қолдану. [7]

Қазақтың керемет саяси шешендері тарих желісінде елдіктің, тұтастықтың туын жықпай ұстап, қазіргі ұрпаққа жеткізгені - саяси шешендіктің де үлкен қуатын падалануымен байланысты деп айта аламыз [8]. Өйткені сөзге түсінген қазақ халқы сөз өнерін жоғары бағалайтын қазақ халқы саясаткерлердің қазақ тілінде сөйлеуін талап етіп жүр. Ал шындығында, елмен өз тілінде және өз кемеңгерлік дәрежесінде тіл табысу – өмірдің заңы. Сондықтан мемлекеттік қызметшілер мен саясаткерлерге көмек беру үшін, қазақ саяси лингвистикасы мен саяси шешендікті үйрету әдістемесінің зерттелуі күн тәртібінде тұрған өзекті тақырып екенін тағы бар атап өтеміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ахмет Байтұрсынұлының «Сөздің келісті болатын заңдарын, шарттарын біліп тізу – тіл қисыны деп аталады» деген. Мақалада қазақ саяси шешендігінің лингвистикалық қырына байланысты кейбір мәселелер қарастырылды. Бұл мәселенің тіл білімінде де, қазақ тілін оқыту әдістемесінде де арнайы жете зерттелмей жатқандығын атап кету керек.

Қазақ тілін мемлекеттік қызметшілерге, саясаткерлерге меңгерту үшін, оның лингвистикалық базасы мен оған сүйенетін әдістемелік негіздемесі арнайы зерттелуі керек. Сонда ғана «Қазақ саяси лингвистикасының» және «Қазақ саяси шешендігіне баулу

әдістемесінің» мәселелері жан-жақты қарастырылатын болады, қисыны қалыптасып, түзу желісі түзіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН АҚПАРАТТЫҚ РЕСУРСТАР:

http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақтан халқына Жолдаулары. - <http://www.akorda.kz/kz/addresses>

А.Байтұрсынұлы. Әдебиет танытқыш. – Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, - 2013. Т.1: - 384 б.

Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. — Алматы: Қазақстан Республикасы мәдениет қоры; «Мұраттас» ғылыми- зерттеу және баспа орталығы, 1992. — 95 б.

Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 2003. — 164-б.

Қыдыршаев А.С. Шешендіктану : гуманитарлық саладағы колледж, гимназия, лицей және орта мектеп оқушыларына, сондай-ақ шешендік өнерді жаңадан бастап игеруші жас мамандарға арналған оқу құралы / Қыдыршаев, Абат Сатыбайұлы, - Орал : Ағартушы, 2004 . - 156 б.

Құрманова Н., Мухлис К. Текст теориясы және тексты талдау әдістемесі. - Алматы, 2000. – 100 б.

Құрман Н. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. –Астана: Сөздік, 2008.- 160 б.

Н.Ж. Курман

Казахская политическая риторика и проблемы политической лингвистики

Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова

Астана, Казахстан

В статье рассматриваются проблемы казахской политической риторики и политической лингвистики. Анализируя речь политических деятелей в контексте эпохи духовного возрождения Казахстана, рассматриваются пути применения стратегии и тактики убеждения слушателей.

N.Zh. Kurman

Kazakh political rhetoric and problems of political linguistics

Kazakhstan branch Lomonosov Moscow State University

The article aims at researching the problems of Kazakh political rhetoric and political linguistics. Analyzing the speech of politicians in the context of the era of the spiritual revival of Kazakhstan, it discusses ways of applying the strategy and tactics of persuading listeners.

А.М. Нурбаева

старший преподаватель, доктор PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

КОГНИТИВНАЯ ФУНКЦИЯ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

Говоря о способах передачи рекламы, подразумевается, во-первых, система взаимодействия всех сторон коммуникации — источника сообщения (рекламодатель и рекламист), средства распространения рекламы (канал информации) и аудитории, самого потребителя, во-вторых, идеологическое поле, в границах которого осуществляется коммуникация как обмен закодированными сообщениями (сфера идеологии и мифологии). Реклама имеет еще две основные когнитивные функции — информационную и коммуникативную. Это означает: реклама дает потребителю некое знание и является каналом распространения информации на рынке.

Ключевые слова: рекламный текст, функция, кодирование, восприятие, мышление, когнитивная функция, реклама.

ВВЕДЕНИЕ

Процесс преобразования информации в мозге человека называется *кодированием*. Процесс её расшифровки декодированием. Восприятие рекламы субъектом начинается с ощущения. «Ощущение это отражение в коре головного мозга отдельных свойств предметов и явлений окружающего мира при непосредственном их воздействии на органы чувств» [1,334]. Считается, что ощущение - простейший психический процесс. Существуют несколько видов ощущений: зрительные, слуховые, обонятельные, осязательные, вкусовые, кожные, органические, вибрационные, ощущение равновесия и др.

Другим не менее важным понятием является *восприятие*. Восприятие — это отражение в коре головного мозга предметов и явлений, действующих на анализаторы человека [2,18]. Воспринимается предмет в целом, вместе со всеми его свойствами. Это отличает восприятие от ощущений, когда в коре головного мозга отпечатываются лишь отдельные свойства предметов.

Когда человек переводит своё внимание от одного объекта к другому или от одного действия к другому, то это называется — *переключением внимания*. Важным для психологии рекламы является понятие *памяти*. Не менее важным для рекламы психологическим процессом является *мышление*. Мышление — «это обобщенное отражение в сознании человека предметов и явлений в их закономерных связях и отношениях» [3, 25]. Психологи выделяют несколько основных видов мыслительных операций: *сравнение, аналогия, абстракция, ассоциация, конкретизация, обобщение, анализ, суждение синтез, умозаключение и др.*

Выделяются несколько типов мышления: наглядно-образное, ассоциативное, наглядно-действенное, теоретическое, практическое и т. д. Многие исследователи считают, что ассоциативное мышление является основным для психологии рекламы.

Психологи выделяют два типа ассоциаций:

- ассоциации по смежности (в пространстве и времени),
- ассоциации сходства и различия (по контрасту).

По мнению многих психологов, стереотипы и явление доминанты оказывают сильное влияние на успешность рекламы. Опишем эти явления. Доминанта представляет собой глобальное поглощающее ресурсы мозга желание или стремление. Человеку трудно справиться с ним. Подобное желание может выступать стимулом какой-либо деятельности или непреодолимой потребностью в чем-либо. Доминанта заслоняет другие потребности и

стремления человека. В человеческом разуме может присутствовать одновременно только одна доминанта. Доминанта - это устойчивый очаг повышенной возбудимости в коре или подкорке головного мозга.

Доминанта возникает не сразу. Обычно она проходит три стадии развития.

- Доминанта возникает под влиянием внешнего раздражителя и внутренней секреции.
- Образуется условный рефлекс. Из множества действующих раздражителей доминанта выбирает наиболее соответствующую ей группу. Она подпитывается информацией, поступающей от органов чувств.

- Доминанта почти полностью поглощает сознание человека. Она заставляет человека стремиться к её удовлетворению. Приводит к эмоциональному возбуждению и активности направленной в эту сторону [4, 211].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Мечта любого рекламиста, чтобы реклама способствовала образованию у покупателей доминанты, т.е. навязчивого, ничем не подавляемого желания приобрести товар. Существуют разновидности бизнеса, где прибыль целиком базируется на доминантных очагах. Примером может служить игорный бизнес. Люди приходят в игорные дома в надежде выиграть деньги. Если они в начале вечера выигрывают, то увлекшись, способны проиграть все имеющиеся деньги. Они понимают неразумность своих действий, но образовавшаяся доминанта заставляет их играть.

Иногда человек чувствует себя неполноценным, не имея модную вещь. Желание обладать ею может полностью поглотить его разум. Доминанту будут усиливать любое появление этой вещи, где бы оно произошло — на улице, по телевизору или где либо еще. Затем доминанта будет усиливаться уже не от самой вещи, а от всего окружающего этого человека: «Автомобили BMW — Символ радости!»

Другая когнитивная проблема современной рекламы — информационная травма. Психологами установлено, что в условиях хронических информационных перегрузок мозг утрачивает способность адекватно воспринимать и перерабатывать всю поступающую информацию. Мы стали все больше и больше забывать. Такими способами, как увеличение дозы и постоянным введением «чего-то новенького», и преодолевается сенсорная сытость у современного потребителя.

Таким образом, можно сформулировать основные задачи, которые выполняет сознание при восприятии рекламы:

- распознавание информации (способность понять и осмыслить информацию);
- внимание и способность сосредоточиться (на источнике рекламы);
- анализ содержания (способно увидеть противоречия и воспринимать аргументы);
- оценка (симпатии и антипатии, «за» и «против», достоверно и недостоверно);
- сравнение и расчет (с другим опытом, с другими данными);
- интериоризация новых данных, языка (незнакомые факты, новые слова);
- обобщение (включает информацию в цепь ранее структурированных событий).

Основная задача сознания субъекта при взаимодействии с рекламой - определить ее знаковую природу (бренд, символ, марка, слоган и т.д.), т. е. те когнитивные конструкторы, посредством которых субъект воспринимает рекламное послание.

Своеобразие условий коммуникации в рекламном тексте вытекает из его прагматической направленности: рекламный текст содержит определенную когницию, назначение которой в том, чтобы воздействовать (убеждением, внушением) на психику и детерминировать поведение субъекта. Значение имеют все виды воздействия на субъекта, также учет его специфики восприятия, который опирается, с одной стороны, на известную коммуникантам картину ситуации и их общий фон знаний, и, с другой стороны, на «программирование» определенных физических действий (например, посещение магазина, банка): «АО «Евразийский Банк». Все начинается с любви!». АО «Хоум Кредит Банк». Шаг к лучшей жизни!».

Прагматический аспект рекламных текстов непосредственно связан с их своеобразной организацией (выбор грамматических и лексических единиц, стилистических приемов, использование элементов разных знаковых систем) и имеет своим итоговым содержанием установку на конкретные действия со стороны партнеров по коммуникации: «АО «Хоум Кредит Банк». Шаг к лучшей жизни!».

Рекламный образ создает конкретные представления о предмете и вызывает определенные чувства, которые в нужном направлении влияют на поведение субъекта. Рекламный образ формируется с учетом индивидуальных особенностей рекламируемого предмета и общих черт, присущих группе предметов.

Специальными исследованиями установлено, что только незначительная часть покупателей автомобилей интересуется их техническими качествами. Для подавляющего большинства он имеет социальное и психологическое значение, как символ их индивидуальности и общественного положения с одной стороны, с другой - как средство сопоставления (сравнения) с другими субъектами. Такое сравнение (компаративная функция) предполагает сопоставление субъектов некоторых своих собственных характеристик с характеристиками другого субъекта на основе определенной принятой им системы ценностей.

В одном исследовании установлена даже связь между маркой машин и наиболее ей соответствующей (по мнению исследователей) личной и общественной характеристикой предполагаемого покупателя. О таком лице опытный психолог может заранее сказать, какие он курит сигареты, какой потребляет крем для бритья, какой бритвой бреется и какой авторучкой пишет.

Сегодня представление о рациональном выборе не работает. Скорее можно говорить о том, как человек поддается соблазну. В информационную эпоху процессы производства и потребления приобретают, говоря словами постмодернистов, характер «дискурса» - знаковой манипуляции. [5, 46].

Система вещей, труд предстают в качестве «знаков реального», кодирующих императив социальной интеграции в ситуации «утраты» самой социальной реальности». Бодрийяр утверждал, что в современном обществе потребление влечет за собой «активное манипулирование знаком» до такой степени, что знак и товар сливаются в одно целое. «Манипулирование знаком», созданием образа товара и занимается реклама.

Любой рекламный объект, будь то ролик, логотип или бренд, является знаково-символическим феноменом, функция которой направлена на эмоциональное восприятие потребителя. Профессионалы маркетологи последовательные номиналисты. В чем это проявляется? Бренд — интеллектуальная часть товара, выраженная в свойственных только ему названии и обладающая устойчивой и сильной направленностью на сознание покупателя. Попросту говоря, бренд - это торговая марка плюс информационный миф.

В бренд включен некий смысл, субъективно вкладываемый в него создателями. Ему приписываются символические значения, с товаром напрямую не связанные. Для знаков, как известно, не существует ограничений, кроме них самих. Цепочки символических значений рожают миф о товаре, за который потребитель и платит.

В сознании потребителей вызываются вторичные ассоциации. Работа над брендом предполагает просчитывание реакций потребителя с тем, чтобы был обеспечен необходимый эмоциональный фон.

В обыденной речи потребителей под влиянием восприятия бренда происходят изменения. Имена собственные переходят в имена нарицательные (ксерокс, мартини, памперс...). Новые языковые конструкции цепляются за уже существующие, известные, часто употребляемые выражения, образуя новый устойчивый «комплекс».

Наличие знаний о бренде формирует в сознании потребителей образ пользователя - создается определенное представление о себе и своем поведении в зависимости от имеющегося образа используемого товара. Рекламодатель особенно вправе рассчитывать на активность воображения потребителей в случае проведения «многосерийных» рекламных

акций (т.н.«затравки»), когда в первой серии рекламных сообщений — вербальных или визуальных, но чаще последних - подаются разрозненные фрагменты целого. Здесь важен первый шаг, когда нужно подать нечто необычное, раздражающее (по самым разным модальностям), что не только привлечет внимание, но заставит, с нетерпением ожидая развязки, домысливать сюжетные повороты самостоятельно. Аудитории предлагается игра, и, как правило, редко кто избегает участия в ней - с положительными или отрицательными эмоциями, произвольно или непроизвольно, потребитель оказывается вовлеченным.

Интерпретация восприятия брэнда в народной молве (вторичная реклама) - слухи, анекдоты и т.п. - демонстрирует способы связи мифа с с образом и языковым материалом. Создаются и распространяются лексические конструкции, способные к самостоятельной жизни в языке целевой аудитории.

Таким образом, мы вплотную подошли к проблеме когнитивной модели, под которой разумеется вполне определённая модель понимания текста, выстраиваемая с учётом фактора речи и зрительного восприятия.

Нам представляется, что рекламное сообщение призвано реализовать в сознании субъекта вполне конкретную модель, когнитивную по своей природе, - познавательную модель, или модель познания. Тексты организуют, вернее сказать, имитируют, познавательную деятельность субъекта в рамках предлагаемого рекламным текстом хронотопа: «здесь и сейчас».

Обобщённо эту модель можно представить как движение информации от уровня сенсорного опыта, воспринимаемого непосредственно, через осмысление этого опыта к уровню закрепления этого опыта-знания в памяти.

Схематично это можно выразить по-другому: высказывания рекламного сообщения строятся по следующей модели-проекции коммуникативных типов высказываний «репродуктивный-информативный-генеритивный» [6, 201].

В качестве примера можно привести рекламу сливочного масла «Доярушка», где можно проследить эволюцию когнитивной модели соответствующего товарного брэнда. Непосредственное ознакомление зрителя с рекламируемым товаром происходит в реплике персонажа-девочки по средством активизации зрительных рецепторов: «До-я-руш-ка» (репродуктивный коммуникативный регистр). Реплика взрослого персонажа содержит более информативное высказывание о достоинствах товара и является собственно рекламным сообщением: «Это натуральное сливочное масло делают по традиционным русским рецептам» (информативный коммуникативный регистр). Далее в реплике взрослого персонажа содержится авторитетное (генеритивное) «базирование» достоинств товара — последние представлены как «освящённые» традицией, опытом изготовления: «Так делали масло, когда я была маленькой девочкой». Дополнительное генерирование (обобщение) сообщения происходит в реплике девочки: «Вот почему так вкусно» - тем самым закрепляется информация о качестве продукта, а также происходит дополнительное авторитетное «подключение» статуса ребёнка, которому нравится данный продукт. В сознании реципиента активизируется стереотип «Всё лучшее детям», значит, «Детям плохое не предложат». Достигнутое закрепляется в реплике диктора: «Доярушка - любимый вкус настоящего русского масла» (собственно генеритивное высказывание). Здесь добавился ещё один уровень — уровень диалогового общения и реактивное высказывание.

Вариантом рассмотренной выше схемы речевого воздействия может быть, таким образом, следующая модель: движение от репродуктивного высказывания, через информативные и реактивные высказывания к генеритивному высказыванию, причём семантика и коммуникативная нагрузка высказываний могут взаимодействовать.

Более того, и что самое примечательное, если бренд оказался устойчивым в сознании потребителя, пространстве и времени, то номинальная стоимость товара может стоить дороже самого товара, даже если качество товара с течением времени оставляет наилучших пожеланий.

Следует заметить, что именно брендинг (процесс создания торговой марки) инициировал смену дуалистической модели в когнитивных процессах сознания, как части философского восприятия мира на целостную, интегративную, соединив воедино материальные и нематериальные ценности. Этот феномен опирается на «многомерное» представление потребителя, который рассматривается как социальный феномен, как личность, как биологическое и психическое существо. Тем самым, воздействие на потребителя идет сразу по различным каналам перцепции. Использование этих каналов воздействия определяется маркетинговой целью формирования предпочитаемого потребительского поведения.

Таким образом, рекламодатели оказываются очень восприимчивы к когнитологии: они будут консультироваться с психологами, физиологами, этологами и тд., будут с тщательностью изучать строение человеческого глаза и уха, преследуя единственную цель: рекламный объект должен быть интересобъективирован в потребителя любой ценой во оправдании огромных средств, исчисляющими фантастическими суммами, вкалываемым в рекламу.

Исходя из выше сказанного можно постулировать, что рекламные объекты приобретают новые, семиотические характеристики, перемещаются в сферу знаков, и потребляются уже прежде всего не товары, а знаки, или «симулякры». По выражению Бодрийера, мир теперь находится в состоянии «симулякра», когда реальным становится лишь то, что может быть симулировано. Скажем, Porsche Cayenne утрачивает совою предметность и становится идеей обладания особенного, элитного престижа в обществе, господства и вседозволенности на трассах.

Феноменология рекламы стирает грани между объектом и субъектом. Человек в информационном обществе есть то, что он потребляет. Таким образом, можно конституировать симулякр как фундаментальное понятие, идеализирующее знак вещи как предмета потребления [7].

Практически тоже самое было сказано Ж. Бодрийаром в его известной работе «Система вещей», когда он говорил о том, что одним из свойств рекламы является «персонализация» вещей. Вещи, пишет он, играют регулятивную роль в повседневной жизни, они разряжают немало неврозов, поглощают немало напряжения и энергии скорби; именно это придает им «душу», именно это делает их «своими», но это же и превращает их в декорацию живучей мифологии — идеальную декорацию невротического равновесия» [7, 101]

Анализ рекламы как текста обусловлен тем, что он конструируется в расчете на «максимальную воздействующую силу», включающую привлечение внимания, запоминание, которое достигается во многом благодаря многочисленным варьируемым повторам и оригинальной форме подачи материала, и немедленную прагматическую ответную реакцию адресата. Это достигается чаще всего с помощью декодирования в новом контексте пословиц, поговорок, афоризмов, фразеологизмов или иных устойчивых выражений, например «Минеральная вода Deep River Rock (бренд Coca-Cola): Вода, которая Вам идет» или «Лекарство от простуды Coldrex: Семь бед-один ответ».

В результате аудитория запоминает не только суть рекламного предложения, но и форму, в которой это предложение выражается: лексикон современного человека переполнен рекламными фразами («Тетя Ася приехала», «Не тормози - сникерсни», «Ваша киска купила бы Вискас», «Имидж - ничто, жажда — все!», «Водку Арай всегда выбирай!»), многие жизненные ситуации сравниваются с демонстрируемыми в рекламе и пр.

Результаты анализа ассоциаций (интертекста) в рекламе показали [10, 179], что количество реакций, «спровоцированных» рекламными «знаками», не зависит от того, осознанным или неосознанным было восприятие рекламы. Даже люди с ведущей стратегией переключения внимания с рекламы на другие занятия обнаруживают большое количество рекламных ассоциаций. Это позволяет сделать вывод о том, что воздействие рекламы настолько велико, что даже сравнительно небольшое количество восприятия рекламного

текста способно влиять на ассоциативное мышление. А это в конечном итоге влияет на картину мира не только отдельного говорящего субъекта, но и на большое количество носителей языка, так как масштабы воздействия СМИ огромны.

Под воздействием рекламы трансформируется ассоциативно-вербальная сеть языковой личности, которая искажает существующую картину мира: беседа - чай; волосы - «Пантин Pro-V», суп - Галина — Бланка; жажда -«Спрайт», «имидж - ничто»; масло — только Шедевр» и т. д. В СМИ функция воздействия начинает вытеснять все остальные языковые функции. Можно сказать, что средства массовой информации превращаются в средства массового воздействия. Это своего рода диктат «знаков», «атака знаками».

Общество потребления впервые в истории предоставляет индивиду возможность вполне раскрепостить и осуществить себя посредством потребляемых продуктов и их речевых воплощений. Система потребления идет дальше чистого потребления, давая выражение личности и коллективу, образуя новый язык, целую новую культуру. Очевидно, что потребление и массовая реклама в современном обществе находятся в тесной взаимосвязи, создавая новый тип личности и зачастую порождая «лже-потребности» (симулякры).

ВЫВОДЫ

Таким образом, сущность изменений, происходящих в начале текущего столетия состоит в переходе от «материального» к информационному (насыщенному «знаками») обществу — обществу, основанному на производстве, распространении и потреблении закодированной (символической) информации. Реклама в этом процессе играет первостепенную роль.

Пересмотр содержания основных экономических понятий позволяет проанализировать потребление как некую модель поведения индивида в социуме. Общество экономической раскрепощённости, в котором процветает реклама, характеризуется тем, что каждый индивид участвует в экономическом обмене, руководствуясь не логикой понятийного мышления, а теми или иными когнитивными поведенческими моделями, сформированными личным опытом.

В связи с выше сказанным, можно констатировать факт того, что мы потребляем не только товар, так как в данном случае не стоит проблема потребления. Мы удовлетворяем свою когнитивную потребность знаками (брендами, товарными концептами), т.е. оказываемся в ситуации знакового потребления. В момент покупки индивид решает кардинально иную проблему: человеку дается право свободы выбора в знак того, что он может идентифицировать себя с любой референтной группой посредством потребления любого товара.

В этом смысле потребление есть активное состояние индивидов, постоянный процесс обмена и манипулирования отношениями, в основе которого всегда лежит выбор. Эти факторы являются основой ритуала потребления.

Совершенно очевидно, что наделение (интенционализация) вещей социальными значениями обязательно для современного производства. Следовательно, рекламирующий знак являет из себя когнитивно- коммуникативный процесс. Реклама соотносится с вещью так же, как знак со знаком, она является знаком, в котором концептом является уже не сама вещь, а её социальный код. Значит, рекламная коммуникация является частью товара, а точнее, частью дискурса самого товара.

Рекламный дискурс конкретизирует, «оживляет» и императивно выражает структуры социальных стереотипов, которые неясно, размыто, в общих чертах присутствуют в экономических знаках и дизайне. Реклама использует в целях эстетизации выбора свободу продуцировать новые и более абстрагированные символические значения.

Надо отметить также, что реклама позволяет себе не ограничиваться стереотипами, регулирующими только процесс потребления. Она использует весь запас социальных

стереотипов, проникая во все сферы общественной жизни, регулируя соотношение рекламного означающего и концепта.

Таким образом, можно постулировать следующее: помимо экономической, реклама имеет еще две основные когнитивные функции — информационную и коммуникативную. Это означает: реклама дает потребителю некое знание и является каналом распространения информации на рынке. Причем, мы ограничиваемся не только знаниями о товарах и услугах, посредством рекламной коммуникации мы познаем природу человеческой сущности с одной стороны, с другой - репрезентируем (информируем) собственную сущность.

Говоря о способах передачи рекламы, подразумевается, во-первых, система взаимодействия всех сторон коммуникации — источника сообщения (рекламодатель и рекламист), средства распространения рекламы (канал информации) и аудитории, самого потребителя, во-вторых, идеологическое поле, в границах которого осуществляется коммуникация как обмен закодированными сообщениями (сфера идеологии и мифологии).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Уэлс У., Бернет Д., Мориарти С. Реклама. Принципы и практика. – СПб, Питер, 1999. -763 с.
- 2 Котлер Ф. Основы маркетинга. М.: Прогресс, 1990. – 698 с.
- 3 Генис А. Вавилонская башня: Искусство нашего времени. – М.: 1997. – 808 с.
- 4 Тузиков А.Р. Идеология и дискурсивная практика масс-медиа // Социально-гуманитарное знание. 2001. № 6. – С. 244-246.
- 5 Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью. – М., 2002. – 235 с.
- 6 Феофанов О.А. Что может политическая реклама // Коммунист. -1991. № 12. – С. 50-57.
- 7 Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М.,1994. – 304 с.
- 8 Пименов П.А. Визуальное сообщение как доминантная коммуникация мультикультурного пространства // Вестник Воронежского государственного университета серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». 2003. – № 1. – С. 37-46.
- 9 Электронный ресурс: (<http://vaal.ru>).
- 10 Tsur R. Toward a theory of cognitive poetics. – Amsterdam: Elsevier,1992. – 580 p.

А.М. Нурбаева

Жарнамалық мәтіннің когнитивті функциясы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Жарнамалық бағдарламалардың әдістері жайлы айтар болсақ, біріншіден коммуникацияның барлық жағынан тыйым салу жүйесін - хатты шығарушы (жарнама беруші және жарнама шығарушы), жарнама таратушы (ақпараттар арнасы) және аудиторияларды, тұтынушының өзін білдіреді. Екіншіден идеологиялық алаң, байланыс кодталған хабарламаларды алмасу ретінде жүзеге асырылады (идеология және мифология саласы). Жарнамада және екі негізгі когнитивті функция бар - ақпараттық және когнитивті. Жарнама тұтынушыға белгілі бір білім береді және нарықта ақпарат таратушы арна болып есептеледі.

A.M.Nurbayeva

Cognitive function of the advertising text

Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Republic of Kazakhstan

Speaking about the methods of advertising transfer, it means, firstly, the system of interaction of all sides of communication - the source of the message (advertiser and advertiser), the means of advertising distribution (the information channel) and the audience, the consumer itself, and secondly, the ideological field within which communication as the exchange of coded messages (the sphere of ideology and mythology). Advertising has two more basic cognitive functions - information and communication. This means: advertising gives the consumer some knowledge and is a channel for disseminating information on the market.

УДК 821.161.1.0

А.М. Нурбаева

старший преподаватель, доктор PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

РАЗНООБРАЗИЕ ТРАКТОВОК ПОНЯТИЯ «КОГНИТИВНАЯ ПОЭТИКА»

В данной статье были приведены примеры, чтобы показать, насколько научные подходы к анализу текста, разработанные участниками «проекта когнитивной поэтики», могут быть разнородны и несовместимы. И таких подходов за «десятилетие когнитивной поэтики» уже накопилось довольно много. В русскоязычных источниках их обсуждение было проведено в исследовании Е.В. Лозинской. По мнению Д. Ахапкина, «чрезвычайно сложно свести все представленные работы к одному направлению, учитывая их широкий разброс: от традиционного лингвостилистического подхода до истории литературных жанров».

Ключевые слова: когнитивная поэтика, проект, научные подходы, текст, традиционный подход, лингвостилистический подход, теория, трактовка.

ВВЕДЕНИЕ

В работах специалистов можно встретить несколько очень сильно различающихся трактовок этого понятия. Так, например, М. Брун выделил, по крайней мере, три совершенно разных подхода [1,45], которые условно обозначил как «когнитивная наука как поэтика» [1,52], «поэтика как когнитивная наука» и «поэтика и/или когнитивная наука» [2,57].

Даже основоположники «проекта когнитивной поэтики» придерживаются очень разных позиций.

Р. Цур [3,63], М.Тернер[4,26], П. Хернади [3,4], Э. Спольски [5,42], и ряд других англоязычных авторов журнала *Poetics Today*, начиная с 80-х годов XX века, создавали этот проект как:

- «когнитивно-эволюционную теорию литературы» [7,60], «ответ на кризис преимущественно французского постструктурализма» [8,157];

- попытку «систематизации психофизиологических эффектов, вызываемых художественным произведением» [9,260];

- поиск ответов на вопросы: 1) «чем обусловлена востребованность и живучесть тех или иных форм знания - литературных форм?» и 2) «как объяснить специфичность литературы в культурном отборе, где участвуют и другие искусства?» [7, 1-9].

Развитие литературы рассматривается в их работах, прежде всего, как история «культурного отбора» - эволюционное изменение тех или иных «качеств» литературы с последующим отбором их «адаптивно наиболее успешных форм» [11,34].

Другой основоположник проекта, П. Стоквелл, автор первого учебника «Введение в когнитивную поэтику» [12,70] (вслед за которым в 2003 г. вышел сборник «Когнитивная поэтика на практике» [13,89]), трактует когнитивную поэтику как:

- поиск ответов на вопрос: «что мы знаем, когда мы читаем?» [14,60];

- «специфический способ когнитивно думать о литературе», при котором «акцент ставится не столько на анализе текста, сколько на анализе чтения как анализе релевантных контекстов (стилистики и литературных приемов, знаний и верований, фигуративности поэтического и обыденного языка)» [15,92];

- «комплект когнитивистских подходов к исследованию литературы с точки зрения выявления и анализа параметров, релевантных для выяснения того, что происходит с пониманием текста в процессе чтения, погруженного в разные контексты знания - индивидуальные, коллективные и культурные» [16,45];

Некоторые авторы (например, д. фил. н. И.А. Тарасова), рассматривают когнитивную поэтику как некий вполне состоявшийся, завершённый системный подход к исследованию текста - «филологическую дисциплину интегрального типа, которая рассматривает когнитивные закономерности порождения художественного текста и механизмы его читательского восприятия». [17,90] «В сфере компетенции когнитивной поэтики находятся различные этапы функционирования художественного произведения, рассмотренные под углом ментальных категорий: автор (индивидуальная концептосфера) – художественная реальность (концептуальная структура текста) – читатель (когнитивные механизмы восприятия), а также взаимодействия между ними» [18,298]. «С точки зрения когнитивной поэтики, именно ментальные сущности определяют специфику авторского стиля - поэтому в центре внимания исследователя находятся основные категории когнитивной лингвистики – концепт, фрейм, концептуальное поле; концепт рассматривается как базовая единица индивидуальной концептосферы, фрейм и поле – как комплексные когнитивные структуры авторского сознания.» [19,164].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

П. Стоквелл пишет о когнитивной поэтике как о «только ещё комплектующемся наборе подходов» [20,78], утверждая, что «цель анализа текста с позиций когнитивной поэтики - рационализировать и объяснить, каким образом данный читатель достигает данного понимания в данном случае. В такой перспективе когнитивная поэтика не обладает предсказующей силой и сама по себе не порождает интерпретаций. Когнитивная поэтика только предлагает систематизированный язык, на котором может обсуждаться разнообразие прочтений. Она моделирует процесс, который интуитивное понимание превращает в поддающийся выражению смысл, и представляет его в тех же терминах, в которых описывается и обсуждается само это понимание» [21,37].

Причём заметим особо - автор «не настаивает на том, что когнитивная поэтика - единственный вариант названия для комплектующегося набора подходов». По его мнению, «вполне возможны также и такие варианты, как когнитивная стилистика и когнитивная риторика». [22,78]

Надо сказать, что за десятилетие, прошедшее со времени опубликования его учебника появились и другие варианты «названий» когнитивной поэтики: помимо упомянутых П. Стоквеллом когнитивной стилистики и когнитивной риторики. Различными авторами также использовались как синонимы термины «когнитивная семантика», «когнитивная нарратология», «когнитивное литературоведение»... наконец, «когнитивная лингвистика».

Как соотносятся между собой эти понятия? В специальной литературе по этому вопросу, как говорится, «у двух авторов – три мнения»; диапазон их весьма широк. (Например, Н. Арлаускайте считает, что «термин «когнитивная поэтика» должен дисциплинарно пометить и свести под одну обложку или в один курс то, что более громоздко можно было бы назвать «когнитивные подходы к исследованию литературы»» [23,9]).

По словам Д. Ахапкина, в терминологии «тут царит разнообразие, если не сказать - разноречие» [24] По его мнению, разнообразие это возникает, главным образом, «из-за разных путей, которыми приходят к когнитивному литературоведению исследователи. Один путь — от эмпирического литературоведения, оказавшегося в глухой осаде в эпоху постструктурализма (по крайней мере, за океаном) и пытающегося восстановить свои позиции. Другой путь — от когнитивной лингвистики к изучению литературы. Эта тропинка, берущая начало от теории концептуальной метафоры, давно превратилась в торную дорогу со многими ответвлениями. Третий путь — со стороны аналитической эстетики и философии сознания, стремящихся адаптировать новые знания о человеке и его сознании к существующим теориям и создать на этой основе новые теории. Есть, наконец, еще один путь — попытка встроить литературу в общую картину эволюции человека, используя новейшие данные науки.» [25,78].

Иными словами, о когнитивной поэтике пишут в терминах нескольких качественно отличных друг от друга подходов к изучению текста, разных научных дисциплин. Причём многие авторы не просто используют вместо термина «когнитивная поэтика» целый ряд других. Вдобавок к этому, «следуя по своему пути» — т.е. исходя из своих научных взглядов и своей подготовки, многие из участников «проекта когнитивной поэтики» разрабатывают и используют не только свою собственную терминологию и категориальный аппарат, но и авторский вариант методологии исследования.

Вот, например, как выглядит версия одного из основателей «проекта когнитивной поэтики» П. Хернади, который для своего анализа разработал четырехуровневую систему, включающую соотношения:

- «литературных видов» (тематическим, нарративным, лирическим и драматическим),
- «словесных способов решения проблем» (формулированием мнения, ретроспективной оценкой, убедительной (concurrent) оценкой происходящего и обменом мнениями),
- «основных когнитивных модальностей» (категоризацией опыта, его нарративизацией, мониторингом происходящего и способностью соотносить (situate) собственный опыт с многообразными позициями других людей),
- четырёх дополнительных элементов - двух «видов памяти» (семантической и эпизодической) и не подведенной под самостоятельную категорию «способностью индивида либо осознавать собственные верования, чувства и желания, либо приписывать их другому» [26,40].

Исследование развития литературы с последующим отбором их «адаптивно наиболее успешных форм» оказывается у П. Хернади прикрепленным к видам литературы и этой системе «как к полигону» [27,6].

А вот структура учебника «Введение в когнитивную поэтику» включала следующие основные разделы: «Фигуры и фон», «Прототипы и чтение», «Когнитивный дейксис», «Когнитивная грамматика», «Скрипты и схемы», «Дискурсивные миры и ментальные пространства», «Концептуальная метафора», «Литература как притча (parable)», «Текстуальные миры», «Понимание литературы» [28,89]. Однако, по мнению некоторых специалистов «с момента выхода учебника П. Стоквелла, давшего старт «десятилетию когнитивной поэтики», пройден значительный путь, так что сам этот учебник уже выглядит во многом устаревшим.» [29,40].

А вот как выглядит алгоритм исследования, разработанный и реализованный в работах И. А. Тарасовой и Л. Ю. Семейн, которые предположили, что «когнитивная поэтика может быть рассмотрена и в лингвокультурологической перспективе, которая возникает, когда в фокус нашего внимания попадает соотношение художественного концепта и концепта культуры» [30,71]:

1. рассмотрение содержания индивидуального художественного концепта на фоне концепта культуры (реконструкция образно-перцептивного, понятийного и ассоциативного

слоя по данным лингвистических словарей разных типов, в том числе ассоциативных тезаурусов);

2. анализ языковых репрезентаций концепта на фоне общехудожественной нормы и нормы литературного направления (с использованием словарей поэтических образов, символов, выборки из репрезентативных текстов национальной художественной литературы);

3. реконструкция образно-тропического и ассоциативно-символического слоя национального художественного концепта;

4. проекция индивидуально-авторского концепта на концепт культуры и национальный художественный концепт;

5. этап контрастивного анализа. т. е. сопоставление содержания концептов, принадлежащих разным этноязыковым сообществам (выполняется нами на материале русской и английской лингвокультуры);

6. выход на основные категории ментальности, отраженные в структуре индивидуально-авторского и национально-художественного концепта; вывод о лингвокультурной обусловленности/специфичности сравниваемых концептов [31,72].

ВЫВОДЫ

Были приведены примеры, чтобы показать, насколько научные подходы к анализу текста, разработанные участниками «проекта когнитивной поэтики», могут быть разнородны и несовместимы. И таких подходов за «десятилетие когнитивной поэтики» уже накопилось довольно много. В русскоязычных источниках их обсуждение было проведено в исследовании Е.В. Лозинской (в её списке литературы - 234 англоязычных источника, лишь три из которых были ранее переведены на русский язык) [32,160]. А также в статьях Н. Арлауской [33,9], В. Третьякова [34,317], Д. Ахапкина... По мнению последнего, «чрезвычайно сложно свести все представленные работы к одному направлению, учитывая их широкий разброс: от традиционного лингвостилистического подхода до истории литературных жанров» [35,78].

Т.е. получается, что если мы захотим «просто использовать» когнитивную поэтику как некий набор методов (методологию) анализа какого-либо текста – то столкнёмся с необходимостью выбора из весьма широкого набора очень разных, практически несовместимых друг с другом, подходов к исследованию. Поэтому результаты проведённого анализа мы не сможем сопоставить с другими исследованиями. И все сторонники других трактовок понимания того, что обозначается ими в терминах «когнитивная поэтика», «когнитивная стилистика», «когнитивная семантика», «когнитивная лингвистика» неизбежно обрушатся на нас с уничтожающей критикой. Потому что мы использовали «неправильный», с их точки зрения, научный подход.

Вот, собственно, что означают написанная Р. Цуром в 2008 г фраза: «нет единого мнения о том, чем является когнитивная поэтика» [36,89], с которой мы начали это повествование. Активно продолжается научная дискуссия, никто ни с кем и ни о чём пока не договорился. Когнитивная поэтика – это всё ещё только проект, бурлящий котёл, несистематизированный хаотический набор идей, который пока не оформился в общепризнанную систему, в «научные основы исследования».

(По словам составителей коллективной монографии «Когнитивная поэтика: цели, достижения и лакуны» (2009), в ней решаются две задачи: «выяснить, имеет ли право на существование такая область исследований, как когнитивная поэтика и определить степень применимости методов когнитивной поэтики для решения конкретных задач.» [37,10])

В этих условиях мы вынуждены начать своё исследование «с самого начала» – т.е. с выработки и обоснования собственного видения его концептуальных основ. И начнём с изучения предпосылок возникновения и источников «проекта когнитивной поэтики».

П. Стоквелл в своём учебнике «скромно» пишет о себе как о «первооткрывателе и первопроходце», который «столбит территорию и набрасывает предварительную карту для будущих исследователей»[38,92]Но так ли это на самом деле?

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Комарова Л.И. Современные подходы к изучению художественного текста//Аналитика культурологи http://www.analiculturolog.ru/component/k2/item/409-article_42.html
- 2 Ахапкин Д. Когнитивный подход в современных исследованиях художественных текстов// НЛО 2012, №114 <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/a39.html>
- 3 Tsur R. *Toward A Theory of Cognitive Poetics*. 2nd edn. Brighton; Portland: Sussex Academic Press, 2008
- 4 *Cognitive poetics: Goals, Gains and Gaps*/Eds. G. Broone, J. Vandaele. — Berlin; N.Y.: Mouton de Gruyter, 2009. — VIII, 560p. — (Applications of Cognitive Linguistics, Vol. 10).
- 5 Simon H. *Literary Criticism: A Cognitive Approach* // *Stanford Humanities Review*. 1994. Vol. 4. № 1. P. 1—26.
- 6 Spolsky E. Darwin and Derrida: Cognitive Literary Theory as a Species of Post-Structuralism *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 43-62.
- 7 Kelleter F. A Tale of Two Natures: Worried Reflections on the Study of Literature and Culture in an Age of Neuroscience and Neo-Darwinism // *Journal of Literary Theory*. 2007. Vol. 1. № 1. P. 153—189.
- 8 Tsur R. Some Cognitive Foundations of “Cultural Programs”, *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 63-90.
- 9 Turner M. The Cognitive Study of Art, Language, and Literature, *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 9-20.
- 10 Hernadi P. Why is Literature: A Coevo- lutionary Perspective on Imaginative Worldmaking, *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 21-42.
- 11 Spolsky E. Darwin and Derrida: Cognitive Literary Theory as a Species of Post-Structuralism *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 43-62.
- 12 Spolsky E. Darwin and Derrida: Cognitive Literary Theory as a Species of Post-Structuralism *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 43-62.
- 13 Richardson A. *Cognitive Science and the Future of Literary Studies*, *Philosophy and Literature* 23.1 (1999), 157.
- 14 Tsur R. *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. — Amsterdam: Elsevier (North Holland) Science Publishers, 1992. — 260 p.
- 15 Арлаускайте Н. Проект когнитивной поэтики: дисциплинарные границы // *Literature (Literatūra)*, Issue: 46 (2) / 2004. P. 1—9.
- 16 Hernadi P. Why is Literature: A Coevo- lutionary Perspective on Imaginative Worldmaking, *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002), 21-42.
- 17 Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge, 2002.
- 18 Gavins J., Steen G. (eds.), *Cognitive Poetics in Practice*. London, Routledge, 2003.
- 19 Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge, 2002.
- 20 Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge, 2002.
- 21 Арлаускайте Н. Проект когнитивной поэтики: дисциплинарные границы // *Literature (Literatūra)*, Issue: 46 (2) / 2004. P. 1—9.
- 22 Тарасова И. А. Когнитивная поэтика в лингвокультурологической перспективе // <http://podelise.ru/docs/index-650470.html?page=18#25055>
- 23 Тарасова И.А. Образ или концепт? К вопросу о категориях авторского сознания // *Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. Материалы Международной школы-семинара (V Березинские чтения)*. Вып.15. - М.: ИНИОН РАН, МГЛУ, 2009. С. 262-267.
- 24 Тарасова И.А. Категории когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля // *Вестник Самарского государственного университета. Гуманитарный выпуск*. 2004. № 1 (3). С. 163-169.
- 25 Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge, 2002.

- 26 Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction. London: Routledge, 2002.
- 27 Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction. London: Routledge, 2002.
- 28 Арлаускайте Н. Проект когнитивной поэтики: дисциплинарные границы // Literature (Literatūra), Issue: 46 (2) / 2004. P. 1–9.
- 29 Ахапкин Д. Когнитивный подход в современных исследованиях художественных текстов// НЛО 2012, №114 <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/a39.html>
- 30 Ахапкин Д. Когнитивный подход в современных исследованиях художественных текстов// НЛО 2012, №114 <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/a39.html>
- 31 Hernadi P. Why is Literature: A Coevolutionary Perspective on Imaginative Worldmaking, Poetics Today 23:1 (Spring 2002), 21-42.
- 32 Арлаускайте Н. Проект когнитивной поэтики: дисциплинарные границы // Literature (Literatūra), Issue: 46 (2) / 2004. P. 1–9.
- 33 Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction. London: Routledge, 2002.
- 34 Ахапкин Д. Когнитивный подход в современных исследованиях художественных текстов// НЛО 2012, №114 <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/a39.html>

Нурбаева А.М.

«Когнитивтік поэтика» ұғымы трактовкаларының алуан-түрлілігі

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада «когнитивтік поэтика жобасы» қатысушылары әзірлеген мәтінді талдауға ғылыми қатынастар мысалға көрсетіледі. «Когнитивтік поэтика онжылдығында» бұл қатынастаржеткілікті жинақталған. Орыс тілді деректерде оларды талдау Е.В. Лозинскаяның зерттеулерінде жүргізіледі. Д. Ахапкиннің пікірінше, оларды кең шаша отырып барлық ұсынылған жұмыстары бір бағытқа дәстүрлі лингвостилистикалық қатынастан әдеби жанрлар тарихына келтіру тым күрделі».

A.M.Nurbayeva

Variety of interpretations of the concept "cognitive poetics"

Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Republic of Kazakhstan

In this article examples have been given to show how scientific approaches to the analysis of the text developed by participants of "the project of cognitive poetics" can be diverse and incompatible. And such approaches for "decade of cognitive poetics" have already collected very much. In Russian-speaking sources their discussion has been carried out in E.V. Lozinskaya's research. According to D. Akhapkin, "it is extremely difficult to reduce all presented works to one direction, considering their broad dispersion: from traditional linguostylistic approach to history of literary genres".

Б.Д. Нығметова

кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков, Павлодарский государственный педагогический университет, г.Павлодар, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ МЕТАФОРЫ

В данной статье исследуется публицистическая метафора как когнитивное явление. Объектом исследования являются функциональные особенности публицистической метафоры в современной лингвистике. Рассматривается ценность применения метафоры в тексте. Определяется влияние метафоры на увеличение информативной ценности сообщения в устной и письменной речи. Примеры языковой реализации публицистической метафоры взяты из текстов средств массовой информации. Представленные примеры подтверждают высокую метафоричность публицистических текстов. Интерес вызывает функция эмоционального воздействия публицистической метафоры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, публицистическая метафора, языковая экспрессия, прагматический потенциал, метафорическая экспансия, коннотация.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире средства массовой информации (СМИ) являются неотложной частью жизни общества, порой влияющей на судьбы людей. Поэтому нас так заинтересовала проблема использования метафор в журналистике. На наш взгляд, одной из интересных составляющих журналистики являются репортажи спортивного характера. Современный спорт, как и современная жизнь, полон конкуренции, напряжения и жестокости. Спорт является частью культуры общества, и негативные тенденции, существующие в нем – агрессия, жестокость, ориентация на достижение цели любой ценой, являются в той или иной мере отражением тенденций всего нашего общества.

Особая специфика СМИ в том, что они находятся в отличительной позиции, в которой наиболее эмоциональный и сильный составленный репортаж легко восприимчив людьми, а экспрессии суждений и оценок происшедшего, использование различных средств речевой выразительности, в частности метафоры, являются особыми информационными инструментами в этом.

Рассматривая казахстанские СМИ, отмечаем их повышенную метафоричность, при этом, на наш взгляд, метафоры выполняют роль своеобразного маркера, по которому можно определить, что и в какое время является значимым в жизни общества страны. Прагматический потенциал метафорических словоупотреблений позволяет обозначить наиболее острые моменты социально-политической сферы, отразить их более ярко. Это попытка журналистов указать на несовершенства существующего общества, его искажения, и, наоборот, в случае положительной оценки – проявление восхищения и выражение одобрения. Так или иначе, но метафора – сильный инструмент в руках журналиста, писателя, политика. И именно процесс метафоризации помогает реализовать основную функцию публицистического дискурса – воздействие на массового читателя. Чем продуктивнее метафоры, тем сила воздействия публицистики выше [1, 12-13].

С точки зрения современной науки, метафора – это главный инструмент оценки познанного и объяснения, понимания. При этом нельзя забывать о ментальных связях, которые структурируются в голове при их помощи. Концептуальная метафора отражает национальное, социальное и личностное самосознание, она формирует отношение человека к миру. При помощи такого сильного речевого оборота, как метафора, очень удобно выражать человеку свои мысли и действия. В какой-то степени, метафора позволяет

обычному слушателю спортивного репортажа погрузиться в событие с головой, тем, что она делает из сложного простое, позволяет обывателю «сродниться» с происшедшим.

Лакофф Д. и Джонсон М. утверждают, что «метафора пронизывает всю нашу повседневную жизнь и проявляется не только в языке, но и в мышлении и действии. Современная когнитивная лингвистика считает метафору не тропом, призванным украсить речь и сделать образ более понятным, а формой мышления. В коммуникативной деятельности метафора - важное средство воздействия на интеллект, чувства и волю адресата» [2, 127-128].

Множество пословиц и поговорок, фразеологических выражений и крылатых слов, изобретательных и выразительных средств языка, а также специальные художественные приемы дают возможность сделать речь человека ярче и выразительней.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Особая роль средств речевой выразительности в публицистике выражается взаимодействием ее главных и основных функций. Еще в древнее время люди знали, что воздействие силы речи отличается, когда она выделяется чем-то особенным. В наше время существует множество экспрессивных средств (тропы, эмоционально-оценочная лексика, синтаксические конструкции, в том числе фигуры и др.), которые помогают журналистам привлечь внимание читателей и слушателей, сочетая стандарт речи и экспрессию, а также проводя эксперименты с языком и употребляя в правильном порядке логические акценты.

По утверждению Г.Я.Солганика, категорию экспрессивности «в рамках устно-публицистического стиля необходимо рассматривать как видовое понятие по отношению родовому – оценочности» [3, 14]. В устно-публицистической речи эмоциональная окраска больше предназначена для понятия оценочного эффекта, нежели как в художественном стиле, в качестве – образованностей. Оценочность выражается, прежде всего, в лексике: в сравнительно большой частотности качественно-оценочных по семантике прилагательных и существительных, метафоризации, в отборе фразеологии, в особенностях использования синтаксических средств.

Влияние воздействующей функции толкает публицистику преобразовываться и трансформировать слова и фразы из различных сфер языка, при этом придавая им звучание называемого – оценочным. Особенной популярностью, конечно же, пользуются метафоры, в частности переносное употребление специальной лексики. Пословицы, афоризмы, фразеологические обороты являются действенным средством употребления выразительности в речи. Таким образом, в статьях часто перефразируются названия медиа продуктов, начиная от кинофильмов заканчивая рекламными роликами, а также высказывания известных политических личностей и пр. В то время как в устных комментариях употребляются каламбуры, т.е. высказывания, в которых в одно время реализуются разные значения слов (прямые и переносные). Помимо этого, часто используются и фамилии политиков, обычно в отрицательном контексте. Высказывания каких-либо политических деятелей образуют новые формы (всевозможные - исты, - изации, - овщины и пр.). Также внимание слушателей часто привлекают и заголовки, особенно при употреблении рифмованных строк.

Часто репортеры прибегают к методу создания индивидуально-стилистических неологизмов, которые в большинстве случаев имеют ироническую окраску, и пытаются дать предмету образное описание. Индивидуальные перифразы также являются неотъемлемой частью публицистических средств, которые являются описательными оборотами, употребляемыми вместо слов и словосочетаний. Часто репортеры ради привлечения внимания и концентрации на своем материале используют заимствования. Корреспонденты обычно принимают на вооружение самые ловкие и часто распространенные слова и выражения разговорно-бытовой лексики. На языке прессы помимо просторечных и разговорных и иноязычных лексем присутствуют элементы подъязыков (жаргоны, арг, диалекты).

Публицисты для воздействия на людей отбирают самые устойчивые и обладающие большим потенциалом синтаксические конструкции. Именно такие конструкции, основанные на лаконичности и сжатости, привлекают наибольшее количество читателей. Существуют такие понятия как заострение внимания, либо смены убеждения при помощи сильных группировок слов. Для такого рода событий, как например: изменение убеждений, акцент на чем-либо, заострение темы, используются возможности книжной речи (параллелизм предложений, анафора и эпифора, антитезы и др. стилистические фигуры).

Они сочетают стандарт и экспрессию.

Для этих целей публицисты используют разнообразные стили речи, такие как:

- 1) Метафора
- 2) Олицетворение
- 3) Метонимия

Рассмотрим первое указанное средство речевой выразительности. Метафора – это литературный приём, который выражает употребление слова, либо словосочетания в переносном значении. Такой приём чаще всего используется в произведениях художественного стиля (в основном в стихотворениях), что способствует усилению эмоциональной выразительности речи. Например "лёгкая улыбка", "мягкий вкус".

Лингвистические свойства метафоры находятся в центре внимания лингвистов, о чем свидетельствуют работы, в которых проводится ее системный лингвистический анализ. Несмотря на наличие большого количества трудов, посвященных метафоре, она до сих пор остается не до конца изученной. Существует множество определений самого термина. Неоднозначность интерпретаций понятия метафоры является лингвокультурологическим феноменом, позволяющим образовывать новые лексические значения в языке. Метафора рассчитана на создаваемый ею образно-эмоциональный эффект [4, 17]. Среди других тропов главенствующее место занимает метафора, ведь она позволяет создавать емкие образы, которые основаны на ярких ассоциациях. В качестве основы в метафорических связях положены сходства с различными признаками, такими как: форма, цвет, объём, положения, назначение, и т. д. Постепенно некоторые индивидуально-авторские метафоры обычно используются и преобразуются в традиционные метафоры, некоторые из которых составляют основу фразеологии, пословиц и высказываний.

Известный профессор Джордж Лакофф описывает инструменты и алгоритмы по созданию новых метафор, а также объясняет состав его художественной выразительности. Согласно его теории, метафора рассматривается как поэтическое и прозаическое явление. Лакофф объясняет о нахождении во и вне языка, в прозаическом и поэтическом явлении, ведь метафора находится в воображении, в мысли, ссылаясь на немецкого филолога Майкла Редди, который отмечает, что метафора лежит в самом языке, в повседневной речи, а не только в поэзии или прозе. Также Редди утверждает, что «говорящий помещает идеи (объекты) в слова и отправляет их слушающему, который извлекает идеи/объекты из слов». Эта идея находит отражение и в исследовании Дж. Лакоффа и М. Джонсона «Метафоры, которыми мы живём». Метафорические понятийные системы, «метафора не ограничивается одной лишь сферой языка, то есть сферой слов: сами процессы мышления человека в значительной степени метафоричны. Метафоры как языковые выражения становятся возможны именно потому, что существуют метафоры в понятийной системе человека». Метафора часто рассматривается как один из способов точного отражения действительности в художественном плане. Однако И. Р. Гальперин говорит, что «...это понятие точности весьма относительно. Именно метафора, создающая конкретный образ абстрактного понятия, даёт возможность разного толкования реальных сообщений» [5, 7].

Рассмотрим второе указанное средство речевой выразительности. Олицетворение (персонификация, прозопопея) - данное свойство связано присвоением свойств одушевлённых предметов к неодушевлённым [5, 8]. Обычно и чаще всего олицетворение используется при изображении природы, наделенная различными человеческими чертами.

Данная метафора широко представлена как в российском, так и в казахстанском дискурсе. Источниками метафорической экспансии в данном случае служат понятийные зооморфная и фитоморфная сферы, то есть политические реалии осознаются в концептах мира окружающей человека живой природы. Метафорический перенос названий свойств и качеств живого мира, явлений неживой природы актуален для публицистического дискурса Казахстана [6, 62-63]. Например: Благодаря неустанному труду нашего Президента и всех казахстанцев наша страна превратится в азиатского «барса», уверенной поступью идущего к заветным целям (Казахстанская правда. 01.12.16.) В спортивных репортажах олицетворение зачастую применяется для сравнения спортсмена с животными. Например: «...Аршавин атаковал ворота как бык красную тряпку.» («Матч! Футбол 1», 02.08.2016, Денис Казанский)

Рассмотрим третье указанное средство речевой выразительности. Метонимия — вид тропа, словосочетание, в котором одно слово замещается другим, обозначающим предмет (явление), находящийся в той или иной (пространственной, временной и т. д.) связи с предметом, который обозначается замещаемым словом. Замещенное слово употребляется в значении переносном истинному. Метонимию не следует путать с метафорой, ведь метонимия основана на замене слова «по смежности», а метафора — «по сходству». В качестве частного случая метонимии можно рассмотреть синекдоха. Примером могут послужить многочисленные спортивные репортажи: «Канада выиграла 3 золотых медали» и т.д. Смысл метонимии состоит в выделении в явлении свойства, способного по своему свойству и характеру замещать остальные. Так метонимия отличается от метафоры, с одной стороны, большей реальной взаимосвязью замещающих членов, а с другой — большей ограниченностью, устранением тех черт, которые не заметны в данном явлении непосредственно. Как и метафора, метонимия присуща языку вообще (ср., например, слово «проводка», значение которого метонимически распространено с действия на его результат), но особенное значение имеет в художественно-литературном творчестве. Метонимия дает возможности авторам публикаций реализовать различные ассоциации по смежности предметов и явлений. Без сомнений, метафора является самым распространённым приемом в публицистике.

В зависимости от подобия вещей, мы ссылаемся на метафору, как на замену значения одной вещи или явления, основанной на названии другой вещи или явления. Явление метафоры буквально значимо и настолько привыкло к тому, что добавленная ценность метафоры часто происходит из производной [7, 115].

Казахстанский ученый А. Айгабылулы утверждает, что в литературные метафоры делятся на два класса: устойчивые метафоры и индивидуальные метафоры. Также он добавляет, что таким образом в казахском языке при использовании метафор для образования переносного значения используются три их вида: устойчивые, языковые и индивидуальные [8, 85]. Не вдаваясь в детальный обзор существующих теорий, отметим лишь наиболее существенные признаки используемого в настоящем исследовании когнитивного подхода к метафоре, который был сформулирован и теоретически обоснован в классической монографии Дж. Лакоффа и М. Джонсона и существенно развит в отечественной науке А. Н. Барановым, Ю. Н. Карауловым, Е. С. Кубряковой и другими.

Основываясь на исследования Нины Давидовны Арутюновой, в первую очередь, метафора должна приниматься как ментальная операция, способ познания и категоризации мира: во время мыслительной деятельности аналогия играет не меньшую роль, чем формализованные процедуры рационального мышления. Обычно, обращаясь к новым понятиям, человек старается осмыслить их и использует для этого понятия из других связующих слов. Другими словами, сложное и новое объясняется более простым и понятным.

Важно понимать, что метафора – не способ украшения мысли, а способ мышления, помогающая воспринимать и объяснять на рабочем уровне языка новые понятия. Метафоры возникают из-за особенностей глубокого мышления человека. Если намерение состоит в

том, чтобы изменить его намеренно, то можно сказать, что метафора используется не от нужды, а потому что без нее нельзя обойтись, поэтому можно сказать, что она присуща человеческому мышлению и языку [9, 14].

Во-вторых, сам термин "метафора" понимается в качестве сетевой модели и узлов, которые связаны между собой различными силами близости. Ведь метафора – это группа слов с типовыми метафорическими значениями. Помимо этого, метафору можно рассматривать как когнитивный механизм, а также форму мышления. Особенно наличием такого рода вариантов объясняется отсутствие определения рассматриваемого термина. В данном исследовании в зависимости от контекста метафора содержательно соотносится и с механизмом, и с процессом, и с результатом в его единичном или обобщенном виде, и с формой мышления. Такого рода рассмотрение данного вопроса оказалось верным и удобным способом объединения относительно автономных явлений с яркими чертами фамильного сходства. При необходимости конкретизации используются составные наименования – метафорический процесс, механизм метафоризации, метафорическое значение и др.

В-третьих, для когнитивной теории характерен широкий подход к выделению метафоры по формальным признакам. Например, если в других теориях среди компаративных тропов отчетливо разграничиваются сравнение, то есть троп, в котором имеется формальный показатель.

Метафора в настоящее время активно используется в когнитивной лингвистике. Однако когнитивная метафора существенно отличается от метафоры языковой. Коннотативная насыщенность, образность, красочность отсутствуют в когнитивной метафоре. Когнитивная метафора является единицей мышления, связанной с языковой и концептуальной картиной мира, метафора рассматривается как средство познания мира и мышления, ментальной сферы человека. Понятийная система, в рамках которой человек думает и действует, метафорична, и метафора проникла в повседневную жизнь человека, хотя человек об этом не задумывается.

Итак, несомненно, термин «метафора» имеет огромное количество определений, но самым точным и кратким по нашему мнению является определение, данное Станиславом Сергеевичем Гусевым в его книге «Наука и Метафора», изданной в 1984 году. Вот что он говорит: «Мета́фора (от др.-греч. μεταφορά — «перенос», «переносное значение») — троп, слово или выражение, употребляемое в переносном значении, в основе которого лежит неназванное сравнение предмета с каким-либо другим на основании их общего признака» [7, 35]. Из этого утверждения мы видим, что метафора основана на сходстве двух явлений или предметов.

Впервые термин «метафора» был выделен Аристотелем и связан с его пониманием искусства подражания жизни. Особенность публицистической метафоры состоит в том, что в ней представлена социальная оценка события или человека, так как в публицистическом дискурсе человек предстает как член социума, как человек социальный. Оценка, выраженная в языке устной речи, в частности, в метафорических номинациях, позволяет проследить, какая система ценностей является или же являлась оптимальной для социума в определенный период времени.

На два вида делятся метафоры для спортивных игр, комментирующихся в онлайн-режиме. Это метафоры общеупотребительные (тиражируемые журналистами) и индивидуально-авторские. К примеру, в нижеприведенном отрывке из спортивного репортажа мы обнаружили как общеупотребительную, так и индивидуально-авторскую метафоры. «Дух команды - это особая смесь, способная победить любого *противника*.» («Матч! Футбол 1», 02.02.2018, Денис Казанский). В первой части примера слово «дух» является индивидуально-авторской метафорой, так как данное слово употреблено не в прямом значении, упоминаний о подобной метафоре в словаре Ожегова нет. Здесь оно обозначает состав команды, настрой ее участников. Во второй части примера исследованию было подвергнуто слово «противник». Данное слово являет собой пример общеупотребительной военной метафоры.

Метафоризация терминов является одной из самых важных черт, связанных с характером написания современной публицистики в устной речи комментирования игр. Одной из характерных примет онлайн-публицистических текстов является переносное употребление в них специальной научной, специальной профессиональной, военной лексики, относящейся к спорту. Например, «...тренер перед игрой постарался сделать *инъекцию позитива* своей команде.» («Матч! Футбол 1», 19.12.2017, Василий Уткин).

Здесь мы видим, что словосочетание «инъекция позитива», употреблено в переносном значении, причем эти слова относятся к медицинской лексике. Представляется возможным судить о значении данного выражения с помощью контекста. Из этого можно заключить, что значение, вложенное репортером в данную метафору - «напутствие на игру, положительный исход матча».

Специальная терминология является бесконечным источником для создания нештампованных речевых оборотов и выражений. Многие слова узкопрофильного значения начинают функционировать как метафоры. К примеру: «...атака наших футболистов построена наподобие *поршневого двигателя*...» («QazSport», 05.12.2017, Ерсин Еркин). Выражение «поршневой двигатель» относится к узкоспециальным, относится к технической терминологии. В данном примере, использование подобного выражения обусловлено подобием действия самого двигателя и футбольной команды.

Существует некоторое "недоверие" к метафорам, сказанных в онлайн-трансляциях, источник которого коренится в противопоставлении их художественным и оценке роли этих метафор с позиций художественной речи, которая более приспособлена для функционирования метафор. Существует мнение о метафорах, употребляемых во время матча комментаторами, обычно они проходят путь: метафора - штамп - ошибка. Это является оптимальным решением для создания такого рода метафор, как пишет В.Г. Костомаров, "непродуманных стилистически, а часто и логически неоправданных метафор"[10, 12-13]. В полемике с В.Г. Костомаровым А.В. Калинин признает, что задачи и функции у художественной литературы и устной речи различны. Но это не дает оснований "... принижать метафору, сказанную в устной форме, низводить ее функцию до чисто утилитарной. Не так уж часто, но в онлайн матчах все же бывают метафоры яркие, интересные, помогающие слушателю увидеть какие-то новые связи, через которые "раскрывается мир"[10, 15].

Ученый возвращает метафорам их их изначальный смысл и предназначение - функцию художественного познания. Для избежания не уважительного отношения к образовавшимся не успешным метафорам, перед тем как их клеймить именно устными, необходимо эти словесные неудачи рассматривать как издержки. Опасность штампа «таится не в самом повторении, например, метафор, а в их неоправданном употреблении» [11, 25].

ВЫВОДЫ

Повышенная метафоричность публицистических текстов требует и повышенного научного внимания, так как по мнению И. Д. Бессарабовой [12, 33], создание метафоры – это большое искусство, требующего огромного словарного запаса, ведь необходимо подобрать нужные слова для его употребления. Привнесение метафор, как и других тропов, чаще всего зависит от жанра и содержания описываемого текста или публикации, так как необходимо искать подходящую метафору под тот или иной случай. Метафора может остаться «неуслышанной» при различных нарушениях семантико-парадигматических, семантико-грамматических связях, которые следует избегать, ведь метафора чувствительна и к другим метафорам так же, как и определяемому слову. Это сложный механизм, который необходимо оттачивать.

В результате нашего исследования нами установлено, что метафоры увеличивают информативную ценность сообщения в устной речи, с помощью ассоциаций, вызываемых переносным употреблением слова, участвуя в важнейших функциях публицистики –

убеждения и эмоционального воздействия. В дальнейшем мы бы хотели продолжить исследование публицистической метафоры с позиции прагматическом аспекта функционирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Аманжолова Д.Б. Количественный метод в исследовании метафорики публицистического дискурса // Весник КазНУ, Серия филологическая, №3 (133). 2011. – 41с.
2. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем// Теория метафоры. - Москва, 1990. – 387с.
3. Солганик Г. Я. Теория метафоры.-М., 1990. – 28с.
4. Дуйсенбиева Г.М. Метафора как источник изучения когнитивных механизмов // Казахстанский педагогический национальный университет, Лингвистика в языках, 2012. – 126с.
5. Солганик Г.Я. Стилистика публицистической речи // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования.- М., 2004.- 9с.
6. Гиздатов Г.Г. Типология и динамика когнитивных моделей в речевой деятельности (психолингвистический аспект): дисс. докт. филол. наук: 10.02.19. –Алматы, 1999. – 122 с.
7. Гусев С. С. Наука и метафора. - Л.: ЛГУ, 1984. 46с.
8. Айғабылұлы А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Дәуір-Кітап баспасы, 2013. – 104 с.
9. Мажитаева Ш., Сатыбалды С. Метафораның түрлері және тілдегі қызметі // Е.А. Букетов атын.КарМУ, Караганда. 2007. – 45с.
10. алинин А., Костомаров В. Зачем корить зеркало? (О специфике языка газеты: Диалог лингвистов...) // - Журналист.- 1971.-№ 1.- 33с.
11. али Ш. Французская стилистика.- М., 1961.- 34с.
12. рагина А. А. Метафора – стандарт – штамп // Вестник Московского университета. Сер. Журналистика.-1977.-№2.- 64с.

Б.Д. Нығметова

Публицистикалық метафораның қызметтік ерекшеліктері

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Қазақстан

Мақалада публицистикалық метафора когнитивтік құбылыс ретінде зерттеленеді. Зерттеу тақырыбы ретінде публицистикалық метафораның қызметтік ерекшеліктері қарастырылады. Мәтіндегі метафора қолданудың маңызы анықталады. Метафора ауызша және жазбаша тілдерінің ақпараттық мағынасын арттыру құралы ретінде зерттеледі. Публицистикалық метафораның тілдік репрезентация мысалдары бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған. Бұл мысалдар публицистикалық мәтіндерде метафораны қолданудың жоғары деңгейін дәлелдейді. Ерекше назар метафораның эмоционалдық әсеріне аударылады.

B.D. Nygmetova

Functional features of publicistic metaphor

This article is devoted to the publicistic metaphor as cognitive phenomenon. As subject of research are taken functional features of publicistic metaphors. The value of using metaphors in the text is determined. The metaphors as a way of increase in informative importance of speech

are discussed in the article. As examples are taken the metaphors on the basis of modern mass media. These examples confirm the high metaphorical nature of publicistic texts. Special attention is paid to the emotional impact of metaphor in publicistic texts.

ӘОЖ 81:001.12/18

Б.Д. Нығметова

филология ғылымдарының кандидаты, шет тілдер кафедрасының доценті Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан

МЕТАФОРА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Бұл мақалада қазақ тіліндегі метафора тілдік құбылыс ретінде қарастырылады. Басты назар метафораны зерттеудегі когнитивтік мәселелерге аударылады. Мәтіндегі метафора қолданудың маңызы анықталады. Метафора ауызша және жазбаша мәтіндердің экспрессивтік мағынасын арттыру құралы ретінде зерттеледі. Ерекше назар метафораның эмоционалдық әсеріне аударылады. Салыстырмалы түрде әр түрлі ғалымдардың көзқарастары зерттеледі. Бұл тақырып бүкіл әлем тілшілердің терең қызығушылығын тудырғанын байқауға болады.

Түйінді сөздер: тілдік метафора, лексикалық бірлік, когнитивтік лингвистика, концептуалдық жүйе, когнитивтік феномен.

КІРІСПЕ

Тіл бірліктерінің жасалуын когнитивтік аспектіде қарастыру, олардың мағынасын ұлттық танымдық болмысына байланысты сипаттау, сөздердің табиғатын жаңа қырынан тануға жетелейді. Қазақ тіліндегі күрделі атаулар, соның ішінде біріккен атаулардың жасалуы көбінесе метафоралану процесінің нәтижесі екені ескеріле отырып, метафораның тілдік құбылыс ретінде лингвистикадағы сипаттамасы айқындалады.

Метафораның қолданысына қарай тілдік және поэтикалық деп бөлініп келгені баршамызға белгілі. Қазақ тіл білімінде метафораны тілдік құбылыс ретінде жеке дара қарастырған зерттеулер аз. Филологиялық зерттеу еңбектерінде оның көркем әдебиет, шешендік өнердің құралы ретінде өзіндік бағасын алғанымен, тілдік сипаты әлі де болса толық ашыла қойды деп айта алмаймыз. Қазақ тіл білімінде осы мәселеге соңғы уақытта назар аударыла бастады. Метафора негізінде сөздердің ауыспалы мағынасы жатқаны туралы көптеген ғылыми зерттеулерде айтылады. Ол жөнінде А.Байтұрсынұлы былай деп көрсетеді: «Сөз көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқастығы жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз» [1;355]. Ғалымның өз мағынасы дегені сөздің тура мағынасы да, «ауыстырып айтамыз» деп метафоралы мағынадағы сөздер туралы жазып отырғанын төмендегі ой түйіндеулерінен байқаймыз. Метафоралы ойлау қабілеті жөнінде «күн құтырып кетті» мысалы арқылы былай дейді: «күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндігінен, жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз» [1;355]. Өз зерттеуінде ғалым метафоралану процесіне ең алдымен ассоциациялы ойлау себепші болып, метафоралардың туындауына ұқсастық заңдылығы ұйытқы болатынын осы пікірлері арқылы жеткізіп отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адамды қоршаған шынайы болмыс нысандары өзара байланыста, үйлесімде немесе өзгешелікке құрылған. Осы байланыстарды бақылаушы да, танушы да, зерттеуші де, бағалаушы да ең алдымен адам болғандықтан, олардың көрінісі ең алдымен тілде

бейнеленеді. Осы ретте, адам санасының, ойының ең бір күрделі үрдісі ретінде метафоралы ойлай білу қабілетін айтуға болады. Тілдің дамуы ойдың дамуымен, адамның шығармашылығының дамуымен біте қайнасып жатқандықтан, ең алдымен тілдік бірліктердің мағыналары астарынан ұлтқа тән ерешелік, ұлттық сананың қалыптасу, бейнелену көріністерін байқаймыз. Метафора тіл қолданушының креативті ойлауын дамытатын, сол үдерістің нәтижесін көрсететін құбылыс. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстырына атау беруде кең қолданылатын метафора әдісі біріккен атаулардың жасалуына да ұйытқы болады.

Күрделі сөздердің жасалуындағы метафора құбылысының маңызын Б.Қасым: «Метафора - тілде әмбебап құбылыс. Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді. Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды. Тілдегі сөзжасам мен аталымды метафора тұрғысынан зерделеу тілде кенжелеу, назардан тыс қалып келеді. Метафораны зерттеушілер көбінесе бейнелеу, көркемдеу құралы, тәсілі ретінде қарастырады» - деп аталымдағы маңызын айқындайды [2;255]. Метафораның аталым қажеттілігін өтеудегі белсенділігі тілдік жүйеде айқын байқалады. Б.Қасым еңбегінде заттың күрделі атауларында да бұл құбылыстың сөзжасамдық қатысы дәлелденген. «Тілдік метафоралар - туынды сөздерде метафоралық қасиеттер күнгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуы. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді» - деген ғалым пікірі біріккен атаулардың туындауындағы метафораның қызметін көрсетеді [2; 255].

Метафораның басты шарты ұқсатудың заттың сан қырлы белгілеріне: түс, түр, пішін, көлем, қасиет, қызметке негізделетіні де ғалым еңбектерінде айтылады. Қазақ лексикасының дамуындағы метафораның маңызы көпмағыналылықты тудырудан да байқалады. Тілдегі қолданыста бар тілдік таңбалардың мағыналық өрісін пайдалана отырып жаңа ұғымға атау беру метафора арқылы жүзеге асады. Ол туралы Б.Қасым: «Сөз мағыналары семантикатанымның белгілі заңдылықтары бойынша қалыптасады. Оның бастылары: ұқсату заңы (метафоралану): түр, түс, пішін, көлем, ішкі-сыртқы белгілері, мекен орны түрлі ерекшеліктері, қасиеттері, қолданысы, қолданыстық қызмет саны бөлшектің бүтінге айналу заңы мағыналардың кеңеюі мен тарылуы деген секілді заңдылықтардың негізінде жүзеге асатындығы тіл ғылымында барлық құбылыстар,» - дейді [2; 261]. Осы пікірден де метафораның тілдік құбылыс ретінде қызмет аясының кеңдігін байқаймыз. Сондықтан да, ол – аталымның когнитивтік тәсілі ретінде терең зерделеуді қажет етеді.

Метафораның тілдік қызметі туралы М.Балақаев «Метафора деп заттардың, құбылыстардың ішкі-сыртқы ұқсастығына қарай ауыс мағынада жұмсалуды айтамыз»- деген анықтама беріп, ақ алтын (мақта), қара алтын (көмір), дала кемесі (түйе) сияқты метафоралық тіркестердің жиі қолданылатынын көрсетеді [3; 259]. Ғалым мұндай тіркестер бір затқа тән сапалық белгілерді басқа затқа теліп айту арқылы жасалады деген. Тіркестердің мағынасының номинативтігі метафоралардың атауыштық қызметінің белсенділігін дәлелдей түседі. Метафоралану процесінде заттардың қасиеттері мен сипаттары жаңа қырынан танылып, өзге затқа телінеді. Оның атауына негіз болады. Ұқсату заттардың қасиетін аша түсіп, ол турасындағы білімді кеңейтіп, бар ұғымды толықтырады. Сондықтан да оны когнитивтік феномен дейді. Қазақ тілінде туынды сөздердің жасалуында бұл құбылыс қалай көрінеді деген сұраққа жауап іздеп, метафораға тоқталған өзге ғалымдарымыздың еңбектерін қарастырамыз.

Тілдік метафораларды жеке зерттеу жұмысының нысаны ретінде алып қарастырған профессор Б.Хасанов «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы» атты еңбегінде: «Тіл тарихын зерттеуде метафораның мәні зор, оны сөйлеу мәдениетіміздің бір көрінісі ретінде, образды ойымыздың дамуы мен қалыптасуын көрсететін элемент түрінде арнайы қарастыру қажет,»- дейді. Ғалым метафораның заттың белгілері, қасиеттері (түр, түс, иіс, дыбыс) ұқсастығы негізінде туындайтынын көрсетеді [4;4]. Зерттеуші тура мағынадан ауыспалы мағынаның туындауы да көбінесе метафораның негізінде пайда болатынын

айтады. «Метафора - екі зат пен құбылысты салыстырудың негізінде ауыс (мағынада) қолданылуы» [4;8].

Ауыспалы мағынаның туындауына тура мағына себепші болатынын Б.Хасанов былай түсіндіреді: «Тура мағынадағы сөздерге жалпылық қасиет тән болса, метафоралық мағынадағы сөзден алдымен нақтылық пен образдылық байқалады, өйткені тура мағынадағы сөзде зат пен құбылыстың жалпы белгілері сақталса, метафораландырғанда, көбінесе олардың ең қажетті, дәл сол сәтте керекті белгі, қасиеті алынады»[4;168]. Осы пікірлерден, сөздің мағыналық өрісіндегі бір мағынаның белсенділік танытып, жаңа атаудың ішкі мағыналық құрылымындағы бейнені түзуі метафоралану арқылы жүзеге асатынын байқаймыз. Сонымен қатар, зерттеуші метафоралардың атау жасаудағы қызметі туралы: «Метафора тілді байытады, оған бұрын болмаған жаңалықтар енгізеді, бірде-бір нәрсенің атаусыз қалмауына көмектеседі»- деп ой түйіндейді [4;18]. Өз еңбегінде тілші метафоралардың термин жасауда да белсенділік танытатынын атай кетеді. Адам атау беруде алдымен ұқсатады, ал сол ұқсастыққа қарай әлгі заттың аталуы танымдық үрдістердің нәтижесі болмақ. Демек, метафора таным арқылы таңбаға жүгінеді ғой.

Метафораның сөз жасаудағы қабілеті туралы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» еңбегінде: «Жалпы ұғымнан конкретті ұғым тумайды, конкреттіліктен жалпылық туады. Сондықтан, осыны біріккен сөздерден байқауға болады, тасбақа белгілі тас та, бақа да емес, тастай қатты брони бар бақа тәрізді бір мақұлық, өнеркәсіп дәл өнер де, белгілі кәсіп те емес, орысша «промышленность» дегеннің абстракциялы баламасы. *Алты бақан, адалбақан* сияқтылар метафоралық тіркестерден жасалғандықтан, қазіргі білдіретін мағыналары да ауыс, мүлде басқа ұғымға ие болып кеткен» - делінген [5;209]. Метафоралық тәсілдің осылай сөзқосым атауларының жасалуына ұйытқы болатыны айтылады.

Метафоралардың тілдегі маңызына тоқталғанда дәстүрлі метафоралық тәсіл бойынша ұқсату заңына сүйеніп, қазақ тілінде көпмағыналы сөздер шыққан делінген [6:90]. Метафора мағына дамуына, жаңа атаулардың жасалуына іргетас болады. Күрделі атаулар осы көпмағыналы сөздердің негізінде де жасалынып отырғанын атап өтуіміз орынды. Тілдік метафораның осы қасиеті сөз мағынасының дамуына себепші болып, олардың қолданыс аясын өсіре түседі. Мағыналық дамудың адамның әлемді тануымен, бай тәжірибенің толығы түсуімен астасып жататыны белгілі. Сондықтан да, сөздің мағыналық шеңберінің өсуі заттар мен құбылыстардың өзара ұқсастығынан туындап жатады. Метафора - адамның әлемді тануы және сол танылған білімді тілде бейнеслеудің бірден-бір тәсілі. Ғылыми терминологияның метафоралар арқылы қалыптасуы адамның беймәлім немесе жаңадан танылған шындықты бұрыннан етене таныс ұғымға негіздей отырып атауында деп ойлаймыз. Осы сәтте адамның заттар мен құбылыстар әлемі нысандарын өзара ұқсата білу қабілеті көмекке келеді.

Қазақ терминтану мәселерімен шұғылданушы ғалым Ш.Құрманбайұлы терминдену үдерісіндегі метафораның маңызына тоқталады. «Көп жағдайда екі затты немесе құбылысты салыстыру барысында байқалған олардың қандай да бір ұқсастықтары сөздің бастапқы мағынасының метафоралануына негіз болады. Ондай ұқсастық негізінен бұрыннан бар ұғым мен жаңа ұғымның түр, түс, көлем, пішін қызметерін е байланысты болуы мүмкін» [7;53]. Ғалым сыртқы пішін ұқсастығына қарай сөздің метафоралану жолымен термин дәрежесіне жетуін мынандай мысалмен дәлелдейді: «Әдеби тілде сырға деп әр түрлі қымбат металдар мен асыл тастан жасалған, сән үшін әйелдердің құлағына тағатын затты айтса, биологияда сырға термині кейбір құстардың алқымындағы екінші жыныстың белгісі болып табылатын салпыншақ терісінің арасында сыртқы форманың ұқсастығы негіз болған» [7;54].

Метафоралардың тілдегі қызметі, оның когнитивтік үлгілерді түзеудегі маңызы, ғылым тілінің қалыптастыруындағы рөлі соңғы уақытта қазақ тіл білімінің қызығушылық тудырған тақырыптарының бірі болып табылады. Ғылыми метафоралардың жасалуын, оның қызметін айқындауға бағышталған А.С.Сабанбаеваның зерттеу жұмысында концептуалдық метафоралардың тілдегі сипатына назар аударылады. Концептуалдық немесе ғылыми метафоралардың ғылымның барлық салаларында кең қолданылатынын

көрсете келе, олардың мағыналық топтарына, жиі кездесетін түрлеріне зерттеу жұмысында талдау жасалынады [8].

«Қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантикасы» зерттеу еңбегінде И.С.Мұратбаева да ғылым тілінің қалыптасуындағы метафораның сипатына тоқталады. «Нақты бір қасиеттерді белгілеу зат немесе құбылысты анықтаумен, атап көрсетумен байланысты болады, яғни осы зат не құбылыстың бөлшектері оның көрсеткіші иелунішісі болғандықтан этоллон ретінде қабылданып, басқа заттар не құбылыстар мен ой - санада салыстырыла бастайды,» - деп тілші метафораланудың ойлау үрдісімен байланысын көрсетеді [9;13]. Метафораның адам ойын қалыптастырушылық қабілетінің ғылым тілінің дамуына тигізер әсерін И.С.Мұратбаева былай деп көрсетеді: «Белгісізден белгілінің бір таныс жақтарын сипатын табу ғылым прогресінің дамуына күш-қуат береді. Сонымен бірге, ғылымның дамуында ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау танымның дамуына да себепкер болады»[9;14]. Ғылымның дамуы жалпы адам танымының дамуына жағдай жасайды. Бұл үрдістерде метафора ең маңызды қызметке ие болады.

Ал, енді метафораның әлем лингвистикасында зерттелуіне келсек, бұл тақырып тілшілердің терең қызығушылығын тудырғанын байқауға болады. Бұл еңбектерде метафора адам танымының бір ерекше көрінісі ретінде ойды қалыптастыратын, атау жасаудағы қолданылатын белсенді әдіс ретінде қарастырылады.

Метафораны зерттеу өзінің бастамасын Аристотель еңбектерінен алады. Шешендік өнер кең құлаш жайған Көне Грецияда бұл мәселеге аса зор мән берілгені байқалады. Грек ойшылы Аристотель метафораға өзіндік ғылыми бағасын беріп, ол арнайы зерттелуі қажет екенін көрсетеді. Ойшыл метафораны стильдің бір элементі ретінде қарастыра келе, дерексіз ұғымдарды бейнелей алу қабылетін басты назарға алады. Аристотель тұжырымдарының негізгі айтар түйіні - алғаш метафораны аналогияға (ұқсатуға) негізделгенін көрсетуі (б.э.д.106-43ж.ж.). Соңғы жылдарда метафораға деген қызығушылық батыс ғалымдарын осы мәселе бойынша терең зерттеулер жүргізуіне әкелді. Метафора тілдік құбылыс ретінде шешімін табуды қажет етер өзекті тақырыптардың бірі болды. Қазіргі кезеңдегі метафоралардың зерттелуі, олардың жасалуы, қолданылуы тұрғысындағы шетел ғалымдарының мақалалары «Теория метафоры» жинағына топтастырылған. Осы жинақта бұл мәселе тұрғысында ғалымдар әртүрлі құнды пікірлер ұсынады. Мысалға А. Ричардс: «Метафора - вездесуший принцип языка,» - деген. Тілдегі осы құбылысты зерттеуші былай деп сипаттайды: «Біз метафораны қолданғанда, санамызда екі түрлі зат туралы екі бөлек ой болады және сол ойлар бір сөздің немесе сөз тіркесінің ішінде өзара байланысқа түседі. Осы байланыс нәтижесі - жаңа мағына» [10;46].

Салыстыра отырып ұқсастық табуда адам санасына ерекше күш түседі, яғни шешілмес сұрақ туындайды, сол сұрақтың шешілуінің бір ұшы метафорада деген пікір айтылады. Қай тілде болмасын, бұл құбылыс әлемнің тілдік бейнесін түзуде белсенді қатынасады. Бұл өзге де ғалымдар пікірлерінен айқын байқалады.

Көптеген зертеушілер метафораның сырын оның мағынасынан іздестіреді. Соған байланысты Макс Блэк метафора фокусы ұғымын қолданады. «Біз метафора дегенде, мысал ретінде сөйлем немесе сөз тіркесіндегі ерекше мағынада метафоралы қолданылып тұрған сөзді аламыз, ал қалған сөздер өзінің тура мағынасында қолданылады»- дей келе, метафоралы қолданылған сөзді метафора фокусы деп атайды [11;153]. Ғалым бұл ретте метафоралы қолданылған сөздің мағынасына оны қоршаған бірліктердің де қатысы бар екенін айтпақ болған. Макс Блэк сөздердің метафоралы қолданылуын зерттеуде интерактив әдісін негізге алады. Осы әдісті пайдалана отырып, төмендегідей тұжырымдарды ұсынады:

1. Метафоралы ойлауда басты және қосымша субъектілер болады.
2. Бұл субъектілерді жүйе ретінде қарастыруға болады.
3. Метафора механизмінде басты субъектіге ассоциациялы жасырын (имплицитті) мағына үстелінеді.

4. Бұл жасырын мағыналар косымша субъектімен байланысты жалпыға белгілі ассоциациялар, ал кейбір жағдайда жеке авторларға ғана тән ассоциациялар болуы мүмкін.

5. Метафора көмекші субъектілердің белгілерін имплицитті түрде өзіне қабылдайды. Осыған сәйкес, метафора басты субъектіге тән белгілі бір қасиеттерді ерекшелеп, енді бірлерін кейін ысырады.

6. Бұл сөз мағынасының өзгеруіне әкеледі.

7. Мағына өзгеруіне қойылатын талап, ереже жоқ. Соған сәйкес метафоралардың әрқайсысы өзгешелігімен ерекшелінеді» [11; 157].

Макс Блэк ұсынған интерактив теорияның негізінде аталымға қатысып тұрған екі элементтің өзара байланысы жатыр. Бұл теория бойынша ең бастысы ұқсастықтары танылып тұрған екі нысанның арасындағы байланыс ескеріледі. М.Блэк пайымдауынша, «негізгі нысан» (таңбаланушы) «екіншілік нысан» (бейне болушы) өзара байланысында, екіншілік нысан сүзгінің қызметін атқарады, яғни атау беруде метафораға қажетті мағыналық белгілерді ғана өткізеді дейді [11;158]. Зерттеушінің заттардың өзара байланысы арқылы метафораның табиғатын ашуды ұсынған пікірлерінің аса маңызды екенін айта кетуіміз орынды. Осы теорияның негізінде бұл мәселені басқа қырынан қарастыру мүмкіншіліктері ашылды.

Дж.Лакофф, М.Джонсон адам ойлау қабілетінің ерекшелігін саралауда 4 дистинктивті қабілетін көрсетеді:

1) адам ойлауында және концептуалдық жүйенің құрылуында адамның сыртқы әлемді танудағы физикалық және әлеуметтік тәжірибесі басты рөл атқарады. Осы ретте «тәжірибені» кең көлемде, яғни тарихи, әлеуметтік, лингвистикалық параметрлерді және перцептуалды әрекетерді есепке ала отырып түсіну қажет;

2) ойлауда бейнелер арқылы метафора мен метонимия күнделікті тәжірибелік дәлелі жоқ ұғымдарды таңбалайды;

3) ойлау гештальттік (құрылымдық) сипатқа ие;

4) ойлау экологиялы, яғни қоршаған ортаны қабылдаудағы тәжірибеміз бен абстракттілік концептер өзара байланысып жатады [12;46]. Адам бай тәжірибесінің тілдік бірліктерді жасаудағы маңызы зор, өйткені белгілі бір нысанның таңбасының артында сол нысан туралы білім қоры да жинақталады. Білім қоры құрылымдық сипатта адам санасында сақталады. Дж. Лакофф, М.Джонсон метафораның когнитивтік феномен, ал адамның танымдық жүйесінің метафоралы екенін дәлелдейді.

Әлем лингвистерінің пайымдауынша, метафора адамның өзін қоршаған шынайы болмыс нысандарын тануда, оларға атау беруде ең басты әдістердің бірі болып табылады, сондықтан да когнитивистикамен айналысушы ғалымдар бұл құбылысты айналып кете алмаған. Заттар мен құбылыстар байланысының адам танымындағы көріністері сөз семантикасын, тілді концептуалдық тұрғыда дамытып отыратынын зерттеушілер басты назарға алады.

Орыс тіл білімінде метафораны зерттеуші ғалым В.Г.Гак «Метафора тілдегі әмбебап құбылыс болып табылады. Оның әмбебаптығы уақыт пен кеңістікте, тілдік құрылым мен қолданыста көрінеді. Метафораны зерттеуде оның қызметін екі жақты қарастырған жөн: біріншісі оның нысанға атау болуы, екіншісі көркем сөзді қалыптастыру тәсілі ретінде,» - деген пікір айтады [13;11]. Тілдің көркемдігін арттыруда метафора қаншалықты маңызды болса, оның аталым бірліктерінің жасалуындағы маңызы да соншалықты. Метафораның номинациялық-когнитивтік сипаты туралы ғалымдар пікірлері де жан-жақты.

В.Н. Телия «Процесс метафоризаций – это всегда некоторая проблемная когнитивная-номинативная ситуация со многими переменными факторами» - дейді [14;34]. Бұл ретте метафоралану құбылысының ең алдымен когнитивтік - аталымдық қызметіне баса назар аударылып отыр. Аталым процесі адамның қоршаған әлемді тану, оны бейнелеу ерекшеліктерін сипаттайтын әрекет болғандықтан, аталым бірліктерінің туындауында метафоралану міндетті түрде қатысады делінген осы мәселеге арналған еңбектерде.

Метафорану ұқсату заңдылығына негізделінеді және де осы ретте онтологиямен қоса, адамның егер бұл зат басқа затқа ұқсас болса, қалай танылар деген бақылауы нәтижесінде жүзеге асырылады. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстарын өз білім қоры мен түсінігі арқылы өлшеп, тану адам санасының антропоөлшемдігінің бір көрінісі. Тілдегі бар атауларды пайдалана отырып, солардың мағыналары негізінде жаңа атауларды жасау метафоралау арқылы жүзеге асырылады. Белгілі атаулардың беретін мағыналары жеке бір ассоциациялы кешен құрайды, сол қасиеттердің атау берер нысанға қандай да бір қатысына байланысты үдеріске белсене қатысады. Ғалымдар метафоралану процесінде тек нысанға ғана атау берілмейді, сонымен қатар жаңа ұғымдардың да қалыптасатыны туралы айтады. Осы құбылыста ұқсату негізі психологиялық тәсіл ретінде танылады. Яғни жаңа зат немесе құбылыс өзге бір нысанмен ұқсастық белгілері арқылы ерекшелінеді. Бір жағынан заттар бір-бірімен ұқсас сипатта болса, екіншіден сол ұқсастық оларды өзге заттардан ерекшелер белгі болып танылмақ.

Метафора негізінен екіншілік аталымдардың туындауына жол ашады. Екіншілік аталымдардың жасалуында антропоөлшемдік ұстаным басты бағыт болып саналады. Адам өз түсінігіне қарай заттар мен құбылыстарға өзіндік бағасын береді және өз санасында қалыптасқан бейнелерді, нақты немесе абстрактілі ұғымдарды үнемі салыстыруға, салыстыра отырып ұқсастық іздеуге бейім. Әлемдік кеңістіктегі дерексіз атаулар негізінен нақты заттар туралы түсініктер арқылы қалыптасатыны белгілі. Сондықтан да, көбінесе метафора нақтыдан абстрактіліге бағытында атаулар жасауда белсенділік танытады.

Метафоралану процесі - күрделі іс-әрекет. Оның сипатын тілші Е.О. Опарина былай көрсетеді: «Метафоралану концептуалдық сатыдан басталады: тіл қолданушының назарына X нысанның Р белгісі ілінеді және осы белгі санада Y реалиінің ассоциациялы ұқсас бейнесін туғызады. Осы ұқсастық атау жасауға әкеледі» [15;10]. Концептуалдық сатыдан басталған әрекет нәтижесінде атау түзіледі. Кез келген метафораның ішкі мағыналық құрылымында бейне болады. Бұл бейне ассоциациялы ойлаудан туындайтын тәрізді. Заттар мен құбылыстар өздерінің ерекше белгілері арқылы танылып, сол белгілері арқылы аталым әрекетіне қатынасады. Метафоралануда да сол белгілер басты назарға ілігіп, өзге заттың немесе құбылыстың ассоциациялы бейнесін туғызады. Бұл белгілер атаужасаушының мақсатына қарай әртүрлі қабылдануы мүмкін.

Метафоралануда пайдаланатын лексикалық құралдар тек қана тілдік емес, тілден тыс онтологиялық және мәдени факторлармен тығыз байланысты. Лексикалық бірліктің көптеген белгілерінің бір белгісінің мағынасы белсенділік танытып атауға негіз болады. Мысалы: *белазан* - үй төбесіне салынатын арқалық (ҚТТС, 1999). Осы атаудың құрамындағы *бел* лексикасы «арқа тұтар тірек, күш» метафоралық мағынасымен атаудың уәждемесіне еніп отыр. Бұл ауыспалы мағына бел - адам денесінің орта бөлігі тура мағынасының негізінде жасалып отыр. Яғни адам ағзасында белдің жалпы дене бітімді тік дәрежеде ұстап тұрар қызметі ассоциациялы бейнесінің негізінде бел - күш, жігер, мықтылық ұғымдарын қоса туындайды. Бұл жерде де екі реалии салыстырыла келе, ортақ белгілерін тану арқылы мағына кеңейтіліп тұр.

Атау жасаудағы метафораның ролі туралы Н.Д.Арутюнова: «Метафора семантикалық процеске серпіліс береді де, өзі өшеді, жоғалады, образдылығы бірте-бірте жойылып, оның орнына ұғым келеді»- деп көрсетеді. Ойлаудың өзі кезең-кезеңмен жүзеге асырылатынын ескерсек, метафора адам ойын дамытып, байытып, көркемдеп отырады. Адам ойының поэтикалығы оның тілінен байқалады. Бұл жайында Н.Д.Арутюнова: «Поэтическая (образная) мысль ограничена начальной стадией познания. Между тем в искусстве создание образа, в том числе и метафорического венчает творческий процесс. Художественная мысль не отталкивается от образа, а устремляется к нему. Метафора - это и орудие, и плод поэтической мысли,»-дейді [16;16].

Тіл бірліктерінің жасалуында образдылық бастапқы сатыда белсенділік танытады. Метафоралануда образдылық заттар мен құбылыстардың ұқсастығын танудан, бір категориядағы нысандарды өзге категорияға ауыстырудан туындайды. Заттар немесе

құбылыстардың қасиет, белгілерінің атау жасаудағы маңызы ерекше. Нысандардың белгілері өзге нысандар арқылы танылып, метафораның көмегімен атау жасауға қатынасады. Тілдегі нысандар атауларының жасалуында метафоралану ойлаумен тығыз байланысты болғандықтан, оны дәлме-дәл сипаттау өте қиын. Сондықтан да, метафораның табиғатын ашуда әртүрлі әдістер қолданылады. А.Ричардс, М.Блэк интерактив әдісі туралы айтқан едік. В.Г.Гак бұл әдісті өзінше өрбітеді: «Модель метафорического процесса состоит из сущностей и интеракции между ними, понимаемой как отношение, устанавливаемое субъектом метафоризации между сущностями, точнее - их признаками и ассоциативными комплексами, и нацеленное на синтез релевантных для метафорического замысла признаков и ассоциаций. В качестве сущностей, создающих «остов» метафоры, выступают: замысел, цель, основание т.е. формирующаяся мысль о мире (предмете, явлении, свойстве, событии, факте), вспомогательное понятие - уже оязыковленная в форме «буквального значения» некоторого выражения мысли о мире. Каждой из этих сущностей способствует ассоциативный комплекс - энциклопедическое, национально-культурное знание или собственно-личностное представление, а также «языковое чутье», т.е. осознание ассоциативного ореола значения» [13]. Әлем туралы ойымызды қалыптастыруда тура мағынадағы сөздердің ассоциациялық кешенін құрайтын энциклопедиялық, ұлттық-мәдени, адамның жеке білімдерін пайдалану метафора арқылы жүзеге асырылады.

Метафора үрдіс ретінде белгілі кезең-кезеңмен жүзеге асырылады. В.Г.Гак оны былай суреттейді: 1) гетерогенді (әртүрлі) ұғымдардың арасындағы ұқсастықты белгілеу, 2) фокустандыру, яғни ассоциациялар мен белгілерді таңдау, 3) сүзгілеу (фльтрация), жаңа ұғымдардың ассоциацияларын «тура мағынамен» сәйкестендірілуі және жаңа концептердің тілде қалыптасуы» [13,37]. Ұқсастыққа негізделген осы құбылыс адамның нысандар туралы жинақталған білім қорын өз мақсатында пайдалануда жүзеге асырылады. Үрдіс ретінде ұқсастық белгіленеді, соған сәйкес қажетті ассоциациялар таңдалынады және оның дұрыстығы ой сүзгісінен өткізіледі. Аталым жасауда метафора бір жағынан үрдіс болса, екіншіден сол үрдістің нәтижесі де.

ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Метафораны әлемдік тіл білімінде зерттелуін қарастырғанда, олардың әр бағытта жазылғанын көреміз. Солардың ең негізгілерін сараптасақ төмендегідей:

1. Семасиологиялық бағыт. Бұл ретте тілдік метафоралардың мағыналық құрылымы, тура және метафоралық мағыналардың семдік ара қатынасы, метафоралардың жасалу механизмі қарастырылады. Бұл бағытта В.Г.Гак, Н.Д.Арутюнова, В.К. Харченко, М.Г.Комлев т.б. еңбектерін атауға болады.

2. Ономофизиологиялық бағыт. Тілден тыс нысандардың тілдегі көрінісін сипаттаудағы метафораның қызметін айқындауға бағышталған тұжырымдар Ю.С. Степанов, Г.В. Колшанский, В.Н. Телия еңбектерінен табылады.

3. Генезеологиялық бағыт. Бұл ретте метафора тек тілшілердің ғана назарына ілікпейді, сонымен қатар танымдық іс-әрекетті қалыптастыру тәсілі ретінде философтардың да зерттеу нысанына айналады. Танымдық-ойлау құрылымында таңбаланбаған нысандар метафоралар арқылы танылады да, сол арқылы таңбалаынады. Сөздердің тура мағынасын ауыспалы мағынаға айналдыру барысында қалыпты қолданылыстағы сөздер өзге бір ұғымның атауы болып, жаңа бейнеге ие болады, яғни олардың қалыпты мағыналық жүйесі қайта жаңғырады. С.С.Гусев, К.К.Жоль еңбектері метафораның генезеологиялық қызметін ашуға арналған.

4. Лингвистикалық бағыт. Тілдік метафоралардың сипатын морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік мәселелер шеңберінде айқындауға тырысқан А.А. Потенция, В.В. Виноградов, В.В. Лопатин, Н.Д. Арутюнова еңбектерін атауға болады. Әсіресе метафораның синтаксисі терең зерттеледі. В.В. Виноградов орыс тіліндегі метафоралық мағыналы сөздің бір нәрсені жекелеп көрсетуіне байланысты ерекше синтаксистік позициясын ескере отырып қарастырады.

Әлем және орыс тіл білімінде метафоралар тағы да лексикологиялық, лексикографиялық, психологиялық тұрғыдан да зерделенді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы: Жалын, 1991.-463 б.
2. Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: Фил. ғыл. док. дисс. -Алматы, 2002. -31.
3. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі.-Алматы: Ғылым,1987.-269.
4. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы.-Алматы,1966.-205 б.
5. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. -Алматы :Ғылым, 1989.-366 б.
6. Болғанбайұлы Ә; Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы.-Алматы: Санат, 1997.- 256 б
7. Құрманбайұлы. Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Фил. ғыл. док. дисс. - Алматы, 1998.-250 б.
8. Сабанбаева А.С. Қазақ тіліндегі концептуалды метафораның қызметі: ф.ғ.к.дисс.- Алматы, 1999.-130 б.
9. Мұратбаева И.С. Қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантикасы: Фил. ғыл. канд. дисс. -Алматы, 2000.
10. Ричардс А. Философия риторика// Теория метафоры.- Москва: Прогресс, 1999.-44-100 б.
11. Блэк М. Метафора]]Теория метафоры.- Москва: Прогресс, 1999.-153-171б.
12. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем// Теория метафоры. - Москва, 1990. – 387с.
13. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое //Метафора в языке и тексте. -М: Наука, 1988.-11-2.
14. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оцночная функция //Метафора в языке и тексте. -М:Наука, 1988. -20-52 б.
15. Опарина Е.О. Концептуальная метафора и ее функции в языке: Автореф. дисс. канд . - М,1990. -28.
16. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс //Теория метафоры. -М:Прогресс, 1996-12 б.

Б.Д. Ныгметова

Метафора как лингвистическое явление

Павлодарский государственный педагогический университет,
г.Павлодар, Казахстан

В данной статье исследуется метафора как языковое явление. Объектом исследования являются языковые особенности функционирования метафоры в тексте. Рассматривается ценность применения метафоры в тексте. Акцентируется внимание исследователей на метафоре как средстве экспрессивности текста. Определяется влияние метафоры на увеличение информативной ценности сообщения в устной и письменной речи. Рассматривается позиция разных ученых-исследователей для более глубокого понимания вопроса. Приведены примеры различных направлений в исследовании языковой метафоры.

B.D. Nygmetova

Metaphor as linguistic phenomenon

This article is devoted to the metaphor as linguistic phenomenon. As subject of research are taken linguistic features of metaphors in the text. The value of using metaphors in the text is determined. The metaphors as a way of increase in informative importance of speech are discussed

in the article. Special attention is paid to the emotional impact of metaphor in the texts. The positions of famous researchers are discussed in the article. As examples are taken the different ways of metaphors researches.

УДК 811.161.1' 367

З.П. Табакова¹, В.В. Козел²

¹ д.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: ztabakova@yandex.ru

² магистрант, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: ler4ik.07.95@mail.ru

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В ПАРЕМИЯХ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье рассматривается понятие концепта, анализируется семантическая структура концепта «женщина» в поговорках русского и казахского языков. Выявляются черты сходства и различия понятийного, образного и ценностного компонентов концепта «женщина». Концепт «женщина» передает отношение общества к представительницам прекрасного пола, так в русском и казахском этносах женщине отводится роль хранительницы домашнего очага, жены, матери, тещи или свекрови. В русских поговорках отражаются женское трудолюбие, выносливость, доброта. Казахский народ в женщинах также ценит усердие в труде, веселость и гостеприимство. Оба этноса превыше женской красоты ценят характер и нравственные качества женщины. В лингвокультурах казахского и русского этносов осуждаются женская болтливость, неряшливость, жадность, ложь и высокомерие. При сопоставлении двух неродственных языков обнаруживаются как общие, так и отличительные черты каждой лингвокультуры.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, поговорки, языковая картина мира, женщина.

ВВЕДЕНИЕ

Современная лингвистика изучает язык в русле антропоцентрической парадигмы, явления языка познаются во взаимосвязи с человеком, его взглядами на жизнь, сознанием и культурой. Сегодня актуальным направлением лингвистики в изучении концептов является лингвокультурология, сравнительно новое направление. Лингвокультурология даёт возможность сопоставить концепты в разных этносах, выделить их общезначимые и специфичные черты. Мы разделяем мнение Ю.С. Степанова, который считает, что концепт это «сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, который сопровождает слово» [1,42]. Изучению концептов посвящены исследования учёных разных направлений: когнитивная лингвистика (Е.С. Кубрякова, А.П. Бабушкин, И.А. Стернин, З.Д. Попова), лингвокультурология (Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, Н.Д. Арутюнова, Г.Г. Слышкин и др.). Концепт «женщина» изучался через концепты *любовь, счастье, память, мать, семья, дружба, предательство* исследователями Л.В. Адониной, О.А. Чибышевой, Ф.Б. Мухутдиновой, М.С. Досимовой, Г.Ш. Хакимовой. Однако сопоставительный анализ концепта *женщина* в казахском и русском языках не проводился. При сопоставлении двух неродственных языков (казахский язык относится к огузской группе тюркской ветви алтайской языковой семьи, русский язык принадлежит к

восточнославянской группе славянской ветви индоевропейской языковой семьи) обнаруживаются как общие, так и отличительные черты каждой лингвокультуры.

В сознании носителей русского и казахского языков концепт *женщина* является одним из базовых концептов в ментальности человека. На сущность концепта и его изменение оказывают влияние культурные, социальные, исторические, экономические обстоятельства, которые определяют общезначимые и самобытные черты концепта. Выбор паремий в качестве изучения концепта обуславливается тем, что паремии передают основные ценностные установки каждого народа, они представляются своеобразными сжатыми национально-культурными текстами. Так как языковые картины мира разных народов разнообразны, то это находит отражение и в различиях семантики паремий. Неверное понимание значений паремий может вызвать «конфликт культур», что может привести к недопониманию участников коммуникации.

Проведение сопоставительного лингвистического анализа паремий русского и казахского языков способствует определению аксиологических контентов сравниваемых концептов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Паремиологические словари русского языка включают в себя множество поговорок и пословиц о женщине. В них отражены положительные и отрицательные качества русских женщин, достаточно полно описано их общественное положение, представлены взаимоотношения мужчины и женщины. Русский народ в паремиях закрепил амбивалентный образ русской женщины.

Патриархальность русских устанавливала в обществе неравноправные условия жизни мужчин и женщин. Мужчины в обществе и семье занимали лидирующие позиции. Рождение в семье девочки не вызывало восторга и радостных эмоций у родителей, потому что сын считался продолжателем рода, а девушка, выйдя замуж, должна уйти в чужую семью. Этот взгляд на детей разного пола получил отражение в народных паремиях:

Лучше сын из праха, чем девочка из золота.

Девочка выносит, а сын приносит.

Дочь – чужое сокровище.

Сына корми – себе пригодится, дочь корми – людям надобится.

Сын глядит в дом, а дочь глядит вон.

В отличие от русских паремий в казахских пословицах говорится, что рождение дочери – радостное событие, дочкам были рады не меньше, чем сыновьям (*Предвестник счастья – дочь*). Но так, как и у русского этноса, в казахских пословицах упоминается, что дочь – гостья в семье, что рано или поздно она перейдет в другую семью. Но при этом девушку лелеяли и наряжали. Пословицы убеждают: сколько бы родители ни потратили на дочь, всегда будет мало.

На курицу не напасешься зерна, на дочь – нарядов.

Дочь нарядами украшается, сын делами прославляется.

Радость от рождения девочки и особое внимание к нарядам молодой девушки, вероятно, связаны с существовавшим обрядом калыма. Красивая девушка могла привлечь внимание знатного жениха, который не только мог её хорошо обеспечить в жизни, но и родственников одарить дорогими подарками.

Проанализировав пословицы и поговорки казахского народа, посвященные внешности женщины, мы пришли к выводу, что девушки-казашки ценились за красоту, считалось, что они словно цветы созданы для украшения своей родной земли.

Соль вкус пища придаёт, а красоту аула девушки создают.

Цветы зацветут – землю украсят, девушки подрастут – аул украсят.

Цветы – краса земли, девушки – краса народа.

В народном сознании русского человека сформировалось мнение, что женщина способна себя реализовать, лишь вступив в брачные отношения с мужчиной.

Жена при муже хороша, без мужа не жена.

Жена без мужа – вдовы хуже.

Без мужа жена всегда сирота.

Птица крыльями сильна, жена мужем красна.

Экономическое и социальное положение в России было нестабильным, относительно мирное время прерывалось годами войн и усобиц. Только выйдя замуж и родив ребенка, женщина могла состояться как признанный член новой семьи, чувствовать уверенность в завтрашнем дне. Незамужняя женщина осуждалась. Ей было суждено ходить в старых девах.

Докрасовалась девица до седой косицы.

Засиделась в бабах.

В казахской культуре также обвиняли девушку, если она засиживались в девках. Поэтому старым девам не приходилось выбирать себе женихов, они были рады пойти за любого, о жёсткости нравов свидетельствует, например, пословица:

Старая дева не выбирает жениха, а умерший – могилу.

В девушке всегда ценились благоразумие и умение ждать. Чтобы обрести свое женское счастье, девушка должна дождаться своего суженого, а не кидаться на шею первому встречному:

Если девица долго выжидает, счастье, в конце концов, приобретает.

У женщины под влиянием общества формировалось положительное отношение к браку:

Хоть за старика, лишь бы в девках не остаться.

С мужем – мужа; без мужа – и того хуже; а вдовой да сиротой – хоть волком вой.

В жизни женщине отводилось несколько ролей: сначала роль дочери, затем невесты, жены, матери.

Бабы каются, а девки замуж собираются.

Девушка тогда рождается, когда в невесты годится.

Первая пословица имеет двоякий смысл. Во-первых, женщины, так и не вышедшие замуж, могут каяться, что по своей глупости в молодости не сделали этого. Во-вторых, женщины, вкушившие «прелести» семейной жизни, могут каяться, что не за того вышли, сделали неправильный выбор. А девки собираются пораньше замуж по своей неопытности.

Девушек готовили к замужеству, по народному убеждению, они должны быть невинными и наивными. В возрасте невесты девушка достигает своего расцвета, эти годы в её жизни самые счастливые. Её оберегают родственники, она окружена вниманием претендентов на её руку и сердце, она радостно ждёт своего счастья. В казахском народе почитаются веселые девушки, которые приносят радость и положительные эмоции для окружающих.

Где нет девушек, там нет веселья.

Овцы приносят богатство, девицы – веселье.

Но не всё зависит от выбора девушки, в пословицах замужество описывается как неотвратимость судьбы, как нечто фатальное:

Суженого не обойти, не объехать.

Всякая невеста для своего жениха рождается.

Парень женится, когда захочет, а девушка выходит замуж, когда ей суждено.

И в русской, и в казахской культуре семья представляет особую ценность, гипертрофированное понимание гендерного равноправия в западной культуре в этих культурах не коснулось семейных отношений и трансформации под влиянием новых веяний свободной любви. Семейное благополучие и семейное счастье зиждется на крепких родственных связях, культе матери, любви к детям. Эти традиции из поколения в поколение поддерживаются паремиями. Согласно семантике паремий, женщина-мать является самым дорогим, близким, родным и святым человеком:

Родных много, а мать роднее всего.

*Сердце матери лучше солнца греет.
Нет милее дружка, чем родная матушка.
При солнышке тепло, при матушке добро.*

В пословицах и поговорках утверждается, что любовь к детям безгранична:

*Дитя хоть криво, да отцу матери мило.
Всякой матери своё дитя мило.*

Слово «мать» связывают с самыми святыми для человека понятиями: Родина, родная земля.

Родина – мать. Родная земля – матушка, чужая сторона – мачеха.

Одна у человека мать, одна у него Родина.

Пахарь любит землю, словно это мать его, пахаря любит земля, словно сына своего.

В казахских пословицах, как и в русских, Родина отождествляется с матерью-землей. Человек, который не знает свою родину, нравственно беден. Огромно воспитательное значение данных пословиц, безгранична их мудрость.

Родина – мать народу, народ – мать джигиту.

Мать, родившая героя, всему народу мать.

Земля – мать, люди – ее дети.

У казахского народа, несмотря на то, что отец всегда имел главенствующее положение в семье, женщина-мать занимает свое особое место, так как мужчина также рождён матерью. Большого уважения достойна мать, родившая сыновей: *Мать, родившую сына, счастье ждёт.* В пословицах говорится о безграничном долге детей перед матерями:

Трижды на себе мать в Мекку сзези – с материнским долгом не считаешься.

В народе говорится, что ребенок без отца полусирота, а без матери полный сирота.

Оценив по заслугам роль женщины-шеи в семье, казахи говорят: *«Хорошая женщина плохого мужчину сделает ханом».* В пословицах утверждается, что *добрая жена – это большое счастье, а дом без жены словно сирота. Жена, угодившая своему мужу, и всему аулу угодит.* Хотя многожёнство у казахов не осуждалось, считалось, что муж, взявший в семью двух жён, попал в беду, а муж, потерявший жену на половине жизненного пути, несчастен: *Несчастье – на половине дороги коня лишиться, на половине жизненного пути без жены остаться.*

Однако в поговорках встречаются и отрицательные характеристики женщин. Среди них особое место занимает образ злой и коварной мачехи:

Тепло, тепло, да не лето; добра, добра, да не мать родна.

Сыр калача белее, а мать мачехи милее.

В русском фольклоре много пословиц и поговорок о теще и свекрови. Так сложилось, что эти персонажи часто получают в жизни отрицательную оценку. И в русском фольклоре о них сочиняются анекдоты, рисуются гротескные и комичные образы. Причиной такого отношения к этим женщинам становится и излишне придирчивое отношение свекрови к снохе, а тещи к зятю. Мы предполагаем, что такое отношение вызывается не злобой или вредностью характера женщин в этой новой роли, а скорее – утратой безграничного влияния на своего ребёнка и чувством ревности к объекту, снохе или зятю, его новой привязанности.

У лихой свекрови и сзади глаза.

От свекровушкиной ласки слезами захлебнёшься.

Блудливая свекровь и невестке не верит.

Думала теща, пятерым не съест; а зять-то сел, да за присест и съел.

Следует отметить то, что в отличие от русских в казахских пословицах нет насмешки, гротеска над отношениями тещи-зятя, свекрови-невестки. Наоборот, в поговорках говорится:

У хорошей тещи зятек – самый любимый сынок.

Хорошая невестка, как дочь родная; хороший зять, как сын родной.

В пословицах русского народа ценятся женщины, наделенные здоровьем, способные иметь детей:

Брат любит сестру богатую, а муж жену здоровую.

Как положительные качества женщины отмечаются мудрость, ум, выносливость, хозяйственность и доброта. Если женщина обладает житейской мудростью, сговорчивостью и смекалкой, говорится, что семья непременно будет прочной и счастливой:

Чем умнее жена, тем сильнее семья.

Дом держится не на земле, а на жене.

Хозяйкою дом стоит.

Русским мужчинам рекомендуется выбирать женщин умных, хозяйственных, добрых. В первую очередь обращать своё внимание на дела и поступки женщин, на их нравственный облик, и только потом на красоту:

Умный любит за характер – дурак за красоту.

Красна девка не телом, а делом.

Красавица без ума – что кошелек без денег.

Красота без разума пуста.

Красотой сыт не будешь.

Красота – до венца, а ум до конца.

Красота до вечера, а доброта навек.

В пословицах упоминается то, что с любимым и милым сердцу человеком женщина стерпит все невзгоды и беды:

С милым дружкой и на льду хлеба найду.

С милым рай и в шалаше.

С постылым и в поле тесно.

Ради милого и себя не жаль.

Анализируя пословицы и поговорки казахского народа, посвященные психологическим характеристикам, моральным качествам, интеллектуальным способностям женщин, мы пришли к выводу, что в паремиях представлен всесторонне полный аксиологический портрет женщины, где описываются и положительные и отрицательные её качества.

В казахской культуре особое внимание отводится гостеприимству. Уважаемому гостю предлагали пройти к дастархану и подносили самое лучшее, что имеется в юрте. Осуждаются те, кто не умеет принимать гостей, высмеивались скупые. Это влияло и на особые требования к жене: она должна быть радушной хозяйкой, доброй, приветливой, тогда в этом доме никогда не переведутся гости; если же жена-хозяйка злая, жадная и грубая, ни один гость повторно не перешагнет порог такого дома.

Если жена хорошая, гости не переводятся в доме, если жена плохая, даже друг обходит твой дом.

Жена плохая – гость уходит, сын плохой – счастье уходит.

К трудолюбивой женщине все и всегда относятся с уважением и почитанием, ценится та хозяйка, которая всегда может содержать свой дом и свою семью в чистоте, тепле и уюте.

За джигита говорит его сила, за женщину – её дела.

Дочь пастуха к приходу стада вся в делах.

В женщине ценятся ум, мудрость, послушание. Не зря в казахском народе есть изречение, что *умная жена всегда с мужем советуется*. Умная женщина может сделать счастливой себя и всю свою семью:

Одна умная дочь двух глупых сыновей стоит.

Умный джигит с народом советуется, умная жена с мужем советуется.

В пословицах и поговорках русского народа ярко изображены женские недостатки и пороки, которые свойственны не только женщинам: глупость, излишнее любопытство, упрямство, болтливость, лень, скандальность и непостоянство. Время показало, что далеко не все эти пороки характеризуют только женщину. Необоснованно, например, высмеиваются умственные способности женщин:

Волос долог, ум короток.

Бабы умы разоряют дома.

У обыкновенной женщины ума столько, сколько у курицы, а у необыкновенной – сколько у двух.

Считаем, что также незаслуженно в пословицах говорится о женском непостоянстве и переменчивости во взглядах:

Меж бабьим да и нет не проденешь иголки.

Девичьи (женские) думы изменчивы.

У бабы семьдесят две увертки в день.

У бабы семь пятниц на неделе.

Время как бы само исправило эту несправедливость, и сейчас это выражение трансформировалось в более краткое: *семь пятниц на неделе*, которое характеризует непостоянного человека независимо от его половой принадлежности.

Осуждается такая отрицательная черта женщин как болтливость:

Бабий язык – чертово помело.

Скажешь курице, а она всей улице.

Порицается женский алкоголизм и пьянство, а также женская манера – обманывать:

Муж пьет – полдома горит, жена пьет – весь дом горит.

Пьяная баба свиньям прибава.

Бабье вранье и на свинье не объедешь.

Баба не врет, она, ослышавшись, перевирает.

В народе говорится, что женскому нраву не угодить и женских прихотей не счесть:

На женский нрав не угодишь.

На женские прихоти (причуды) не напасёшься.

Несколько пословиц посвящено бабьим слезам. Философски утверждается, что баба слезами делу помогает, поэтому лучше бабьи слезы не унимать:

Женский обычай слезами беде помогать.

Без плачу у бабы дело не спорится.

Бабьи слёзы чем больше унимать, тем хуже.

Часто в пословицах женщине приписывается лицемерие, даже некая связь с нечистой силой:

В людях – ангел, не жена; дома с мужем – сатана.

Баба да бес – один у (в) них вес.

Куда черт не поспеет, туда бабу пошлёт.

Пословицы советуют мужчинам: не стоит заглядываться на чужих женщин, лучше приглядеть за своей женой.

На чужемужню жену не заглядывайся.

На чужих жен не заглядывайся, а за своею пригляди!

В пословицах описываются отрицательные качества и пороки женщин, и таковых гораздо больше и в русских и в казахских сборниках. В семье, конечно, нужна трудолюбивая жена, у которой всегда порядок во всех делах, а за ленивую и неряшливую стыдно всем домочадцам.

У нерадивой женщины и иголку с ниткой не найдешь.

У ленивой женщины постель до полудня не убирается.

У неумелой женщины наперсток на руке, у неряшливой – веселье в голове.

У женщины-неряхи и прихват негодный.

В казахских пословицах презирается завистливая женщина. Её может постичь страшная кара: *Завистливая женщина детей не родит.*

Одним из самых осуждаемых качеств считается жадность. Человек, стремящийся к чрезмерному обогащению, не любит делиться с другими даже мелочью. Не зря в казахском народе говорится, что горе тому мужчине, у которого жена не знает меру своей жадности.

Если конь прожорлив – значит, бог удачу послал; если жадность жены не знает меру – значит, бог покарал.

В казахском фольклоре порицались неблагодарность и высокомерие:

Девушка, что богатства добивается, потом перед родней возвышается.

Неблагодарная девушка, став богатой хозяйкой, родню не признает.

В копилке устного творчества народов представлено много паремий, посвященных женщине, отношениям в семье, кровному родству, семейному счастью и благополучию. После знакомства с богатым наследием устного творчества казахского и русского народов складывается убеждение, что в паремиях закреплён весь уклад жизни представителей этих этносов, сконцентрирован многовековой опыт семейных отношений.

ВЫВОДЫ

Анализ русских и казахских пословиц о женщине показывает идентичность и различие в понимании концепта «женщина» в исследуемых лингвокультурах. В русских и казахских пословицах отражаются народные представления и оценка женщины. В обеих лингвокультурах женщина представлена как хранительница очага, считается, что характер и дела женщин более важны, чем их внешние данные.

Русский народ выделяет в женщине такие положительные качества как доброта, хозяйственность и выносливость. Казахской женщине присуще гостеприимство, веселость, усердие в труде.

В паремиях обеих культур зафиксировано мнение, что женщины зависимы от мужчин, однако высоко ценится роль женщины в продолжение рода и воспитании детей. На плечах женщины держится семья. *Семья* является базовым концептом в русской и казахской ментальности. Анализ пословиц показал, что в концепте «женщина» у русских и казахов значительно больше сходств, нежели различий, а также то, что в двух лингвокультурах намного чаще описываются отрицательные качества представительниц прекрасного пола. Однако не будем забывать, что паремии отражают прошлую эпоху, а в современном обществе сохраняются далеко не все патриархальные традиции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 992с.

2 Даль В.И. Пословицы русского народа: сборник: в 2-х томах / В. Даль, Т.1, Т.2. – М.: Художественная литература, 1984. Т 1. – 383с.

3 Рахметова М.К. Казахские пословицы и поговорки. – Алматы: ИД «Кочевники», 2007. – 240с.

4 Аккозин М. Казахские пословицы и поговорки. – Алматы, 2004. – 212с.

5 Захаров В.Б., Смаилова А.Т. Казахские народные пословицы и поговорки. – Алматы: ИД «Кочевники», 2002. – 216с.

6 Пословицы тюркских народов. – Алматы: ИД «Кочевники», 2002. – 256с.

З.П. Табакова¹, В.В. Козел²

Орыс және қазақ тілдерінің паремияларындағы "әйел" концептінің вербализация-лау

^{1,2} М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ., Қазақстан

Мақалада тұжырымдаманың тұжырымдамасы талқыланып, орыс және қазақ тілдеріндегі «әйел» ұғымының семантикалық құрылымы талданады. «Әйел» тұжырымдамасының тұжырымдамалық, бейнелі және құнды компоненттерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. «Әйел» ұғымы қоғамды орыс және қазақ этникалық топтарындағы секілді әділ жынысқа қатынасын көрсетеді, әйелдер ханымның, әйелдің, ананың, қайынның немесе қайын енесінің рөлін атқарады. Орыс мақалдары әйелдердің ауыр жұмысын, төзімділігін, мейірімділігін көрсетеді. Әйелдердегі қазақ халқы жұмыс, ынта-жігер мен мейірімділікті бағалайды. Екі этникалық топ әйелдік

сұлулықтан жоғары әйелдердің сипаты мен моральдық қасиеттерін бағалайды. Қазақ және орыс этникалық топтарының лингвистикалық мәдениетінде әйел жыныстарының, нәпсіқұмарлықтың, ашкөздің, өтіріктің және бойкүндіктің бұзылуы айыпталуда. Екі байланыстырылмаған тілдерді салыстыру кезінде әрбір лингвистикалық мәдениеттің жалпы және айрықша ерекшеліктері анықталды.

Z.P. Tabakova¹, V.V. Kozel²

Verbalization of the concept "woman" in proverbs of the russian and kazakh languages

^{1,2} North Kazakhstan State University M. Kozybayev
Petrovsk, Kazakhstan

The article discusses the concept and analyzes the semantic structure of the concept "woman" in the proverbs of the Russian and Kazakh languages. The features of the similarities and differences in the conceptual, figurative, and value components of the concept "woman" were identified in this work. The concept of "woman" reflects the attitude of society to the female, as in the Russian and Kazakh ethnic groups, women play the role of homemaker, wife, mother and mother-in-law. Russian proverbs reflect women's hard work, endurance, kindness. The Kazakh people appreciate hard work, gaiety and hospitality in women. Both ethnic groups value the character and moral qualities of women above female beauty. Women's talkativeness, slovenliness, greed, lies and arrogance are condemned in the linguistic cultures of the Kazakh and Russian ethnic groups. Comparison of two unrelated languages shows both common and distinctive features of each linguistic culture.

УДК 801.03

Ж.Г. Темирова

докторант PhD специальности «Филология», Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: temirova.zh@mail.ru

**КОНЦЕПТ «СМЕРТЬ» В ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКОЙ КАРТИНЕ
МИРА РОЛЛАНА СЕЙСЕНБАЕВА
(НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «МЕРТВЫЕ БРОДЯТ В ПЕСКАХ»)**

В статье исследуется художественный концепт «Смерть» объективированный в романе классика современной казахской литературы Р.Ш. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках»: изучаются лексикографические данные; характеризуются лексемы, составляющие ядро исследуемого концепта; рассматриваются паремнологические единицы; анализируются данные проведенного свободного ассоциативного эксперимента; описывается текстовый ассоциативно-образный слой художественного концепта «Смерть»; определяется роль и значение данного концепта для индивидуально-авторской картины мира Р. Сейсенбаева.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, художественный концепт, контаминированная языковая картина мира писателя-билингва, ассоциативно-образный слой художественного концепта, свободный ассоциативный эксперимент.

ВВЕДЕНИЕ

В современной филологии широко применяются когнитивный и лингвокультурологический подходы в изучении художественных текстов. Антропоцентрическая парадигма научного знания о языке обращает внимание ученых к непосредственному носителю языка, к его сознанию. Когда в качестве носителя языка и, следовательно, объекта исследования выступает творческая личность, мастер художественного слова, писатель, поэт, покрывающий своим творчеством определенный уровень обыденного сознания и частично отражающий безграничный уровень художественного сознания, то перед лингвистом-исследователем стоит ответственная задача – путем анализа способов и средств репрезентации тех или иных концептов, изучить концептосферу отдельного произведения, а также индивидуально-авторскую картину мира писателя в целом.

Объектом исследования, проводимого в рамках данной статьи, стало изучение индивидуально-авторской картины мира известного современного казахского писателя Роллана Сейсенбаева. В качестве предмета изучения выбран концепт «Смерть» как один из важных элементов индивидуально-авторской картины мира писателя, наиболее полно объективированный в романе «Мертвые бродят в песках».

Актуальность данного исследования обусловлена недостаточной изученностью индивидуально-авторской картины мира Р.Сейсенбаева в целом и неизученностью концепта «Смерть» в рамках концептосферы одного из самых злободневных романов современности «Мертвые бродят в песках».

Цель данной статьи выявить и описать ассоциативно-образный слой художественного концепта «Смерть», охарактеризовать средства и способы репрезентации концепта «Смерть» в романе «Мертвые бродят в песках», определить роль и значение данного концепта для индивидуально-авторской картины мира Р.Сейсенбаева, выявить специфику концептосферы изучаемого романа как элемента «контаминированной картины мира» [1], отраженной в русскоязычном творчестве казахстанского писателя-билингва.

Научная новизна исследования определяется попыткой комплексно изучить лексические репрезентанты универсального концепта «Смерть» в ракурсе актуального для контекста романа «Мертвые бродят в песках» противопоставления: человек – природа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время в науке широко используются такие термины как «картина мира», «научная картина мира», «наивная картина мира», «концептуальная картина мира», «языковая картина мира», «национальная картина мира», «художественная картина мира», «индивидуально-авторская картина мира» и др.

Понятие картины мира относится к числу фундаментальных понятий, которое включает в себя человека, его бытие и весь окружающий его мир. Впервые термин «картина мира» был введен в метаязык физики в конце XIX – начале XX в. Г. Герцем применительно к физической картине мира, «трактуемой им как совокупность внутренних образов внешних предметов, от которых логическим путем можно получать сведения относительно поведения этих предметов» [2. С. 12]. Вскоре М.Планк, используя данный термин, стал различать практическую картину мира, постепенно складывающуюся в сознании отдельного индивидуума на основании собственных впечатлений, переживаний, и научную картину мира – модель реального мира, существующую вне зависимости от человеческого сознания.

История изучения картины мира и определение современного ее понимания представлено в широко известной коллективной монографии «Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира», в которой под понятием картина мира подразумевают исходный глобальный образ мира, лежащий «в основе мировидения человека, репрезентирующего сущностные свойства мира в понимании ее носителей и являющегося результатом всей духовной активности человека» [2. С. 21]. «Картина мира создается в

результате двух различных процедур: 1) экспликации, экстрагирования, опредмечивания, объективирования и осмысления образов мира, лежащих в основе жизнедеятельности человека, и прежде всего его практической деятельности, и 2) созидания, творения, разработки новых образов мира, осуществляемых в ходе специальной рефлексии, носящей систематический характер. В первом случае имеет место чистая реконструкция картины мира по ее следам, во втором – чистое ее конструирование, т.е. создание некоторой ценностно-познавательной конструкции (картины мира), которая ставится в отношении адекватности к познаваемому объекту (миру) [2. С. 24].

Процесс формирования картины мира в сознании человека непрерывен. В течение всей жизни человек, познавая мир, открывает его новые грани, тем самым обогащая картину мира в своем сознании.

Картина мира – явление общезначимое, обеспечивающее единство человечества как биологического рода, но в тоже время в сознании отдельного индивидуума представления о мире интерпретируются субъективно, поскольку всякий контакт человека с миром уникален.

В современной филологии изучение языка и речи напрямую связывают с сознанием носителя. В связи с этим выделяют «две картины мира – концептуальную и языковую. Концептуальная картина мира богаче языковой картины мира, поскольку в ее образовании, по всей видимости, участвуют различные типы мышления» [2. С. 107]. Не смотря на то, что язык не способен вербализовать все содержание сознания, он участвует в двух важных процессах, связанных с картиной мира. «Во-первых, в его недрах формируется языковая картина мира, один из наиболее глубоких слоев картины мира у человека. Во-вторых, сам язык выражает и эксплицирует другие картины мира человека, которые через посредство специальной лексики входят в язык, привнося в него черты человека, его культуры. При помощи языка опытное знание, полученное отдельными индивидами, превращается в коллективное достояние, коллективный опыт» [2. С. 11].

Таким образом «языковой картиной мира» принято называть совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных единиц данного языка (полнозначных лексических единиц, «дискурсивных» слов, устойчивых сочетаний, синтаксических конструкций и др.), которые складываются в некую единую систему взглядов, или предписаний [3].

Язык является главным средством в процессе взаимодействия человеческого сообщества в целом и представителей различных этносов в частности. «Содержание всякой культуры может быть выражено с помощью ее языка, и не существует таких элементов языкового материала, ни содержательных, ни формальных, которые не символизировали бы никакого реального значения, каково бы ни было к этому отношение тех, кто принадлежит к другим культурам» [4. С.226] Наиболее ярко специфика национальной культуры находит отражение в художественном слове. Художественный текст, будучи результатом речемыслительной деятельности автора, становится также формой выражения национальной картины мира того народа, представителем которого является автор.

Взаимодействие языка и национальной культуры стало предметом исследования в работах Н.Д. Арутюновой, А.П. Бабушкина, А. Вежицкой, В.В. Колесова, Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова, Ю.С. Степанова и др.

Обращаясь к исследованию концепта «Смерть» как важного элемента индивидуально-авторской картины мира казахского писателя, драматурга, публициста, издателя и общественного деятеля Роллана Сейсенбаева мы также учитываем национальную специфику в объективации универсального концепта «Смерть».

Концептосферу творчества Сейсенбаева составляет множество универсальных художественных концептов, таких как *жизнь и смерть, вера и безверие, отчаяние и надежда, любовь и ненависть, история, народ, родина, природа, концепты-архетипы: вода, огонь, воздух, земля и мн.др.*

В качестве материала для исследования нами выбран роман Р.Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках», который по праву входит в число наиболее значимых произведений современности.

Данный роман отличает ярко выраженная злободневность. Экзистенциальный роман-панорама повествует о многочисленных бедах, выпавших на долю казахской земли, главная из которых в романе – гибель Аральского моря. Характеризуя модель книги Р.Сейсенбаева, известный ученый Г. Гачев сравнивает ее со снятием семи печатей с Бытия в Апокалипсисе [5. С. 19]. Трагические ситуации, отчаявшиеся герои, пессимистические умозаключения – все это объективное отражение писателем современной действительности. Суровая реальность вынуждает автора быть предельно правдивым и выдвигает в качестве ключевого концепта концепт «Смерть», затмевающий в контексте данного романа концепт «Жизнь».

Таинство рождения жизни и наступления смерти непостижимы до конца человеческому разуму. Во все времена жизнь и смерть занимали важнейшее место в культурах разных народов. Являясь основополагающими философскими категориями, эти сложные универсальные концепты безграничны с точки зрения смыслового содержания и структурного построения.

В работах ряда ученых-лингвистов описывался концепт «Смерть» как отдельно, так и в сопоставлении с концептом «Жизнь» ([Дзюба, 2001], [Кудрина, 2005], [Игербаева, 2001], [Осипова, 2005], [Павлович, 1996], [Пономарева, 2008], [Тарасенко, 2008], [Туктангулова, 2007], [Хо Сон Тэ, 2001], [Чернейко, 2001], [Юминова 1999]).

Традиционно концепт «Смерть» рассматривается и изучается в соотношении с человеком как неизбежный исход его жизни. Хотя по сути человек является лишь одним из звеньев биологической цепи, состоящей из множества организмов, для которых прекращение жизнедеятельности неизбежно. Автор в контексте исследуемого романа объективирует концепт «Смерть» масштабно: как прекращение жизни, гибель всего живого на земле. (Эмотивная доминанта романа нашла отражение в его первоначальном названии – «Отчаяние»). В романе Р.Сейсенбаева смерть настигает и человека и природу, но первопричина всеобщей трагедии кроется именно в самонадеянном, эгоистичном поведении человека, решившем покорить природу вопреки здравому смыслу. В связи с этим в нашей работе анализ концепта «Смерть» мы осуществляем с учетом идейно значимой для романа оппозиции человек – природа.

Обратимся к анализу словарных дефиниций для определения семантики ключевого слова-репрезентанта в художественном тексте, выявления его лексико-семантических вариантов (ЛСВ) и описания лексико-семантического поля (ЛСП) в языковой системе

Этимология лексемы *смерть* указывает на первоначально положительную коннотацию ее значения, поскольку приставка *съ-* обозначала «хороший», свой, т.е. буквально – «хорошая, естественная, своя смерть» [6. С. 417]. Однако со временем положительное значение приставки *съ-* стерлось в сознании носителей языка.

Лексикографические источники определяют три основных значения ключевого слова-репрезентанта, концепта «Смерть», среди которых только одно является прямым, т.е. собственно номинантом исследуемого концепта:

1. *ж.*
1. Прекращение жизни, гибель и распад организма.
2. перен. Полное прекращение какой-л. деятельности; конец.
2. *нареч. разг.-сниж.*
1. Очень сильно, в высшей степени (о чем-либо неприятном, нехорошем для кого-л.).
3. *предикатив разг.-сниж.*
1. Оценка количества чего-л. как очень большого, бесчисленного[7].

Словарные дефиниции отражают процесс активного использования лексемы «смерть» в переносном значении, что является, вероятно, следствием эмотивной окрашенности ее семантики, заключающей в себе понятие крайнего предела.

В тоже время для вербализации прямого семантического значения лексемы «смерть» носители языка в разные времена и по различным причинам прибегали и прибегают к использованию эвфемизмов. Так, Х.Х. Махмудов замечает, что «если носители древнерусского языка смерть прямо не называли смертью по нормам первоначального тотемистического, а также – религиозно-суеверного мышления, то носители русского литературного языка сначала просто считали неуважительным, невежливым употреблять прямые наименования смерти в отношении собеседника, то есть 2-го лица, а позже распространили эвфемистическую замену и на 3-е и на 1-е лицо» [8. С.245].

Эти обстоятельства, в свою очередь, стали причиной того, что слово «смерть» имеет большое количество синонимов. В частности, по данным «Словаря синонимов и сходных по смыслу выражений» Н. Абрамова [9] синонимический ряд к данному слову состоит из 41 лексемы, которые можно дифференцировать по семантическим оттенкам следующим образом:

- синонимы к прямому значению слова «смерть» – *гибель, погибель, пагуба, конец, кончина, разрушение, исчезновение, усение;*

- синонимы к слову «смерть» в значении «прекращение какой-л. деятельности; конец» – *завершение, заключение, прекращение, истечение, окончание, мат, ликвидация, разрушение, кончатся;*

- идиоматические синонимы – *дни сочтены, до гробовой доски, до последнего вдоха, дышать на ладан, крышка, финал, смотреть в гроб, одной ногой в гробу, роковой исход, путь, точка, цель;*

- атрибутивные, ритуальные синонимы – *аминь, гроб, могила;*

- ситуативные синонимы – *казнь, развязка;*

- синонимы, указывающие на причинно-следственные значения – *больной, наказание;*

- синонимы, к переносному значению слова «смерть», указывающему на признак действия – *много, очень.*

По данным других словарей можно выделить также

- синонимы, объективирующие смерть в образах *старухи с косой, старухи с клюкой, костлявой, курносой;*

- синонимы-мифологизмы – *ангел смерти, Дит, Танат, Азраил, анчар, Морана, Навь.*

В казахском языке эквивалентом слову *смерть* являются слова *өлім, ажал, қаза*. Как уже было отмечено ранее исследователем А.Б.Игербаевой, все эти лексемы дифференцируются по оттенкам семантического значения. По данным «Большого казахско-русского и русско-казахского словаря» лексема *өлім* означает *гибель; казнь; смерть; кончина*; лексема *ажал* – *смертный час, смерть*; лексема *қаза* – *смерть; кончина; потеря; скончаться; бедствие; урон; утрата; несчастье* [10].

В ходе проведенного нами анализа текста романа «Мертвые бродят в песках» был выявлен целый ряд синонимов лексеме «смерть», среди которых есть как узуальные синонимы (*бренность, кончина, последние мгновенья жизни, объятия смерти, самоубийство, последний путь* (по отношению к человеку); *исчезновение, конец, гибель, уход в небытие*), так и окказиональные контекстуальные синонимы (*растерзание, зной, атомный взрыв, экологическая катастрофа, смерч, человек, охотник, браконьеры, варварство человека*, (по отношению к природе), актуализирующие идейный авторский замысел в рамках конкретного контекста. Узуальные и окказиональные синонимы наряду со словом-номинантом *смерть* составляют ядерную зону художественного концепта «Смерть» в концептосфере исследуемого романа.

Важными составляющими концепта «Смерть» в русской языковой картине мира являются воспроизводимые устойчивые выражения, бытующие в форме фразеологизмов, пословиц и поговорок.

Используя данные «Фразеологического словаря русского литературного языка» изданного под ред. А.И. Федорова и «Большого словаря русских поговорок» В.М.

Мокиенко, Т.Г. Никитиной, мы выявили целый ряд фразеологических единств, сочетаний и выражений, которые объективируют те или иные смыслы исследуемого концепта [11], [12].

Паремииологический материал отражает сложившиеся в сознании носителей языка знания, отношения, переживания, чувства к явлению смерти. Например, фразеологические единицы отражают стадии процесса умирания: **предсмертное состояние** – *не жилище (на белом свете); отжывать/отжить свое; дни сочтены; отживать/отжить свое время (свой век); последний час; до конца; до конца дней; кончать/кончить (свои) дни; смотреть вон из света; час мой близок; умирать / умереть* – *доживать век; ударил час; кончать/кончить свой век; окончить дни; скончать век (жизнь); найти конец; только и жил; один конец; отдавать/отдать концы; сводиться/свестись на нет; весь вышел; тут и конец пришел; тут ему и каюк пришел; найти смерть, смотреть смерти в лицо (в глаза); быть при смерти, в доски войти.*

В зависимости от причины смерти человек различает **смерть естественную**, наступающую в результате старения *умереть своей смертью, кончить свои дни, отжить своё и подобные*; а также **преждевременную смерть**, которая наступает 1) в результате болезни, несчастного случая *уйти на дно (ко дну); пустить пузыри («утонуть»); взлетать/взлететь (полететь) на воздух («взорваться»); под ножом умереть («умереть во время операции»); удар хватил; карачун пришел кому («о чьей-либо смерти, обычно быстрой, неожиданной и от сердечного удара»); кондрашка (кондратий) хватил (прихватил, стукнул, пришиб)* – «кто-либо скоропостижно умер, скончался (об апоплексическом ударе, параличе»); 2) во время военных действий *класть/положить жизнь; пасть/пасть жертвой; пасть смертью храбрых; поплатиться головой (жизнью); подставлять/подставить (свой) лоб под пулю;; стоять/стать насмерть и т.д.*; 3) смерть в результате самоубийства: *наложить на себя руки*; 4) насильственная смерть – убийство: *умер не своей смертью; принял чужую смерть; Жизнь дает один Бог, а отнимает всякая гадина.* 5) Насильственная смерть – казнь, наказание за содеянное, т.е. оправданное убийство *Собаке собачья смерть; верёвка по тебе плачет, наградили двумя столбами с перекладиной; наградить медалью в девять граммов.*

Смерть всегда остается для человека непостижимым таинством, в связи с чем для ее определения люди использовали различные метафорические образы, в частности наиболее распространенные **образ «того света»** *расставаться/расстаться со здешним светом; исчезать/исчезнуть с лица земли; отойти в мир иной; отправляться/отправиться на тот свет; уходить/уйти в лучший мир; отойти к лучшей жизни; отойти на тот свет; уходить/уйти в небытие; уходить/уйти в мир иной; отойти от мира (сега); оставить мир; уходить/уйти из жизни; оставить (сея) свет; расставаться/расстаться с жизнью; нет на свет, пусть ему хорошо будет на том свете, переселиться в лучший (иной) мир; образ «сна, покоя»: усопший, вечный сон; могильный сон; заснуть последним сном; почить вечным сном; спать непробудным (могильным) сном, на покой; сходить/сойти на покой; пора костям на покой; образ «пути, дороги»: уходить (уйти) в мир иной; уходить в лучший мир; отправиться на тот свет; ушел из жизни; откуда пришли, туда и уйдем; Пришли из земли в землю и ляжем и т.п., уходить (уйти) в мир иной; уходить в лучший мир; отправиться на тот свет; ушел из жизни; откуда пришли, туда и уйдем; образ «рокового часа» свой час; смертный час; персонифицированный образ смерти видеть смерть в глаза; гоняться за смертью; глядеть смерти в глаза; смотреть смерти в лицо; заглядывать/заглянуть в глаза смерти; схватка со смертью; со смерть шутки плохи; Смерть нашего брата не спросит, а придет и скосит; Смерть придет, везде найдет; Смерть в гости не зовут, она сама приходит.*

В сознании носителей языка укрепилось понимание неизбежности смерти: *Придет час – не будет и нас; Два раза не умирать, а одного не миновать; Жить надейся, а умирать готовься; Смерть у каждого за плечами, но осознание этой неизбежности не избавляет человека от чувства страха: Живой смерти боится; И тяжело живётся, а умирать не*

хочется; Со смертью шутки плохи, На смерть, как и на солнце, во все глаза не взглянешь, Старость не радость, смерть не находка, От смерти не спрячешься.,

Устойчивые выражения подчеркивают равенство всех перед смертью: *У смерти все равны; Смерть не разбирает чина, а косит и мужика и дворянина. Сегодня – царь, завтра – прах.*

Осознание, что все люди смертны, что человек рождается, чтобы умереть привело к появлению в русском языке таких фразеологизмов и пословиц, в которых о долгожителях говорят: *вторую жизнь живет; чужой век доживает; Его давно черти на том свете с фонарями ищут, Старые кости по деревянному тулупу тоскуют; Уродила мама, что не принимает яма.*

Рассмотрев наиболее распространенные паремиологические выражения, посвященные теме смерти, можно сделать выводы, что в сознании носителей языка 1) сложилось устойчивое противопоставление концептов «Жизнь» и «Смерть»; 2) проводится дифференциация стадий процесса умирания и характера смерти в зависимости от ее причины и сопутствующих обстоятельств; 3) смерть представляется как переход из мира света в мир тьмы, из мира бренного, в мир вечности; 4) жизнь это путь, завершающийся смертью, которая даст ощущение полного покоя, погрузит в вечный сон; 5) персонифицированный образ смерти формируется в соответствии с антропоморфными представлениями человека; 6) паремиологические выражения о смерти интерпретируют религиозно-философский опыт народа.

Одним из результативных способов изучения содержания концепта, бытующего в сознании носителей языка, является выявление его ассоциативного поля. Начиная с конца XIX века и до настоящего времени ассоциативное направление, прогрессивно развиваясь, породило новую отрасль в науке о языке – ассоциативную лингвистику (концепция Ю.Н. Караулова). Весомый вклад в становление нового направления психолингвистики внесли Ш. Балли, Дж. Диз, Г. Поллио, А.А. Потебня, А.А. Залевская, Ю.Н. Караулов, И.Г. Овчинникова, Н.С.Болотнова и мн.др. ученые, открывшие новые перспективы в исследовании различных языковых аспектов, в число которых входит и изучение ассоциативного потенциала содержания художественного текста.

С целью выявления ассоциативно-образного слоя художественного концепта «Смерть» и определения роли данного концепта в «контаминированной» языковой картине мира писателя-билингва Роллана Сейсенбаева, мы обратились к анализу ассоциативного слоя рассматриваемого концепта, следуя методике, представленной Н.С.Болотновой, которая предполагает следующий ряд этапов:

1. Выявление внетекстовых свободных и направленных ассоциаций на слово-номинант концепта и формирование его ассоциативного поля.
2. Определение типичных для носителя языка направлений ассоциирования.
3. Изучение текстовых ассоциатов к ключевому слову-стимулу, эксплицированных в тексте или актуализированных в нем имплицитно.
4. Выделение ассоциативных рядов и далее – текстовых направлений ассоциирования.
5. Моделирование текстового ассоциативного поля художественного концепта, конкретизирующего содержание художественного концепта [13. С. 76].

В целях выявления внетекстового ассоциативного потенциала ключевого слова-номинанта концепта «Смерть» нами был проведен свободный ассоциативный эксперимент (САЭ)¹. В группу респондентов (60 человека) входило четыре равные по количеству подгруппы, распределенные по возрастному критерию в соответствии с теорией психосоциального развития Эрика Эриксона: 1) юность (13— 19 лет), 2) молодость (19-35 лет) – начало зрелости, период ухаживания и ранние годы семейной жизни, годы до начала

¹ В свободном ассоциативном эксперименте приняли участие респонденты в возрасте от 18 до 69 лет, проживающие в г.Кокшетау (Казахстан).

среднего возраста, 3) взрослость (35-60 лет) – период, когда человек прочно связывает себя с определенным родом занятий, а его дети становятся подростками, 4) старость (от 60 лет) – период, когда основная работа жизни закончилась. [14]. Респондентам было предложено наряду со словом-номинантом *смерть* 19 фоновых стимулов. Эксперимент проводился в письменной форме на перфокартах, скрывающих от респондентов весь перечень слов, что позволило избежать невольного влияния на реакции испытуемых синонимичных или однотематических словоформ.

Данные САЭ демонстрируют разнообразные реакции на слово-стимул *смерть*, которые в совокупности составляют ассоциативную структуру данного слова.

Таблица 1 – Ассоциативная структура слова *смерть*

№	Направление ассоциативных связей на слово-стимул <i>смерть</i>	Юность (13-19 лет)	Молодость (19-35 лет)	Взрослость (35-60 лет)	Старость (от 60 лет)
1	контрастная	Жизнь (4), рождение	Жизнь (4)	Жизнь (2)	Жизнь (3)
2	эмоциональная	страх (2), печаль	страх (2), горесть	Горе (2), отчаяние, огорчение, ужас, боль	скорбь
3	культурологическая	Верность в той жизни (религиозные представления)	Хель, демон		
4	символическая	Череп	Коса, могила	саван, гроб	
5	метафорическая		конец	пустота, пропасть, темнота	неизбежность, покой, упокой, утрата, сон, конец
6	колористическая	Черная, чернота			
7	экстероцептивная (температурная)	холод			
8	языковая (синтагматическая)		Человека (2), быстрая	Человека, близких	Скорая, легкая, пришла
9	процессуальная				Умирать, уйти,

Восприятие смерти в контрасте с жизнью характерно для всех четырех возрастных групп респондентов. Этот показатель совпадает с данными, отраженными в «Русском ассоциативном словаре», в котором доминирующей реакцией также определена ассоциация, возникшая на основе контраста (наиболее частотная реакция *жизнь*). В реакциях респондентов первой и второй групп на втором месте по частотности находится эмоциональная ассоциация *смерть* – *страх*. Кроме того, среди юных респондентов было

два отказа на слово-стимул *смерть*, вследствие ощущения чувства страха, неприятия самого явления смерти.

В процентном соотношении направления ассоциативных связей на слово-стимул *смерть* по возрастным группам выглядит следующим образом:

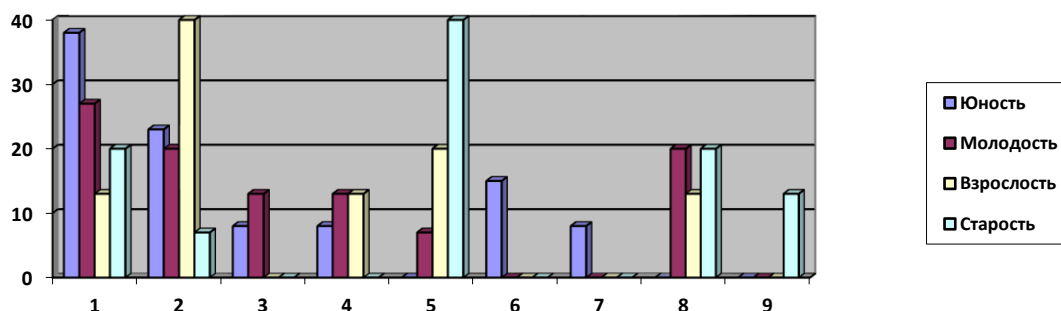

Рисунок 1 – Ассоциативные реакции респондентов четырех возрастных групп на слово-стимул «смерть»

В диаграмме цифры обозначают направления ассоциативных связей: 1 – контрастная, 2 – эмоциональная, 3 – культурологическая, 4 – символическая, 5 – метафорическая, 6 – колористическая, 7 – экстероцептивная (температурная), 8 – языковая (синтагматическая), 9 – процессуальная.

Данные, представленные в диаграмме, указывают на то, что для респондентов в возрасте 17-19 лет и 19-35 лет наиболее характерна ассоциация-оппозиция *смерть – жизнь*, что, возможно, объясняется их оптимистическим взглядом на будущее, отсутствием, по преимуществу, негативного жизненного опыта, в частности, смерти близких людей. Доминирующая эмоциональная реакция носит субъективный характер, то есть респонденты испытывают страх перед смертью как некой зловещей силой. Их представление о смерти ассоциируется не столько с тем, что пережито лично, сколько воспринято извне, например, усвоено из мифов, легенд, преданий, устоявшихся символов. Для взрослых людей (35 – 60 лет), как правило, наиболее характерны эмоциональные ассоциации, которые отражают переживания человека, познавшего боль утраты. Респонденты старше 60 лет чаще всего склонны к метафорическим ассоциированиям, в которых *смерть* предстает как *неизбежность, покой, сон, утрата, конец*.

Обратимся к анализу текстового ассоциативно-образного поля концепта «Смерть» объективированного в романе «Мертвые бродят в песках».

С этой целью нами были выявлены прямые номинанты исследуемого концепта, его образные репрезентанты и косвенные актуализаторы, определены ассоциативные ряды. Анализ полученных данных позволил нам выделить в тексте романа два главных, на наш взгляд, тематических направления ассоциирования концепта «Смерть»: смерть в мире природы и смерть человека.

Таблица 2 – Текстовое ассоциативно-образное поле концепта «Смерть»

Концепт «Смерть»		
Ряды авторского ассоциирования	Прямые номинанты концепта «Смерть», его образные репрезентанты и косвенные актуализаторы	
	объективирующие концепт «Смерть» относительно мира природы	объективирующие концепт «Смерть» относительно человека
Слово-номинант концепта и его	Смерть, медленная, мучительная смерть, конец,	Смерть, честная смерть, нелепая смерть, странная смерть,

узуальные и окказиональные синонимы	гибель, исчезновение, уход в небытие, растерзание, зной, смертоносный смерч, варварство человека, экологическая катастрофа	неожиданная смерть, объятия смерти, кончина, самоубийство, бренность, последние мгновенья жизни, последний путь
Обозначение лица, вещества или явления, несущего смертельную угрозу	человек, охотник, браконьер, атомный взрыв, яд, едкие химические туманы, соляные бури, гербициды, ядовитый дождь, кислотный дождь	атомный взрыв, море, яд, гибель в песках от голода, жажды; рак; сердечный приступ, отравление
Обозначение лиц, животных или объектов природы, которых настигает смерть	море, мертвое море, иссыхающее море, уходящее море, ядовитая роса, мертвая рыба, дышащая рыба, мертвая белая пыль, мертвый солончак, пристреленные собаки, безлюдные, мертвые шхуны, песчаные склоны, желтая степь, леса, природа, пустыня, край, Синеморье, источники, испитая до дна Сырдарья, смертная Земля	рыбаки, землепашцы, животноводы, сын, старцы и младенцы, женщины, род, дух, людские жилища, аулы
Обозначение объектов, прекративших жизнедеятельность	Собачья трупы, останки, мертвечина	Покойник, усопший, мертвец, убитый, человеческие кости, тело мертвого человека
Действие, обозначающее переход из бытия в небытие	море высохло, берег стал пустыней, истощил, исхудали, иссохли, сжирает, потрошить, уничтожать, расставаться с жизнью, борется со смертью, придет конец, отстреливает, грозит гибель, унести в небо, задушить, рыба, задыхаясь, выпрыгивает из воды, источники забьются солончаком, закупорятся, сдохли овцы, съедят волки, заклюют чайки, всплыть брюхом вверх, раздирали, сгубили Кара- Богаз навсегда, вода ушла, губить Синеморье и Кара- Богаз, зарезал овцу, полоснул овцу по горлу, освежевал тушку овцы	умереть, умрет, вымрут, смерть потянется к городам, отсечь голову, жаждал крови, насытиться кровью, уничтожить, смерть ждет, не хочу умирать, приговаривает к смерти, оставил аул навсегда (в значении умер), лежать в родной земле, море отняло, ушел на фронт и не вернулся, смерть настигла, утонул, погрузить ее в пучину моря, обретают покой в земле, угробил- таки, бросилась в море, погиб в войну, скончался, закончится, ударил, сломила, повесился, вешаются, стреляются, сошла в могилу, нажал курок, грянул выстрел, отпускать тело в воду, скончался, убили Шакарима,
Процесс умирания, его стадии, характер	умирало море; сохнет, сжимается, уходит от старых берегов (море), теряла надежду уже задыхалась, мелела, разлагается, гибнет	Умирал Акбалак; сил открыть глаза у него не было; его пересохшие, непослушные губы шевелились с трудом, пожелтевшее его лицо выражало

	море, стала исчезать рыба, численность продолжает сокращаться, начало задыхаться, на грани экологической катастрофы, чайка жалобно вскрикнула перед смертью, дернулась, стихла; вожак, встреченный пулей на лету, кувыркнулся в воздухе и упал, подвернув под себя морду;	страдание, муку; отказался от воды; холодный пот выступил на лице, последнее желание, посмотрел долгим; прощальным взглядом, надо проститься, сказать прощальные слова
Атрибуты смерти	смерд, зловоние, брошенные корабли	Мавзолеи, могилы, отпевание, похороны, белый саван, отдельная, специально для этого случая, поставленная большая юрта; на юрте вывесили белый флаг; когда умирает пожилой человек – вывешивают белый флаг, когда молодой – красный, цинковый гроб
Последствия смерти	Беды гибнущего моря отразились на детях, люди стали сильно болеть, дети мрут, рождаются уродцы, дебилы	вдовы женщины, сироты-малолетки, безумная Кызбала; одиночество
Реакции окружающих на смерть	Со скорбью в душе, борьба за море, разочарование, отчаяние, переезд, бегство, самоубийство.	Алмагуль с плачем упала на грудь отца, прикрыл веки своего друга, горько заплакал, оплакивать кончину, женщины громко заголосили; Алмагуль, раздирая себе волосы, бросилась в воду, Насыр принялся читать молитву, ужас леденил душу, усердно отпевал, хоронить, схоронить, было погребено
Предзнаменование смерти	вой	Похоронка, последний кюй
Идиомы о смерти	Море провалится в тартарары	Когда появляется шакал - ворон дохнет с голоду, стоишь одной ногой в могиле, спит как убитый

На основании выявленных в тексте образных репрезентантов и косвенных актуализаторов концепта «Смерть» нами были определены ассоциативные ряды, которые отражают различные семантические пласты концепта (см. таблица 2).

Проведенный анализ показал, что выделенные нами главные текстовые направления ассоциирования объективируются в тексте в тесном взаимодействии, указывая на взаимообусловленность наступления смерти для природы и человека как ее части.

Ассоциативно-образное поле концепта «Смерть» структурируется в романе эксплицитными и имплицитными средствами, среди которых наиболее эффективными являются метафоры. Как известно, «понятийная система человека метафорически структурируется и определяется» [15. С. 129]. Метафора – продукт ассоциативно-образного

мышления, который выполняет функцию механизма, порождающего новые концептуальные образы.

Действительно, роль метафоры в процессе объективации исследуемого концепта значительна, поскольку в соответствии с типологией А.П.Бабушкина, концепт «Смерть» относится к числу калейдоскопических концептов, абстрактная сущность которых подразумевает наличие инвариантного «ядра» и огромного количества личностных ассоциаций, реализуемых посредством когнитивных метафор (гештальтов) [16. С.56].

В целом для идиостиля Р. Сейсенбаева не характерно широкое использование метафор. Однако в художественном дискурсе романа «Мертвые бродят в песках» метафора оказывается одним из основных средств вербализации авторского замысла, в центре которого тема экологической катастрофы Приаралья.

Автор романа, персонифицируя образ смерти, наделяет его антропоморфными способностями и качествами: *честная смерть, объятия смерти, борется со смертью, смерть потянется к городам, смерть ждет, смерть наступила* и др. Тот же прием Сейсенбаев использует в описании образов природы: *умирало море, уходящее море, начало задыхаться море, мертвая белая пыль, мертвый солончак, испитая до дна Сырдарья, исхудали степи, вода ушла* и др.

Наибольшее количество косвенных актуализаторов в тексте применяется для объективации концепта в направлении ассоциирования - смерть в мире природы. Так, для природы смерть – это *варварство человека, экологическая катастрофа, растерзание, зной, засуха, смертоносный смерч*. Смертельную опасность для мира природы представляют *человек, охотник, браконьер, атомный взрыв, едкие химические туманы, соляные бури, гербициды, кислотный дождь*. Процесс наступления смерти в природе вербализируется посредством таких глаголов и выражений как *истошил, исхудали, иссохли, раздирали, сжирает, потрошит, уничтожат, отстреливать, задушить, море высохло, сохнет, сжимается, уходит от старых берегов (море), мелела, разлагается, гибнет море, берег стал пустыней, рыба, задыхаясь, выпрыгивает из воды, стала исчезать рыба, численность продолжает сокращаться, на грани экологической катастрофы, источники забьются солончаком, закупорятся, съедят волки, заклюют чайки, всплыть брюхом вверх, сгубили Кара-Богаз навсегда, вода ушла, сдохли овцы, зарезал овцу, полоснул овцу по горлу, освеживал тушку овцы*. Причинно-следственные ассоциативные связи в романе указывают на то, что *беды гибнущего моря отразились на детях, люди стали сильно болеть, дети мрут, рождаются уродцы, дебилы*.

Кроме того при выявлении текстовой метафоры и описания образного слоя исследуемого концепта мы вслед за Е.А Юриной обратились к классификации организованной по частеречной отнесенности и характеру категориальной семантики, согласно которой выделили субстантивные предметные метафоры, адъективные и адвербиальные признаковые метафоры и глагольные процессуальные метафоры [17. С. 55-56].

В силу того, что смерть – это процессуальное явление в тексте романа при вербализации концепта «Смерть» преобладает использование глагольных процессуальных метафор, таких как *река задыхалась, смерть потянется к городам, ждет вас смерть, песчаные склоны у берегов моря и желтая степь...исхудали, иссохли; зной без остатка сжирает; сохнет море, сжимается, уходит от старых берегов; не так-то просто расставаться древнему Синеморью с жизнью, борется Синеморье со смертью, давно их (корабли) поела ржавчина, давно их разбило сильными ветрами; всему этому краю неминуемо грозит гибель, море уже начало задыхаться без пресной воды; убить море; задохнется в соленой воде и погибнет; источники забьются солончаком, закупорятся; задушить Синеморье; провалится в тартарары единственного сына отняло море у Кызбалы.; смотрел в глаза смерти; навсегда погрузить ее в пучину моря; почти каждый из них отдал морю отца, брата, мужа или сына; только изможденные старцы и младенцы, да еще женщины, обретают покой в земле Синеморья; дело его умрет, надежда его умерла;*

сильно ударила по Откельды эта смерть; смерть сына сломала его ясный дух; к смерти, что ли, торопиться; а ведь стоишь одной ногой в могиле; жаждать крови, насытаться кровью и мн.др.

Сравнительно редко автор использует метафоры первых двух групп:

субстантивные предметные метафоры: *кровь (в значении смерть), конец всему, кладбище (о море), объятия смерти, исчезновение Синеморья, финиш Мустафе и др.*

адъективные и адвербиальные признаковые метафоры: *Сырдарья окажется испитой до дна, уходящее море, мертвый солончак, шхуны, безлюдны, мертвы, все кругом мертво, одной ногой в могиле, истощенное море и др.*

Большое количество метафор в тексте используется как средство экспликации концепта «Смерть» по отношению к миру природы. Олицетворяющие метафоры помимо создания образной структуры исследуемого концепта выполняют оценочную функцию, выражая авторское сочувствие и тревогу за настоящее и будущее природы Казахстана и всей Земли.

ВЫВОДЫ

Как известно, совокупность художественных концептов произведения или творчества писателя в целом моделирует индивидуально-авторскую картину мира, в которой, безусловно, воплощается субъективное авторское мировосприятие и авторская рефлексия на полученный поток информации и впечатлений. Однако мы полагаем, что в творчестве писателей, остро осознающих свою этническую принадлежность, художественные концепты, прежде всего, дают представление о национальной картине мира.

Роман «Мертвые бродят в песках», повествующий о драматичных страницах в истории Казахстана, является частью контаминированной картины мира казахского писателя-билингва. Экспликация концепта «Смерть» в контексте исследуемого романа осуществляется посредством универсальных вербализаторов, одинаково актуальных для носителей разных языков, а также с помощью объективаторов специфичных для казахстанской действительности.

В романе Сейсенбаева репрезентация национальных особенностей в содержании анализируемого концепта осуществляется преимущественно через косвенные актуализаторы, к числу которых мы относим: во-первых, геополитические обстоятельства, ставшие причиной гибели Аральского моря; во-вторых, широкомасштабные экскурсии в историю казахской земли; в-третьих, описание похоронных обрядов казахского народа, в-четвертых, отражение философского отношения к смерти представителей казахского этноса.

Использование лингвоконцептуального подхода в изучении художественной прозы Роллана Сейсенбаева раскрывает широкие перспективы дальнейшего исследования его творчества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Туманова А.Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: дис. доктора филол. наук/А.Б.Туманова. – Алматы, 2008. – 271 с.

2 Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

3 Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Шк. «Языки славянской культуры», 2006.

4 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: пер. с англ. / под ред. и с предисл. А.Е. Кибрика. – М.: Прогресс; Универс, 1993.

5 Гачев Г. Отчаяние Роллана Сейсенбаева // Сейсенбаев Р. «Мертвые бродят в песках» – Алматы: Международный клуб Абая, 2006. – 674 с.

6 Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. Изд. 2-е, испр. и доп. Под ред. С.Г.Бархударова. – М., «Просвещение», 1971. – 542 с.

7 Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.

8 Махмудов Х.Х. Некоторые вопросы теоретической стилистики // Филологический сборник. Вып. IV. – А-А, 1965. – С. 223-317.

9 Абрамов Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. 7-е издание. – Москва: Русские словари, 1999.

10 Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. – Алматы: Алтын Қазына, 2007. – 709 с.

11 Фразеологический словарь русского литературного языка / под ред. А.И. Фёдорова — М.: Астрель: АСТ, 2008.

12 Большой словарь русских поговорок / под ред. В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. – М: Олма Медиа Групп, 2007.

13 Болотнова Н.С. О методике изучения ассоциативного слоя художественного концепта в тексте // Вестник ТГПУ. 2007. Выпуск 2 (65). Серия: Гуманитарные науки (филология). – С. 74-79.

14 Шаповаленко И.В. Возрастная психология. – М.: Гардарики, 2005. – 349 с

15 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М. : Прогресс, 1987. – С. 126-170.

16 Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 52-57.

17 Юрина Е.А. Образная лексика русского языка. Ч. 1. – Томск, 2008.

Ж.Г. Темирова

«Өлім» концепті Роллан Сейсенбаевтың жеке-авторлық картинасында

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

Қазіргі қазақ әдебиетінің классигі Р.Ш. Сейсенбаевтың «Мертвые бродят в песках» романындағы «өлім» көркемдік нысаны зерттеледі: лексикографиялық мәліметтер танылады; зерттеу нүктесі болған концепт лексикалары сипатталады; паремологиялық бірліктер қарастырылады; еркін ассоциативті тәжірибе жүргізілген мәліметтер талданады; «өлім» көркемдік концепт мәтіндік ассоциативті-образдық қабат тұрғысынан талқыланады; Р. Сейсенбаевтың жеке авторлық әлемдік бейнесі үшін берілген концептің мағынасы мен ролі анықталады.

Zh. G. Temirova

The concept of "Death" in the author's individual picture of the world by Rollan Seisenbaev

Sh.Ualikhanov Kokshetau State University

The article investigates the artistic concept "Death" objectified in the novel of the classic of modern Kazakh literature R. S. Seisenbaev "The dead roam in the sand": lexicographic data are studied; the lexemes that make up the core of the concept are characterized; paremiological units are characterized; the data of the free associative experiment are analyzed; the text associative-shaped layer of the artistic concept "Death" is described; the role and importance of this concept for R. Seisenbaev's individual picture of the world is determined.

Ы.Б. Шақаман

филология ғылымының кандидаты, профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан, Ray-a-s7@mail.ru

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАСЫ

Мақалда когнитивті лингвистиканың ғылыми теориялық негіздері айтылып, ғылыми парадигмаға түсу жолы туралы мәлімет айтылады. Оның өзіне дейінгі ғылымдардан бастау алуы, ғылыми парадигмалық негіздері, тиісті ғылыми өлшемдік белгілері түсіндіріледі. Когнитивті лингвистиканың пайда болуы басқа ғылыми бағыттардың оған негіз болуымен байланысты екендігі кең түрде баяндалады. Когнитивті лингвистиканың шешімін беруде философиялық, философиялық-эпистемологиялық, психологиялық, медициналық, семиотикалық, семантикалық, этнолық, мәдениеттанымдық негіздерін ашу қажеттілігі туындайтыны нақтыланады. Когнитивті лингвистика когнитивті парадигманың бір көрсеткіші, бөлігі болып, өзі де жеке парадигма құрай алады

Мақаланың өзегі ғылыми зерттеулердегі пікірлерді жинақтап, жеке (дедукциялық) тұжырым беруімен ашылады.

Тірек сөздер: когнитивті лингвистика, ғылыми парадигма, таным, таңба, белгі, діл, мағына, психологиялық, философиялық, этнолық, мәдениеттанымдық ғылыми негіздер.

КІРІСПЕ

Таным ғылымы – адамның ішкі ділін, ойлауын зерттейтін, барлық ғалым басын біріктіретін ғылым. Ал танымды, адами жаратылыстық болмысты зерттейтін бағыт когнитология деп аталады. Ол психологиялық-философиялық ғылыми бағытта көрінеді. Бұл арада тіл білімі, тіл ғылымы басты теория болып табылмайды. Адамның жүріс-тұрысы, өмір сүру сипаты, қалпы оның танымына негізделеді. Адамзаттың танымдық, ділдік әрекеті философия, психология, тіл ғылымы, логика, математика, медицина, информатика, т.б. ғылым салаларының зерттеу көзі, нысаны болады. Таным, діл – әр ғылымның басты зерттеу нысаны мен зерттеу құралы. Таным, оны зерттейтін ғылым туралы білім-түсінік танымды зерттеудегі өлшемдерден, оған қатысты туындағын ғылыми бағыттар жиынтығындағы тұжырымнан қалыптасады. Осы арқылы танымдық парадигма да жинақталады. Танымдық парадигма (когнитивті парадигма) дегеніміз – таным туралы зерттеу жүргізген, оның концептілік мәнін, белгісін, қызметін, т.б. қырларын қарастырған ғылымдардың ішкі салалық бағыттарының негіздемелік тұжырымдар жүйесі. Танымдық парадигма құрайтын ғылыми саланың бірі – когнитивті лингвистика. Оның пайда болуы өзіне дейінгі ғылымға байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақаланың мақсаты – когнитивті лингвистиканың парадигмалық ғылыми негізін ашу. Мақаланың **жаңашылдығы** когнитивті лингвистиканың пайда болуында басқа ғылыми бағыттардың оған негіз болғандығынан көрінеді. Ал оның **зерттеулік әдістемесі** зерттеулердегі тұжырымдарды жинақтап, жеке (дедукциялық) тұжырым берумен танылады.

Когнитивті лингвистиканың философиялық негізі. Таным туралы ілімнің (гносология) негізін берген – көне грек философы Гераклит. Ол танымды сезімдік/жүйелі деп бөліп, таным сезінуден басталатынын, ақиқатқа ақыл-санамен жетуге болатынын, бұл орайда сезімталдық белгілер ақылға сай дамуы керектігін; Платон адамның санасында дүниеге келгенге дейін жан арқылы сіңіп келген, туа біткен ойлары болатынын, сезінуділікпен, өмірлік дағдымен жиналған білім қоры сол ойларды еске түсіруге итермелейтінін айтқан. Платон туа біткен ойды еске түсіру, ақиқатқа жетудің негізгі құралы

сөйлеу мен пікірлесу, сұрақ-жауап арқылы айту деп есептеді. Платонның туа бітті ойлар болатыны туралы пікірін шәкірті, формалды логиканы негіздеуші Аристотель жоққа шығарып, сынға алған. Кейін оның философиялық ойларын сарапқа салып, кез келген нәрсенің мәні сезінуден туындайтынын айтып, таным теориясын эмпиризмнен шығарды. Ол ұғымның зат-құбылыс, нәрсені салыстыру, дерексіздендіру арқылы пайда болатыны, тіл жалпылау, жинақтау қызметінде болатыны туралы теория шығарды. И. Канттың пікірінше, ұғым – ойлау ережесі. Ойлау ережесі арқылы ақыл-ес, сезіну дағды нәтижесін реттеп, байланыстырады. Сондықтан, философтың ойынша, ұғым дерексіздендіру мен жинақтау, жалпылау нәтижесі емес, ақылдың терең құрылымынан, яғни дағдыдан тыс алдына ала (априорилік) дәлелдеусіз, туа қалыптасқан білімдік қордан туындайды. Кант танымды анықтайтын негізгі фактор субъектінің ерекшелігі екенін, ол дағдылы (эмпирикалы) және дағдыдан тыс (трансцендентальды) түрдегі екі деңгейде келетінін айтады. 1-ге адамның жеке тұлғалық психологиялық ерекшелігі, 2-деңгейге адамда бастапқыда, алдын ала қалыптасатын ерекшелігін жатқызады. 1-деңгей бойынша, дүниенің, оның жекелеген белгілерінің адамға әсер етуінен туындаған түрлі сезінулер уақыт пен кеңістік байланысында адамда алдын ала болатын аңдау, байқау әрекетімен санада реттеліп, зат-құбылысты қабылдау дағдысын қалыптастырады. Қабылдау дағдысы таным үдерісінің бастапқы белгісі болғандықтан, жеке тұлғалық сипатта болады, ал оның жалпы адамзаттық түсініктегі ортақ сипатқа түсуі басқа танымдық қабілет арқылы, яғни әуелдегі ұғым-түсінік, ақыл-ес арқылы реттеліп, жүзеге асады. Танымның 2-деңгейінде (трансцендентальды) ақыл-ес байқау, пайымдау әрекетімен түрлі сезінушілік белгілерін (бөліктерін) қабылдау дағдысы арқылы ұғымға әкеп жинақтайды. Канттың пікірімен айтсақ, ақыл-ес әрекетін танымның 3-деңгейі ақыл-ой (сана) басқарады. Ақыл-ой, сана таным жолында ақыл-естің бағытын көрсетіп, жоғары реттеуші қызмет атқарады. Сонымен, Канттың ілімі бойынша, ұғым жүйесі әрекеттік мазмұнды қабылдаудан жинақталады.

Жалпы танымдық ғылымның бастау көзі адамның ақыл-ой әрекетін зерттейтін төрт бағытқа:

- 1) дәстүрлі (формальды) *логикаға*;
- 2) *тіл ғылымына*;
- 3) *нейрофизиологияға*;
- 4) *психологияға* негізделеді.

Сөйтіп таным теориясы алдымен философияда туындады. Адам ойлауын, танымын зерттеген сайын зерттеу өлшемдері де туындай береді, танымдық ғылым да өрістейді.

Когнитивті лингвистиканың философиялық-эпистемологиялық негізі. Тіл ғылымындағы түрлі зерттеулік бағыттың болуы тілдің, сөздің, сөйлеудің дамуын көрсетеді. Соған орай тілді зерттеу қажеттілігі тереңдейді. Жаңа тілдік бағыттар тіл ғылымы туралы білімді де жетілдіреді. Бұл – *білім туралы білімнің бір қыры*. Білім туралы білімнің жинақталып, өз алдына жеке, бөлек ілім болып тұжырымдалуы *эпистемология* деп аталады. Нақты бір нәрсе, мәселе туралы білім ақпаратты жинақтаудан, ол туралы пікірден емес, соған қатысты берілген негіздемеден, нақтыланған тұжырымнан тұруы тиіс. Таным-білімге берілетін негіздеменің қаншалықты жеткіліктігін шешу – эпистемология үшін маңызды міндет.

Когнитивті лингвистика туралы негізделген білім қалыптасты, бұған оның зерттеу нысанын, әдіснамалық негізін, зерттеу әдістері мен құралдарын, ұғымдық бірліктерін, мақсат-міндетін, зерттеу бағытын танытқан арнайы ғылыми-теориялық негіздерін, тұжырымдарын жеткізетін нормалық жиынтық – дәлел. Алайда оның парадигмалық сипатын ашатын өлшемдер әлі нақты емес. Когнитивті лингвистикаға негіз болатын тіл білімі, тіл ғылымы туралы білім эпистемологияның гуманитарлық бағытындағы бір саласы ғана. Эпистемология білім, таным теориясы болып табылатындықтан, ол «нысан мен білім» арасындағы мәселені қарастырып, сол нысанға қатысты білім жинақтап, ілім (теория) шығарады. Мәселен, тіл ғылымы туралы ілім, білім жинағы тілді зерттеуден туындап, тұжырым шығып, тіл заңдылығы, тіл теориясы туралы ілім шоғыры қалыптасады. Бұл

эпистемологияға жеке тармақ болып енеді. Эпистемология бойынша белгілі бір нәрсе, мәселе бойынша білім негіздемесі жалпы адамзатқа түсінікті, күманды ой тудырмайтын негізден (фундаменттен), адамзатқа ортақ нормалық түсініктен шығарылады. Білім негізі эксперимент, өмірлік тәжірибе мен жалпыадамзаттық ойлау тұтастығымен жасалады.

Когнитивті лингвистика туралы білім негізін беруде философиялық бірліктер (эксперимент, өмірлік дағды, адамзаттық ойлау) зерттеу көзі, зерттеу белгі- құралдары болып алынады. Эпистемологияда ғылым туралы білім негізін жасауда субъектілі таным да ескеріледі. Өмірді сезіну, әлемді жеке танудан ортақты шығару, эмпиризм нәтижесі субъектілік танымнан шығып, ортақ білімдік түсінік қалыптасады. Бұл эпистемологияда **субъектілік таным** деп аталады. Когнитивті лингвистика да **субъектілік танымды** назарда ұстап, ортақ танымды білуге жол ашады.

Эпистемологиялық қағида жағынан алғанда, когнитивті лингвистикада объективті білім мен субъектілі білімнен бөлек ғылыми білім жүйесі керек. Белгілі бір бағыт бойынша ғылыми білім негіздеменің болуы ғылыми бағыттың адамзатқа ортақ түсінігі туралы тұжырымдама береді. Бұл **ғылымдық таным** (ғылыми өзектілік) болады. Когнитивті лингвистика дәстүрлі эпистемологияның осы міндеттік қағидаларын (негіздеме, өмірлік тәжірибе, субъектілік пен ортақ таным, ғылыми таным) үнемі ұстана бермейді. Бұл – жалпы ғылымдардың да іштей ұстанатын зерттеу әдістеріне, қаралатын мәселелеріне, т.б. байланысты. Қазіргі ғылымда кез келген мәселе туралы білім қалыптастыру және ол туралы адамзатқа ортақ түсінікті негіздеп беру зерттеу нәтижесінің мәніне байланысты шешіледі. Мұндай көзқарас дәстүрлі эпистемологияға қайшы, бірақ аталған қағидаларды ұстанбай-ақ, білім-ғылым негізі туралы сипат беру дәстүрлі емес эпистемология түрін тудырды. Когнитивті парадигмада ақиқат пен мән мәселесі, таным мәні, таным түрлері (салауатты ой, дін, ғылым, өнер, т.б.), танымның тәжірибелік (эмпиризм) және теориялық сипаты, таным қағидалары, ғылыми танымның өлшемдік белгілері негізгі зерттеу көздері болса, когнитивті лингвистика оларды зерттеу құралы ретінде пайдаланады. Тілдік танымды зерттеуде бұлар теориялық негіздеме болады.

Когнитивті лингвистика танымның **гносеологиялық сипатын** (*әлемді тануға болатыны, танымның шексіздігі, оны тануға уақыт пен таным құралдарның керектігі туралы ілім*); **агностицизмдік сипатын** да (*әлемді тану мүмкін еместігі, адам әлемді тануға тырыспайтыны, бар болғаны өзінің сезімдік қабылдауымен жасанды әлем жасауы туралы ілім*); **скептицистік сипатты** (*нақты өмірді тану қиындығы, тек ерекше құбылыстық әлемді тануға болатыны туралы ілім*); **жекелік, өзіншілдік (солипсизм) сипатты** (*«мен ғана өмір сүремін, басқаның бәрі менің қиялымдағы нәрсе, өзінді ғана тануым керек» деген түсінік туралы ілім*) тілдік танымды зерттеу көздері етіп алады.

Когнитивті лингвистиканың психологиялық, медициналық негізі. Тіл ғылымында психологиялық бағыт тілдің алғашқы даму кезеңін зерттеуден бастап негізге алынып келе жатыр. Бұл бағыт бойынша тіл адамзаттың, жеке ұлттың жан дүниелік қалпын, жалпы болмыстық іс-әрекетін ашып көрсететін ерекше дерексіз, бірақ теңдесі жоқ тетікті құбылыс деп тануға негіз береді. Тіл арқылы адам жан дүниесін, ділін білуді зерттейтін тіл ғылымының бұл бағыты психолінгвистика болып белгіленеді. Психолінгвистика адам болмысын айқындайтын басты тетікті – тілді – сөзжасам (сөйлеу тілі), сөйлеу үдерісін, жалпы тілжасамды қабылдау мен қалыптастыруды қарастыратыратын белгілі бір жүйе деп тұжырым береді. Сондықтан сананың танылуының ерекше құбылысы ретінде жалпы тілді, сөзді, сөз мағынасын шынайы психологиялық көрсеткіш ретінде жүйелі құрылымға жинақтап беру осы бағыттың басты зерттеу мәні болып табылады. Ал негізгі мақсаты сөйлеудегі тіл қызметін құрылымдық түрге енгізу (үлгіге түсіру) болып келеді. Когнитивті лингвистикада тіл қызметінің негізі неден туындайтындығын тану басты міндет болғандықтан, ол, алдымен, адам санасын, ми қабатының, құрылысын жүйесі туралы медициналық, психологиялық теорияларды назарға алып, зерттеулік тәжірибесін тірек етеді. Нейропсихологиядан сөйлеудің басты кілтін ашатын нейро талшықтар қызметі туралы жазылған тұжырымды пайдаланады, адамның сөйлеуді қалай жүзеге асыратыны, затқа

атауды қалай қоятыны, сөзді қалай айтатыны, жалпы өмірдегі құбылысты қалай танытыны туралы ділді зерттеу мәселесі когнитивті лингвистикада психологиямен тығыз байланыста шешімін тауып отырады. Медициналық жақтан адам тәнінің саулығы, ойлау жүйесінің дұрыстығы адам танымының тереңдігін ашады.

Когнитивті лингвистиканың семиотикалық, семантикалық негізі.

Эпистемология, оның ішінде гуманитарлы ғылым туралы эпистемология толық зерттеу арнасына түскен жоқ. Бұл – адамзат білімі, оның ішінде тіл ғылымы туралы ілім де зерттеуде кешендеп жатыр деген сөз. Әлемде түрлі ілімнің жинақталған әдіснамалық негізі де жоқ деуге болады. Кез келген ғылым адамзат үшін жүргізіледі, сондықтан тіл ғылымын да адам туралы ғылым деп танытуға болады, өйткені тіл (сөз, сөйлеу) тек адамға қатысты екені ақиқат. Бірақ тіл ғылымында адам басқа ғылымдағыдай нақты түрде емес, нысанға «дерексіз» тұлғада алынады. Адам тілі (сөзі) дыбысталғаннан кейін тілде, сөзде жинақталған ұғым-мазмұнның мәні қаралады, оны анықтау үшін дыбысталған тілді таңбаға түсіру қажеттілігі туындайды, бұл тілдік таңбалар жүйесін (семиотиканы) құрайды. ХІХ ғасырда ғалымдар Ф.Бопп, В.Гумбольдт тілде таңбалық сипат барын атап көрсеткен. Философтар Гобс, Локк, Лейбниц тілдің таңбалар жүйесі екенін айтқан. Тілдің таңбалық сипатына зерттеу жүргізген ғалым – Ф. де Соссюр. Ой мазмұнды жеткізетін жалпы таңба жүйесін зерттейтін ілім семиотика болса, ішіндегі тілге қатыстысын лингвасемиотика қарастырады. Семиотикадағы сөйлеуге қатысты таңба басқа таңбадан мазмұндық, қолданыстық жағынан ерекшеленеді. Сөйлеу таңбасы туралы Аристотель де анықтама берген: «Дыбыстап айтылған сөздер – ой символы, ал жазу – сөздің символы». Таңба екі түрлі: тілдік таңба, шартты таңба. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Тілдік таңбаның ең негізгі қасиеті – дыбыстардың көмегімен кез келген сөздік белгіні жеткізу. Тілдік таңбалар – фонема, морфема, сөз тіркесі, сөйлем. Тілдік таңбаның белгілері: 1) еріктілік, 2) шарттылық. Семиотика когнитивті лингвистикада тілдік таңбаның мазмұндалуын зерттейді. Ол сөйлеуді жарыққа шығаруға мүмкіндік беретін таңбалардың қалыптасуын, оны ойластырған адамзаттың танымын анықтайды, адамның өмір сүру барысында санада бейнеленген әлем-дүниенің тілдік таңбаға түсірілгенін, кері қалай жарыққа шыққанын, таңбадағы әлемді зерттеп, «танымға» негіз береді.

Семиотика тұжырымдары мен нысандары, зерттеу әдістері когнитивті лингвистика үшін зерттеу құралы бола алады. Семиотиканың **алеуметтік семиотика, лингвасемиотика, этносемиотика, киносемиотика** түрі когнитивті лингвистиканың бағыты, тармағы, зерттеу әдісі, әдіснамалық негізі болады (**биосемиотика, зоосемиотика, киберсемиотика** деген **түрі де бар**). Семиотиканың (семиология) зерттеу мәні де осыдан көрінеді. Когнитивті лингвистикада семиотика таңба арқылы адамзат танымын бойлауда маңызды қызмет атқарады. Оның когнитивті парадигмалық мәні таңба арқылы танымды білу, таным арқылы таңба мазмұнын ашу, таңбадағы ұғым мазмұнын, дерексіз әлем бейнесін деректеп көрсетуінен аңғарылады. Мысалы: қарым-қатынас барысында жеткізілген ақпарат-хабарлама үшін қолданылған таңбалар (*ым-ишара, сөз, бидегі дене қозғалысы, сурет, ондағы түрлі көрініс пен бейне, сызба, кесте, сан, әріп, т.б.*) адамның дәуірлік дамуымен, танымының кеңеюімен пайда болған. Таңбаның түрлілігі адам танымының тәжірибелік дағдысына, өмір сүру амалына, ақыл-ойының кендігіне, ұтқырлығының өлшеміне, болмыстық жаратылысына, өмір сүру салтына, уақыт пен кеңістік өлшеміне, жан дүниесі мен мәдениетіне, т.б. өмірлік мазмұн көрсеткіштеріне байланысты. Тілдік қатынасты жеткізетін таңбалар (нысандар) семиотиканың негізгі мәні болады. Тіл **табиғи (ұлттық) тіл, жасанды тіл** («адам – машина» жүйесі бойынша), **мета тіл** (табиғи мен жасанды тілді сипаттауға қолданылатын ғылыми тілдер) ретінде танылады. Семиотикалық зерттеуде бірінші табиғи тіл назарға алынады. Тіл ғылымының эпистемологиясын беруде табиғи тіл негізінде жүргізілген зерттеулер нәтижесіндегі ілімдер мен тұжырымдар қоры есептеледі. Табиғи тіл адамның табиғи жаратылысын ашуға көмектесіп, психикалық жүйемен байланысын көрсетеді, бұл танымның негізгі белгісін анықтауға итермелейді. Бірақ тілші

ғалымдартілдің психикалық ерекшелікпен байланысын көпке дейін назарға алмады, когнитивті лингвистика нақтыланған соң, бұл сөз бола бастады.

Когнитивті лингвистиканың бір міндеті – тіл арқылы адамның танымдық жетістігін білу; жетістік нәтижесін адамның танымдық қызметін, әрекетін шешуге пайдалану. Сөйлеудегі, қарым-қатынастағы дыбыстық таңбалар мен жазба тілдік таңбалар – адамның тәжірибелік, жеке зерттеулік таным нәтижесінің көрсеткіші. Кей таңбаның қоғамдық ортақтығы, ұлт арасында белгіленуі бір болғанмен, айтуда ерекшелік болады. Мәселен, **ондық, жүздік** мәндегі сандық таңбалар еуразиялық кеңістіктегі адамдар тарапынан екі санмен айтылса (77-88-99), ағылшын кеңістігіндегі адамдар сандарды жекелеп оқып, айтады (7-7, 8-8, 9-9 – жеті-жеті, сегіз-сегіз, тоғыз-тоғыз, т.б). Бұл екі кеңістіктегі адам танымында күрделі сандардың айтылуындағы (оқылуындағы) жеңіл-күрделілік сипатынан болса керек. Қалай болғанда да, әр ұлттың күнделікті мәдени өмірлік тәжірибесінен туындаған мазмұнды таңбалық атаулар – ұлттың өткенінен хабар беретін таңбалық белгілер. **Кез келген таңбаның мағынасы (қызметі) – белгі беру.**

Когнитивті лингвистика тілдік танымның таңбаға, сөзге, тілге түсіру қызметін белгілеу, тану, мағынасын ашу үшін семиотиканың ғылыми-теориялық өлшемдерін негізге алады. Семиотика таңба арқылы адам танымының таңбаға айналуын, таңбаның дәуірлік белгісін, уақыт пен кеңістік өлшемін, адам ақыл-ойының дамуын, әр қоғамдық құрылымдағы адам танымының мазмұнын ашуға көмектесіп, когнитивті лингвистикаға ғылыми-теориялық тұжырым жасатады.

Когнитивті лингвистикада мазмұн-мағына (семантика) – негізгі бірлік, ол танымнан тысқары жүрмейді. Семантикасыз таным жоқ, өйткені таным мазмұн-мағына өрісінен жинақталады, бұдан концепт шығады. Когнитивті лингвистика үшін мағына тек сөз мазмұнымен танылмайды. Мұнда семантика **когнитивті семантика, прототипті семантика** деп беріледі. Прототипті семантика болу себебі, нысанды (нәрсені, затты, құбылыс-әрекетті) көрген адам өзінің қабылдауы бойынша оның сөздік таңбамен ғана прототипін береді. Нысанға таңылған тілдік таңба – оның тілдегі, сөздегі көшірмесі ғана (прототипі). Сондықтан оған таңылған мазмұндық белгі мағына сияқты еркін емес.

Когнитивті семантикада мағына екі жақты қызмет атқарады:

- 1) адамзат білімімен жинақталған қоғамдық сананы құрушы бірлік ретінде;
- 2) сананың мазмұндалып таңбаға түсуі.

Бұдан соң ол сөз түрінде жарыққа шығып, мағынаның таңбалық құрылымының негізделуі белгілі болады. Таным арқылы танылған әрбір әрекет нәтижесі деректі, дерексіз түрде таңбаланады. Әрекет мазмұндық болмысты қалыптастыратындықтан, санада әуелі уақытша дерексіз, кейінірек деректі, бірақ мағыналы таңба бейнеленеді. Сондықтан әрбір әрекеттің өзі – мағыналы, (деректі/дерексіз) таңба. Кез келген таңбаның негізгі мақсаты – байланысты (синтактика), мағынаны (ойды, семантиканы), мақсатты (прагматика) жеткізу болып табылады. Бұдан оның үш түрлі қызметін көреміз: **синтактикалық қызмет, семантикалық қызмет, прагматикалық қызмет**. Сонымен когнитивті лингвистика үшін семиотика, семасиология жеке бағыт ретінде оның жүйелі мәнін ашатын парадигмалық көрсеткіш, тармақ болып табылады. Семиотикалық-семантика танымды ашуда қызмет ететін тілдік бірліктердің (сөздердің) мазмұндық құрылымын, онда шоғырланған әлемдік бейнені, ұлттық дүниетанымды мәдени, философиялық, тарихи, логикалық белгілердің таңбалануын шешеді.

Когнитивті лингвистиканың этнолық, мәденитанымдық негізі. Тіл қызметінің шексіздігі таным тереңдігін білдіреді. Тілдің дамуы адамның өмір сүру әрекетінің мазмұндылығын, қолдану аясының мәнін жеткізеді; тіл – адамзат дамуының өмір сүру құралы. Тіл арқылы адамның бүкіл болмысы, жаратылысы, мәдениеті, өмір сүру салты, қоғамдық тіршілігі мен айналысатын кәсіп-мамандығы ашылады. Сондықтан тіл осы белгілердің бәрі шоғырланатын *реалий де, лакуна да, стереотип те, концепт те, категория да, метафора* да болып, адам танымының ділі, өзегі қызметін атқарады. Осы

көрсеткіштермен тілдің этнолық негізін танымыз. Когнитивті лингвистика осы бірліктермен тілдің этномәдениетке, этнопсихологияға қатысын шешеді.

Оның этномен байланысы «ұлттық әлем бейнесін» белгілеуде, ұлттық қоғам санасын, ұлттық ойлау жүйесін, дүниетанымын айқындауда көрініп, аталған ұғымдар әдістік құрал болады. Белгілі бір өмір сүру кезеңінде, дәуірде ұлттың, халықтың ойлау жүйесі қандай болғаны, кейін қандай өзгеріске түскені, «ұлттық әлем бейнесінің» бұрынғы, қазіргі қалпы этнолық негізден қарала отырып, когнитивті лингвистикаға негіз теория болады. Тілдің этнолық негізін тілдік таным, тілдік бірлік арқылы көрсету этнолингвистикамен шешіледі; этнолингвистика этнопсихологиямен ұштасады.

Этнопсихологияда адамның (этнолық топтың) жан дүниесі мен этнолық тектік жаратылысы, стереотипі негізгі зерттеу көзі болса, этнолингвистика да осы зерттеу көзін пайдаланып, этнопсихика мен тіл байланысы арқылы тілжасам үдерісін, оның мазмұндалу жүйесін тілдік бірліктермен жеке ұлттық негізден түсіндіреді. Когнитивті лингвистика ұлттық әлем бейнесі мен жалпы адамзаттың дүниені тану бейнесінің тілде шоғырлануын, негізінен, этнолингвистика, психоллингвистика, когнитивті психология көмегімен түсіндіреді. Адамның мәдени, дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі белгілі бір кезеңдегі мәдениет пен қоғамға тәуелді болса да, оның сөйлеуінде, тілінде, танымында, жүріс-тұрысында этнолық негіз сақталады. Алайда оның танылуы алдымен ана тілінде сөйлеуі, туған тілінде ойлауы болғанда ғана көрініс береді. Ұлт мәдениеті, оның ішінде рухани және материалдық мәдениет ұлт, халық тілінде, сөз қорынан (оның ішінде мақал-мәтел, жұмбақ-жаңылтпаш, шешендік сөздер мазмұны) сөз құрылымнан, сөйлеу белгісінен танылады. Тіпті **әдеби тіл нормасының берілуі мен сөйлеу мәдениеті, синтаксистік құрылым ерекшелігі, сөз әдебі, сәлемдесу мен қоштасу мәнері, жалпы сөз қолданысы** ұлттық ерекшелікті аша алады.

Әрбір ұлт тілі – қоғамның мәдени, әлеуметтік құрылымының көрсеткіші. Тілдегі (сөзде) ұлт мәдениеті – халықтың өмірлік тұрмысының, даналығының, көзқарасының, өмірлік салтының сөздік қор(сөз тіркесі, идиома, фраза, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш) арқылы жеткізілуі. Яғни логоэпистема арқылы ұлттың білім-таным көрінеді (логоэпистема – тілдік бірліктермен жеткізілетін білім жүйесі). Когнитивті лингвистика сол үшін, алдымен, ұлт тілін (этнотілді) этнолингвистика шарттарымен қарастырып, ұлт танымын, тілдегі өмір бояуын, тіршілік белгісін, дәстүр-мәдениетін тілдік көрсеткіштердегі мағынамен түсіндіріп, жеке ұлт болмысын адамзат танымымен салыстырып, тілдік жаратылысты, оның үлгі түрін жасайды. Тіл әлем мен мәдениетті бейнелеп, белгілі бір сөйлеушіні тұлға ретінде қалыптастырады. Адам тілді меңгеру арқылы қоғам, мәдениет, құндылық, өмірлік іс-әрекетті, т.б. игереді. Сөздің пайда болуы қоршаған ортаға, ұстанатын мәдениетке, этнолық тұрмысқа байланысты. Сондықтан когнитивті лингвистикадағы этнолық дерек этнолингвистикамен шешіледі, этнолингвистиканың теориясы когнитивті лингвистикалық зерттеуде өзек болады. Екі бағыттың тоғысы тілдік мәдени танымды (лингвомәдениеттануды) да ашады. Орыс ғалымы В.А.Маслова: “Лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке” [4, 8] – деп түсіндіреді.

Ғалымның айтып отырғаны тілде шоғырланған («закрепились в языке») ұлт, халық мәдениетін когнитивті лингвистика *сөз, атау, ұғым, реалий, метафора, концепт, фрейм, геишальт* деген әдістік терминімен қарастырып, тіл арқылы танымды, ұлт болмысын, с мәдениетін, өмірлік бағытын көрсетіп береді. Лингвомәдениеттану ұлттың, халықтың әлеуметтік, әдеп, эстетикалық, саяси, адамгершілік, рухани, тұрмыстық қағида-заңдылықтарын тілмен жеткізілуін зерттейтін болғандықтан, когнитивті лингвистика соның негізінде ұлттық қағида-заңдылықтардың таныммен туындаған көрінісін белгілеу жолдарын түсіндіреді. Когнитивті лингвистика лингвомәдениеттануда ғылыми бағыт болып алынса, лингвомәдениеттану когнитивті лингвистикаға теориялық қор болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Когнитивті лингвистика когнитивті парадигманың бір көрсеткіші, бөлігі болып, өзі де жеке парадигма құрай алады. Бірақ когнитивті лингвистиканың негізі өзіне дейінгі ғылыми зерттеулерден шыққандықтан, оның ғылыми парадигмасы басқа ғылымдар тоғысында ашылады. Ол жеке дара туған жоқ, негізі барлық ғылым теориясынан жасалды.

Әдебиеттер:

Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Уч.пособие. 4-изд. Москва-Берлин: «Директ-Медиа». 2016. – 163 с.

Гейвин Х. Когнитивная психология. СПб.: Питер. 2003.- 272 с.

Гумбольдт В. Фон Избранные труды по языкознанию. М., 1984.

Маслова. В.А. Лингвокультурология. -М., 2001. – 512 с.

Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. Монография. Воронеж: «Истоки», 2007. – 250 с.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ӘОЖ 811.512.1

Ф.А. Какжанова¹, З.Н. Жуынгаева²

¹ф.ғ.к., профессор, ҚарМУ, fazira11@mail.ru

²ф.ғ.к., доцент, ҚарМУ, zamza_bota@mail.ru

ТҮРЛЕНУ КАТЕГОРИЯСЫ КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ

Мақалада қазақ тілінің түрлену (аспект) категориясы және оның көне жазбаларда берілу мазмұндары кездесетіндігі туралы сөз болады. Субъективті түрде қазақ тілінде түрлену категориясы жоқ деп саналады. Бұл категория қазақ тілінің диахрониясында қаралып, ол көне түркі дәуірінде болды ма, әлде болған жоқ па деген сұраққа сауал ізделінді. Сонымен қатар түрлену категориясы не деген сұраққа жауап беріледі. Етістіктің аспектуалды семантикасын жасайтын негізгі тілдік құрылымдар көне түркі тілінен бастау алатындығы тілдік деректер арқылы дәлелденеді.

Тірек сөздер: етістік, көне түркі тілі, түрлену категориясы, процессуалдық түрлену, нәтижелі түрлену, ұзаққа созылған түрлену, деректі түрлену.

Аспект категориясы *aspektus* (латын) сөзінен қалыптасқан, орыс тілінде оны вид деп атайды, ал қазақ тілінде аспект категориясының тұрақталған аты жоқ, оны «сыпат», «амалдың өту сыпаты», «қимылдың өту сыпаты» немесе «келбет» деп айтылып жүр. Әр құбылыстың аты оны ішкі мазмұнына байланысты болу керек. Бұл категория осы күнге дейін қазақ тілінде өз шешімін таба алмай жүрген етістік категорияларының бірі. Бір тілдік құбылыста мынадай бірнеше ат болуы мүмкін емес. Тілдік құбылыстың берілген аты оның ішкі мағынасына байланысты, бұл категорияны «түрленуі» немесе «істің түрленуі» деп атадық, өйткені аспект категориясы өзінің мазмұндық жоспары бойынша *істің* ішкі түрленуі болса, ал тілдік берілу жоспары бойынша ол етістік *семасының* түрленуі арқылы беріледі [1,4]

Етістіктің жалпы лексика-семантикалық сипаты мен морфологиялық құрылысы өте күрделі. Етістік формаларының жүйесін айқындау үшін, сол жүйеге енетін формалардың негізгі грамматикалық сыр-сипаттарын ашып алу қажет. Етістіктер – күрделі де, қиын сөз табы, өйткені оның бірнеше категориясы бар. Бұл категориялар іс-әрекет, қимылдың қалай жүзеге асқандығын білдіреді. Соның бірі – істің түрлену категориясы

Дәстүрлі түрлену категориясының анықтамасы былай деп беріледі: «категории вида как действие «протекает во времени», или «распределяется по времени» [2,105]. Бұл пікірді М.С.Жолшаева да ұстайды: «Жалпы тілтанымда іс-әрекеттің *уақыт* бойындағы ішкі өту ағымын сипаттайтын категорияны деңгейлік грамматикада қимылдың өту сипаты, ал функционалды грамматикада аспектуалдылық (семантикалық категория) деп атау қалыптасқан. Аспектуалдық категориясының өзіндік категориялық ерекшелігі оны басқа етістік категорияларымен, басқа тіл деңгейлерімен ашып көрсеткенде ғана айқындалмақ» [3, 58].

Бұл берілген анықтамада «түрлену категориясы дербес категория емес «шак категориясымен» немесе басқа тіл деңгейлерімен ашылмақ, бұл пікірлерден түрлену категориясы дербес емес тәуелді категория болып тұрғанын көреміз, бұл қағида» етістік

категорияланың дербес өзіндік дискретті мағыналары бар категориялар'[1,5] екеніне күмән туғызады.

Аталған категорияның қазақ тілінде әлі күнге дейін өз орнын таппауы біраз сұрақтар туғызады, соның бірі түрлену категориясы диахронияда түрік тілдерінде болды ма деген сұраққа жауап іздеу болып табылады.

Грамматикалық формаларының көптігі мен мазмұнының байлығы жағынан етістіктер тіліміздегі сөз таптарының жүйесінде ерекше орын алады. Етістік өте ертеде қалыптасқан сөз табы болып табылады. Түркі тілдеріндегі ең көне жазба ескерткіштердің тілінде етістіктің белгілі бір дәрежеде сөз жасау жүйесі, түрлі грамматикалық категориялары бар сөз табы болғандығы белгілі. Қазіргі тілімізде етістік – өте үлкен, күрделі сөз табы. Бұл оның лексика-семантикалық ерекшелігінен, түбір тұлғасы мен оған үстелетін грамматикалық формалардың ара қатысынан, грамматикалық категориялардың әртүрлілігінен байқалады. Басқа тілдердегі сияқты қазақ тіліндегі етістіктердің формасы көп, мағынасы сатылы болады. Адамның ой-өрісінің, білу зердесінің артуымен бірге етістіктер де өсіп, дамып отырады.

Етістіктің дамуы лексикалық құрамына және грамматикалық құрылысына байланысты. Лексикалық тұрғыда етістіктің түрлі салалы сөз жасау жүйесі қалыптасқан, соның нәтижесінде етістіктің лексикалық қоры үнемі өсіп отырған. Сондықтан қазір етістік – лексикалық бірліктерге өте бай сөз табы. Грамматикалық құрылысы жағынан етістіктің категориялары күрделенген, әр категорияның мағынасы айқындалып, формалары қалыптасқан. Сол себепті етістік категориялары объективті өмірдегі адам таныған қимыл-әрекеттің өте нәзік ерекшеліктеріне дейін білдіре алады. Ойды анық, дәл жеткізуде тіл орамдылығы жөнінен етістік ерекше қызмет атқарады /4, 3/.

Түрлену категориясы өз дамуын 16-ғасырдың соңынан бастаса, әрине мынадай атаудың көне түрік дәуірінде кезінде болмағаны түсінікті, бірақ сол кездегі грамматикада түрленудің берілу жолдарында қазіргі таңда кездесетін формалары берілді ме деген сұрақ алғашқылардың бірі болды. Жалпы бұл кезеңге шолу жасай отырып, түрлену категориясы туралы ешқандай ақпарат болған жоқ, бірақ бұл категорияның берілу жолдарымен кездестік.

Көне түрік тілі алфавит графикалық жүйелілігі жағынан аса бай және жетілген жазу болған. Алфавиттік жазудың пайда болу тарихы, шығу тегі өте күрделі де, шешілмеген жұмбақтарға толы. Өйткені алфавиттік жазу – дүние жүзі мәдениетінің қол жеткен табысы болса, бұл мәдени мұраға біздің ата-бабаларымыз да өзіндік үлес қосып, келер ұрпаққа мирас еткен. Алғашқы әріп жазуының бір тармағы руникалық көне түркі алфавиті болып табылады. Бұл алфавитпен жазылған ескерткіштер – көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өрісінің ауыз толтырып айтарлықтай көрсеткіші. Сондықтан бұл ескерткіштерден етістіктің барлық категориясын кездестіруге болады, соның ішінде түрлену категориясына мысалдарды кездестіруге болады.

Мысалы: Су тегіс інте иітінч еріг қылычлады – Аудармасы: Әскер ай қасында жетінші ерін қылыштады [5,85]. Інім Күлтегін бірле сөзлешдіміз – Аудармасы: Інім Күлтегінмен сөйлестік [5,176]. Мәтіндегі қылычлады (қылыштады), сөзлешдіміз (сөйлестік) етістіктері іс-әрекеттің созылыңқылығын білдіріп тұр. - Ла (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнағы өзі жалғанған түбір етістіктің лексикалық мағынасына амалдың үсті-үстіне еселеніп, жиі орындалуын білдіретін реңк қосады.

Етістіктің жалпы лексика-семантикалық сипаты мен морфологиялық құрылысы өте күрделі. Етістік формаларының жүйесін айқындау үшін, сол жүйеге енетін формалардың негізгі грамматикалық сыр-сипаттарын ашып алу қажет. Етістіктер – күрделі де, қиын сөз табы, өйткені оның бірнеше категориясы бар. Бұл категориялар іс-әрекет, қимылдың қалай жүзеге асқандығын білдіреді. Соның бірі – істің түрлену (вид) категориясы.

Түрлену категориясымен айналысқан ірі ғалымдардың ішінде Н.Оралбаеваның еңбегін атап өту керек. Ғалымның пікірінше, түрлену (вид) – іс-әрекеттің басынан аяғына дейінгі дамуы. Егер іс-әрекеттің басы болса, міндетті түрде оның соңы болатындығы заңды. Егер басталған іс аяғына жетпесе, онда әрекет өтіп жатады. Әрекеттің дамуына байланысты

ол үшке кезеңге бөлінеді Бірінші кезеңге іс-әрекеттің басталуы жатады. Мысалы: Дауыс шыға бастады (З.Ш.). Зәреміз енді қатты ұша бастады (С.М.). Дәмелінің жүрегі айни жөнелді (І.Е.). Екінші кезең – процессуалдық немесе қимылдың болып жатуы. Мысалы: Өне көзінің астынан қулана қарап қояды, сынап отыр (З.Ш.). Үшінші кезең – қимылдың аяқталуы. Мысалы: Анау кемпірдің өзіне де зекіп бітеді (Ә.С.). Сол түні кабинетінде түнеп шықты (К.И.). Ол жүдеп бітті (С.М.) [4, 65].

«Қимылдың өту сипаты категориясының мағынаға бай болатын себебі бар. Объективті өмірде қимыл кенеттен жасалса, бірде созылыңқы түрде жасалады, бірде субъект іс-әрекетті бар ынтасымен жасаса, бірде немқұрайлы, жүрдім-бардым жасауы мүмкін. Қимылдың ойда жоқ жерден, күтпеген жерден жасалуы немесе оның қайталануы, не қимылдың әрі қарай жалғасуы, созылуы мүмкін. Кейде субъект қимылды жасауда ерекше күш жұмсамай, оны жеңіл жасауы да, бар күшімен, пәрменімен, ынтасымен жасауы да ықтимал. Ал өмірде қимылдың жасалуы ұзаққа созылуы бар, ондай жағдайда қимылдың хабарлау кезінде қандай сатыда екенін, яғни жаңа басталғанын, жасалу үстінде екенін немесе қимылдың аяқталуға жақындығын, жасалуының соңғы дәрежесінде, сатысында екенін білдіруге болады. Мұндай мағыналардың әр қимылдың жасалуына қатысты жалпылық қасиеті бар. Сөйтіп, категорияның жалпы мағынасы қимылдың жасалу тәсілдері, қимылдың өту сипаты категориясы қимылдың өту процесін суреттейді, ал қимылдың жасалуында ерекшелік мол болғандықтан, категорияның ішкі мағыналық тармағы көп» [4, 36-37].

Түрлену категориясы аты айтып тұрғандай бір істің ішкі өзгеністерін көрсетеді. Мына сөйлемдерде осы айтылған іс кезеңдері көрініс тапқан.

Анча қазғанып, бір-екі будунығ от-суб қылмадым – Аудармасы:

Сонша құрап, біріккен халықты от-су қылмадым [5,177].

Ечүм қаған олурыпан, түрк будунығ йіче ітді ігіті, чығанығ бай қылды, азығ үкүс қылты. – Аудармасы: *Ағам қаған отырып, түркі халқын қайта көркейтті, жарлыны бай қылды, азды көп қылды* [5,174].

Берілген мысалдардағы (қазғанып, қылмадым, олурыпан, қылты) етістіктерден осы жайды аңғаруға болады, яғни қимылдың басталғандығын, болып жатқандығын, аяқталғандығын білдіреді.

Н. Оралбаева қимылдың өту сипаты категориясын етістік құрамында екінші орында тұратын формалар деп қарастырады. Қимылдың өту сипаты категориясының бай мағыналық ерекшелігі іштей екі топқа бөлінеді: 1) қимылдың тәсілі, 2) қимылдың даму сатысы /4, 37/. Ғалым қимылдың жасалу тәсілдерін былайша көрсетеді: тездік тәсілі, созылыңқылық тәсілі, жасандылық тәсілі, жетімсіздік тәсілі, бағыт-мақсат тәсілі, ынта тәсілі, немқұрайды тәсіл, бейімділік тәсілі [6, 260] деп, 8 түрлі тәсілді көрсетеді.

Осы берілген істің әртүрлі тәсілдерің көне түрік тілдерінің жазбаларынан ізделінді.

Қимылдың тездік тәсілі:

Неңнен сабым ерсер, беңгү таишқа уртым –

Аудармасы: *Айтар сөзім болса, мәңгі тасқа жаздым.*

Бу еріг ерсер, емтіке еріг йірте ерсер, анча еріг йірте беңгү таиш тоқытдым, бітідім – Аудармасы: *Бұл аялдама болса, енді ол аялдама болса жерге мәңгі тас тоқыттым, жаздым* [7, 170]. Бұнда іс-әрекеттің тез өткенін білдіреді. Бұл тәсілдің көне түркі жазбаларында жиі қолданылғандығын байқауға болады.

Созылыңқылық қимыл тәсілі: *Усун бунта аты йуртда үгүзке қалур ерті.* – Аудармасы: *Үйсін атты жұртта жатып қалып еді* /7, 107/. Қимылдың жасалуына асығыссыз екенін білдіріп тұр.

Қимылдың жасандылық тәсілі мен жетімсіздік тәсілі көне түркі тілінде кездеспеді.

Бағыт-мақсат тәсілі: *Түрк будун бірйе Чуғай йыиш түгүл, Түн йазы қонайын тісер.* – Аудармасы: *Түрк халқы оң жақтағы Шығай тоғайында қонайын десті.*

Йана йорып, соғдақ будун ітейін тійін, Йінчү үзүгіг кече, Темір қапығқа тегі сүледіміз – Аудармасы: *Және жүгіріп соғдыны халық етейін деп, Сырдария өзенін кешип өтіп, Темір қақпаға дейін соғыстық* /7, 169/. Мысалдарда етістіктер қимылдың бағытын көрсетіп тұр.

Ынта тәсілі. Н.Оралбаева ынта тәсілі –п бақ аналитикалық форманты арқылы жасалатындығын айтады /7, 264/, бірақ көне түркі жазбаларынан бұндай тәсілді кездестірмедік. Бірақ қимылдың ынта-жігермен істелгендігін қалау райдың жұрнақтарымен -алым, -айық қосымшаларымен беру кездеседі:

Аны субуғ баралым – Аудармасы: *Аны сумен барамын* /7, 109/.

Иарыс йазыда тірілелім тіміс – Аудармасы: *Иарыс жазығында жиналайық*, – деді /7, 110/.

Немқұрайды тәсіл: *Біріе Чугай йыш түгіл, түн йазы қонайын тісер* – Аудармасы: *Түстікте Шұғай қойнауы түгіл, Түн жазығына қоныстансақ да боладың* /5, 169/. Қимылды немқұрайды істеуді байқатады.

Бейімділік тәсілі: *Бен йырдантайан тегейін* – Аудармасы: *Мен терістіктен тиісейін* /5, 172/. Қимылдың жасалуға дайын екенін, субъектінің қимылды жасауға бейімделгенін білдіріп тұр.

А.Ысқақов «амалдың өту сипаты категориясының көрсеткіштері синтетикалық тәсіл арқылы да, аналитикалық тәсіл арқылы да жасалады» [8, 289] дейді. Оны басқа зерттеушілердің еңбектерінен де көруге болады. Бұндай тәсілдер арқылы жасалған амалдың өту сипаты категориясын көне түркі жазбаларынан көптеп кездестірдік:

Кейік ййү табысған ййү олурур ертіміз –

Аудармасы: *Киік жеп, қоян жеп отыратын едік* [7, 105].

Ййү олурур ертіміз (жеп отыратын едік) аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі етістігі қимылдың созылықты өткендігін білдіріп тұр. Аналитикалық тәсілмен берілетін мағына негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалған мағынасы болып табылады, әрі олар қимылдың өту сипатын дәл көрсетуге мүмкіндік береді. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған етістіктерге көне жазбалар тілінде –ла, –ле жұрнағы мен –сыра, –сіре қосымшалары жиі ұшырайды:

Ілгерү-қурығару сүлеп, тірміш, қобартмыш – Аудармасы: *Ілгері-кейін аттанып, жинапты, көтеріпті*.

Түрк будун: «Өлүрейін, уруғсыратайын» – тір ерміс, йоқару барыр ерміс

– Аудармасы: *Түркі халқы: «Өлейік, тұқымсырайық», – деп еді, жойыла бастаған еді* [5, 173].

Қазақ тілінде қимылдың өту сипатын білдіретін белсенді тілдік құралдардың бірі аналитикалық форманттар болып табылады. Етістіктің аналитикалық формасы негізгі мағынаға ие етістіктің көсемше тұлғасында келуі мен көмекші етістіктің тіркесі арқылы жасалады. Аналитикалық форманттар етістіктің барлық дерлік категорияларының құрамында қызмет етеді. Категориялардың мағынасын білдіретін көрсеткіш қызметін атқарып, етістіктерді түрлі грамматикалық категориялардың аналитикалық тұлғасына көшіреді [5, 253]. Осы пікірлердің түрлену категориясымен астасып жататындығын байқауға болады. Сондықтан көсемше тұлғасы мен көмекші етістіктердің аспектуалды семантика жасауына көне түркі тілінен мысал беріп кетейік:

Қаңым қаған анча ілліг, төрүг қазғанып, уча бармыс. –

Аудармасы: *Әкем қаған осылай елдік пен билікті орнатып, ұша барды* /7, 174/].

Етістіктің күрделенуі – көсемше арқылы жасалса (оқып отыр, оқығалы отыр), оның негізгі мағынасы көсемше формасында болады. Мұндай негізгі мағыналы көсемшенің жақтық белгісі оның өзінде болмай, оған көмекші болып тіркесетін етістікте болады. Көсемше формасы екі етістіктің арасын қиыстырушы грамматикалық амал-тәсілдердің бірінен саналады. Етістіктің түрлену категориясын қарастырғанда, аналитикалық форманттардың мағыналарына ғана емес, олар тіркесетін етістіктің лексикалық мағынасына, оның қандай лексика-семантикалық топқа жататындығына, оның тұлғасына көңіл аудару арқылы бірінші кезекте қимылдың жасалуындағы түрлі мағыналық реңктерді толық айқындауға болады. Орхон жазбаларында «е» көмекші етістігінің тіркесі арқылы жасалған күрделі етістіктері жиі қолданылған:

Қағым Ілтеріс қағанығ, өгім Ібілге қатунығ теңрі төпесінде тұтып, йегеру көтерміс ерінч – Аудармасы: *Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен.*

Екін ара іді оқсыз көк түрк анча олурур ерміс

– Аудармасы: *Екі арадағы қарусыз көк түркілерді осылай қоныстандырған екен* [7, 173]. Қазақ тілінің түрлену категориясын диахронияда зерттейтін болсаңыз, бұл категория туралы естімейсіз, оның орнына шақ категориясы беріледі.

Көне түркі тілінде, оның ішінде қазақ тілінде де, етістіктің аспектуалды семантикасын жасайтын негізгі тілдік құрылымдарға етістіктің аналитикалық формалары жатады. Берілген мысалдар түрлену категориясының көне түркі тілінен бастау алатындығы байқалады. Егер етістік қимылды беретін болса, түрлену категориясы оның ішкі даму түрлерін береді.

Адам өз өмірінде қаншама қимылдың түрлерін жасайды, адам қимылсыз өмір сүре алмайды, яғни түрлену категориясының мазмұны кез келген адамның өмірінде бар.

Бірінде қимылдың басталғандығы немесе болып жатқандығы, болмаса аяқталғандығы көрсетсе, енді бірінде істеліп біткендігі және тағы басқалары беріледі. Қимылдың жасалуындағы ерекшеліктерді, оның даму кезеңін білдіретін қазақ тілінің грамматикалық құрылысында арнайы категориясы бар. Оны біз етістіктің түрлену (вид) категориясы деп атауды жөн көрдік. Бұл категорияның бастамасы тарихи ескерткіштерден көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Какжанова Ф.А. Категория вида в казахском языке и ее подвиды . Караганда. 2015. Стр. 4, 70
2. Пешковкий А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., УРСС, –2001. – С. 105
- 3.М.С. Жолшаева Қазақ тіліндегі етістіктер және аспектуалды семантикау Алматы.2011
- 4.Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің категориялары. – Алматы, 1980. – 60 б.
5. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
6. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілі морфологиясы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2007. – 390 б.
7. Айдаров Ғ. Тоникүк ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 394 б.

В статье рассматривается категория вида в казахском языке в диахронии (древне тюркский период). Считают, что категория вида не существует в казахском языке. Данная категория рассматривается в диахронии, чтобы найти ответ на вопросы существовала ли данная категория или нет в древне -тюркских языках. Лингвистические данные, составляющие семантику вида глагола, подтверждают, что она начинается с древнетюркского периода с точки зрения средства выражения данного явления. В целом в древне тюркском периоде в основном писали о категории времени.

The article is dedicated to the aspect category of Kazakh language in diachrony (in ancient Turkic period). The aspect category is considered not to exist in the Kazakh language. It is analyzed in the diachrony to answer the questions the aspect category existed or did not exist in the ancient the Turkic period. It is confirmed that the linguistic data, composing the aspect language means began from the ancient Turkic period. About tense category was written in the Turkic period.

UDK 81`255.2

A.A. Aldabergenova

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, *aikonya_01@mail.ru*

**FUNCTIONAL PECULIARITIES OF TRANSLATION OF AMERICAN
ABSURD LITERATURE**

The article was implemented within the framework of the project AP0513 30 19 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «Cultural codes of modern Kazakhstan (literary and media discourses)». The article deals with functional peculiarities of translation of American absurd literature. The literature of the absurd appeared at the junction of the opposite of reality and the inner world of man, thereby expressing the spiritual crisis of mankind in a certain historical time. Translation of absurd literature is one of the most complicated literary translations. After all, to translate the absurd literature it is necessary to understand the phenomenon of «absurd as a literary text», and how it is perceived in the culture of different nations and ethnics. Translation of modern absurd literature requires profound knowledge and understanding of the phenomena absurd and conceptual aspects of science of translation.

Key words: American absurd literature, functional peculiarities of translation, translation problems, literary text.

Modern linguistics studies many complex problems among them an important place is occupied by the study of the linguistic aspects of interlingual speech activity, which is called "translation" or "translation activity".

Translation is the re-creation of a text in another language and within another culture. Traditionally, "translation" refers to either the text created by the translator, or the process of creating such a text. Translation has a centuries-old history. It appeared during the formation of various cultures, ethnic groups and, accordingly, unique dialects. Then there was a need for people who could provide mutual understanding between different people, that is, translators.

In recent years, studies show that the study of the translation of absurd literature is of great theoretical and practical interest for linguists, literary scholars, philologists and translators. The study of the absurd literature, as a literary text, is one of the sought-after directions.

At the beginning of the 20th century, a new direction appeared in world literature - the literature of the absurd. According to the definition of V. V. Shilke, "The work of absurdist writers has become a kind of artistic document that fully and faithfully captured the spiritual crisis of mankind in the historical time, expressed in the recognition of the loss and integrity of the world and the meaninglessness of existence in it." [1]. It should also be noted that since the antiquity the concept of absurd had three meanings. First, it denoted the aesthetic category, expressing the negative properties of reality. Secondly, the word absurd had the meaning of the so-called logical absurd, that is, the negation of the main element of rationality-logic, the absence of meaning. And, finally, thirdly, the word absurd had a metaphysical meaning, consisting in being beyond the reasonable. In each epoch, attention was accentuated on any one side of this category [2, 11]. Y. Shenkman believes that "Absurd, first of all - an obvious violation of formal logic. And yet, the absurd is clearly a logical, not a chaotic category. It marks a different point of view on phenomena and objects and is based on a special type of logic - on logic, free from stereotypes of ordinary consciousness, from clichés and all that lies on the line of "earthly". Considering the logic of the

absurd as the logic of the perception of life, it is easy to see: only it is free from clichés, only it is real and gives a true image. Becoming an artistic device, a way to comprehend the universe, the absurd completely rejects the clichéd perception, exists besides experience. The first reality is not thinking, but speech and sight. This view is directed to the individual future of the observer, he has traumatic relations with the present, he does not accept the past "[3, 58].

The most detailed complex study of the formation and semantic development of the word "absurd" was conducted by O.V. Burenina [4,7]. In particular, the author gives the following two points of view:

1) according to European dictionaries, the concept is derived from the contamination of the Latin words *absonus* "cacophonous" and *surdus* "deaf". Some linguists raise the origin of these words to the onomatopoeic *susurrus* "whistle". Pavel Chernykh in the "Historical and etymological dictionary of the modern Russian language" echoes F. Klug, pointing out that the root of this word is *suer* "whispering". Pavel Chernykh suggests that "it was with the derivative of the word *susurrus* that the word *surdus* crossed in the future" [4, 7-8].

2) a sample for the Latin word, according to Thesaurus in 1831, and also the "Greek-Russian" dictionary of AD. Weisman, served the Greek *an-oboq* "awkward, inharmonious." The same point of view is followed by A. Furieter (*deplaisant a Voreille*, which means "unpleasant for the ear, cacophonous") [5, 39]. The origin of this term is attributed to Sanskrit. For example, Ottorino Pianigiani in the Etymological Dictionary of the Italian Language states that the root word for "absurd" was the word *svar* = "suar", which means "to play, to sound" [6, 115]. In fact, "svar" is a polysemantic word, however, the first meaning is "to make a sound, to sound loud, to be heard" [7, 95].

Indeed, in the transitional epochs, the fundamental foundations of the outgoing culture are maximally generalized and breakthroughs to the future are made. The crisis and experimental state of the literature correlates with more general processes experienced by culture in the transitional period of its development. The nature of the literature of the transition period is characterized by specific coexistence and interpenetration of various, often opposing literary principles - there are conflicting and unstable syntheses of genres and literary forms. Perhaps the most adequate form of an original answer to the challenges of the transitional era is the absurd literature, exposing the conventions, rules, laws, and logical meanings that are meaningless, paradoxical, ridiculous. Thanks to this, the ugly and sublime, the unreal and reality, the present and the future becomes closer, the contradictions of reality intertwines.

The functions of the absurd are different: on the one hand, it leads to the destruction of stereotypes of thinking and perception, on the other hand, it allows revealing the distortion, alogism of thinking and human behavior. In addition, the picture of the world of the absurd literature is characterized by a clearly manifested game origin. Certainly, here we can underline the work of D. Harms, who wrote about his creative credo, metaphysical and poetic project of comprehending reality in the diary absolutely clearly and definitely: "I'm only interested in" rubbish"; ... life only in its absurd manifestation"[8].

The main goal of Harms was to penetrate into reality on its own, searching not only for "a specific subject, cleared of literary and everyday husks", but also a new poetic and philosophical language. J.-F. Jacquard points out that Harms is a logical phenomenon in the history of Russian literature of the beginning of the century because of his search for a new language that is capable of "expressing the ineffable, magical language, superior to the mind and allowing to make sense that" the senses of sleepy flocks "could never express "[9, 76].

According to J.-F. Jacquard, the work of Harms should be viewed "not as a failed attempt to express the unspeakable, which was part of the plan of modernism, but as a successful attempt to express the limitations and impossibility of this enterprise. Harms refers to that vast category of writers who, in order to answer the great existential questions, were asked to find out what was said, and who in their poetic practice dared to say with sadness: nothing "[9, 76].

The process of literary translation is of interest to researchers for many centuries. The problem of translation remains relevant, since each period in the development of language is

associated with changes in its lexical composition and puts forward new layers of vocabulary, new units of language. Modern literature actively uses this vocabulary, and it creates difficulties in translation.

It is impossible to create a translation text that would be an accurate functional and communicative copy of the original, since it is impossible to completely match the conceptual systems of communicants. The translator strives for the maximum textual similarity of the source text (ST) and the translated text (TT), provided that the equal impact of these texts is maintained on their recipients. Compared to the author, a translator does not have the freedom to express his own opinion or the perception of ST, he is within his judgment. But this fact should not limit the translator-artist to convey to the recipient the whole essence of the text, the author's intention and style.

Literary translation from one language to another is one of the means of enriching the language, literature, culture of the people. Translation of literary texts should be carried out taking into account not only the source (SL) and translating (TL) languages, but also taking into account extralinguistic and ethnolinguistic factors. The ability to select the most appropriate, the most "natural" form of expression for a given language, in fact, is what is called a "language instinct," the comprehension of the "spirit of the language," notes V.G.Gak [10, 7].

It is impossible to talk about the principles of correspondence in translation, without recognizing that there are many different types of translation. As Y.A. Naida correctly notes, the differences in the types of translation as a whole can be explained by three main factors influencing the choice of one or another type: (1) the nature of the message, (2) the intentions of the author, and hence the translator as his confidant, (3) the type of audience [11, 115].

American absurd literature, as a literary text, presents a special difficulty for translators precisely because of the discrepancies between the cultural and speech traditions of the speakers of the original language and the translated language. Here it is necessary to emphasize the uniqueness of the absurd literature. We can distinguish the following features of the genre of the absurd:

- ✓ Lack of logic
- ✓ Play on words
- ✓ Humorous content
- ✓ Fantastic images
- ✓ Neologisms
- ✓ A clear rhythm (in the literature of poetry)

In order to translate in the first place, you need to understand the text itself and the intention of the author. There is no causal logic that is customary for the reader in the texts of absurd poetry. The most interesting and complex is that absurdist poets often create fantastic images through the play of words, and their own original neologisms. In the process of translating the absurd, all the above features should be taken into account by the translator. In our opinion, to translate the absurd literature is not enough to be just a translator, and also it is necessary to have the talent of a writer-artist and an endless imagination. After all, all these characters are fictitious, the chain of their actions and actions in the translation should cause the same emotions in the recipient, as in the original text.

For example, we can take the novel of Joseph Heller "Catch-22" and his translation, made by A. Kistyakovsky "Поправка-22". ("Catch-22" was written in 1961 and the translation by A.A. Kistyakovskiy of AST Publishers, 2015). In translation it is possible to see not only stylistic, lexical, but also syntactic difficulties arising in the translation process. First, you need to take into account that the original text was written in the distant 50-ies of the 20th century. Naturally, the translation should take into consideration temporary, territorial changes. For example:

He was comfortable in the hospital, and it was easy to stay on because he always ran a temperature of 101.

Ему вольготно жилось в госпитале, причем выписки он ничуть не боялся, потому что температура у него устойчиво держалась градуса на полтора выше нормы.

This translation is really very interesting, in the original the temperature is indicated in "101", but in translation the translator can not indicate such a temperature, and he gives the translation «на полтора градуса выше нормы». Accordingly, this indicates that the translator is additionally looking for information to make it clear to the reader. Indeed, in Fahrenheit this is 38.33 Celsius. Following, the translator easily finds an outlet, giving the most optimal version of the translation as " на полтора градуса выше нормы".

Secondly, it is the style of the author. Each writer has his own style, his own peculiarity and color, which in translation can not be lost in any case. After all, many readers read books because of this writing style, which is close to them. For example, we will analyze the following paragraph:

The chaplain fidgeted. "Is there anything I can do for you?" he asked after a while.

"No, no." Yossarian sighed. "The doctors are doing all that's humanly possible, I suppose."

"No, no." The chaplain colored faintly. "I didn't mean anything like that. I meant cigarettes...or books...or...toys."

"No, no." Yossarian said. "Thank you. I have everything I need, I suppose – everything but good health."

The author often uses such repeated speeches or so we say the play of words, in conversational speeches, creating not a clever or ridiculous situation. In translation it sounds like this:

Капеллан поерзал на краешке стула.

- Может, вам что-нибудь нужно?- спросил он.

- Да нет, - вздохнул Йоссариан. Врачи, по-моему, делают все возможное.

- Да нет, - слегка зардевшись, проговорил капеллан, - я не про это. Я про книги ... или там сигареты ... или, к примеру, игрушки ...

- Да нет, - отозвался Йоссариан. – Большое спасибо. У меня вроде все есть –все, кроме здоровья.

The translator translates the expression "No, no" as "Да нет", thus leading some foreigners into confusion. In the phrase "да нет", the word "да" is just an interjection, the word "нет" is a common denial. And it means this expression "I do not know for sure, but I guess not."

And thirdly, grammatical, lexical and syntactic norms of translation can not be ignored. Let's take the following example for analysis:

It was LOVE at first sight.

The first time Yossarian saw the chaplain he fell madly in love with him.

Йоссариан полюбил капеллана мгновенно.

С первого взгляда и до последнего вдоха.

Nurse Duckett made a note to give Yossarian another pill, and the four of them moved along to the next bed.

Мисс Даккит заносила распоряжение в свой блокнот и перемещалась вслед за врачами к следующей койке.

In these sentences we can see the following translation transformations:

In word for word translation «It was LOVE at first sight» – Эта была любовь спервого взгляда. However the translator takes into account the word «LOVE» was written with capital letters gives another version of translation as «С первого взгляда и до последнего вдоха». By this the meaning of the sentence was not changed. In the second sentence «The first time Yossarian saw the chaplain he fell madly in love with him» – Впервые как Йоссариан увидел капеллана он безумно влюбился в него. In translation first and second sentences are united and it is easy to note the method of omission of such words as как «fell madly in love, with him, it», and the method of addition «до последнего вдоха», although in the original text it didn't exist. It is possible to highlight the method of transliteration «Yossarian»- «Йоссариан», it is the method of translating the lexical unit of the original by recreating its graphic form with the help of the letters of the translation language.

Nurse Duckett – in translation sounds like «Мисс Даккит» instead of words «Медсестра Даккит» translator decided to use the method of substitution and to leave it as «Мисс Даккит». In

these sentences we can enumerate such translation transformations as substitution, transcription, transliteration, omission, addition and others.

There are many examples and parsing that lead to the conclusion that translating is not just finding a match to the word, to translate is to get along with the role of the author, to get into that era, at that time, and to find such lexical and grammatical norms, which would be heartfelt to the reader, and did not change the author's sense and style.

Translation can not always be successful. Sometimes in translation it is possible to create a new formation, identical to the original also in meaning, and in the form of its expression. To this end, it is possible to use complex words of an occasional type, the semantic and structural features of which indicate an attempt by the translator to get as close to the original as possible, using the word-building capabilities of the Russian language. So, when translating the absurd literature there can not be standard solutions, in which the specific context, its individual features and the purpose of the translation are not taken into account. We should also highlight the constant need to deviate from the verbatim accuracy in the translation in order to preserve the author's style.

Список литературы

1. Шильке В.В. Мировоззренческие основы литературы абсурда [Электронный ресурс] // URL: http://www.rusnauka.com/27_NNM_2011/Philologia/8_92829.doc.htm (дата обращения: 26.07.2018).
2. Абсурд и вокруг: Сб. статей / Отв. ред. О. Буренина. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 7-72.
3. Шенкман Я. Логика абсурда Хармс: отечественный текст и мировой контекст // Вопросы литературы. — 1998. — №4. — С. 54–80.
4. Буренина О.Д. Что такое абсурд, или по следам Мартина Эсслина. Абсурд и вокруг: Сборник статей. Отв. ред. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 443 с.
5. Furetiere A. Dictionnaire Universel Contenant Généralement Tous les mots françois, tantvieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts. - Vol. I. – Rotterdam, La Haye 1949. - 1048 p.
6. Pianigiani, O. Vocabolario etimologico della lingua italiana. - Roma: Albrighi&Segati, 1907. - 1559 p.
7. Macdonell A.A. Sanskrit-English Dictionary. – New Delhi: J. Jetley, 2004. - 384 p.
8. Ключев Е. Теория литературы абсурда // http://www.e-reading.by/bookreader.php/27968/Klyuev_-_Teoriya_literatury_absurda.html
9. Жаккар Ж.-Ф. Даниил Хармс и конец русского авангарда. — СПб.: Академический проект, 1995. — С. 94.
10. Гак В. Г. Русский язык в зеркале французского // Русский язык за рубежом. 1967. № 3. С. 37–42.
11. Найда Ю.А. К науке переводить. Принципы соответствий. М.:1978.

А.А. Алдабергенова

Функциональные особенности перевода американской литературы абсурда

Казахский Университет Международных Отношений

Статья выполнена в рамках проекта AP0513 30 19 КН Министерства образования и науки РК «Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)». В статье рассматриваются функциональные особенности перевода американской литературы абсурда. Литература абсурда появилась на стыке противоположности реальности и внутреннего мира человека, она выразила духовный кризис человечества в определенное историческое время. Перевод литература абсурда одна из сложнейших переводов художественной литературы. Ведь для перевода абсурда необходимо понять сам феномен «абсурд - как художественный текст», и как он воспринимается в культуре разных народов и этносов.Перевод литературы абсурда

требует глубокого знания и понимания самого феномена абсурда и концептуальных аспектов науки о переводе.

А.А.Алдабергенова

Американдық абсурд әдебиетін аударудың функционалдық ерекшеліктері

Бұл мақала № АРО 513 30 19 Қазақстан Республикасының Білім және ғылым Министрлігінің «Қазіргі Қазақстанның ұлттық кодтары (әдеби және медиалық дискурс)» жобасы негізінде орындалған. Мақалада американдық абсурд әдебиетін аударудың функционалдық ерекшеліктері қарастырылады. Абсурд әдебиеті адамның ішкі өмірі мен шынайылықтың қақтығысы негізінде пайда болды. Ол белгілі бір тарихи кезеңде адамзаттың рухани күйзелісін білдірді. Абсурд әдебиетін аудару көркем шығарма аударудың ең күрделі түрлерінің бірі. Абсурд әдебиетін аудару үшін абсурд феноменін көркем шығарма мәтіні ретінде түсініп, оның түрлі ұлттар мен этностар арасында қалай қабылданатынын мін берген жөн. Ол абсурд шығармашылығымен қатар аударматану саласында да ұзақ зерттеуді және терең түсінуді қажет етеді.

УДК 821 512.122.0

А.Д. Әлтай, С. Ш. Айтуғанова

филология ғылымдарының докторы, профессор; филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

АСАН ҚАЙҒЫ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЕЛДІК МҰРАТ

Қазақ әдебиетінің тарихында ақын-жыраулар поэзиясының орны ерекше екені белгілі. Мақала қазақтың төл әдебиетінің басында тұрған белгілі жырау Асанның өмірі мен шығармашылығын талдауға арналған. Мақалада Асан Қайғы толғауларының тақырыбы мен көтерген мәселелері қарастырылған. Осы тұста жыраудың шығармалары оның замандасы Қазтуғанның толғауларымен салыстырыла отырып қарастырылады. Оның толғауларындағы ата жұрт, атамекен тақырыбы және осы ұғымдармен сабақтаса көрініп отыратын өз заманындағы ел тағдыры, әлеумет өміріне байланысты ой-идеялардың берілу ерекшеліктеріне талдаулар жасалған. Бұл ерекшеліктер «Қырында киік жайлаған...», «Құйрығы жоқ, жалы жоқ...», «Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің...», «Көлде жүрген қоңыр қаз...», «Бұл заманда не гәріп?» т.б. толғауларынан нақты мысалдар келтіріліп, дәлелденген. Сонымен қатар Асанның бейнелі қолданыстарды қолданудағы шеберлігі шығармаларындағы дидактика мен философиялық таным тұрғысынан талданып, тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: елдік мұрат, жырау, толғау, тарихи тұлға, дидактикалық сарын, тәуелсіздік, философиялық таным, ел тағдыры.

КІРІСПЕ

Қазақ мәдениетінің даму тарихында ұлттық төл әдебиеттің бастауында тұрған ізашар тұлға ретінде ғана емес, жалпы қазақ дүниетанымының өзіндік ерекшелігін, қазаққа ғана тән көзқарастың бірегей белгілерін танытатын тұлға ретінде бағалануға лайықты, ел жадындағы сөздерде аңыз мен ақиқаты араласа ұсынылатын ойшыл жырау – Асан қайғы Сәбитұлы.

Қазіргі уақытта да қазақ даласының кез келген түпкірінен «Асан қайғы айтқан екен...» деп келетін алуан нұсқалы сөздерді жиі естуге болады және сол сөздердегі Асан сөзі сол өңірге, сол төңіректегі жер-суларға қатысты болып шығады. Ал Асан қайғыға байланысты кең таралған әңгіме оның Жерұйықты іздеуі екендігі баршаға мәлім.

Осы орайда Асан қайғы туралы ел аузындағы аңыздарға қатысты ой түйінін ұсынсақ, бұл әңгімелерден Асанның қазақ жерінде өмір сүргені анық тарихи адам екендігі байқалады. Сонымен бірге Асан қайғының елге жайлы қоныс болар жерді іздегені де анық [1]. Тек ел аңыздары ойшыл жыраудың сол әрекетін өзінің аңсар-арманымен сабақтастыра дамытып, тарихи оқиғаны аңыздық элементтермен байытып жіберсе керек. Бұл тұрғыдан қарағанда, тарихи Асан жыраудың жалпы халықтың арман-аңсарын арқалаған аңыздық бейнеге айналып кетуінің өзі оның халық тарихындағы орны ерекше тұлға болғанын байқатады.

Аты аңызға айналған жыраудың дүние салған мерзімі де, топырақ бұйырған жері де аңызға ұласып кеткен. Аңыздардың бірі Асан қайғының жатқан жерін Ақтөбе аймағынан іздеуге жетелесе, енді бірі үш жүздің басын қосқан қарт Ұлытау өңірінен бұйыртады. Қалай болғанда да, Асан қайғы – қазақ даласының ойға бай, тілге шешен сөз иелерінің бірі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Асан Қайғы шығармаларын өз дәуірлесі Қазтуған жыраумен салыстыра қарасақ, бұл екі жыраудың бір-бірінен бөлектене танылатын тұстары олардың елдік мұрат жолындағы іс-әрекеттерінің сипатына қатыстылығын байқаймыз. Мақсат ортақ болса да, екі жыраудың елдік деңгейдегі қайраткерлік істерінің мазмұны бір-бірінен бөлекшелеу келеді. Қазтуған толғауларынан оның әрекетшілдігі, қандай да бір істің бел ортасында өзі араласа жүріп, қарекет жасайтыны аңдалса, Асан қайғыдан жол нұсқау, ақыл-кеңес беру үлгісіндегі әрекет басым сезіледі. Осы жәйттерге назар аударар болсақ, Асан қайғының бізге белгілі жыр-толғаулары айтылған кезеңде жыраудың жасы ұлғайып, белсенді әрекеттен қала бастағанын, сол себепті өмірден көрген-түйгендерін ұлағат ете және салиқалы ақыл-ойға ден қоя ұсынғанын байқаймыз. Жыраудың ішкі мазмұны динамикаға толы жырларының өзінде бітімге бейімділік, тыныштықты алдыңғы орынға қою сияқты мақсаттардың жетекші мән иеленуінің бір сыры осында жатса керек. Оның жыр-толғауларының:

Еділ бол да, Жайық бол,

Ешкімменен ұрыспа.

Жолдасыңа жау тисе,

Жаныңды аяп тұрыспа.

Ердің құны болса да,

Алдыңа келіп қалған соң,

Қол қусырып барған соң,

Аса кеш те, қоя бер,

Бұрынғыны қуыспа... [2, 26] – деген үлгіде келуінің өзі толғау иесінің ақыл-ойға кемел жасқа келгендігін, адам өмірінің мәніне парасат арқылы ден қоятынын танытады.

Асан қайғы туындыларының мазмұны мен сол туындылардың әрқайсындағы ой-түйіндерді басшылыққа алсақ, оның жыр-толғауларын тарихи оқиғалармен сабақтастыра, іштей үш кезеңге жіктей тануға келеді. Бірінші кезең қазақтардың ноғайлы жұртынан ірге ажырата, өз мемлекетін құруға бет түзеген алғашқы жылдарымен орайласса, екінші кезең Қазақ хандығының өзіндік саяси бағыт-бағдарын белгілеуге, айналадағы жұртқа дербес ел ретінде танылуға ұмтылыс жасалған жылдармен айқындалады, ал үшінші кезең хандықтың біршама нығайып, ендігі кезекте ішкі тірлігін тиянақтау, елдің өз ішіндегі түрлі сипаттағы қарым-қатынастар мен байланыстардың жөн-жобасын қалыптастыру жолдарын нақтылай бастаған жылдарын танытады.

Асан қайғы жырларына осы тұрғыдан зейін аударсақ, оның жыр-толғауларынан сол уақыттың тіршілік тынысын, ел ішінде көріне бастаған кейбір қайшылықтарды, елдің көңіл ауанын, бойға дарытқысы келетін және бойдан арылтқысы келетін мінездері мен міндерін

көрер едік. Жыраудың алғашқы кезеңге тән жыр-толғауларын «Қырында киік жайлаған...» және «Құйрығы жоқ, жалы жоқ...» деп басталатын шығармалары құрайды.

Асан қайғының ел мен жер қадірі, ел мен жер алдындағы Ер парызы хақында кеңінен қамти жырлаған туындысы – «Қырында киік жайлаған...» толғауы. Жалпы мәтінге қарай отырып, бізге дейін толық көлемде жетпегенін аңғаруға болатын бұл толғаудың баршаға белгілі нұсқасы:

*...Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын
Жемде кеңес қылмадың,*

Жемнен де елді көшірдің... [2, 23] – деп басталатыны мәлім. Осы үзіндідегі соңғы тармаққа назар аударсақ, бұл шумақтың алдында бізге белгісіз шумақтар болғанын байқаймыз. Дегенмен, кейінгі шумақтарға сүйене отырып, аталмыш толғаудың жалпы құрылымы қалай түзілгенін пайымдауға болады. Яғни әр шумақта әуелі нақтылы бір жердің ерекше қадір-қасиеті бейнелене келіп, шумақ түйінінде сол жерге тұрақтай алмаған ел билеушісіне деген жырау реніші ашық айтылады.

Бұдан кейінгі шумақтарда жырау Ойыл мен Еділ бойын сипаттай келіп:

*...Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге.
Мұнда кеңес қылмадың.*

Кеңестің түбі нараду... [2, 23] – деп түйеді.

Үзіндінің соңғы екі жолынан анық көрінетіндей, Асан қайғының реніш-наразылығы бір жерге тұрақтамай, көше беруге байланысты ғана туындамаған. Жырау наразылығы жеке бастың қамынан туған реніш емес, ата қонысқа ие болып отырудың жолдарын ортаға салар алқалы кеңес болмағанына, ақылдасқанның өзінде, ел тірлігіне ықпалды жандардың ортақ бәтуаға келісіп, ортақ тіл табыса алмай жүргеніне қатысты туған, ел тағдырына алаңдаудан туған әрекет.

Ел күйіне алаң Асан қайғы ел тізгінін ұстағандарға ренішін білдірумен, кемшілігін бетке айтумен ғана шектелмейді, көргені мен түйгені мол парасат иесі болғандықтан, әрі халыққа да, ханға да сөзі өтімділігін сезінгендіктен және өзінен сол жұрттың салықалы ой күтетінін түсінгендіктен, ендігі жерде ел көңіліндегі алаңды тарқату үшін не істеу қажеттігін де, сол әрекетті жасаған жағдайда нені мақсат ету керектігін де айқындай көрсетеді. Жыр түйінінде жыраудың:

*...Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың*

Алтын менен күміске!.. [2, 23] – деп кесіп сөйлеуі сондықтан. Демек, жырау мақсаты – ата қонысты қолда ұстау. Өйткені қарт жырау ата жұртты қайырлы қонысқа айналдырғанда ғана, ел тірлігіне құт-береке кіреді деп түсінеді.

Қазақ хандығының алғашқы кезеңінде ел мен елдің бөлінуін өз көздерімен көріп, әрекет ортасында болған Қазтуған жырау мен Асан қайғы күні кеше бір хандық аясында тірлік кешкен жұрттың ендігі жерде бөлінуі қажеттігін қапысыз түсінсе де, қалай бөлінуі қажеттігіне келгенде екі түрлі бағыт ұстағанға ұқсайды. Нақтылай айтқанда, Қазтуған: «Қайырлы болсын сіздерге Менен қалған мынау Еділ жұрт!..» – деп, өз елінің басындағы ахуалға көндіге, ата қоныстың ендігі иесі – кешегі қоңсылас, бауырлас жұртқа қасиеттісін аманат ете, өз жұртына басу айта түйіндесе, жоғарыда айтқанымыздай, бұл жағдайға Асан қайғының көзқарасы басқаша танылады. Асан қайғы жыр-толғауларында құтты қоныс – Жерұйық идеясының жетекші маңыз иеленуінің бір ұшы да осы тұста жатса керек.

Асан қайғының ел ішінде кең танымал сөздерінің бірі – «Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер...» деп басталатын толғау. Жыраудың елге белгілі бұл сөздері ұзақ толғаудың бір үзгісі болуы да ықтимал. Десек те, жорамал жетегінде кетпей, қолда бар мәтінге сүйене отырып, жыраудың ой-мақсаты жайында ой өрбітіп көрелік.

Риторикалық сауал үлгісінде келетін бұл толғаудың төрт жолы бірдей құрылымда, яғни жоғарыда берілген алғашқы тармақтың үлгісін сақтай отырып, берілген. Осы бір ғана шумақты екі түрлі оқып, екі түрлі мағынада қабылдауға болады. Бұл үшін әр тармақты іштей логикалық екі бөлікке бөле оқып, мағыналық өзгерістеріне назар аударған абзал. Осылай еткен жағдайда бұл толғау мынадай үлгіде көрінеді:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер,

Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер?

Шыбын шықса, жаз болып, таздар қайтіп күн көрер,

Жалаң аяқ балапан, қаздар қайтіп күн көрер? [2, 24].

Әр тармақтағы логикалық бөлікке логикалық екпіннің қалай түсуіне байланысты тармақ мағынасы өзгереді. Бірінші жағдайда тармақтардың алғашқы бөлігі (қарайта берілген тіркестер) нақты объектіге тікелей қатысты проблеманы көрсетіп, тұтастай көркемдік мазмұнға пессимистік бояу үстейді. Толғаудың пессимистік мәнде қабылдануының тағы бір себебі – «қайтіп күн көрер?» деген сауалмен аяқталуы. Осыған орай, шығарманы тығырыққа тірелген жыраудың жан айғайы іспетті қабылдауға болады және осылай қабылдап та жүрміз.

Өйткенмен, толғауды басқаша мәнде де түсінуге болады. Жоғарыда айтқанымыздай, әр тармақтың алғашқы бөлігі нақты проблеманы көрсетеді. Алайда, бұл проблемаларды шешуге адам баласының құдірет-күші жетпейтіні анық. Өйткені құланның құйрық-жалы, жыланның аяқ-қолы жоқтығы да, жылына бір рет жаз болып, шыбын шығатыны да, қаздардың жалаң аяқ жаралатыны да және олардың адам қалауымен өзгеріп кетпейтіні де – шындық. Ендеше, жырау адам баласы өзгерте алмайтын жағдайды неліктен проблемаға айналдыруға тиіс?

Біздіңше, жыраудың алға тартып отырғаны – проблема емес, жағдайдың өзі. Егер тармақтардың алғашқы бөліктерін жағдайдың көрінісі ретінде қабылдасақ, онда екінші бөлікті құрайтын риторикалық сауалдар әрі сауал, әрі соған берілген жауап болып шықпақ. Бұл жағдайда әр тармақтан «Құйрығы жоқ, жалы жоқ болғанымен, құлан да күн көріп жүр» деген үлгідегі жауаптарды табуға болады. Бұлай түсінген жағдайда толғау әлдебір қиындыққа кезіккен елдің еңсесін көтере жігерлендіруге бағытталған оптимистік туынды ретінде қабылданады. Әрине, біз бұл ойымызды ортаға салған кезде үзілді-кесілді пікір ретінде ұсыну ниетінен аулақпыз, тек осы толғауды басқаша мәнде қабылдауға болатынын да аңдатуды жөн көрдік.

Асан қайғының бүгінге дейін жеткен толғаулары қатарынан қазақ пен ноғай бөлінген жылдар еншісіндегі шығармаларына тән сипаттар ретінде ата жұрттан қоныс аударған ел көңіліндегі алаңдаушылық, қимастық, сағыныш, реніш сезімдерінің, сондай-ақ, елдің ертеңгі күнінің жақсы боларына деген сенімділіктің көрініс табуын айтуға болады. Жырау шығармаларынан танылатын мұндай көңіл күйлері оның өзіне де тікелей қатысты болғаны хақ.

Ал жыраудың бұдан кейінгі кезеңдегі іс-әрекеттерінің қандай бағытта өрістерін ел ертеңіне деген кәміл сенімділік айқындаса керек. Бұл орайда жырау шығармашылығының екінші кезеңі ретінде Жәнібек хан ел тізгінін қолға алған жылдардың алғашқы тұсын атауға болады. Бұлай деп тануымызға мүмкіндік беретін негізгі себеп – Асан қайғының өз сөздері. Мәселен, ол Жәнібек ханға қатысты айтылатын әйгілі толғауында:

Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің,

Айтқаным кәнбейсің.

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің.

Қымыз ішіп қызарып,

Мастанып, қызып терлейсің.

Өзіңнен басқа хан жоқтай

Елеуреп неге сөйлейсің?!. [2, 24] – деп бастап, одан арғы тармақтарда ханның оғаш қылықтары мен іс-әрекеттерін бетке айтып, өткір сынайтыны белгілі.

Осы арнау-толғауға байланысты айтылған пікірлерде жыраудың ханды сынай отырып, ақыл-кеңес бергені, елдің жайын, әлеуметтің қамын алға тартқаны және осы жағдайлар негізінде оның ел басқару ісіне белсене араласқаны айтылып келеді. Мұндай пікірлердің орынды екені анық. Өз тарапымыздан біз айтылған жәйттерді қайталамас үшін толғау мәтінінің көркемдік-идеялық жақтарына назар аударғанды жөн көрдік.

Асан қайғының сынап тұрған әміршісі – ел билігіне келіп-кеткен әлдебір байбатшаның бірі емес, ел тарихында жарқын із қалдырған, дербес елдің іргесін нығайту жолында ерен істер тындырған, сол ерліктері мен еңбектерінің арқасында халық жадында «Әз-Жәнібек» аталып, қасиеттеле ардақталған бірегей хан.

Олай болса, ақылман жыраудың халық қастерлеген ханды аяусыз сынап, сынап қана қоймай, сөз соңында: «Хош-аман бол, Жәнібек, Енді мені көрмейсің!» – деп үзілді-кесілді шорт қайыруының сыры неде? Бұл сұрақтың жауабын: «Асан қайғы Жәнібек ханнан жасы үлкен болғандықтан, батыл-батыл сөйлеген», – деп қайыра салсақ, тым асығыс, тым қарабайыр түйін болмақ. Себебі – толғауда көтеріліп тұрған мәселе адам жасының үлкен-кішілігіне тіреліп тұрған жоқ, одан әлдеқайда маңызды, әлдеқайда ауқымды жағдай. Нақтылай айтқанда, Асан қайғының жанына тыныштық таптырмай тұрған жағдай – ел тағдыры.

Осы орайда мәтінге сүйене отырып, толғаудың айтылған уақыты хақында ой түйер болсақ, бұл уақытты XV ғасырдың жетпісінші жылдарының алғашқы ширегі деп шамалауға болады. Себебі – 1471-1480 жылдар аралығында хандық құрған Жәнібек билікке келер тұстың қарсаңында Қазақ хандығы Сыр бойына қайтып оралып, Түркістан аймағының біраз жерін өзіне қаратқан болатын және осы жағдайға байланысты хандық құрамындағы халық саны да өскен еді. Осы жағдайларды ескерсек және ханның да ет пен сүйектен жаралған адам нәсілі екенін назарда ұстасақ, билік тізгінін қолына жаңадан алған ханның масаттанып, масайрауға жол бергенінен еш сөкеттік аңдалмас еді. Алайда, жас хандықтың керегесі біршама кеңейгенімен, нығайып, орныға қоймағанын көзбен көріп жүрген Асан қайғыдай ел жанашыры үшін елдің тізгінін қолға алған ханның, бір сәт болса да, алаңсыз сайранға жол беруі мейлінше қатерлі қылық көрінуі де заңдылық. Ал ел сөзін ұстаған ханның мұндай жағдайда үнсіз қалуы мүлде мүмкін емес. Демек, аталған толғау Жәнібек хан билігінің алғашқы жылдарында айтылуы әбден ықтимал.

Асан қайғының Жәнібекке айтқан толғауындағы ой жеткізу түзілімі үш бөліктен тұрады. «Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің...» деп басталып, «...Осыны Асан біледі, Мұны неге білмейсің?» деп аяқталатын алғашқы бөлік ханның іс-әрекеттеріндегі кемшілік-қателіктерді сынауға арналса, «...Тіл алсаң, іздеп қоныс көр, Желмая мініп жер шалсам, Тапқан жерге ел көшір, Мұны неге білмейсің?!» деп келетін екінші бөлікте жыраудың діттеген мақсаты айқын көрінеді. Ал «...Ай, Жәнібек, ойласаң, Қилы-қилы заман болмай ма...» деп басталатын соңғы бөлікте қамсыз тірліктің ақыры ел басына қандай зобалаң боп үйірілуі ықтималдығын көркем бейнелеу тәсілімен астарлай жеткізген. Жалпы, осы толғауда портреттік суреттеуден бастап, астарлау, меңзеу, ишаралау, салыстыру сияқты көркемдеу тәсілдері молынан ұшырасады. Мұндай көркемдік белгілерінің молдығы Асан қайғының жырау ретіндегі ерекше қасиеттерінің бірі оның суреткерлігі екендігін көрсетеді.

Жыраудың осы кезеңге тән туындыларының бірі – «Бұл заманда не ғаріп?» толғауы. Аталмыш толғауды Жәнібекке айтылған толғаумен тұстас туынды ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін себеп – жырда көрініс табатын ел көңіліндегі алаңның жерге, ата жұртқа байланысты болуы. Ал ел көңіліндегі алаңды толғаудағы негізгі мәселе ретінде тануға жол ашып тұрған жәйт – сөз түйінінің осы проблемаға арналуы.

Ой жеткізу барысында дидактикалық шығармаларға тән сөз саптау үрдісі қолданылған бұл толғаудың бастауында жырау өзіне-өзі риторикалық сауал қойып алып, одан кейінгі

жолдарда сол сауалдың жауаптарын бірнеше нұсқада ұсынады және жауаптардың барлығы жер мен адам жаратылысына қатысты беріледі.

Жырау толғауына зейін қойсақ, «Ақ қалалы боз ғаріп», «Ел жағалай қонбаса, бетегелі бел ғаріп», «Қаз-үйрегі болмаса, айдын шалқар көл ғаріп» мазмұнында ұсынылған жауаптардан бары мен базары игілікке айналмаған жердің қай-қайсы да қадірінен айырылатынын аңдаймыз. Ал қалған жауаптардың бәрі адам баласының қадір-қасиетіне байланысты. Осы «ғаріптердің» қатарында мына дүниедегі ең ауыр «ғаріптік» ретінде жырау ер жігіттің ата жұртынан қол үзуін ерекше екпін сала көрсетеді. Мұның сыры, бірінші кезекте, дәл осы ауыртпалықтың толғау туған кезеңде ел көңіліндегі аса маңызды проблемамен байланысып жатқаны анық. Дана жыраудың толғау түйінін:

*«Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,*

Қайратты туған ер ғаріп» [2, 25] – деп қайыруының өзі Асан қайғы үшін ата қоныстың қаншалықты маңызды болғанын танытады. Ал жырау өз дәуірінің перзенті ғана емес, сол дәуірдің сөзін ұстаушы тұлға болып табылатынына ден қойсақ, дербес хандық аясына ұйысқан қазақ елі үшін де ата жұрттың қаншалықты маңыз иеленгенін бағамдауға болады.

Демек, Асан қайғының аталмыш толғауы жыраулар поэзиясында дидактикалық толғаулардың өнегелі үлгісін негіздеуімен қатар, сол кезеңдегі ел мұратын бейнелеуімен де маңызды.

Ата жұртты ардақ тұтқан, қайырлы қоныста берекелі тірлік кешуді көздеген ел мұраты Асан қайғының бірнеше жыр-толғауының өзекті тақырыбы болып табылады және бұл дүниелерден жырау шығармашылығының үшінші кезеңіне тән сипаттарды тануға болады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, бұл кезең өз тізгінін қолына алып, іргесін нығайтып, еркін тірлікке бетбұрыс жасаған елдің өз ішіндегі қарым-қатынастары, өзіндік өмір салты қалай түзілсе абзал боларын пайымдауды көздеген жыр-толғаулардан тұрады. Басқаша айтқанда, бұл кезеңдегі Асан қайғы туындылары жаңа мемлекеттегі қоғамдық сананы қалыптастыруға қызмет етеді. Ойшыл жыраудың бұл кезеңге тән шығармаларын «Есті көрсең кем деме...», «Көлде жүрген қоңыр қаз...», «Еділ бол да, Жайық бол...» деп басталатын толғаулары құрайды. Бұл қатарда «Еділ бол да, Жайық бол...» толғауына қатысты ойларымызды алдыңғы тұстарды айтып өткендіктен, бұл тұста аталған толғаулардың екеуіне байланысты сөз қозғау жөн болар.

Ел ішінің берекелі болуын, қазақ баласының кемелдікке, ағайынның татулыққа ұмтылуын құптай, әр адамның келеңсіз мінездерден бой тарта, адамгершілік қасиеттерге бой ұра өсіп-өрбуін өнеге ететін «Есті көрсең кем деме...» толғауын ой ұсыну тұрғысынан іштей үш мазмұнға жіктей қарастырсақ, алғашқы жолдан басталып, «...Насихатын алмағыл...» деп түйінделетін бірінші бөлікте жырау әр адамның бойын аулақ ұстағаны жөн болар қажетсіз мінездер мен әрекеттерді айқындай көрсетсе, «Бақыты оянған ерлердің...» деген жолдан «...Ел ауызына қарасар» деп бітетін тармақ аралығында бағы жанған адамның сын-сипатын бейнелейді, ал соңғы бөлікте бағы жанған адамның бақыты баянды болуы үшін қандай әрекет, мінездерден аулақ болуы қажеттігі кеңес етіледі.

Толғаудың осы үлгіде түзілуінің өзі Асан қайғының қалың ел және елге өнеге болар тұлғалар арасындағы қарым-қатынастың ізгі ниетке негізделуін ерекше құнттағанын байқатады. Ақылман жырау жалпақ елге қарата айтқан сөзінде:

*Есті көрсең кем деме,
Бәрі түйгын табылмас.
Қарындасың жамандап,*

Өзіңе туған табылмас... [2, 25] – деп, ғибратты кеңес бере ойландырса да, яки «Бақыты оянған ерлерге»:

*Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа...*

Ғылымым жұрттан асты деп,

Кеңессіз сөз бастама... [2, 25] – деп, астамшылықтан аулақ болуға шақырған пікірлерін ашықтан-ашық жеткізсе де, түпкі мақсаты – ағайын мен ағайынның, хан мен қарашының арасында алауыздық тууына жол бермеу, соның нәтижесінде ел ішінде ырзықты тіршіліктің орнығуына жол ашу. Ал толғаудың ашық ақыл айту, жол нұсқап, жөн көрсету үлгісінде келуі де – Асан қайғының елге сөзі өтімді қадірменді жырау болғанына айғақ.

Ауызы уәлі жыраудың «Көлде жүрген қоңыр қаз...» толғауы ой ұсыну үлгісі жағынан «Бұл заманда не ғаріп?» толғауымен ұқсастық танытқанымен, айтар идеясы тұрғысынан басқаша мәнге ие. Себебі – «Бұл заманда не ғаріп?» толғауында ата жұртты қоныс ету идеясы алға тартылса, кейінгі толғауда атамекеннің әр пұшпағын қасиет тұта қадірлеу қажеттігі, ел ішіндегі берекелі тірлікті сақтай білу қажеттігі ой қазығына айналған. Бұл жәйттің өзі аталмыш толғау айтылған кезде елдің ата қонысқа оралып, орнығып үлгергенін сездіреді. Сол себепті ендігі елдік мақсат – елдің құтын, жердің берекесін қашырмау болып отыр. Өз кезегінде бұл мақсат жырау туындысынан көрініс тапқан.

Толғауда табиғат дүниесі мен адам тіршілігі бірімен-бірі ұштаса суреттеліп, жаратылыста қадірсіз ештеңе жоқтығы, тек әр нәрсенің қадір-қасиетіне жете білу қажеттігі бейнелей жеткізіледі. Жырау:

Көлде жүрген қоңыр қаз

Қыр қадірін не білсін!

Қырда жүрген дуадақ

Су қадірін не білсін! [2, 26] – деп контраст параллель түзгенде де, діттеген ниеті – адам баласы үшін атамекеннен қасиетті қоныс болмайтынын санаға сіңіру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ата жұрт, атамекен тақырыбы және ұдайы осы ұғымдармен желілесе көрініп отыратын ел тағдыры, әлеумет өміріне байланысты ой-идеялар, бейнелі қолданыстар арқылы ұсынылатын дидактикалық мазмұн – Асан қайғы толғауларын даралай танытатын сипаттар. Тарихта болған Хасан Сәбитұлының ел жадында «Жерұйық» іздеген Асан қайғы болып жатталып, ұрпақтан ұрпаққа аңыздық тұлғаға айнала жетуінің бір себебі де оның толғау-жырларында ел мен жер тағдырының аса маңызды орын алуында жатқаны анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы, 1991.
2. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы, 1989.

А.Д. Алтай, С.Ш. Айтуганова

Идеи отчизны в произведениях Асанкайгы

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан

В статье рассматриваются основные темы и проблемы толғау Асанкайгы. Анализируются дидактические и философские познания в произведениях жырау, делаются выводы.

A.D. Altay, S.Sh. Aituganova

Ideas of the fatherland in works of Asankaygi

L.N.Gumiyov Eurasian national university,
Astana, Kazakhstan

The article is devoted to the main topics and problems of Asangkaig's tolgau. The didactic and philosophical knowledge in the writings of zhyrau is analyzed, conclusions are

ӘОЖ 81'255:811.512.122

Н. Жұмай¹, С.Ж.Тәжібаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан, nurmiraali@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д., Астана, Қазақстан, nurmiraali@mail.ru

О. БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Бұл мақалада қазақтың белгілі заңғар жазушысы Оралхан Бөкей шығармаларының ғылыми еңбектердегі көрінісіне шолу жасалады. Нақтылап айтқанда, Оралхан Бөкей шығармашылығына арналған қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектері, соның ішінде кандидаттық диссертациялар талданады. Алайда, О. Бөкейдің барлық шығармалары бұл зерттеу жұмыстарында толық қамтыла алған жоқ. Осыған қарамастан, О. Бөкей шығармалары, повестері мен әңгімелері жекелеген ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарында әр қырынан қарастырылды. Бұл мақала осындай еңбектерді жинақтап, О. Бөкей шығармашылығын тани түсуге бір қадам жасауға септігін тигізуге тырысады.

Тірек сөздер: Оралхан Бөкей, ғылыми зерттеу жұмыстары, тілдік тұлға, тілдік құралдар, кейіпкер бейнесі

Жарты ғасырлық ғұмырында жасындай жарқ етіп өте шыққан, қазақтың классик жазушыларының бірі, әрі бірегейі – Оралхан Бөкей (1943-1993). Ешкімге ұқсамайтын қалам иесі өзгелердің туындыларынан өзгешеленіп, дараланып тұратын бірқатар шығармаларды дүниеге әкелді. Сол туындылары әлі күнге дейін кітап сүйер оқырманның қолынан түспей, ізденуші-зерттеушілердің ғылыми нысанына ілігіп келеді. «Мұзтаудың мұзбалағы» атанған жазушы Оралхан Бөкейдің қаламынан төгілген туындылардың әрқайсысы жеке-жеке зерттеулерге нысан бола алатын құндылықтарға толы.

О. Бөкейдің шығармалары әртүрлі ірілі-ұсақты ғылыми зерттеулердің өзегі болып келді. Аталған мақалада сол жұмыстарға шолу жасай отырып, талдау жасау мақсаты көзделді.

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары қазақстандық ғылым да ғалымдар да жаңаша бетбұрыспен, жаңа екпінмен, үлкен ықыласпен ғылыми жұмыстарды жүргізе бастады. Осы кезеңде танымал жазушы Оралхан Бөкей туындыларын ғылыми зерттеу жұмысының нысаны ретінде қарастырған жүйелі де көлемді еңбектер 1993 жылдан 2006 жылдар аралығында көптеп жарыққа шыққандығын байқаймыз. Осындай еңбектердің бірі - филология ғылымдарының докторы, профессор Жанат Әскербекқызы Аймұхамбетованың «О. Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі» атты 1999 жылы Астана қаласында қорғалған кандидаттық диссертациясын атауға болады [1].

Бұл жұмыста Оралхан Бөкейдің «Қар қызы», «Атау керек», «Сайтан көпір», «Жетім бота» сияқты повестеріндегі аңыздық желілер, мифтік, символдық бейнелерді анықтап, басқаша айтқанда мифологизм бағытында толық талданып, сипаттама беріп, сол арқылы қазақ әдебиетіндегі мифологизм бағытын қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Зерттеуші Ж.Ә. Айтмұхамбетова О. Бөкей прозасындағы анимизм және кейіптеу, мифтік құбылушылық, түс көрудің мифологиялық астарлары ұғымын жан-жақты саралай келіп, жазушының адам мен табиғат байланысын көрсететін көркемдеу құралдарын шеберлікпен берген. «Атау кередегі»

жансыздың жандыны беруі, «Айпара-анадағы» даланың бірде батырға, бірде балаға теңелуі, «Сайтан көпірдегі» Алтай қысының сан түрлі «сезімдері», «Алтыбақандағы» Күн жарықтықтың мұртынан «күлуі», «Құм мінезіндегі» «адам мінезді» құм бейнесі т.б. ғылыми негізде сараптама жасалған. О. Бөкейдің табиғат пен адамды егіздің сыңарындай етіп берген кейіпкерлері – Бархан мен құм, Қиялхан мен қарағай, Ақтан мен күллі табиғат үндесі анимизм мен кейіптеу ұғымдарын сипаттауда басшылыққа алынған. Ғалым назар аударған Оралхан Бөкей шығармаларындағы мифтік құбылушылық Ф. Кафка мен Ш. Айтматов туындарымен салыстырыла берілген. Мәселен, «Ш. Айтматовтың «Ақ кеме» повесінде бала кемедегі әкесіне жету үшін балыққа айналу армандап жүрсе, О. Бөкей повесіндегі Ерік судың арғы бетіндегі ақ боз атты қызға жету үшін араға айналу тілейді» [1,16].

Түс көрудің мифологиялық астарларына қатысты зерттеуші Ж. Айтмұхамбет О. Бөкей шығармаларында кездесетін түс көру мен оны жору жолдарына тоқталады. Мәселен, «Жасын» әңгімесіндегі Қиялханның түсі, «Мұзтау» повесіндегі Ақтанның, «Құм мінезіндегі Барханның», «Ардақ» әңгімесіндегі Ардақтың, «Бәрі де майдандағы» Ақан мен оның анасының түстері, сонымен қатар «Қар қызындағы» үш жігіттің, «Сайтан көпірдегі» Аспанның түстері кейіпкер психологиясын ашуға мол мүмкіндік беріп тұр [1,18].

Жалпы алғанда, бұл зерттеу жұмысы жазушы Оралхан Бөкейдің қаламгерлік дара тұлғасын, жазушылық шеберлігін, тілдік болмысын терең тануға жасалған кешенді ізденістердің бірі болды.

Осы 1999 жылы жазушы О. Бөкей шығармалары тағы бір ғылыми жұмыстың нысанына ілікті. Құралай Темірбекқызы Жанұзақованың Алматы қаласында қорғалған «Оралхан Бөкеев прозасындағы романтизм» атты кандидаттық диссертациясы 1970-1990 жылдарда проза жанры бойынша ерекшелене білген жазушы О. Бөкей туындыларындағы романтизм мәселелерін жан-жақты қарастырды [2].

Аталған зерттеу жұмысында ізденуші Қ. Жанұзақова жазушы О. Бөкей шығармаларындағы романтикалық бейнелеу тәсілдері, сол шығармалардағы романтизмнің көркемдік ерекшеліктері, бұл туынды өзара үндес келетін өзге шығармалармен салыстыра отырып, О. Бөкей шығармаларына тән ерекшеліктерін айшықтау сияқты көптеген мәселелерді біріздендірді. Зерттеу жұмысының бірінші тарауы жазушының көркемдік дүниетанымын айындауға негізделген. Онда зерттеуші жазушының алғашқы туындыларын соңғыларымен салыстыра отырып, О. Бөкейдің дүниетанымына әсер еткен факторлармен бөліседі. О. Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным», «Жасын», «Мұзтау» секілді туындыларындағы Ақтанның «ертек адамның ең соңғысы» болуы, Асан шалдан кейін «ауылдың бар әңгімесінің, қарттығының мәңгілік келмеске кетуі», «ширек ғасырдан бері жақ ашпаған» шешесінің сөйлеп кетуі т.б. зерттеуші тарапынан әсерлі талданады. Жазушы шеберлікпен қолдана білген максимализм әдісін зерттеуші Қ. Жанұзақова да дәл тауып, О. Бөкей кейіпкерлерінің басты ерекшелігі ретінде көрсете білген. Атап айтқанда, Бура – «Қазақбай ауылының ең соңғы түйесі», Кербұғы – «он сегіз салалы оқыстан жаралар хайуанның ең ақыры», Асан шал мен Ақтан – «ертек адамның соңы», Гүлия – «қазақ үшін ең ақырғы Ақжүніс, ең ақырғы Баян, ең ақырғы Жібек», Қоңқай – «дүние жүзіндегі қатыгез әрі мықты шал», Ақбота – «адам күші мен табиғат тылсымын қанды шайқасқа жібермей, қоршап, қорғап жүрген жалғыз жанашыр, жалғыз сақшы жұмбақ қыз» деп береді [2,10].

Жалпы алғанда, Қ.Т. Жанұзақованың бұл зерттеу жұмысы жазушы О. Бөкей шығармаларындағы кейіпкер бейнесін толық ашуға мүмкіндік беретін тәсілдердің бірі – романтизм мен реализм тұрғысынан сараптама жасалған көлемді еңбек болып табылады.

Жоғарыда келтірілген зерттеушілер сияқты сол 1999 жылы зерттеу еңбегі жарияланған ізденушілердің бірі – Г.Ж. Жәлелованың профессор Н. Габдуллиннің жетекшілігімен қорғалған «Концепция личности в прозе О. Бокеева» атты Алматы қаласында қорғалған кандидаттық диссертациясы [3].

Бұл диссертацияда жазушы О. Бөкейдің шығармалары тілдік тұрғыдан саралана келіп, жазушының шығармаларында кездесетін тұлға концепциясын кейіпкерлер бейнесін

ашуда қолданылған көркем сөз шеберінің жеке қолданыстағы тілдік бірліктерін талдап көрсетеді.

Осы сарындас келесі бір ғылыми жұмыс – Ө. Көзбековтың 1998 жылы Алматы қаласында қорғалған «О.Бөкеев прозасының поэтикасы» атты кандидаттық диссертациясын қарастыруға болады [4].

Белгілі ғалым, әдебиеттанушы Б. Майтановтың жетекшілігімен қорғалған бұл ғылыми зерттеу өз кезеңінде ғылыми ортада жоғары бағаланған еңбектер қатарынан табылды. Мәселен, ғалым Т. Кәкішұлы бұл жұмысты жоғары бағалай келе, «автордың әбден қалыптасқан әдебиетші» екендігін мойындаған [5,6].

Бұл ғылыми зерттеу жұмысының тиянақтылығын, жүйелілігін белгілі ғалым Ш. Құрманбайұлы «Толғаулы тіл» атты жинағында да атап көрсетеді [6,364].

Зерттеуші Ө. Көзбековтың ғылыми еңбектері «Оралханды оятқан оғлан» атты жинақта жүйеленіп берілді [7].

Зерттеуші Өскенбай Көзбеков жазушы Оралхан Бөкей шығармаларындағы реалистік сипатты анықтау барысында автордың өз сөзіне жүгіне отырып, талдау жасайды. Нәтижесінде жазушы шығармаларының кейіпкерлері бір-біріне ұқсамайтын, ішкі әлемі ерекше тұңғыш сырларға толы екендігін көрсете білді. Мәселен, «Қар қызындағы» тракторшының бейнесін ашуда реалистік жағдайлар анық берілген. Жазушы мұнда тракторшы жігіттердің еңбек жолын сипаттай отырып, шығарманың идеялық-философиялық терең ойына назар аудартады, яғни бір жұмбақ бейнені талмай іздеуі ерекше суреттелген. Бұл повестегі жас жігіттердің совхозға шөп жеткізу мақсатымен шаруашылық сапарға шығуы, жол қиындығы реалистік тұрғыдан суреттеліп берілсе де, Нұржанның сол сапарға шыққандығы негізгі мақсаты – шөп жеткізу емес, Қар қызын көру екендігін байқатады. Ал шығармадағы романтикалық сипат шығармадағы Нұржанның Қар қызымен кездесетін тұстарында анық көрінетіндігін зерттеуші атап өтеді [4,9].

Сондай-ақ А. Рамазанованың «Қазіргі қазақ повестеріндегі адам мен табиғат мәселелері /70-80ж/» деген тақырыпта қорғалған кандидаттық диссертациясында (Алматы, 1993ж.) адам мен табиғат жайы ғылыми зерттеудің негізгі нысанына алынып, О. Бөкей шығармаларында көзделген экологиялық мәселелерді сөз етеді [8].

Мұнда зерттеуші О. Бөкей повестерінде қозғалған адам мен табиғат қарым-қатынасы мәселесінің көркемдік шешім табуы, экологиялық тақырыпты игеруі, жазушының көркемдік әлемі мен айшықтары, қаламгердің экологиялық тақырыптағы шығармаларының ұлттық ерекшеліктері, сол шығармаларда айтылған аңыздар мен мифтердің пайдалану жолдарын түсіндіреді.

С.Ш. Айтуғанованың «Адам және табиғат концепциясы шағын прозада» атты кандидаттық диссертациясында (Алматы, 2000ж.) М. Әуезов, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, О. Бөкей сияқты заңғар жазушылар туындыларындағы адам мен табиғат қатынасын ашудағы заман шындығын беру дәстүрі жан-жақты сөз болады. Мәселен, О. Бөкейдің туындыларында кездесетін жануарлар образы арқылы қазіргі адамдар бойындағы кейбір маңызды құбылыстарды, өмір, адамдар мінезі, тағдыр соқпағын ашып беруде тек тілмен ғана емес, үнмен, ыммен білдіру шеберлігін зерттеуші ретімен талдай білген. Осы орайда С. Айтуғанова: «Жалпы әдебиеттегі адам мен табиғат, адам психологиясына талдау жасау туралы сөз болғанда О. Бөкей шығармашылығына соқпау мүмкін емес...Тұнып тұрған табиғаттың бәрі, психологияның бәрі Оралханда. Оның әңгімелері мен повестерінде адам жанын бірден баурап әкететін бір құпия бар. Себебі, жазушы өз кейіпкерлерінің іс-әрекетінен гөрі, олардың ішкі әлеміне, жан-дүниесіне көбірек үңіледі. Жазушы өзінің жаны таза, сезімтал, жақсылыққа жаны құштар кейіпкерлерінің ішкі сезім буырқанысын қоршаған орта табиғатпен байланыстыра, астастыра алады. Оның кейіпкерлерінің шетінен асқақ арманға құлаш ұрған, арманшыл, қиялшыл болып келетіні де, олардың ой-толғаныстарының көбіне табиғат суретімен астарласып, астасып жататындығында болса керек. Табиғаттың төл перзенті адам сол табиғат иісін сезініп-түйсінген кезде оның арманшыл-қиялшыл

болмауы мүмкін де емес қой. Мұндай кейіпкердің болмысын табиғатпен байланыстыра суреттеу арқылы таныту О. Бөкейдің шығармашылығының бір ерекшелігі», - дейді [9, 20].

Жалпы алғанда зерттеуші С. Айтуғанова О. Бөкейдің өзге де ғылыми жұмыстарға арқау болған повестерін емес, «Бура», «Кербұғы» сияқты туындыларын қарастыра отырып, табиғат пен адам үндестігі, қайшылығы, адам бейнесін берудегі табиғаттың қызметіне қатысты психологиялық жағдаяттарды толық талдап түсіндіреді.

Зерттеуші Бахтыгүл Шерімқызы Баймусаеваның «Проблема воссоздания стиля оригинала /на материале переводов произведений О. Бокеева, О. Сарсенбаева, С. Елубаева на русский язык/» деген тақырыпта академик С. Қирабаевтың жетекшілігімен 1994 жылы Алматы қаласында қорғалған кандидаттық диссертациясы да классик жазушы О. Бөкей шығармашылығына арналған ғылыми зерттеу жұмыстарының бірі болып табылады [10].

Бұл жұмыстың өзге ғылыми жұмыстардан ерекшелігі көркем әдебиет теориясы мен практикасының негізгі де маңызды мәселелерінің бірі түпнұсқа стилінің аудармада сақталуына негізделуінде болса керек. Аталған жазушылардың прозалық туындыларының қазақ тілінен орыс тіліне аударылу барысында туындайтын түпнұсқа стилінің сақталу мәселелерінің бұл зерттеуге дейін қарастырылмауы осы жұмыстың өзектілігін, әрі маңыздылығын танытады. Б. Баймусаева Оралхан Бөкей шығармаларының орыс тіліне аударылуы барысында жазушы тілінің бай екендігін, жазушы стилінің ерекшеліктерін, жазушы туындыларында лиризм, романтикалық көтеріңкі екпін, ерекше бай тілмен сипатталған образдар әлемі, жазушының өзіне ғана тән сөйлем құрылымдары жайында сөз етеді. Аудармашы А. Ким аударған О. Бөкейдің «Человек – олень», «Снежная девушка» повестері мен «След молнии», «Ардак» әңгімелері, О. Мирошниченко аударған «Крик» повесі, Б. Момышұлы аударған «Бура» әңгімесі, Е. Домбровский аударған «Кербугы», Р. Сейсенбаев аударған «Камчигер», А. Малаев аударған «Что оставил Тока», «Веретено Кулпаш» сияқты туындылар бұл зерттеу жұмысының нысанына алынған. Осы зерттеу жұмысы барысында аудармада түпнұсқа тіліндегі диалогтың, ырғақтың және психологиялық талдаудың берілу жолдарына, басты идеяның сақталуы, шығармадағы авторлық концепцияның сақталуы, ішкі идея мен мазмұнның сыртқы стилде боямасыз сақталуына басымдық берілген. [10,5].

Жазушы Оралхан Бөкей шығармаларын ғылыми жұмысының нысанына айналдырған тағы бір еңбек – Нұрсұлтанқызы Жазираның «О.Бөкеев шығармаларындағы бейвербалды амалдар» деген тақырыпта профессор Ф.Ш. Оразбаеваның жетекшілігімен 2006 жылы Алматы қаласында қорғалған кандидаттық диссертациясы [11].

Аталған ғылыми жұмыста жазушының бейвербалды амалдарды пайдалану шеберлігі, сол арқылы қалыптасқан стильдік ерекшеліктері сияқты мәселелер сөз болады. О. Бөкей шығармаларының кейіпкерлері мен олардың ішкі жан-дүниесін ашуда, психологиялық жай-күйін сипаттауда бейвербалды тәсілдерді қолдану ерекшелігін талдау бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаттарының бірі болды. Сонымен қатар бейвербалды амалдардың ұлттық мәдени негізін де жазушы шығармаларынан көрсетіп, бейвербалды синонимдер, омонимдер, антонимдер, сәлемдесу мен қоштасу кезіндегі, тыйым ретінде қолданылатын бейвербалды амалдарды жазушының туындыларынан келтіре отырып, толық талдайды. Мәселен, кейіпкерлердің ішкі жылылықтың көрінісі ретінде қол алысып амандасуы, қауыша құшақтасуы, күлімсірей қарап маңдайынан сүюі – ұлттық тәрбие мен мейірбандылық көрінісі болып табылады. «Қайдасың, қасқа құлынымдағы» - Ораш, «Өлірадағы» - Қойшы, «Елең-алаңдағы» - Зарлық, «Кұм мінезіндегі» - Бархан, «Өз отынды өшірмедегі» - Дархан, «Сайтан көпірдегі» Аспан сынды кейіпкерлер бейнесін жан-жақты ашуда, оларды әр қырынан сипаттауда жазушы шеберлікпен қолданған бейвербалды әдістерді зерттеуші Нұрсұлтанқызы Жазира жақсы талдап көрсетеді.

Айгүл Ғалиқызы Сембаеваның «Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика (О. Бөкеев шығармалары бойынша)» еген атпен 2002 жылы Алматы қаласында қорғалған кандидаттық диссертациясы жазушы Оралхан Бөкей шығармаларының эмоционалды-экспрессивті лексикасының қолданылу ерекшелігін көрсетуге бағытталды.

Зерттеуші жалпы тіл білімінде қарастырылып отырған эмоционалды-экспрессивті лексикаға талдау жасай келіп, О. Бөкей шығармаларының көркемдік деңгейін айшықтауға тырысады. Сонымен қатар О. Бөкей шығармаларындағы эмоционалды-экспрессивті лексиканың ауызекі сөйлеу тілінде және жазушының ішкі ойын беруде қолданған әдіс-тәсілдері назарға алынған. Зерттелініп отырған лексика бойынша лексико-грамматикалық және стилистикалық тәсілдер анықталған [12].

Осы жоғарыда келтірілген ғылыми жұмыстардан өзге жазушы О. Бөкейдің өмірі мен шығармашылығына қатысты көптеген, әрқилы естеліктер, жекелеген мақалалар, очерктер, ғылыми практикалық конференция материалдары т.б. жарияланды. Ешкімге ұқсамайтын ерекше қалам иесінің әр туындысы жеке-жеке ғылыми зерттеулердің нысаны бола алады, өйткені Оралхан Бөкей өшпес тақырыптарды ту еткен өлмейтін туындылар туғызған ерекше талант иесі еді. Әдебиет майталмандары, сыншы, тілші-ғалымдар М. Қаратаев («Төртаған туынды»), С. Қирабаев («Табиғатпен туыс талант»), Р. Нұрғали («Қазіргі драма»), Н. Ғабдуллин («Уақыт сыры»), Ә. Кекілбай («Өмірстанға тағы бір саяхат»), Д. Исабеков («Бүгінгі шындық – ертеңгі тарих»), Р. Сыздықова («Сәйкестік») т.б. жазушы О. Бөкей және оның шығармашылығы туралы сүбелі еңбектер жариялады.

Осылайша, қазақстандық зерттеушілер қайталанбас қаламгер Оралхан Бөкей шығармаларын жан-жақты, атап айтқанда, әдебиеттану, стилистика және тілдік ерекшеліктері тұрғысынан зерттеді. Алайда, бұл жазушы шығармалары толық зерттеліп болды дегенді білдірмейді. Әлі де болса ғылыми зерттеулер нысанына ілінбеген жазушы Оралхан Бөкейдің шығармалары және сол туындыларда орын алған түрлі тілдік құбылыстар, тілдік мәселелер жетерлік. Бұл сарындас әдеби-сыни еңбектер де өз алдына жеке бір ізденулерді қажет етеді. Жинақталған материалдарға сүйене отырып, О. Бөкей шығармашылығының зерттелуін бірнеше салаға бөліп қарастырған жөн деп ойлаймыз: а). ғылыми еңбектерде көрініс табуы; ә) әдеби сыни еңбектерде бағалануы; б) аударма саласындағы еңбектер (аударылған туындылары бойынша); в) естеліктер, очерктер (жеке өміріне қатысты). Бұл мақала тек заңғар жазушы Оралхан Бөкей шығармаларының ғылыми жұмыстар нысанына ілініп, көптеген зерттеулерде қарастырылғанын көрсету мақсатын көздеді. Жазушының орыс және ағылшын тіліне аударылған шығармалары, ондағы тілдік құбылыстар, түпнұсқа тілінің, бояуы мен стилінің сақталу мәселелері әлі толық зерттеу керектігін көрсетеді. Мәселен, жазушының «Кісі-киік», «Өліара», «Айпара ана», «Ардақ», «Бура» т.б. туындылардың аудармадағы жай-күйі, ондағы түрлі тақырыптарға қатысты реалиялар мен лакуналар, тұрақты сөз тіркестері, жер су атаулары мен мифтік сарындар және басқа да көптеген тілдік құбылыстардың өзге тілдердегі сипатын анықтау – тыңғылықты зерттеуді талап етеді. Болашақ еңбектерімізде жазушы Оралхан Бөкейдің басқа да салалар бойынша қарастырылған түрлі жұмыстарға талдау жасалады.

Табиғат тылсымы мен адам сезімінің тұңғығына тереңдей білген Оралхан Бөкейдің әр теңдессіз туындысы әлі де талай ғылыми жұмыстарға нысан бола беретіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Аймұхамбетова Ж.Ә. О. Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі. Астана, 1999. – 24 б.
- 2 Жанұзақова Қ.Т. Оралхан Бөкеев прозасындағы романтизм. Алматы, 1999. – 27 б.
- 3 Жалелова Г.Ж. Концепция личности в прозе О. Бокеева. Алматы, 1999. – С.25
- 4 Көзбеков Ә. А. О. Бөкеев прозасының поэтикасы. Алматы, 1998. – 22 б.
- 4 Шортанбаев Ш. Ұстаз. Ғалым. Азамат. //Айқын.-2013.-17 маусым. - 6 б.
- 5 Құрманбайұлы Ш. Толғаулы тіл. Астана, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 372 б.
- 6 Көзбеков, Е.А. Оралханды оятқан оғлан /Ескенбай Көзбеков; құраст. Г. Исақова. Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. - 228 б.
- 7 Рамазанова А. Қазіргі қазақ повестеріндегі адам мен табиғат мәселелері. /70-80ж/. Алматы, 1993. - 25 б.

8 Айтуғанова С.Ш. Адам және табиғат концепциясы шағын прозада. Алматы, 2000. – 25 б.

9 Баймусаева Б.Ш. Проблема воссоздания стиля оригинала /на материале переводов произведений О. Бокеева, О. Сарсенбаева, С. Елубаева на русский язык/. Алматы, 1994. – 24 б.

10 Нұрсұлтанқызы Ж. О. Бөкеев шығармаларындағы бейвербалды амалдар. Алматы, 2006. – 29 б.

11 Сембаева А.Г. Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика (О. Бөкеев шығармалары бойынша). Алматы, 2002. – 24 б.

Н. Жумай, С.Ж Тажибаева

Отражение творчества О.Бокея в научных трудах

В данной статье проводится анализ научных работ, посвященных исследованию творческого наследия казахского писателя О.Бокей. В статье проводится анализ исследований, посвященных изучению литературного наследия современного казахского классика. Исследованию творчества О.Бокей посвящены ряд диссертационных работ, монографий, статей, в которых дается анализ многогранного творчества писателя. Ряд произведений талантливого казахского писателя переведены на русский и английский языки и представляет интересный объект исследования. Однако творчество писателя не было исследовано как предмет переводоведения и, тем самым представляет перспективу для казахстанского переводоведения.

N. Zhumai, S.Zh Tazhibayeva

Reflection of the oeuvre of O. Bokey in the scientific works

The article is devoted to the analyzes of the research of the literary heritage of the Kazakh writer O. Bokey. A number of dissertations, monographs, and articles are devoted to the study of O.Bokey's literary works. A number of novels, stories written by a talented Kazakh writer have been translated into Russian and English and represent an interesting research perspective. However, the writer's works have never been studied as a subject of Kazakh translation studies with respect to translation theory and practice.

UDK 821.512.122.+821.512.161

K.P. Zhussip¹, N.K. Zhussupov¹, M.N. Baratova¹, A.Shapauov²

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan¹, nartai1970@mail.ru

S.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan², shapau@mail.ru

MAGZHAN ZHUMABAEV – POET-ARTIST

This article examines the poet and artist - M. Zhumabaev.

Keywords: . lyrical hero, poem, realism, poetry, M. Zhumabaev.

M. Zhumabaev's lyric heroes mainly who is to say that he will be charged as lump problem should first. Developed by lyrical heroes fight the scourge of life in the form of barrier grasp the products of the conventional image of the poet. This collection, grasp the conditions of Troubles to be eye sight. For example, in 1918, the "Ot" poem startup lyrical heroes of their "born from sun" is expected to draw attention to the possibility that the bright light of the child. Thereafter, the lights

of the fire it to be comparable to open the powerfulness of the lyrical heroes from the subject. Of course, the conditionality of exoggeration, it may be non-specific, which may come. Lyrical heroes flame absorption, it can not be quickly full. But at the same time leaving hot liquid in the kitchen iskendey absorption lyrical heroes strength is obvious. Author fantastic lyrical yet powerful heroes fighting means winnig mentality, but at the same time as the terrible barriers are even greater courage laid.

I met speech yesterday,
And was eastern wind :
Darkness suddenly happened,
Was I shamed so much.
Violent spread everywhere,
Day past so quickly,
Sun set on west.
Dark came to us,
Like a child...

As we see, violence, ignorance etc. taken as a sign of "Darkness" vulnerable, but there are literally mean: "bags". And the "evil" has become: will be populated. Lyrical heroes goes to the "dark stone", "flame lick" intention anounced. The end of a poem: "I believe only myself. // Only the Lord on earth, fire, // Fire Lord, "said a fire that ends with him. All this, are inspired by the great heroes deserve high Fireworks property [1].

His "melody of the morning and sun rising" Let us look at the following:

Golden sun sinking,
Boiling all the coast.
Look rosefinch source,
Look rosefinch source,
And snow in your hands.
What become red
White linen expression of paralysis.

Where every detail is present, even the nature of each picture to show the lyrical heroes. Even the sun gold itself, "coast of sky" shows that is different. Also, even if the roads with case, which is one of the common man, the other a lyric video "Kuralai kozdi " of her normal activities. We just see her day-to-day sewing.

If this condition, show more realism almost unknown place. However, after the table of life, we often normal pattern, decorative patterns (flowers, etc.) illustrated, brand new, stand-alone proverb: "If a man die for the country", - lyrical image in the back than in a normal case, or Special testify to that. The word of the lyric writing table image so unexpected and significant actions spoke the language which is a mirror in trying lyrical heroes, the nature of consciousness and a high attention. Lyric Hero "and" lyric character material, color is not white, and finally the surface of a different color, red color, with red and (such as blood red). Poem's third, fourth stanza we can see:

Golden sun sinking,
Golden sun slowly dies.
Poor with clouds poor,
Date tears of blood.
Died days. Blue days
Under the guise of land ...

In the first line "golden sunset", is about the nature and a beauty of natue, "Poor husband" clouds had "Tears of blood" and covered the sun, sky become grey, the earth clothed into black all

of these contract pictures. So all of this not the same copy of nature it is the lyrical heroes conviction which is soaked in paint. These details are the images of the nature of the lyrical heroes conquer and his embroidery. A song is not single in the contract. It is lyrical heroes are accompanied by lyrical language and lyrical images:

As water beautiful architecture,
Take a look at one.
Water played fry
Listed in the eyelids
Eyelashes? Black silk?
Take a look at one dear,
Is filled with heart!

If look carefully one sight of Sauletai (beautiful girl) make people happy. So it is characterized that it is close to realism. As well as the lyrical description of "playing in the water, like small fish" also related with life that normal people can act. Also it is usual that people interested girls fingers, it is ordinary things. But suspicion of skills, even if the condition of the stanzas is wrapped in distress: "The heart is filled with poison". After the author peripeteias reflect it is not growing. Because lyrical heroes suspicion of the most important for the girl. After defined, is one of the main stairs at the start of the opening of the main cezimdi. After more lyrical heroes and works as a natural phenomenon and thing the girl's beauty be a clear indication of the normal human eyes - Clarifying plaited and complement each other:

Lost land of light,
Under the guise of darkness soul.
Bota determined to turn the eyes
Summoned to close.
Was covered with darkness.
Do you grief night?
Lisp lisp or what -
The wind?
Are you a demon?
Eyelids look
Come close to your soul...

Therefore in poem the word "darkness" referred to as being a manifestation of a certain nature scope, lyrical heroes worried and had difficulties in life, to open treatment. The attention to the mood, "full in grief" if there is a combination of words, "Tik-tuk" even out the volatility, "or a demon?" Mysterious feeling at the moment, lyrical heroes will be anxiety. This growth anxiety "Attractive eyes, slim waist" - a desire to be included in the so moving. A reign of lyrical heroes conda complexity: the girl in the fairy, not only as:

Dark night dies
Brighter than those of dawn?
On the surface
Blood in heart?

Here the night jackals, aggressiveness; fascinated by the freedom; Do not take the contract as a symbol of the blood sacrifice they to exercise self-control. To end several poems of the poet thought in the end to bring the host out of the packaging industry:

Look rosefinch source,
Let go in sunrise.

White linen white flag,
Embroidered blood.
Goodbye, now, look,
Now on the surface of the linen
"Iman!" written.
Golden sun comes out,
Blue gold coast,
Look rosefinch source,

These statements are based on a tradition to go to the first dawn in full of hopes as white flag, blood control leads to stimulating offering. " Be believer IMANDI BOLSIN" Farewell, conscious to die. Also at the beginning of the poem, with gold sinking to fall to work the same day and at the end of the indications given by the engraved images shall be nailed to a cross giving repeated. The date of the coming out of the "golden" days, decorated with precious a symbol of freedom to be added by the same lyrical heroes are stretched out Thirst liberation treatment. In this sense even "Sky's coast" Gilded, lyrical heroes "Kuralai eyes". Also, a product of lyrical heroes treatment and realistic, and its orientation, all point to promote it not be far from the truth of its own, one would say.

Magzhan Zhumabaev's romantizm least, a special characteristic lyrical heroes recognized for it should be borne in mind first of all that to be a great poet of the situation. Thus acting lyrical heroes are usually prevalent completely different, are very exclusive [2]. Of the "wound" of land, which can be found in the lyrical image nobody mekendemegen, Wide field shall be included without the presence:

Cap-field being stretched,
Kebindey as close surface.
Mountain, forest, rivers,
Through the day is not blood spilling.
Wounded blonde is one way ...
The only one curve the end of the road.

If we predict, wounded man's failure is sign of great suffering. Magzhan's romantism least in this regard, particularly in the event of exceptional people describing the same differences, by the nature of the individual altitude will growing. So, based on certain images that were cultured in a completely different environment surprise normal justify. So this poem's color, compared with the ugly words meaning on one face of color in accordance with the development, and as a result brought against certain field. However the first verse of "stretched", its surface is brightness close. At the same time as the type of beauty yellow, white collar this time from a rather unacceptable see soaked shade. Indeed, of "yellow" and "white" with a certain spectacular engraving, monotonous images clear. Because like a dead according to the kebinge will have a negative impact on whiteness. Do not further the word of the death of the race before the wounded: "The impact of poor heart!"

Here are a few, where the "white" word grinding through the same assistance to improve lyrical image death treatment. Because finally an invisible person is not blurred, sculpture ceremony, we do not want to spoil it. So the front lines of the "kebindey celewler" totally thin girl, attracted by the cold "as the" Word of the future decorated as proof. The same lyric images provided by reflection, such as:

Esill is country of mine
Cariarqa celebrations land!
Silver clean water,
Long wide Lake! –

The tract "silver" word not limited to the discovery of the beauty of water colors. So that the word Still tray of water to wake up the possibility of interrupting the lyrical image sympathy to treatment, so that will have to develop more wounded death. Agreed to draw up this consciousness going on in the colonized:

Surprised black hair and a half months,
Come, my dear!
has heard
Open from afar Zara! –

The words "black" divide attention to the words, and even has a measurements have not driven, but should see that it causes. For example, it is often "as the" least, "black" than opposed as we are exposed to the concept of "black" is thus apparent that the word as a sign of old. It is decorated with black hair with the help of specific antibodies, which may be agreed to draw up Perizat loss lyric images sufferings.

As a result of a certain word in a certain image to expand the "blood" in the scope of use of the word can be similar. For example, poem the date of the first set above not shed blood. Usually only calculate radiation falls the day, the traditional high blood acts personally expressed fear. Initially, even the blood spray rather than a license agreement if further lyrical image, wounded in the display heavy finality ("the soul of the poor fly compression, // fast heart is hot blood") served as a hot real landscape known that the blood. "Shapshu" words left a large amount of blood then wounded a blind eye to point closer to the moment is obvious. Do not look further stressed, blood flow ceased in the word of the wounded: "Power is at least // This was a lot of blood." These roads "blood" of the word "leak" came after the word, it takes place and the weight of the apparently influence the severity of the punishment. This burdensome heart ("heart wound Barad eat") will personafied. Abstract concept until the wound drinking, heart shall disclose the level of the accident.

Sirit of mine suffers from,
Please stop hot blood!
...pressure come down,
Choked on my blood!

A little blood in the water, choking impossibility. There is a large amount of choking delivery. This is clearly expressed in the lyric images shows the real sense of grandeur: "the horse of the beneficial // would be a dream!" This is the scene of regular horse to become worthy of a Kazakh citizen, and therefore national ornament is the distribution of the images agreed to draw attention to the lyrical accompanies the heroes in trying the spirit of shown.

However poem derived from certain acts of the hero ic-specific expression can not say. Because heros in poem, images and lyrical dirge, all agreement. His latest poem to ensure:

Wounded blonde who properly?
Who swallowed the blood flow of blood?
Steppe zone of the tragedy,
Could not tolerate people cry?
It Kazakh charge of the Kazakh,
Kazakh suffering bloody suffering,
Will survive the bloody finally rescued,
Read awaited Kazakh citizen.
Citizens! He Kazakh want blood,
Paradise want to drag my water.
If you do not have to be Ibilis
Want to stop strangled cry!

So the wounded man as a description of the Kazakh people of the same method to draw attention to the state of growth. Therefore, readers see the wounded Work- sharing, heard every day, all prepared to think about the fate of the Kazakh people. Here are a few, to the lyrical image of a treaty, with a special link to show the suffering of the poet of daily life, daily longer, deletion, it is collected and brought to visit more often reflect one dalelimiz. This realism holds to be the flag-like fixation romantizm truth, and shall be open only to go a different way.

Enlarge Magzhan's romantizm least is based on criteria specific to poetry, the poet would like to repeat that it is so typical of the style. 1914, "The Earth is actually pressing the flood" this argument.

If you actually flood the earth!
If the lofty mountain!
A formidable wave rabies,
Must throw toxic foam!
Bass flood land that actually!
The source was shut foam Day!
Live is not dead,
If only one myself!
My own choked
The owner responded to asthma,
Dark land sky
Days and will be there!
Which would put them in the game!
Flame treatment of all wages!
Endless infinite world
The only treatment like myself!
Big fire only
Earth person.
A new treatment for the wounded man!

Correcting from unilaterally limited to a literal interpretation of the poetry, the poet of the actual flood came, only one is not born wanting to stay overnight. "Zawlap otimnan // ulcer treatment" lyrical heroes intention to look at the begining to understand it is a poem written for the opening of a thirst for novelty. Lyrical heroes: you are actually flood the earth, agreed to draw up the lofty mountain (mountain) wishes implementation. Siting a formidable wave of toxic foam rabies will increase. It is a source of toxic and even scattered waves foamed proof cover. In this, the Miracles from subject to the lyrical heroes go down after the goal, the sun, the changes reflect the requirement to make the ridge. However magnificent landscape: the actual date of the catastrophic flooding of the land at the game, etc. helping to increase the conditional access the idea of a poem justified.

References

1. Петросов К. Г. О спорных проблемах романтизма в русской литературе конца XIX-начала XX века («Русский романтизм» кітабы ішінде). – Л. : Наука, 1978. – С. 248-249.
2. Фридман Н. В. Романтизм в творчестве А. С. Пушкина. – Москва : Просвещение, 1980. – Б. 26.

K.P. Zhussip¹, N.K. Zhussupov¹, M.N. Baratova¹, A.Shapauov²
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan^{1,2,3}, nartai1970@mail.ru
S.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, shapau@mail.ru

ROMANTICISM OF MAGZHAN ZHUMABAEV

This article examines the romanticism of M. Zhumabaev.

Keywords: romanticism, realism, lyrical hero, poem, symbolic sign.

Magzhan's romanticism consider realistic facts his first poems at the opening of the features of realism. For example, in 1912 the poem "Spring" in the following ways:

Rich make locked Guide horse guard,
Man became confident.
Children's swing type, run quickly
Rolling one another in the mud.
Man in the field can't sleep,
He renounced the mare dear
May, the blossoms, flowers light up,
Silky shining in the greenery,
Beauty waves in branches,
Even the birds sing different songs.
Cool in the heat of dead insects,
The beat their wings to raise the boiling.

Here we see the life of the Kazakh at that time, more often, we will see that the value of the traditional actions. In particular, the richest horse locked up in the village, make it protected; children run so quickly, "rolling each other on sand", etc. Without a doubt, this poem careful remained the poem of Abai "Summer", the women "that determines Bylkyldak". Magzhan as usual developed this poem in traditional way, and other derivatives, as well as a poem. Abai paid attention on beautiful women character and gesture, like this Vagzhan described children's behavior. At the same time, Mazhan quickly observed in the pictures, but is more than minor scenes. For example, the beauty of its branches, insects "beat their wings" etc. Moreover Abai natural ventilation, day-to-day status is received ("Thunder" in the river possess some pace of a stream, there is only the beginning of a poem, also drew attention to the normal situation), along with the usual pictures here have a breakthrough after unuswual views received, the less the impact shows: "thunder in the sky, flash fire) // the wind is driving a black cloud wave." That is sad, "thunders" and not a combination of "flash fire" image, presents a special look. Wind "in", but mostly not, "black" cloud wave driven (in cattle imagine) as the owner of quite a strong movement in the dust. This means that the picture of Magzhan's poem quiet close nature, the traditional position, depending on the view in a separate part of the excitement does not stop that.

Magzhan's Romanticism with its tradition of realism greenish to prove improvement, "Aida name, Sarsenbay" Consider the poem:

Month name, Sarsenbay
Whiten gold early in the morning,
Let's take into Kyrgyz.
Noise Noise Noise ...
Unfortunately it is only reading
I came to the city.

This is the priority of realism on the road: a simple person's way as far as behavior is typical of many of the skills. To win the release of the morning twilight, we see that there is at least one protest in the city. And about the following ways:

November looks back:
A formidable stretch
City is great one.
Around the fog night
Flash - we do glittering sources

The stretching city is realistic image (large houses) to see, "one of the great fairy" unusual and disturbing picture of the condition you could imagine. "The fog of the night" – unknown things, is ready for a symbolic sign of a symbol of evil, "fire and smoke" to this character, personal check to insure the strange, further specialization, "bright and glittering way sources" that winning a new one exception. Because just in front of the people is appearing like "the great fairy", the city seemed to be, "the rest of the night in the mist around the fire and smoke" in the context of the city, sharp (fog, night, smoke), breaking the light sources are readily glittering surprises. This means that the actual image ("stretch of mountain"), the data is ready to sign the label (fog, night), as well as the accuracy of the unreliability of the contingent alternative ("one of the great fairy"), stepping into one of the city's owner (- fire, smoke), which demonstrate the special character ("bright and glittering lighting sources"). Let us see how it like in the poem:

Women obscenity
Every loving, stable,
Gigling back.
There is no blood on the faces of
There is no soul sources
They did not fire heart
There is no other hope meal
Son demons of the night,
Paradise is no longer –

They narrow cave foul. In this part of poem is describes only a certain problem, only one deputy, using hyperbole (literally people who live in the big cities like a "broken" people therefore it is). At the same time claiming the fresh air of the city, where the love of instability and growing, which is the truth, it is a realism. The author of this negotiations an similarity contrasted nature: "Look, there are as many stars? // Smiling carried out only by moon. Here, the beauty of moon shown by different moving and laughing, and it agreed to open the traffic and navigation. This small pictures are very impressive: just so beautiful images such a beautiful expression must be basically against any disaster. This is a signal to the opposite spectacle all lyrical character of freedom, a sense of Thirst tray describes to the last section of the poem:

Do you want to sleep or ,
Why you are Sarsenbay
Not singing the song ?
Drive your birth ,
Pampers country ,
Heart , why does not work ?
A handful of talking
The lamp of my soul
Chest padding .
Silk network

Taste want
Your lake.

These part of poem: the burning desire of the heart, the dust like the soul of the Saryarka, silk Tasting conditional based on the use of alternatives such as wind, the great passion, as well as ordinary people's desire to sing song, eating sweets, Kausar means great emotions such as longing and taste of the lake. That is typical of the public from time to time ordinary people's feeling, the effect of realism, however, work, mainly under the influence of romanticism, Realism is product of Romanticism.

As we said like other poets Magzhan's romanticism, realism at all distances, to make sure it is not a stand-alone model, the poem " N-album" are the good example of it, some part of poem:

Life will be going,
Heart share a connection.
Life
Has become the heart of coal
Life will be held.
Tribute to expire.
Goes storyteller.
Weddings touch of frost flowers,
Bulbul Golestan,
Bulbul silent - just one poultry.
Notice. Without the Sun
Golestan, a silent life free!
Bota eyes,
Silk words, space
Fly away
Necessary killed, far away.
... A friend track
Extinguished candle goes out.
Goes Month
I will die soon.
A blessed month,
A blessed month, and certainly,
Kipciz Ayım.
Erketayım success.
Life mirage
You look mirage cunning.
mirage water
Gold steam wash the soul!
And there was the day ...
inspires men wept.
spoiled child
You suffer weeping tears.
No, do not cry.
Do not ask weeping a day!
What is the idea?
It did not know you, flower!

This verse of the poem also accurately reflect the feelings of the people mostly landmark and explain the priority. For example, when lyrical hero suffer grief, sadness for what it is incurred, it

is reflect that. For comparison, S. Mukanova "The death of a child" (1926). Take last part of the poem:

The image was buried in the same blood!
" Is there a soul ?! " Have you heard ?!
The feeling of flags , a young tomb
Lay embraced.

Here, the image of the child who died of feeling as he or she alive (mostly detail of lyrical character of the features and of its own), and even "soul?", I heard his cry whether finally understand that he is dead and a young lady hugged the tomb, which definite one cause of the pain, the type of lyrical heros detailed embroidery. But at the same time with a certain sense of wrapping, a poet, a poem do not have to do it. Artistic ran concurred in determining the size of the poem, but do not consider that it is obligetary. A wide variety of part of the poetry of the need to be so many. So describe types of poem is different it would be naive to say that it is the rank and file. This does not mean that: to make certain move away from reality shows Magzhan.

Without a doubt, " the heart has become a coal", read the paragraph lyrical hero is not vulnerable to the same feeling. His poem "life passes," he began, "grieves the heart connection" in the last phrase, but we have been repeated with emphasis on certain stops (attention) affects drawing. Also give grief heart abstract concept, noticeable landmarks children, black and Coloured lyrical hero's grief to imagine anything against the high level. So what does not growing generation of the tragedy, once again, the accent, the delay through the use of an alternative location reached. Thus, suffering because disclosing the specifics of the real sense of the behavior of the lyrical hero identified, but this feeling is so heavy emphasis. The lack of lyrical hero is displayed in grief no sense of originality, or at least not be only one must be suffering, not even a feeling of weakness. Magzhan's poem behavior, different is not enough, but he is impressed by the high level of sensitivity. What is the sense of one of the most significant poets not be able to field the same feelings cause you climb the tower, thus the beginning of the birth of a unique personal feeling to the reader. Almost bound to the heart of a song, withering flowers, Bulbul Golestan, lyrical silk to be the word of the video, etc. an alternative to the traditional skills such as labels (symbolic sign) is the poet's own rhythm, rhyme, accent, a kind of Top of the alternative to the use of a delay in tune with the receipt of clarifying. "Bulbul Golestan" Take that phrase. In 1907, the "status" in the book of Mashkhur Joseph Kopeyev, Nightingale and Karsiga mentioned. Nightingale dreamed of opening a red flower poem says:

And spent every night talking
Priority thorny tighting.
I see the opening of a red flower ,
Long night boiling.

If we pay attention into the ancient literary we see that the nightingale longs floral the output of poetry, including models will see that tradition. XIV century Kharizm "Name of Love" epic of: " Flower Garden without nightingale is not garden," he says. Nightingale and flower singing linked to face some of the XIX century in the works of Kazakh poets:

1. At the beginning of the tree miwa Sairam nightingale
The guy later , leaving a red flower ,
(Abyl Tilewulı)
2. You 're not adding a song
Singing flower garden nightingale tone .
(Segiz Seri Shagshahov)

3. We are one of the nightingale's song
Opened , you get a red flower.
(Musabek Bayzakulı)

Continue this tradition, a certain continuity an alternative to the above terms, would be to talk about the details. Now, using the same skills and self-expression of the alternative Magzhan's poem: meeting the trouble (meeting not people, abstract concept of the possibility like trouble), lyrical heroes faded (faded person, characterized by the fact that the fire), and with the lyric Hero sunset (literally, can not be a blessing to people like months), a lyrical image of the "mirage of water, steam gold", the second lyrical image of "waking grief" (waking than the abstract notion of suffering) crying etc.

Still, this is a romantic images of how many assuming, is the initiator of all this, one can not fail to pay attention to detail. He said: "What is the idea? //you shouldn't know it sweetheart... ". Consequently, lyrical heroes of his characteristic sense: sorrow, etc. birese an alternative to traditional mark (of course, Magzhan advanced type, do not forget that); birese the cost of the phrase, etc. at the time of delivery of the assistance brought new details to see the triumph of romanticism, etc. (Lyric character "What is the idea?") realizmn appered, it can be seen. However each other pictures of the poet of romanticism and realism designed to secure break through, combined with growing. This engaging Magzhan realizmin, as evidenced by the romanticism.

Romantizmn main feature: completely different from ordinary, a unique, stand-alone feelings known to the fact. This is known scholar E. Ismailov (1960) showed that: "the truth of life brings over romantic style is not contrary to the principles of socialist realizmn describe the creative. Great glorified only when great Gorkiy may be convincing enough space to describe attention it should be paid to the truth "- a romantic describes principle.

Telling the truth of life means other words, the truth of life interested in a romantic exaggerated Clarifying the word describeing. Devealoping Romantizm basis on a dream, has a long history of knowing not to receive a pro rata basis the facts of life, such as in the form of a ghost hint of creative principles. Romantic works, to the realities of life in the simple nature of the legal position is not surprising to see the beautiful landscape, imagination only conditional love, a disaster, in the form of waves" [1].

This is in accordance with the terms and conditions M. Zhumabaev's poem "Sirim":

If you let laugh, I will do it a lot
If I cry falls black blood .
If I have enemy,want to drink their blood
Death on its way to a friend .
Love a woman , but not you ,
I love your soul not the body .
Physically identical question , assaults
Love can meet death trap .

Loughing and tears are opposed concepts the existence of a vision. And finally here is not one laugh, laugh out mentally, crying, black cry from the blood. The poet, however, comes down to stop turning the original game, eyebrows, blood wish to declare that it is ready to die on the way to a friend. And, at the end of a woman from the infinite passion.

Focus, Magzhan lyrics at the character, it will be a matter of linking the poem heros. For example, "Korkut " poem Korkut; "Koilibai's kobyz" twındısındağı Koilybai; "Batyр Bayan" The Bayan, etc. Which meet all of the normal life of ordinary people, not great, the special nature of the best person in the eye [2].

This is all the daily life of the poet in his high mission, anguish, desperation, Fine acting in an environment other than the legendary historical figures, inspired by the best heroes were born [3].

References

- 1 Асқақты жыр керек («Әдебиет жайлы ойлар» кітабы ішінде). – Алматы : Жазушы, 1968. – Б. 15-16.
- 2 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы : Мектеп, 1969. – Б. 204-207; Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы : Мектеп, 1976. – Б. 125-127, 364-365.
- 3 Фридман Н. В. Романтизм в творчестве А. С. Пушкина. – Москва : Просвещение, 1980. – Б. 32.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Б. Д. Керімбекова¹, А.С. Насиева²

ф.ғ.к., ассистент профессор, С. Демирель атындағы университет, Алматы, Қазақстан¹
2-курс магистранты, С. Демирель атындағы университет, Алматы, Қазақстан²

1960-1990 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МАХАМБЕТ РУХЫ

Аталған мақалада қазақ поэзиясында Махамбет тақырыбына кеңінен қалам тербеген, сонымен қатар Махамбет мақамын қайталап, дәстүрін жалғастырған бірқатар ақындардың шығармашылығындағы дәстүр жалғастығына зерттеу жүргізіледі. ХІХ ғасырда ғұмыр кешкен Махамбет Өтемісұлы поэзиясындағы көркемдік жалғастық 1960-1990 жылдардағы және бүгінгі тәуелсіздік кезең поэзиясында қалай көрініс тапты деген сұрақтар мысалдар арқылы тұжырымдалады.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, Махамбеттің дәстүрі, поэзиядағы рухастық, дәстүр жалғастығы

КІРІСПЕ

Қара қылды қақ жарар өткір қолтаңбасымен қазақ поэзиясынан дара орын алатын Махамбет Өтемісұлының қилы тағдырын, батырлық, ақындық ғұмырын поэзияға арқау еткен ақындар көп. Әдебиетімізде Махамбетке арналып жазылған алғашқы өлең жолдарын Ш.Жарылғасұлының, Сегіз серінің шығармаларынан кезіктіреміз белгілі. ХХ ғасырдың басында халық ақыны Ы.Шөреков “Исатай-Махамбет” дастанын жазса, Т. Жароков, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалиев, Ә.Сәрсенбаев, Ж.Молдағалиев, М.Мақатаев, Т.Айбергенов, О.Сүлейменов, М.Сатыбалдиев, Ж.Нәжімиденов, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов сынды ақындардан бастап бүгінгі Т.Медетбек, Р.Ниязбек, Қ.Жылқышиев, С.Тұрғанбеков, А.Ершуов, М.Ершуоваға дейінгі аралықта біршама ақын Махамбеттей текті болмасты жырға қосты, жыр дәстүрін дамытты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жайық бойында дүниеге келіп, Махамбет ізін жалғастырған, жырымен ісі келісті, дауылпаз ақын, жазушы Меңдекеш Сатыбалдиев еді. Өмірдің көшінен ерте қол үзген ақын Меңдекеш бәрін беріп үлгерген жоқ. Өмірін өлеңмен өрнектеген ақын:

Мен жоғалсам, жоғалармын,
Арасында жатпаспын қоғалардың.
Бір қадалып қас-дұшпан кеудесіне,
Махамбет жебесіндей

Мен жоғалсам жоғалармын [1, 8 б.], - деп өз жырында тағдырын бағамдап кеткендей жай танытады. Меңдекеш «Батырдың бас сүйегі», «Махамбетке», «Махамбеттің монологы» атты туындыларын дауылпаз ақын Махамбеттің рухына арнап жазған. «Махамбеттің монологы» толғауында ақынның өршіл рухқа толы жырларының мағыналы тереңдігін, өміршеңдігін жанымен сезіне білген, туындыда халыққа ақын атымен үн қатқан.

Автордың Махамбеттің жырына терең бойлағандығын, мағынасымен етене танысқандығын, өз жырларының түр – сипатын жетілдіруге талпынғанын Қ. Мырзалиев: «Меңдекеш өзінің қажыр-қайратқа толы омыраулы ойларын өз аузынан айтуға әлі де болса жүрексінеді. Оларды басқа бір әлеуетті адамның дулығалы ақынның дуалы аузымен айтқысы келеді. Ауыздығымен алысқан тұлпардай тарпаң жыр жолдарын Меңдекеш атақты Махамбеттің аузына салып, ол өлеңді «Махамбеттің монологы» деп атаған». [1, 8 б.], - деген пікір арқылы түйіндейді. «Махамбеттің монологы» - градация тәсілімен өрістеп, түйдек-түйдек сөздермен төгіліп, Махамбет жырымен екпіндес келіп, тыңдаушысын ілестіре кететін тамаша туынды. Махамбеттің тұлғасын көз алдымызға әкеліп, жырына заманға деген мұңын қосып, өзіндік мәнермен сипаттайды. Бұл жыр туралы ақын Ф.Оңғарсынова:

Қанаттастарым, қайдасың?

Құнанша мұзға таймасын,

Қималы найза қайралсын,

Құсалы жүрек майлансын,

Қаз мойын тұлпар бәйге алсын! [2, 229 б.] 6- деп өрбіген «кесекті ойдың сойы атанған ақынның кесек ойлары Меңдекеш ақын кеудесінен осылай өріс алған болатын. Бұл туынды шұбыртпалы ұйқаспен буын саны сақталмай жазылған, тоқсан алты жолды өлеңіне тұтастай аллитерациялық тәсілді арқау еткен толғау. Махамбеттің өршіл үнімен үндес, қатулы сөйлеген Меңдекештің катал үніне «қ» қатаң дыбысының қайталанып отыруы да үйлесім тапқан. Толғауда бірыңғай «қ» әрпінен басталуына, аллитерациялық қатар түзгендігіне қарай, бұл туындыны Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» атты жырындағы «е» әрпін ерліктің ебгей желіне баласақ, Меңдекештің «қ» әрпінен бастауын қайсарлықтың қара желі деп түсінеміз. Екі жүз он бес мәрте ұшырасып, құлағыңның тура жанынан қатқал дауыс шыққандай күйге бөлеп, Меңдекеш ақынның суреткерлік қырын одан сайын аша түседі.

Қаңтардай қақап бір сезім, Қылышқа жанып әр сөзін,

Құлаштай кештім Жайықты, Қанымнан өлең өндіріп [1, 84 б.] - деген монологта «Қаңтардай қақаған бір сезім» Махамбеттің сөздерін қылышқа жанып, ыстық қаннан ытқып аққан уытты, қызу өлең тудырғанын аңғартады.

Махамбетке арнап дастан жазған ақындардың бірі – Ж.Нәжімеденов. Жүмекеннің өзі дүние салған соң 1985 жылы жарияланған «Менің топырағым» атты жинағына енген «Жаңғырық» аталатын дастанына ағасы Исатайдан айырылып, арманы аяқсыз қалып, жападан-жалғыз дала жортқан шағының тарихи шындығы арқау болған. Махамбеттің көтеріліс жеңіліп, қайсар ердің тауы шағылып, жапа шеккен Исатай сияқты қолбасшы қас батырдан айырылып, жалғыздықтың мұңын кешкен дауылпаз ақынның барлық жан атаулыдан түңіле, көңіл-күйінің тұқырыла түскені және Баймағамбет сұлтанның қанды қол қарақшыларының қолынан қаза тапқан өмірінің соңғы, аянышты шағы бейнеленген. Бұл дастанның басқа дастандардан ерекшелігі ақын өмірінің тұтастай қамтылуы мен ғұмырының ақырғы сәті мен өлімінің көрініс алуы.

Дастанның «Жаңғырық» деп аталуы турасында ақын поэзиясын арнайы зерттеуші, профессор Қ.Жүсіп былай деп пікір білдіреді: «Бізше, поэтикалық туындының атауы бес түрлі нәрсеге меңгейді: біріншіден, дастандағы Махамбетке кездесіп, ендігі жолына өзімен бірге ала кетуін тілеп, шылбырына жармасқан жас жігіттің мінезі – теңдік үшін бұрын да Исатайға еріп атқа мінген, кейін «бұғып» қалғандардың жаңғырығы іспеттес; екіншіден, көкірегіндегі ханға деген кектің әлі өшпес жападан жалғыз Жайық жағалап Атырауға жол шегуі – «қара қазан, сары баланың қамы үшін» кескілескен майданның жалғасы, сол майданның жаңғырығы; үшіншіден, сұлтанның өз адамдарын ақшаға жалдап, Махамбетті өлтіруге аттандыруы - көтеріліс жеңілсе де оның кектілерінен қорқып, адуын ерді тұқыртып, тыныш табамыз деген сұлтан жүрегіндегі кек жаңғырығы; төртіншіден, сұлтанның батырдың басын алған қарақшылардың әрекетін опасыздық деп жазғыруы - ұрпақ қарғысынан сескенген өз қорқынышының жаңғырығы; бесіншіден, ХХ ғасырдың азаттық көтерілісі – Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің жаңғырығы, жалғасы» [3, 100 б.]. Батыр ақынның мұңға толы монологы – үлкен тебіреніс пен бойды

шымырлатар сезімге бай. Махамбет жырларында бар «Қызғыш құстың» екпінімен ақынның айталмай қалған зарын сыртқа шығарғандай. Мәселен,

... Жас егілген тал үшін –
Орман болсам деп едім,
Жел жағына жетімнің

Қорған болсам деп едім... [4, 249 б.]. Бұл монологта Махамбеттің арманы мен мұңын, Қызғышқа айтқан наласын оқи отырып, шынай шындық пен өзінен гөрі өзгенің игілігін қалайтын жан екендігін, айтқан бетінен қайтпайтын оптимист екендігін айқын аңғарамыз.

Ж.Нәжімеденовтің «Жаңғырық» дастанынан тарайтын тағы бір идея – халықтың қамы үшін атқарған қыруар еңбектер, игілікті істер, халықтың ары үшін күрестер ешқашан жойылмайтындығына назар аударту. Оның кейінгі ұрпаққа өзінің өшпестей үлгісін көрсетіп отырғандығы, оның әрдайым замана толқынымен жаңғырып қайталанатындығы, Исатай мен Махамбет бастаған тәуелсіздік үшін болған көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін де еш толастамағаны, оның ешқашан діттегеніне жетпей тынбайтындығы заңдылық деген идеяны астарлап жеткізуге тырысқан. Шынымен де ақын Жұмекен Нәжімеденов асқан көрегендік жасаған. 1986 жылы елде орын алған желтоқсан оқиғасы азаттық көтерілістердің заңды жалғасы болып шыға келеді. Бұл ақынның асқақ арманы болатын. Сол арман «Жаңғырық» деп аталатын дастан тілінде анық, айқын көрініс таба білген. Ақын Жұмекен Нәжімеденов бұл арманына жете алмай қапыда кетті. Өз ғұмырының соңғы жылдары кеңес дәуірінің кемшіліктеріне, тігісі сөгіліп, ыдырай бастаған кереғар саясатына сенімсіздікпен қарағандығы оның төл шығармашылығынан анық байқалып-ақ тұрады. Бұл ақынның диссиденттігі деп білеміз. Оның шығармаларының астарына терең бойлап, көбісі түсіне бермейді. «Жаңғырық» дастаны – ақынның диссиденттік көзқарасының, ойы мен пікірінің жаңғырығы еді. Заман тұманының тұмшалануы, ағыссыз өлі көл өміріндей тіршілік ақынның жүрегін қобалжытпай әсте тұра алмады. Сол себептен ақын өткен тарихи оқиғаны шығармасының алтын тиегі ете отырып, буырқанған асау төңкерісті тілегеннен, заманымыздың Махамбеттері мен Исатайларын армандағаннан осындай кереметтей туындыны дүниеге әкелді.

Фариза ақын Махамбет салған дәстүр көкжиегін кеңейтті. Махамбеттің батырлығы секілді атойлаған өр рухқа толы ащы шындықпен жосылған ақиқатты жыр сарынынан батыр ақын бабасының үнін естігендей боласыз.

Тазарар түрім жоқ менің
Жанымның кірін жумай бір

Махамбеттердің рухымен [5, 12 б.], - деген Фариза жырына Махамбеттің өр рухы қуат беріп, арнасын ашқаны сөзсіз құбылыс. Өз шығармашылығында әлсін-әлсін Махамбетке оралып, ақынға жүгініп отыруы әсте бекер емес. Ф. Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім» және «Поэзия» циклы («Махамбет аудармашысымен әңгіме») - баба рухын бойтұмар етіп, жүрекжарды арнаған, баба рухына бағышталған шындыққа, сардар толғаныстарға толы төл туындылары.

«Махамбет аудармашысымен әңгіме» туындысы композициялық құрылымы жағынан алғанда үш бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімінде ақындық болмыстық ара салмағын айқындап, Махамбет образын биік сатыға қойып, батыр ақынның өжет жырларына әр ретінде тірліктегі «қасаң әнді» сөз етеді. Ақын шынайы шеберліктің аса күрделі, қиын, әрі азабы мол екендігін мегзей отырып, өлең жазуды кәсіп қылғандардың «тұман түнде жыр өрген» парқын тура батыр бабаша кесіп айтады. Фаризаның ақындық қарымы жайында әдебиетші ғалым М.Ысқақбай: «Нәсер бұлтынша құйындатып жетіп, шатырлай, сарт-сарт сынып жататын, эмоциялық қуаты, жігері жағынан оқырман құлағына Доспамбет, Махамбеттер үнін әкелетін бұл шымыр жырлар уақыт тынысын нысаналайтын өзгеше ойшылдығымен де, тереңдігімен де қатар баурайды» [6, 155] - деп ой толғайды.

Махамбет тұлғасы әр суреткерде әр қилы көрініске ие. Дей тұрғанмен Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім» поэмасы мен М.Шахановтың «Нарынкұм зауалы» поэмалары арасындағы кейбір ұқсастық пен үндестікті

байқау қиын емес. Біріншіден, Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім» поэмасы мен М.Шахановтың «Нарынкұм зауалы» поэмалары да лирикалық үлгіде жазылған, көлемі жағынан қысқа. Екіншіден, сол тұстағы Махамбеттің арман-мұратын, мұңы мен зарын монолог арқылы берулері. Үшінші ұқсастығы, екі поэмада да түс көру элементі бар, символдық мәнге ие. Фаризада лирикалық кейіпкер түс көретін болса, Мұхтарда түстің иесі - Махамбет. Тағы бір ортақ тұсы ретінде шындыққа тура қарап, тайсалмай айтулары. Бұл жалпы екі ақын шығармашылығына тән сипат. Фариза ақын «Махамбеті»:

Алапес мынау өмірдің
ащы шындығын жырладым.
Қуылдым, дала шарладым
Сая бола алмай қырларым.
...тек шындық күтем мен сенің

Ақ алмас жүзді жырыңнан! [7, 118 б.], - деп болашаққа сенім артса, М.Шаханов ол идеяны ақынның өз аузымен өрбітеді:

Иә, шындықтың ащы даңқы,
Шындық үшін жалғыз түстім егеске.
Ақындықтың басты шарты-
Басты алса да шындықты айту емес пе? [8, 192 б.]

«Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім» поэмасындағы автор идеясы Махамбеттің өз ішкі сөзі арқылы ашылса, «Нарынкұм зауалы» поэмасында әкесі мен баласының диалогы арқылы шебер көрініс тапқан және поэмаға өмірден алынған дерек көздері арқау болған. Фариза Оңғарсынова поэзиясында Махамбет есімі батыр бейнесінде де, адуынды ақын бейнесінде де ұшырасып отырады. Жас зерттеуші Н. Байоралова: «Ия оның пірі – Махамбет. Сондықтан, оның әйелден гөрі ерге тән лайық сөз саптасын, әйелдіктен әлдеқайда биік жатқан ойлану дәрежесін, әйел қасиетін нәзіктік, жұмсақтық, бипаздық деп білетін түсініктердің барлығын ықтырып жіберетін айбын - сесін, әйелдік көкіректе соғып тұрған ер жүрегін салыстыруда Махамбет рухын баса айтуды жөн көрдік. ...Бұл бірлік топырақтастықпен, тектестікпен, тамырластықпен туындап жатқан үндестік» [9, 88 б.]. Бұл рухани туыстықтың тағы да бір себебін ақын, ғалым С.Сейітов былайша түсіндіреді: «Әр уақытта Махамбет атасын ауызға ала беретін ақын қыздың мұнысында мұрат тұтарлық бір сыр бар. Ол - Ф.Оңғарсынова поэтикасында Махамбетке бір табан жақындықтың, туыстықтың сезілетіндігінде» [10, 241 б.]

Махамбет тақырыбында жазылған арнау өлеңдердің бірсыпырасын Олжас Сүлейменовтың туындыларынан кезіктіре аламыз. Қазақ жұртының ұранына айналған дауылпаз Махамбетті жырға қосқан өлеңдерінен Олжастың рухы асқақ, танымы мен талғамы үндескен ақын екендігін айқын аңғартады. Батыр тұлғасын өз жырларымен сомдап, әрі Махамбет өлеңдерінің арынымен үндестіруі - Олжастың зор шеберлігі. «Асылы, Махамбет поэзиясының Олжасты қызықтырып жүргені тектен-тек болмаса керек. Махамбет - Шығыс ақындарының ішіндегі өте қызық, құйрықты жұлдыздай құбылыс. Патриот ақын жайлы сөз әлі де айтыла бермекші! Олжас жырлары Махамбет өлеңдерінің екпінімен үндесіп жатады» [11, 69 б.], - деген Ө.Күмісбаевтың пікірін басшылыққа алсақ, Сүлейменовтің тарих қатпарына бір бойлап, ондағы ерлік пен ездік, батырлық пен сатқындықты өлеңге өзек етіп, бүгінгі жас буынды намысты етіп тәрбилеудің мәнін терең ұғындырар тұста Махамбеттей өр тұлғаға жүгінуі, оның азаматтық өресіне, ақындық қасиетіне ден қоюы тегін емес. Бұған дәлел «Махамбетке» деген шағын арнау өлеңінде:

О, даланың жолбарысы, Көкжалы!
Көкжал бөрі қай кезде де олжалы.
Өзіңнен бе? Сөзіңнен бе? Әйтеуір

Сенен кепті дейді ханның ажалы [12, 41 б.] - деп Махамбетті азулы жолбарысқа, үнемі қанжығасы майлы жүретін көкжал бөріге балап, оның бейнесін асқақтата, «өзінен бе?» -

деуінен батырлық тұлғасын даралап, «сөзіңнен бе?» - деуі арқылы «сүйегі тұтам қалғанша тартынбай сөйлер» асқақ үнді, айбынды ақын екендігін анық сипаттап көрсетеді.

Академик М.Қаратаев: «Сүлейменов қазақтың ұлт қаһарманы Махамбет поэзиясының рухын жанындай жақсы көреді. Оған қаны тартып тұрады, соның нәсілі екенін жанымен сезінеді. Ақынның әр өлеңі, әр шумағы лирикалық геройдың туған даламен, өз халқымен, оның өмір тіршілігімен тығыз байланысты екенін, оның тарихы мен шежіресіне, аңызы мен ақындық үшқырлығына құмарлығын, қазақтардың ұлттық мақтанышы болып табылатын қасиеттердің бәрін шын жүрегімен сүйеді» [13, 227 б.], - деп пікір айтса, әдебиет сыншысы, ғалым А.Егеубаев: «Халқымыздың батырлық дастандарына тән күмбірлеген асқақ екпін, Махамбет жырларына тән қайсарлық пен өжеттілік, Абай поэзиясының тереңдігі мен ойшыл-сыршылдығы - осының бәрі Олжас ақынның дүниеге келуіне игі әсерін тигізгені даусыз» [14, 194 б.], - деп ой тұжырымдайды ақын хақында.

Махамбет поэзиясын өзіне үлгі етіп, ұстаз тұтқан ақиық ақын М.Мақатаев еді. Мұқағали ақын өз жырларында мұны былайша дәлелдеп береді:

Адамның бүкіл айыбын, Арқалап алып,

Азабын өзім көтерем.

Жамандық басқан денемен,

Жандырып жатқан

Тоңдырып жатқан тамұққа

Жамандығыммен төнер ем. [15, 85 б.]. Махамбет екпіні, эмоциясы деп міне осыны айту керек. Махамбет өз заманына қарай сөз алған, Мұқағали өз заманына қарай сөз сөйлеген, бірақ дәстүр ортақ. Басты айырма, дәстүрге Мұқағали ақын жаңа заман лебіне сай өзгешелік, сөз өзгешелігін, тыныс өзгешелігін қосқан. Ақынның "Автограф" өлеңінде ақындық дәстүр мен ақындық жаратылыстың үзілмейтіндігін былай көрстеді:

...Махаңдар жоқ,

Махаңдардың сарқыты -

Мұқағали Мақатаев бар мұнда! [15, 54 б.]

Мұқағали ақынның «Махаңдардың сарқыты» санауы - дауылпаз Махамбет секілді ары таза, шыншыл көзқарастағы ұлы тұлғаларды үлгі тұтуы, «Махаңдар» деп көбейтіп айтқан сол ұлы тұлғалардың көш басына Махамбетті қойып, атын тілге тиек етуі әрі ақын әрі хас батырдың наркескен жырларының қасиетін түсініп, бағалап, ақындық қабілетін зор бағалай білуі еді. Махамбеттің дүбірлі жырларымен қуаттанып, сарқыты бола білген Мұқағали Махамбеттің төл мектебінен сусындаған. Мұқағалидың өлеңіндегі шыншылдық пен зор қабілетті «Махамбеттер, Абайлар-ай» туындысынан толық аңғарамыз.

Жасырмай ойымды айттым, талай-талай

Қайтейін кетті бәрі қарайламай.

Айтарын ашып айтқан абайламай,

Дариға-ай, Махамбеттер, Абайлар-ай!!! [15, 126 б.]

Бұл өлеңде ақын поэзия саңлақтарына тағзым етіп, өшпес мұраларына ерекше бағалап, ақиқатты жасырмай, іркілмей жыр қып ескен «патриоттық рухтың жалауы» Махамбет пен «даналықтың діңгегі» Абайды медеу тұтып, қорғанына балап, өзіндік ақындық шарапат тілеу ақын лебізінің ақиқаттығы мен ниетінің ақтығын ұқтырады.

...Кектендірген хан Жәңгір де жоқ мұнда, Кектенетін Махамбет те жоқ мұнда, [15, 224 б.] - деп Махамбет дәстүрінің жалғастығы екенін білдіріп отыр. Осы жыр жолдары хақында Б. Кәрібаева «Қарапайым ауыз екі тілдегі өлең ұйқасында терең ақындық кредо жатыр. Абай, Махамбет мектебіндегі өмір ғой ақынның көздеп отырғаны. Ынтығы да, жыр етері, пір етері де сол - өмір. Осы өлеңінің мінездес болуы да содан» [16, 129 б.], - деп ой тұжырымдайды. «Дариға-ай, Махамбеттер, Абайлар-ай!!!» - деп сонау Махамбет пен Абайлардың заманына терең үңіліп, қырық пышақ қырқысқан қатігез дәуірде жазған шығармаларына әділ бағасын беріп, оларды қадір тұтып, азаматтық үнмен, ақындық тылсым сезіммен өзінің де жан сырын белгілі дәрежеде оқушысына ұғындырады. Сонымен бірге азаматтықты, ақындық жауапкершілікті жоғары сезіммен қабылдап, өзінің үшқыр талантын

шындап, қайрай түседі. «Осы бір қарапайым өлеңінің мазмұнына терең үңіліп қарасақ, ақындық болмыс пен ақынның алға қойған бүкіл позициясы аңғарылады» [17, 19 б.] - деген пікірін алға тартады әдебиеттанушы ғалым К.Хамидоллаев өзінің «М.Мақатаевтың ақындық шеберлігі» атты еңбегінде. Махамбеттің үнін қайта жаңғыртып, дауылпаз ақынның ізін басып, шындықты әсем жеткізе білген ұрпақтарының бірі де осы Мұқағали еді.

Шығармашылығының бар болмысын Махамбет жырының рухына ораған Төлеген Айбергенов. Т.Айбергеновтің қай туындысын алып қарасақ та, Махамбеттің жалыны тебіреніп, бойынды баурай, еріте жөнеледі. Дененді тулатып, жүрегінді дүрсілдетіп, сиқырлы бір сезімге бөлейді, Қабдоловша сөйлер болсақ, «сезімді сілкіп-сілкіп, жұлқып-жұлқып» кетеді. Поэтикалық жолдардың сөзін ғана емес, өзін де бірге сезініп, қиялың жетпес қиырларға қанат қаққандай, жаныңды жадыратып, тілегіңе жетіп, балқи кетесің. Жырының құдыреттілігінен құдды Махамбет жиырмасыншы ғасырға тіріліп келгендей әсер аласың.

Мен қара төспін, қайғыдан бақыт жасаған
Мен жарық жермін, жаңғырықтарға үн қосқан
Мен сірі төспін, - сызылып аққан сымдармын
Жаңғырған болат жолдарға дейін

Басталып құйттай қармақтан. [18, 20 б.], - деп ақынның екпінін өз шығармаларына табиғаттастырғанын, өте әдемі кестелі бере білгендігін аңғарамыз.

Жайық бойында туылып, Махамбет пен Исатайдың кесек жырларына сусындап, тұнығына терең бойлаған ақын Мақсұт Неталиевтің, қос батырға арнап жазған жыр жолдары жетерлік. Махамбет жинақтарына енген «Махамбеттің Исатайды жоқтауы» атты толғауында Мақсұт ақын Махамбеттің Исатайға шаққан зар-мұңын жазып, толғауды толғанысқа толтырады:

Бойдағы қаным қайнап - өтеді ысып,
Тұрсаңшы төсегіңнен, көкем, ұшып!
Жұртында көшкен елдің жалғыз қалып,
Келіп тұр ақыл сұрай Өтемісов...[11, 55 б.]

Сырласы, ақылшы ағасы бола білген Исатайды Махамбет қимастықпен сапарына шығарып салып, жалғанда жалғыз қалады. Ақын тағдырды, ондағы жеңіс пен жеңілісті, қуаныш пен қайғыны шебер суреттейді.

Ақын А. Ершуов поэзиясында да Махамбет поэзиясының ізі аңғарылады. «Қаройда» деп аталатын өлеңінде ақын кек пен қанға булыққан, сұм ұрыста дес бермеген Махаңның қайтпас қайсарлығы мен мұқалмас қажырын, аруақ деп ұрандатып жауға шапқан ерлігін, жаралы қабыландай болған алып денесін сөз етіп, ел еркіндігі үшін атқа қонған алып батырлар мен көтеріліс басшыларының құт мекені болған өңірді жырға қосады. Махаңның серігі Исатайдың жан тапсырар алдындағы толқынысын:

Ей, Махамбет, сезілмесін жоқтығым,
Ақынсың ғой семсер мінез, от - тілің.
Хан Жәңгірді құрбандығыма шаларсың,

Кескілескен кектімін [19, 26 б.] - деп, айқасқа енді шығуға жан-дәрімені қалмай, Махаңа болашақты табыстап, жауларын тілімен де қаруымен де тіліп түсірер айбынын жоғалтпауын аманат етіп табыстайды. Енді бірде «Махамбеттің дегені» өлеңінде:

Поэзия - пырағым - арғымағым,
Саған деген көңілім таза, керім.
Соқтыртып сойқан өлең жазар едім,
Еліктеп Махамбеттің мақамына,

Қондырып қыр арқаңа қазақ ерін. [19, 58 б.], - деп поэзиямен Махамбетті қатар қойып, ұлы құдіретке, ақынды құдірет иесіне теңеп поэзия шыңында шығарады. Өзі жастайынан еліктеп, жыр жазып өскен Аманқос ақын Махамбеттің мақамын қолданып, таза мөлдір кіршіксіз сезіммен өнер айдынында жүзгендігін осы шумақтармен-ақ дәлелдеп тұр.

Дәлелдеп қана қоймай, келешек ұрпағының санасына да сіңіріп, өнер жалғастығын, Махамбеттің сарыны мен мақамы әсте өлмеуі керектігін дәлелдеп кеткен біртуар тұлға.

Махамбеттің 200 жыл толу құрметіне арнап 200 жыр тудырған ақын Рафаель Ниязбек те Махамбет пен Исатай бабамыздың, олардың жалынды жолдастарының аңыз болған ерлік істерін, сыр көп беймәлім қырларын азаматтық пафоспен, шынайы толқыныспен жырлаған ақындардың бірі. «Теңдік қуып, алмас қылыш тағынғанда», «Әділ жолдан замана жаңылғанда», «Ат арытып, мұң кешіп сабылғанда», «Жорық күйлер жыр болып ағылғанда» және «Махамбеттің өр рухын сағынғанда» [20, 370 б.] - деген өлеңдері осыған дәлел. Махамбет туралы қазақ әдебиетінің роман, поэма, поэзия жанрында қалам тербеп, жыр жосытқандары қаншама, бірақ Р.Ниязбекше бір тұтастай жыр кітабын арнаған тұлға жоқ. «Махамбеттер жоқ қазаққа, мақтану керек сенімен» атты өлеңінде Есенбай Дүйсенбайұлы Рафаельдің бұл қадамын ерлікке балапты.

Жыр басын Р.Ниязбек «Елге хат» деген жыр жолдары арқылы Махамбетті дарабоз ретінде аспанға қалықтата, көкжиек биігіне шығара суреттейді. Махамбеттің тек ерлік пен елдікке толы тағдырын ғана суреттеп қоймай Исатай атты ағасымен, жорық басшысымен қосыла атқарған істерін, арасындағы достықты әсем суреттейді. Исатайдан айрылған Махамбеттің құсалы күйін, зары мен мұңын:

Екі тарлан бөрі едік, уа, Исатай,
Ата Ерліктің қос қолы секілденген.
Ойлап сені көзімнен жиі ақты мұң,
Қайда, қайда бастайды мият-күнім?

Бұл күндері, Исатай, сыңарынан
Айырылған жалғыз қол сияқтымын. [20, 63 б.]

Еңбектің соңғы бөлімін ақын «Махамбет рухы ұлтымның» атты өлеңімен қорытындалап, дауылпаз ақынды шыңның құзына шығарып бір кектетеді.

Алдында кімдер тақ тұрмас, Мерейі үстем жұртымның.
Кеудесін жауға бастырмас, Махамбет - рухы ұлтымның [20, 236 б.]

Ақындық тебіреніске толы дастандардың бірі Темірхан Медетбектің «Махамбет рухының монологы»

Кетіскенен кектескен,
Егескенмен өштескен
Айналды ғой Рухқа!

Мен Махамбет рухы! [21, 41 б.] - деп басталып, Темірхан ақынның ақындық ұстанымында адамға рухпен әсер ету, яғни адамды рух арқылы тәрбиелеудегі ықпал деңгейді ештеңемен салыстыра алмайтынымызды жақсы түсіну бар. «Махамбет монологы» атты поэмасында ақын сол бір заманда Махамбет ерлігінің мақсатына жете алмай құзға құлап мертігуі, отаршылдықтың қара түнек Махамбеттің жалынды жырларының тікелей сарынымен сүйегінді сырқырататын сөз кестесімен бейнеленген. «Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы саяси арпалыстармен сапырылыстарды есіңізге алыңызшы. Біреулер сойылын көтеріп Оралға, біреулер шоқпарын көтеріп Алтайға жүгіріп жатқан жоқ па еді?! . Жұрттың жанын жегідей жеп сол бір сәтте мен де өлең жаздым» [22, 5 б.], - деп Темірхан сыр шертеді. Темірхан үшін Махамбет ақын ғана емес, намысты, қайратты, биік рухтың ақыны, қайсар жан, сондықтан ол - ақындардың пірі. Ханға именбеген шыншыл ақын рухына тағзым ете отырып, замана шындығын кесек Махамбетше айтқан именбей, тайынбайды.

Махамбеттің сарыны ақын Иранбек Оразбаев (Иран-Ғайып) жырларында да менмұндалайды:

Тіл кеспек жоқ!.. Тіл үшін шап басымды...
«Тіл кеспек жоқ» ... Тіл кеспек үшін ой көзімді,
Бассыз-көзсіз жырым жетсін халқыма [23, 4 б.]

Алмас қылыш ұстап, жан алысып, жан беріспесе де, өзінен оның ішкі әлемін, рухын, күш-қуатын, мақсаты мен мұратын анық сезінеміз. Сөздері мір оғындай өткір, бұлқынысқа

толы. Иран-Ғайып Махамбет ақын секілді лирикалық туындыларында ақиқатты бүкпесіз ашыла жазып, оқырманды өзіне шүбәсіз сендіре біледі. Өнердегі тазалық пен ақиқатты жаны сүйеді. Ақынның мінезі қалыпқа сия кететін мінез емес.

Ақын Т.Досымов «Биіктік» өлеңінде Махамбеттің асыл бейнесінен, тарихи алып тұлғасынан биіктік пен асқақтық іздеп, бабасының нар тұлғасын алып тауға теңейді. Т.Молдағалиевтің «Тау баласы тауға қарап өседі» деген пікіріне былайша үн қатады:

...Ерліктері айналмайтын елеске,
Атыраулың алыбының бәрі есте
«Ереуіл атқа ерін салған егесте»,

Махамбеттің өзі бір тау емес пе?! [24, 207 б.]. Махамбет сияқты тау тұлғалы рухты ақын өлеңі мен өмірінен сабақ алып өту, құдіретті бейнесіне қарап өсу жас ақын үшін де, қазақтың келешек ұрпағы үшін де бақыт екендігі өз өлеңінен аңғарылып-ақ тұр. Махамбеттің жырына сусындап өскен, ізбасары ретінде сол топырқата туып, Махамбетше ғұмыр кешпесе де, Махамбеттің мұңы мен сырына қанық Табылды, ақынның өзі тудырған «Менің атым Махамбет» өлеңіне жуықтастырып жыр арнаған ақын «Сенің атың Махамбет» деп ат қояды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқалғандай, Махамбеттің айбынды да, заңғар рухын, сананың төрінен орын алған ұлы тұлғаның батырлық рухы батыр қазасымен шектеліп қалмақ емес, ұрпақтарына аманат еткен рухани күші, қайраты жетістіктерге ұласып, мәртебе ала бермек. Қорыта айтқанда, Махамбет ақынның поэзиядағы дәстүрі бүгінгі қазақ поэзиясында жалғасын табуда. Ендігі мәселе – осы Махамбет дәстүрін жалғаған рухты поэзияларды жалпы білім беретін мектептердің бағдарламаларына енгізу және оны оқыту мәселелері.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Сатыбалдиев М. Қызғыш құс: Таңдамалы жыр-жинақ. -Астана, Елорда, 2003. - 224 б.
2. Оңғарсынова Ф. Шашы ағарған қыз. (Мақала, эссе). –Алматы: Жазушы, 1990. -336 б.
3. Жүсіп Қ. Махамбеттану мәселелері. Алматы: «Асем-Систем», 2006.
4. Нәжімеденов Ж. Жаңғырық: өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Атамұра, 2003. - 280 б.
5. Оңғарсынова Ф. Мен оны туысымдай көретінмін: Мақала. // Алтын Орда. №36 (190) 12-18 қыркүйек. 2003.
6. Ысқақбай М. Шығарма шырайы – шындық. Алматы: Рауан, 1994. -155б.
7. Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: Жазушы, 1987. -352 б.
8. Шаханов М. Мәңгүрттенбеу марсельзасы. - Алматы: Рух-Дария, 2008. -288б.
9. Байоралова Н. Жырдың пірі - Махамбет // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. -2003. -№ 47. -Б. 47-48.
10. Сейітова С. Өлең өлкесінде. - Алматы: Жазушы, 1986. -256 б.
11. Күмісбаев Ө. Ортақ арна. -Алматы: Жазушы, 1985. -180 б.Өтемісұлы М. Шығармалары. - Алматы: ҚМКӘБ, 1951. -138 б.
12. Жыр арқауы - Махамбет. (Арнау өлеңдер жинағы). Құрастырған Д. Махранов. - Алматы, Арыс, 2003. 304 б.
13. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға . -Алматы: Жазушы, 1969. - 444 б.
14. Егеубаев А. Сөз жүйесі. -Алматы: Жазушы, 1985. -272 б.
15. Мақатаев М. Жырлайды жүрек. Алматы: Жазушы. 1988. -145 б.
16. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы. - Алматы: Жазушы. 1988. -145 б.

17. Хамидоллаев К. «М.Мақатаевтың ақындық шеберлігі» Ф.Ф.К. ғылыми дәрежесін алу үшін даярлаған диссертациялық еңбек. -Алматы: Өлке. 2001. -250 б.
18. Айбергенов Т. Мен саған ғашық едім: Өлеңдер -Алматы : Раритет, 2005. - 192 б.
19. Ершуов А. Шұғылалы шақтар. –Алматы: Жалын, 1981.
20. Ниязбек Р. Шығармалар жинағы: Көптомдық 6-том. - Алматы: 2015 -372 б.
21. Медетбек Т. Махамбет рухының монологы: Қарой антологиясы. //Құрастырған Қ.Жылқышиев. – «Атырау-Ақпарат», 2003. - 222 б.
22. Медетбек Т. «Алтыннан соқса да бұғаудың аты бұғау» // Жас Алаш. 2002. № 95. 10 тамыз.
23. Оразбаев И. Тіл кеспек жоқ // Жас Алаш, 2002, 16 мамыр. Б. 4.
24. Қарой антологиясы. (Өлеңдер мен дастандар) Құрастырған Қ.Жылқышиев. – «Атырау-Ақпарат» , 2003. -222б.

Б.Д. Керимбекова., А. С. Насиева

Дух Махамбета в казахской поэзии 1960-1990 годов

Университет Сулеймана Демиреля,
г. Алматы, Республика Казахстан

В данной статье рассмотрена поэзия Махамбета, а именно мотивы и традиции Махамбета, которые нашли отражение в произведениях последующего поколения. Автором сделана колоссальная работа, т.е. проанализированы вопросы художественной своеобразии поэзии Махамбета Утемисова, представителя поэзии 19 века, которые нашли отражение в поэзии 1960-1990 г.г. и в годы независимости.

B. Kerimbekova., A. Nassiyeva

The spirit of Makhambet in the Kazakh poetry 1960-1990 years

Suleyman Demirel University,
Almaty, Kazakhstan

This article discusses the poetry of Makhambet, namely the motives and traditions of the village, which was reflected in the works of subsequent generations. The author made a huge work, i.e. we discuss the artistic originality of the poetry of Makhambet Utemisov, representative poetry of the 19th century, which is reflected in the poetry 1960-1990 and in the years of independence.

ӘӨЖ 82.091

Б.Ш. Құралқанова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар, Bota0975@mail.ru

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАНР МӘСЕЛЕСІ

Мақалада әдебиеттану ғылымындағы жанр мәселесі қарастырылған. Әдеби жанрдың теориялық мәселелеріне арналған белгілі ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалған, Ғылыми талдаулар негізінде жанр поэтикасы туралы өзіндік ой-тұжырымдар жасалған. Жанрлық белгілер анықталған. Сондай-ақ тек пен жанрдың өзара байланысы да сөз болған.

Түйін сөздер: әдеби жанр, жанрлық белгі, поэтика, тек, жанрлық түр.

Әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі – жанр мәселесі. Жанрда нақты бір тарихи кезеңнің бейнесі көрініс табады. Әдеби жанрлардың бай тарихи дәстүрі бар, себебі «поэзия өнері» туралы ғылым – поэтиканың өзі «поэзия тектерін», жанрлар (эпопея, трагедия) мен олардың түрлерін (Аристотель) талдаудан басталған еді.

Әдебиет дамуының әр түрлі кезеңдеріндегі жанрлардың өзіндік сипаты, жанрлардың өзгеру, бірігу, жіктелу заңдылықтары, жанрлар жүйесінің қызметі, әр қилы жанрлық түрлердің поэтикасы, жанрлар типологиясы ертеден-ақ ғалымдардың назарына ілігіп, көптеген зерттеулердің нысанына айналды. Осыған орай белгілі ғалым Р.Нұрғали: «Жанрды - әдебиеттің тегі, әдебиеттегі түрлер, оның табиғатын танып, даму барысын пайымдауда бүгін әр түрлі ағым, әр түрлі мектеп өз тұжырымын ұсынады» [1, 189], - деп жазады.

Қазіргі уақытқа дейін әдебиеттану ғылымында қалыптасқан жанр туралы бірнеше тұжырымдамаларды атауға болады. Олардың біреуі схоластикалық теориялардан; екіншісі – ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы социологиялық мектептерден; үшіншісі – «формалистік» және «морфологиялық» қағидалардан; төртінші біреулері – Бахтин, Фрейденберг, Пропптың жанрлық-генетикалық идеяларынан бастау алды.

«Әдебиет теориясы» еңбегінің авторлары Р.Уэллек пен О.Уоррен де әдеби жанрды шығарманың пішіні ретінде түсіндіреді: «Шартты түрде жанр деп ортақ «сыртқы» (өлшем, құрылым) және «ішкі» (көңіл-күй, қатынас, ой, басқаша айтқанда – тақырып және аудитория) пішіні теориялық тұрғыдан анықталатын әдеби шығармалардың тобын айтамыз» [2, 247-248]. Ғалымдардың айтуынша, жанрлық даму нәтижесінде ескі жанрлар жүйесі бұзылып, «ішкі» және «сыртқы» пішіндердің бірлігі жойылады. «Жанр туралы біздің теориямыз «ішкі» пішінге емес, «сыртқы» пішінге тәуелді. Сондықтан да жанр дегеніміз саяси роман немесе жұмысшылар өміріне арналған роман емес, октавамен жазылған «Гудибрас» немесе сонет болып есептеледі» [2, 250].

Яғни, жоғарыда келтірілген тұжырым жанрды формалді көзқарас тұрғысынан анықтайды.

Зерттеушілердің назарын аударған мәселелердің тағы бірі – жанрлар тарихы мен типологиясы. «Жанрлар қалай және неліктен өзгереді?» деген сауалға жауап ретінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында бір-біріне қарама-қарсы екі теория дүниеге келді [3, 49-51].

Біріншісі – Ф.Брюнтьердің биологиялық түсініктемесі (жанрлар тірі ағзалар сияқты туады, өмір сүреді және өледі).

Екіншісі – Б.Кроченің теориясы. Бұл теория бойынша көркем шығарма – сезім-түйсіктің (интуицияның) жемісі. Кроче теориясының негізгі қағидасы – жанрды жоққа шығару. Бұл, әсіресе, ХХ ғасыр басында кеңінен тарады, себебі бұл кезеңде дүниеге келген әдеби туындылардың тектік, жанрлық белгілерін ажырату күрделене түскен еді. Әдеби шығарманың құндылығы авторлық субъективизмнің көрінуінде деп есептелінді.

1930 жылдары Италия мен Германия әдебиеттану ғылымында Кроче идеясы П.Ван Тигемнің «вулкандық» теориясында өз жалғасын тапты. Бұл теорияға сәйкес туындының дүниеге келуі жанартау тәрізді, оны ұғынуға болмайды. Теорияны жақтаушылар автордың жанрдан тәуелсіздігін қостады.

ХХ ғасырдың басындағы Б.Кроче, П.Ван Тигемнің теориялары қазіргі әдебиеттануда да өз мәнін жоғалтқан жоқ. Қазақ әдебиетінде де аталмыш қағидаларға ұқсас пікірлер бар. «Егер нақты (точный) ғылымдардағы заңдылықтарды белгілі бір тұрақты жүйеге түсіру мүмкін болса, көркемөнер шығармаларынан туындаған заңдылықтар мұндай қатаң жүйеге әрдайым бағынбайды, сондықтан да олар дайын формулалар мен ережелердің ауқымына сия бермейді. Рас, көркемөнер заңдылықтарында да логикалық пайымдаулар белгілі бір роль атқарады, алайда суреткерлік творчествода түйсіктің, шығармашылық интуицияның маңызы әлдеқайда басым болмақ» [4, 104], - деп жазады С.Асылбекұлы.

Жанрлар теориясында формалистік бағытпен қатар психологиялық бағыт та орын алды. Психологиялық бағыт бойынша жанрларға анықтама беруде негізге адамның (жазушы, оқырманның) әлемге деген психологиялық қатынасы, эмоционалдық қабылдау

ерекшелігі алынды. Психологиялық бағыт өкілдерінің тағы бір назар аударған мәселесі – жанрларды шығармада бейнеленген уақытқа орай жіктеу. Осыған байланысты: «Әдеби шығармалардың әр қилы түрлеріндегі ұқсастық проблемасын уақыт өзгешеліктері және онымен тығыз байланысты психологиялық қатынастардың өзгешеліктерімен түсіндіруге болады» [3, 58], - деген пікірдің таралғанын да айтуға болады.

А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде де жанр табиғатына байланысты ой-тұжырымдар айтылған. «Бұл еңбекте А.Байтұрсынов фольклорлық, әдеби тектерді талдаудың, жанрлық түрлерге ат қойып, анықтама берудің тамаша шебері, әдеби дамудың болашағын көрсете алатын асқан сыншы, өмір, қоғам, адам табиғаты жөнінде терең пікір толғайтын ұлы ойшыл екендігін көрсетті» [1, 506], - дейді Р. Нұрғали.

А.Байтұрсынов жазба әдебиеттің сындар дәуірінің дарынды сөздерін әуезе, толғау, айтыс-тартыс деп үш топқа бөліп қарайды. Бұлар қазіргі әдебиеттану ғылымындағы – эпос, лирика, драма. Ғалым әуезе, яки әңгіме түрлі сөздерді былайша жіктейді: «Бұл топқа кіретін сөздер толып жатыр. Оның бәрін түгелдеудің қажеті жоқ. Басты-басты түрлерін алғанда, олар мынау болады: 1) Ертегі жыр, 2) тарихи жыр, 3) әуезе жыр, 4) ұлы әңгіме(роман), 5) ұзақ сөз, 6) аңыз өлең және әңгіме, 7) көңілді сөз, 8) мысал, 9) ұсақ әңгіме» [5, 447]. Бұлардың ішінен зерттеуші «Ұлы әңгіме, яки роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз» [5, 448], - деген анықтама беріп, роман жанрының негізгі белгілерін атап көрсетеді. Зерттеуші ойының құндылығы сол, роман жанрының өзіне тән ерекшеліктерін санамалай келе, повесть (ұзақ әңгіме), әңгіме (ұсақ әңгіме) жанрларын да салыстырмалы түрде анықтайды: «Ұлы әңгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі ұзақ әңгіме деп аталады. Онан да шағындау түрі ұсақ әңгіме деп аталады. Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәр-бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзін алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды; ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды; ұсақ әңгіме мүше алып оралып келе қоятын аттарша бастайды» [5, 450]. Ғалым жанрларға жіктеуде көркем уақыт тұрғысынан келгенін байқауға болады. А.Байтұрсыновтың бұл ой-тұжырымы қазіргі әдебиеттануда өз жалғасын тапты.

Жанр теориясының дамуына ерекше үлес қосқан ғалым – М.М.Бахтин. Ғалым жанрлар мен әдеби шығарманың ішкі диалогтық сипатының арасындағы байланысты дәлелдеуге тырысты. Зерттеушінің пікірінше, диалог автор мен оқырман немесе кейіпкер мен оқырман арасында болу қажет. Жанрлар да осы диалогтың көріну сипатымен анықталады. Шындығында да, жанр функцияларының бірі - жазушы мен оқырман арасындағы дәнекерлік. М.Бахтин алғашқылардың бірі болып жанрдың мазмұндық жағына көңіл бөлді [6, 454-455].

Көркем шығарманың жанрлық белгілері көптеген объективті және субъективті себептерге байланысты екені белгілі. Дегенмен, жалпылама түрде белгілі бір ұлттық әдебиет дамуында типтік жанрлық белгілер туралы сөз қозғауға болады. Мысалы, классицизм дәуірінде жанрлық атаулар туындының маңызды типологиялық белгілерін көрсететін. Бұл кезеңде әдеби жанрларға нақты талаптар қойылып, міндетті түрде жазушы тарапынан орындалып отырды. Классицистер жанрлық категориялардың табиғатын түсіндіруге ұмтылған да жоқ. Оларды толғандырған мәселелер ауқымына «жанр тазалығы», оның «өміршеңдігі, жаңа жанрларды анықтау енді».

XIX-XX ғасырларда жанрлық категорияларға деген көзқарас өзгерді. Бір жағынан, жаңа эстетикалық қағидалар ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі жанрлық құрылымдарды жадында сақтай отырып қалыптасса; екінші жағынан, «ескі» және «жаңа» жанрлар өзара шығармашылық қарым-қатынасқа түсті, «ескі» жанрлар жаңадан игерілді.

Біз жоғарыда жанрдың туып, қалыптасу және даму процесін әр қилы түсіндірген ғылыми мектеп, ағымдардың болғанын атап өттік. Әсіресе, шет ел әдебиеттану ғылымындағы жанр туралы концепциялар өте қызықты. Жанрлар туралы түрлі концепцияларды салыстыру мәселенің мәнін тереңірек түсінуге көмектесетіні сөзсіз.

Сонымен, жанр туралы теориялар тарихына шолу жасау нәтижесінде көз жеткізгеніміз: жанрдың мазмұн категориясы ма, әлде пішін категориясы ма деген сауалға әр қилы ғалымдардың түрліше жауап бергендігі. Жанрларды әдеби туындылардың құрылымы, пішінімен тығыз бірлікте қарастыру қажет деген қағиданы ұсынған формалистік мектеп өкілдері болды.

Формалистік мектептің игі дәстүрлерін жалғастырумен бірге, қажет жерінде кейбір қағидаларын қайта қарай отырып, ғалымдар жанрлардың мағыналық жағына назар аударып, «жанрлық мазмұн» терминін қалыптастырды. Бұл терминнің негізін М.М.Бахтин қаласа, одан әрі дамытқан Г.Н.Поспелов болды. Ғалымдар жанрдың пішіндік және мазмұндық жақтарын айырып көрсетеді. Дегенмен, Г.Н.Поспелов формалистік теориялардан үзілді-кесілді бас тарта отырып, жанрлық мазмұн мен оны айқындайтын жанрлық пішіндер арасындағы байланысқа жеткілікті назар аудармайды. Басқа зерттеушілер жанр - мазмұн мен пішінді байланыстыратын категория деген байламға келеді. Тағы бір зерттеушілер жанр пішінінің мазмұндылығын сипаттайды, әдеби «конструкцияға» айналған мазмұн дейді [7, 321]. В.Е.Хализев «әдеби жанрлар (мазмұндық, мағыналық қасиеттерінен басқа) құрылымдық, пішіндік қасиеттерге де ие екенін айтады [8, 333]. Егер классицизм дәуірінде әрбір жанрдың өзіне ғана тән тұрақты белгілері болып, белгілі бір қалыптасқан ережелер мен нормаларға бағынса, ХІХ-ХХ ғасырларда жанрлар арасындағы шекара біртіндеп жоғала бастады.

В.Е. Хализев әдебиеттегі жанрлық құрылымдардың екі түрін ажыратады. Біріншіден, дайын, «аяқталған» канондық жанрлар, екіншіден, жаңа өзгерістерге икемді жанрлар [8, 337]. Тағы бір зерттеулердің авторлары жанрды көркем шығарманың құрылымы, композициясымен байланыстырады [9].

К.Ахметов жанрдың – пішінінің мазмұндылығын сипаттайтын категория екендігін айта келіп, «әр жанр түрлі қасиет-белгілердің кездейсоқ жиынтығы емес, нақты да бай көркем мағына арқылы мейлінше жеткілікті игерілген пішіндік бөлшектердің жүйесі. Бұл дегеніміз өзінің архитектуралық, сыртқы бейнесі, колоритінде нақтылы көркем мағынаны заттандырып (білдіріп) көрсетуге қабілетті пішін (форма)» [10, 241], - дейді.

Жоғарыда айтылғандарды сараптай келе, жанрды әрі мазмұндық, әрі пішіндік категория деген қорытындыға келеміз, себебі, жанрлық мазмұн мен оны айқындайтын жанрлық пішіндер арасында байланыс бар.

Жалпы әдебиеттану ғылымында жанр табиғатының түбегейлі шешім таппағанының бірнеше айғақтары бар:

Алдымен, арнайы ғылыми еңбектерде терминологиялық аппараттың толық жасалмағанына, әдеби тектер мен жанрларды ғылыми жіктеудің (классификациялаудың) негізгі принциптері анықталмағандығына назар аударылады. Мысалы, Г.Л.Абрамович «Әдебиеттануға кіріспе» атты еңбегінде: ««Жанр» ұғымының мазмұны ұдайы өзгеріп, күрделеніп отыратындықтан, жанр теориясының әлі күнге дейін нақтыланбай келе жатқандығы да белгілі» [7, 213], – деп жазады. Жанр, тек, түр терминдері көбінесе бірінің орнына бірі қолданылады да, әрқайсысының нақты анықтамасы жоқ, әрине бұл жерде ең бастысы – терминологиялық міндетті шешу емес, әр түрлі жанрлар, тектердің өіне тән заңдылықтарын зерттеу болып табылады.

Дегенмен, егер «сөздің мәні» анықталмаса, оның терминологиялық анықтамасы берілмесе, көркем шығармашылық заңдылықтарын, әдеби туындының жанр поэтикасын зерттеу мүмкін емес.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «жанр» термині кем дегенде үш түрлі мағынада қолданылады.

Біріншіден, «әдебиеттің тектері мағынасында» қолданылады. Л.И.Тимофеев былай деп жазады: «Жанр» француз тілінен аударғанда тек деген мағынаны білдіреді. Біз бұдан былай екі термин қолданамыз: жанр (тек мағынасында) және жанрлық түр (түр мағынасында). Себебі түрдің ішінара жанрға бөлінуі артық» [11, 344]. Бұл пікірді ғалым Қ.Жұмалиев те қостайды: «...жалпы көркем әдебиетті эпос, лирика, драма деп үш топқа

жіктеуге болады. Бұлай жіктеушілікті әдебиеттің тегіне қарап бөлушілік деп атайды. Ғылыми зерттеулерде әдебиет тектерін жанр деп атайды. Бұрын да, кейін де «әдебиеттің тектері» деудің орнына «жанр» дейтін. Эпостық жанр, лирикалық жанр, драмалық жанр. Дұрысының өзі де осы. Профессор Л.Тимофеев пен Н.Венгровтар: «әдебиет тегін жанр деп атау дұрысырақ», – дейді. Біз де осы пікірге қосыламыз. Сондықтан бұл кітапта әдебиеттің тегі мен әдеби жанр деген терминдер бір ұғымда қолданылады. Кейбір әдебиетшілер «жанр» деген терминді әдебиеттің тегіне емес, түріне қолданайық дегенді ұсынып жүр. Бірақ бұл, бізше дұрыс емес. Біріншіден, жанр ғасырлар бойы әдебиеттің тегі мағынасында қолданылып келді. Екінші, тіл мамандары, француз тілінде бұл сөздің ең дәл мағынасы тек, ал «түр» қосалқы ұғымда айтылатындығын растайды» [12, 224]. Қазақ әдебиеті энциклопедиясындағы З.Ахметовтың да берген анықтамасы осы пікірлерге саяды: «Орныққан жүйе бойынша әдеби шығармалар негізінен үш топқа бөлініп, жіктеледі: эпостық жанр, лирикалық жанр, драмалық жанр. ...әдебиет дамуына байланысты жанрлық түрлер үнемі толысып жаңа сипат алып, молыға түседі. XX ғасырда эпикалық жанрдың роман, повесть сияқты түрлері кеңінен қанат жайып, өркендеді, драмалық жанр дамыды, жазба поэзияға тән жанрлық түрлер пайда болды» [13, 250-251].

Екіншіден, «жанр» ұғымы әдеби түр деген мағынаны білдіреді. А.Квятковскийдің «Поэтикалық сөздігінде» «жанр» осы мәнде түсіндіріледі: «Жанр (французша – тек, түр) орыс поэтикасында жанр деген сөзбен бір текке жататын әдеби шығармалардың белгілі бір түрі белгіленеді».

Үшіншіден, «әдеби түрлердің ішінара бөлінуі «жанр» деп атау да кездеседі. «Біздіңше, «тек» деп бейнелеу тәсілдерін (эпикалық, лирикалық, драмалық) атап, ал «түр» ретінде эпикалық, лирикалық, драмалық тектердің белгілі бір түрлері (роман, ода, комедия), ал «жанр» деп әдеби түрлердің өзара жіктелуін (тарихи роман, сатиралық поэма) атаған дұрыс сияқты» [7, 213], – деген пікір де таралған.

Дәлірек айтқанда, жоғарыда келтірілген үш анықтаманың екіншісі шындыққа жанасымды, яғни жанр – әдеби тектің түрі, «әдеби түрдің» синонимі. Біз зерттеу жұмысымызда да «жанрды» «әдеби түр» мағынасында қолданатын боламыз.

Жанрды осы тұрғыдан анықтау кең тараған түсінік қана емес, сонымен бірге берік тарихи дәстүрлерге сүйенеді. Ал «жанр» терминнің бұдан басқа анықтамалары сыни көзқарасты қажет ететін сияқты. Алдымен, «жанр» терминін түршілік категория ретінде қабылдау, бір жағынан, бұл ұғымның мағынасын тарылтып, этимологиялық мәнін бұзса, екінші жағынан, терминдердің орнын ауыстыруға алып келеді. Ал «жанрды» әдеби тек ретінде түсінуге ешқандай негіз жоқ. Сонымен бірге тектің түрлерін анықтауға кедергі жасайды.

Сонымен, поэтиканың бұл саласында аталмыш ұғымдардың келесі типологиялық сипаттары айқындалады: тек (эпос, лирика, драма); жанр (эпопея, роман, повесть, трагедия); жанрлық түр (тарихи роман, лирикалық повесть, сатиралық поэма және т.б.). Бұл анықтамалар белгілі бір мөлшерде тарихи дәстүрлерді де, этимологияны да, әдеби ойдың қозғалысын да, әдеби тенденцияларды ескеруден тұған.

Жанр туралы ғылымның ауқымына енетін төмендегідей мәселелерді атап көрсетуге болады: тек пен жанрдың ара қатысы, әдеби тектер мен жанрлардың типологиясы. Аталған міндеттердің оңтайлы шешілуі жанрдың мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі жанрологияда осы мәселені шешудің әр түрлі жолдары қарастырылады.

Жанрлық белгілердің саны мен сипаты – әдебиет тарихындағы өзгермелі құбылыс болғанымен, олардың (жанрлардың) жанрлық дәстүр туралы сөз қозғауға мүмкіндік беретін тұрақты мазмұндық және пішіндік белгілері болатындығында сөз жоқ.

Әрине, белгілі бір жанрды зерттеу барысында оның неғұрлым тұрақты және өзгермелі белгілерін айыра білген жөн. Негізінен теориялық тұрғыдан тұрақты жанрлық белгілерге ерекше назар аударылады. Дегенмен, бұндай жіктеудегі негізгі қиындықтар

әдеби процестің тарихи өзгеруіне, жанрлар эволюциясына байланысты туындайды. Сонымен бірге, неғұрлым тұрақты, тарихи жағынан қайталанып отыратын жанрлық белгілер шығармаларды жіктеуде негізгі көрсеткіш болып табылады. Әдебиеттану терминдері ретінде негізінен дәстүрлі жанрлық атаулар қолданылады – мысал, баллада, поэма, роман, повесть және т.б. Бұлар жанрлар эволюциясы үрдісінде көптеген өзгерістерге ұшырап отырды. Осыдан шығарманың жанрлық атауын белгілеуде әдебиеттанушылар, жазушылар және оқырмандар арасында келіспеушіліктер туындайтыны сөзсіз.

Әдебиеттанушылар тарапынан қызу пікірталас тудырған мәселелер қатарына тек, жанр, жанрлық түрлердің арасындағы байланыс мәселесін жатқызуға болады. Бірақ бұл мәселеге тоқталмас бұрын алдымен, «жанрлар жүйесінің» өзін анықтап алған жөн. «Жанрлар бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, бірін-бірі байытып отыратындықтан, белгілі бір жүйе құрайды». Яғни, жанр – бұл белгілі бір жүйе. Жүйелілік ұғымында жанр құрушы факторларды анықтау түсініледі. Сондай-ақ, әдебиет дамуының белгілі бір кезеңінде жанрлар өзгермелі факторларға, әр түрлі белгілеріне орай ажыратылатындықтан, әдебиеттанушыларға ерекше міндет жүктеледі: жанрлардың өзін ғана емес, жанрларға бөлуде ұстанатын негізгі принциптерді зерттеу және жекелеген жанрлар мен олардың тарихын ғана емес, әрбір дәуірдегі жанрлар жүйесін зерттеу қажеттілігі туындайды. Шындап келгенде, жанрлар бір-бірінен тәуелсіз өмір сүрмейді, олар тарихи тұрғыдан өзгеріп отыратын жанрлар жүйесін құрайды. Яғни зерттеуші жекелеген жанрлардағы өзгерістерді ғана емес, жанрлар жүйесіндегі өзгерістерді де қырағылықпен байқай білуі тиіс. Әдеби тек пен жанр, жанрлардың өзара қарым-қатынасына байланысты қарама-қайшы екі пікірді келтіргенді жөн көріп отырмыз. Біріншісі, «әдебиеттің тектері мен жанрларының арасына үзілді-кесілді шек қоюға болмайды. Сол сияқты жанрлық түрлер де өз ерекшеліктерін сақтай отырып, бірін-бірі байытып, толықтырып отырады», – деген Ш.Елеуқеновтің пікірі [14, 13]. Екіншісі, «қазіргі уақыттағы негізгі жанр заңдылығын былайша сипаттауға болар еді: қазір тектердің бірігуі (синтезі) және жанрлардың жіктелуі (дифференциация) орын алуда» [15, 4]. Яғни, алғашқы тұжырым бойынша әдеби тек пен жанр ғана емес, жанрлар да бір-бірімен белсенді қарым-қатынасқа түседі; ал соңғы пікірге сүйенсек, бір тек аясындағы жанрлар өзара жіктеледі. Біздің ойымызша, екі пікірдің де жаны бар. Ойымызды дәлелдеп көрейік: сырттай қарағанда, екі тұжырымдағы айтылған ойдың қарама-қарсылығына қарамастан, сайып келгенде, екеуінің ұқсас тұсын байқамауға болмас. Мысалы, тектердің «синтезі» деген мәселеге келсек, лирикалық және драмалық бастаулардың бірігуі нәтижесінде повесть жанр ретінде дамып, баии түседі, бірақ не тектік, не жанрлық сипатын жоғалтпайды. Сондай-ақ, жанрдың жаңа ішкі түрлері белгілі бір жағдайларға байланысты дүниеге келетіні де дау туғызбайды. Ал енді жанрлардың өзара байланысына келетін болсақ, повесть жанрының бойында әңгіме немесе роман т.б. жанрлардың қасиеттерінің табылуы да бүгінгі күннің шындығы.

Сонымен, жанрды әдеби тектің түрі ретінде қарастыру оның (жанрдың) пішіндік-мазмұндық, объективті-субъективтік табиғатын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрғали Р. Сөз өнері эстетикасы: Монография. – Астана: Елорда, 2003. –424б.
2. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – Москва, 1978. – 248с.
3. Чернец Л. Литературные жанры. – Москва: Издательство Московского университета, 1982. – 192с.
4. Асылбекұлы С. Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы (1970-89): филол. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссерттация. 10.01.02 – Алматы, 1997 – 159б. – 0497РК00.

5. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464б.
6. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504с.
7. Абрамович Г. Введение в литературоведение. – Москва: Просвещение, 1979. – 352с.
- 8 Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2000.- 488с.
9. Жанр и композиция литературного произведения (Межвузовский сборник. Ред.коллегия: проф. А.М.Гаркави и др.) Вып. 1. - Калининград, 1974. – 157с
10. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. – Қарағанды: Арко, 2004. – 332б.
11. Тимофеев Л. Основы теории литературы. – Москва: Просвещение, 1976. – 548с.
12. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1960. – 246б.
13. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Білік, 1999. – 745б.
14. Елеуқенов Ш. От фольклора до романа – эпопеи. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. - 349с.
15. Кузьмичев И. Литературные перекрестки: Типология жанров, их историческая судьба. Волго-Вятское книжное издательство, 1983. –208с.

В статье рассматривается проблема жанра в литературоведении. Анализированы труды известных ученых, посвященных вопросам литературных жанров. На основе научных анализов сделаны своеобразные заключения. Определены жанровые признаки. Также показана взаимосвязь между родом и жанрами.

The article considers the problem of genre in literary criticism Analyzed the works of famous scholars devoted to questions of literary genres. Based on scientific tests made a kind of imprisonment. Defined genre signs Also shown is the relationship between genus and genre.

ӘӨЖ 82-93=894.342

М. Оразбек¹, Г.Кажобаева²,

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, makpal_zere@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, guldenkgk@mail.ru

ӘКІМ ТАРАЗИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СУРЕТКЕР СУБЪЕКТИВИЗМІ

Мақалада Әкім Тарази шығармашылығындағы авторлық субъективизм және қаһарман мәселесі қарастырылады. Көркем мәтін мазмұнындағы қаһарман мен автор арақатынасы зерттеледі. Сондай-ақ көркем шығармадағы қаһарман психологиясы, іс-әрекеті және автордың дүниетанымы жан-жақты талданады.

Кілтті сөздер: автор даралығы, шығармашылық әлем, көркемдік, әдеби қаһарман, әдеби қаһарман психологиясы, бейсаналылық, ішкі әлем.

КІРІСПЕ

Жазушының шығарманы жазу және шығарманы тудыру мәселесіне өте ерте заманнан бастап назар аударыла бастаған. Ежелгі грек ойшылдары Платон, Сократ, Аристотель еңбектерінде ақын-жазушының шығармашылық қасиетіне жете мән берген. Платонның «Ион» диалогы еңбегінде жазушыны «күдайдың жер бетіндегі шебері» деп бағалайды. Яғни

құдайдың идеяларын, одан келетін ақпаратты көркемдеп, ерекше шеберлікпен басқаларға жеткізуші деп қарастырады. Орта ғасырда неміс философы Гегель де шығарма иесі авторды «абсолютті идеяны» жеткізуші ретінде зерттейді. Шығыс ойшылы Аристотельдің «Философиялық трактатында» Алланы бірінші тұлға деп алып, осы бірінші тұлға біздің жазуымызға, шығарманы тудыруымызға себепкер деп түсіндіреді. Демек, көркем шығарма иесі автордың әдеби туындысы кез келген, жай адамнан шыға салмайды. Ол құдыреттің таңдауымен жаратылысы бөлек адамдарға ғана тән.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әдебиетінде сондай жаратылысы бөлек жазушы – Әкім Тарази. Себебі Тарази шығармаларында қай заманды суреттесе де, адамның өзіне тән жеке тағдыры, ерекше болмысы, басқаша мінез-құлқы танылады. Қандай қиын қыстау кезеңді суреттесе де адам табиғатының жұмбақ жаратылысы сезіледі. Кейіпкердің айырықша түр тұрпатын, оның қимыл әрекетін шығарманың соңына дейін бақылап, оқырман сол кейіпкермен бірге өмір сүреді. Оған жазушының кез келген шығармасынан мысал келтіруге болады. «Ақбердінің ауласы» романы Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақ ауылы мен қазақ баласының тауқыметті тағдырын суреттеуге арналған. Қаршадай бала Борақтың көзімен, ой-түсінігімен сол уақтағы адамдардың қажыр-қайратын, ерік-жігерін, төзімділігін, алдағы күнге деген нық сеніміне көз жеткізесің. Борақ мектеп табалдырығын енді ғана аттаса да, есті бала. Намысшыл бала. Айналасына ой сала қарайды. Шығарма Борақтың анасымен, кішкентай бауырларымен поездан түсіп нағашысының ауылына келе жатқан сәтін суреттеуден басталады. Жасының кішілігіне қарамастан інісін арқалап, саз, батпақ жолда нағашысының соңына ілесе алмай арқасындағы баламен жерге құлаған сәтін автор: «Борақтың көзінен жас шығып кетті, абырой болғанда, нағашысының байқамағанын медет етті, намысқор бала өзінің әлсіз сәтін өзіне кешірмейтін» деп суреттейді. Соғыс кезінде үлкен адам тұрмақ, баланың өзі де қайсар, намысқой, жігерлі болғанын байқаймыз. Балаға деген аянышпен бірге, ризашылық сезім пайда болады. Автордың кейіпкерді суреттеген кездегі субъективті ойлары оқырманның да сезінуіне жетелейді. Демек автордың “Субъективтілік жағы – адамның өзіндік сәулесі, өзін-өзі сезінуі болып табылады” [1,160 б.] деген зерттеуші В. Орловтың пікіріне сүйенсек, автор өзі жаратқан көркем туындысында бар шығармашылық күш-қуатын қаһарманын суреттеу арқылы танытады. Автор объективті әлемге деген *субъективті* түсінігі мен ұйғарымын жария етеді. Сөйтіп, оның кейіпкерлері де ешкімге ұқсамайтын, автордың **индивидуалды** һәм **субъективті шығармашылық әлемінен** өріліп шыққан образдар деп батыл айтамыз. “Көркем образ – ой мен сезімнің жиынтығы. Қай жерде бұлардың біреуі жоғалса – сол сәтте көркем образ да күйрейді, өнер де аяқталады... Көне үнділіктер өнер дүниесін адамның өзі ие бола алмайтын еркінен, тоқтата алмайтын тілектері мен кернеген сезімдерінен туады деп санаған” [2, 193 б.] деген орыстың эстетик зерттеушісі Юрий Борев. Олай болса, көркем шығармадағы образдар жүйесі автордың ішкі ойы мен лықсыған сезімінен сүзіліп шығып, оның жаратылыс атаулының титтей де болса бір ерекше құбылысын танытуға тырысқан *шығармашылық белсенді әрекеті* деп білеміз. «Ақбердінің ауласы» романында жазушы соғыс кезіндегі алақандай ауыл адамдарының өздеріне тән қарапайым тұрмысы болса да, әрқайсысы ерекше болмыс екенін аңғартады. Романда Ақбердінің өзі мен оның үй-жайын: «Атақты батыр әрі ауқатты адам Ақберді жиырмасыншы жылдары асыл тұқымды жылқы өсіріп сатумен айналысқан, Ақбердінің ұзын атқорасы мен Ақбердіге тең, сол кісіге тәнті бес-алты үй шоғырлана жиылып төрт бұрыш жасай келіп, сырт жағы тұтас, есік-терезесіз жабық бекініс құратын. Өзге дүниеден оқшау, ішіме ешкімді жібермеймін, тыста не болып жатыр, онда менің шаруам жоқ дегендей меңіреу де саңырау біртұтас берік әлем» деп суреттейді. Осы үй тұрмысын суреттей бастағанда-ақ Ақбердінің жай адам емес, айналасындағыларға жұмбақ, құпия сырлары басқаларды да қызықтыра түседі. Романда тағы бір кейіпкер Шура жеңгесін: «Бұрын періште деген сөзді талай есітіп жүрсе де, өзі жатқа соғатын ертегі-жырларда талай-талай айтып жүрсе де, "періште" деген сөз бұл үшін мағынасыз, көзбен көріп, қолмен ұстауға

келмейтін мағынасыз дыбыс қана еді, анасы Шура жеңешесін "ақ періштем" дегенде, Бураштың кеудесіне періште деген атау Шура жеңешесі болып қона қалды. "Ақ періштедей, — деп ол іштей қайталады, — ақ періште деген осы екен ғой!" Автор Шураның түр келбетін жіпке тізгендей суреттемесе де Бураштың «періште деген осы екен ғой» деген танданысынан ақ, әйел адамның тартымды, сыйқырлы сұлулығын тап басып тануға болады. Бураштың да мінезіндегі ашық, өзі қатарлы балалардан жасқанбайтын батылдығын, өткірлігін оның іс-әрекеті мен ойын ойнауынан аңғартады: «Айналасы екі аптаның ішінде Бураш екі Шаңғарақшы көшесін де игеріп алды, өзі қатарлы балалармен танысты, кімнің қайда тұратынын аңғарды, кімнің кім екенін, әркімнің мінез-құлқын ажырата бастаған, бұның басқалармен көбінесе бас қосатын жері — асық ойнайтын тақыр аландар, кешқұрым өрістен қайтқан малды қарсы алатын саз». Автор өзінің балалығы өткен сонау соғыс жылдарындағы қарапайым ауылдың жанкешті тұрмысын суреттеу арқылы қазақ мінезіндегі тұрақтылық, төзімділік, жанашырлық, сенімділік сияқты қасиеттің қандай қиыншылықты болсын жеңуге болатындығын дәлелдейді. Романда соғыс кезіндегі Ақбердінің ауылында тұрмыстың ауырлығына қарамастан, адамдардың неғұрлым жайдары өмір сүруге ұмтылғаны кейіпкерлер өмірін суреттеуден танылады. Ауылға Шура жеңгесінің, әнші келіншектің көшіп келуі адамдардың өміріне өзгеріс, серпіліс әкеледі. Тарази қаламынан туған кейіпкерлер мінезімен, іс әрекетімен оқырманды тартып, еріксіз өзіне ертіп әкетеді. Өнерді зерттеуші эстетиктердің тұжырымы бойынша көркем образдар суреткер санасынан туған субъективті ой-қиялының жемісі. Олай болса, айрықша феномен тектес кейіпкер табиғаты өзін-өзі танытумен қатар автор табиғатына да терең мән бергізеді. Сондықтан кез келген автор көркем шығармасында өз заманынан озып туған кесек кейіпкер жаратуға міндетті емес, немесе қоғамда болған қайраткерлер мен батырлар, билер т.б. тарихи тұлғалардың образын жасауы да мақсат емес. Ең негізгі мақсат – автордың қиял кеңістігінде емін-еркін шарықтап, жан-дүниесін жарып шыққан және оның ізгі арман-мұратын барынша әйгілейтін бейне жасау. Әкім Тарази өз шығарамаларында өзінің ізгі арман-мұратын әйгілейтін бейнелер жасаған. Әдебиеттанушы ғалым Б.Майтанов «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» деп аталатын еңбегінде: «Кез келген образдың тасасында белгілі бір идеялар бас көтеретінін, кейіпкер толғаныстарынан, сөзі мен іс-әрекетінен жазушы концепциясы шаң беретінін сезесіз. Қоғам тіршілігі, заман ағымы қаһармандар бойындағы түрлі қасиеттерден, олардың күрделі қарым-қатынастарынан, дүние-таным, көзқарастарынан көрінбек» [3,16 б.] деп түсіндіреді. Ақиқатына келсек, шығарманың идеясы кейіпкер әрекетінің нанымды, сенімді болуымен, нағыз адамға тән ой-сезімімен танылады. Шындығында Әкім Таразидың «Қорқау жұлдыз» романында да бір әулеттің отбасында болған оқиғаларды суреттеу арқылы қазақ болмысын, отбасылық тәрбие, жеке адамның психологиясы сияқты мәселелер қозғалады. Әулеттің «атына кір келтірмеу» деген қасиетті ұғымды қалыптастырған отбасының, бойжеткен қызының мінезін түсінбей трагедияға ұшыраған тағдырын суреттейді. Орыс зерттеушісі Гинзбург Л.Я.: “Әдеби қаһарман арқылы автор өзінің белгілі бір көзқарасы, таңдап алған қарым-қатынасы тұрғысынан адамды түсіне алатынын дәлелдейді. [4, 5 б.] деген пікір айтады. Тәрбиелі отбасында өскен қыздың байқамай жасаған ағат мінезін түсінбей, алыс ауылға жіберіп, отбасына жолатпай жазалауы оқырманның да қарсылығын туғызары сөзсіз. Өзінің ішкі сырын басқаларға білдірмей, ешкімге түсіндіре алмай, әдептен аттай алмаған қыздың ақыры өзіне қол жұмсауы шынымен де өкінішті, аянышты. Бұл мәселе автордың өзін де ойлантып, басқаларды да ойландыруға қозғау салған. Шын мәнінде қазақ қоғамында отбасындағы балалармен санаспау, олардың ойларына мән бермеу, ішкі дүниесіндегі сырларын түсінуге тырыспау сияқты жағдайлар бар. Адамның ішкі дүниесіне үңілуден гөрі, сыртқы бөтен елдің сөзіне еру, басқа адамдардың ойын тыңдау, өсекке еру деген сияқты мінездің басым екендігі аңғарылады. Демек кейіпкерлер арасындағы тартыс, конфликт негізінде және кейіпкерлердің түрлі психологиялық көңіл күйі арқылы автордың да қоғамдық көзқарасы, дүниетанымы, позициясы танылады. Суреткер кейіпкер әлеміне саналы түрде үңіліп, оның мінезінің сан-қилы қырларын ерекше әдіс-амалдармен аша отырып, өзінің де рухани және

көркемдік әлемінің бай болмысына үңілгенін байқай алмай да қалады. Бұл да бір творчестволық процесс барысындағы ғажап құбылыс.

“Көркем шығарма тапсырыстан емес, шындықтан тұруы (тууы – *М.О.*) керек. Сонда ғана оның түп негізі немесе алынған факт автордың өзіне де сауал тастап, жұмбақ жасырады” [5, 273 б.]. Демек, орыстың белгілі ойшылы Добролюбов айтқандай, автор атаулы әйтеуір бір әлеуметтік тапсырыстан туатын шындыққа емес, қоғамда өз жүрегін шын толқытқан, өзіне де сауал тудыратын “жұмбақ” шындықтың шымылдығын қуатты қаламы, қайратты жігерімен бейнелеуі керек. Сонда ғана автор ойы мен сезімін тербеткен өмір шындығы оқырманды да он сан ойға қалдыратын, эстетикалық та, эмоциялық та сезім тудыратын көркемдік шындықты кесе көлденең тарта алады.

Ә.Таразидың “Тасжарған” романында кеңестік кезең шындығы мен адамдардың сан алуан мінезі бейнеленген. Әдебиетте үлгілі, көпке сыйлы, сегіз қырлы бір сырлы коммунист-басшының образын көркем шығарма мазмұнына арқау ету “модаға” айналған тұстағы автордың өзі өмір сүрген әлеуметтік орта мен қоғам талабына саналы түрде жауап берген шығармасы деуге болады. Шығарманың бас кейіпкері коммунист Омар Берденов, Ұлмекен, дос-серігі Әли және Аспанбай Мамыржан, Матеков, Қойкелді, Аблез т.б. кейіпкерлер

Көркем шығарма мазмұнынан кейіпкерді біз әуелі сыртқы бейнесі мен өзіне тән іс-әрекетінен танимыз. Ол кейіпкердің танылу немесе кейіпкермен танысу процесінің басты бастау көздері болып табылады. Өйткені “қаһарманды **тану** [узнавание] термині көбіне басқаша мағынада, яғни оның есімінің құпиясын білу, шыққан тегін анықтау, әлеуметтік жағдайы мен туыстық байланысын тану деген мағынада қолданылып жүр” [6, 16 б.]. Ал ақиқатына келсек, қаһарманды тану оның *ішкі әлемін тану* тұрғысынан, сол арқылы автордың ішкі әлеміне үңілу болып шығады. Яғни авторлық субъективизмі болып табылады. Әкім Тарази кейіпкерлерін өмірбаяны немесе шыққан тегі арқылы ғана таныстырмайды. Керісінше жазушының кейіпкері күрделі оқиғалар мен ауыр жағдайларды басынан кешіріп, қиналған, қажып, шаршаған сәттерінде танылады. Оның адамдық болмысы нақты оқиға барысында алға шығады. Кейіпкерлерінің жақсы немесе жаман, оғаш қылықтары олардың іс әрекеті мен көңіл күйі арқылы анық байқалады.

Автор бас қаһарман мен басқа кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты ашуда айрықша шығармашылық тәсіл қолдануға ұмтылып, күтпеген, тосын оқиғаларды алға тартады. Омар Маңғыстауға ұшып бара жатқан жолда апатқа ұшырай жаздайды. Ұлмекеннің соңынан Сарыағашқа кетіп бара жатып жолда, поездда біреудің өлімінің куәсі болады. Шығарманың бас кейіпкері Омар небір шым-шытырық оқиғаларды басынан кешіріп, үнемі сын шақтардан аман-есен шығып отырады. Себебі автор кеңестік кездегі адамдарға қанша тиым салса да, тағдыр тауқыметі таусылмайтынын көрсеткісі келген секілді.

Автор көркем шығарма мазмұнындағы кейіпкер болмысын ашу негізінде оны қаһарман дәрежесіне дейін көтеріп, адамгершілік парасат-пайымы арқылы өз табиғатын, яғни шығармашылық тұлғасын да танытуға жол ашады. Сондықтан да “Суреткер дегеніміз өзін (орнын – *М.О.*) өз ішінен тапқан жан... Өз орнын белгілі бір ортадан таба алмаған адам өмір сүре алмайды. Егер ол ортада өзі жоқ болса, онда ол оны басқа бір адам баласынан ғана іздей алады және тек жеке-дара адам мен орта ғана оны оята алады” [7,359 б.] деген неміс философы Фридрих Шлегельдің бұл пікірі XVIII ғасырдың соңында айтылғанмен, суреткер табиғаты жөніндегі ақиқат ой-пікірдің бірі екені рас. Суреткер өзінің ішкі жан-дүниесі мен эстетикалық сезімін, қиял-фантазиясын рухани әлеміне үйлестіру арқылы ғана көркем дүниенің кілтін өз уысынан шығармасы ақиқат. Ол кілт – өзіндік “мен”. Осы “мен” автордың рухани әлеміне ой-түрткі болып, оған қозғау салғандықтан да көркем дүниені жаратуға мәжбүр. Сондай-ақ ол кейіпкерлермен санасуға, олардың іс-әрекетіне, мінез-құлқына ерекше мән беріп, шығарма мазмұнында рухани болмысына өзі де төселеді.

Ә.Таразидай автордың мақсаты үлгілі, өзі ғалым, өзі аңшы, мерген, көпшіл коммунист-басшының образын бейнелеу болғанмен, көркем творчество барысында кейіпкер болмысын оның туа біткен жаратылыстағы мінезін суреттеумен және өмірдегі

әрқилы қиын жағдайлардан шығу немесе сол қиындықтарға төзу, күресу қасиетін аша білуімен ерекшеленеді. Жазушы тек үлгілі кейіпкер жасаймын деп әуреленбейді. Қанша коммунист болғанымен ол небір тосын жағдайларды басынан өткізеді. Ал кеңестік кезеңде коммунист қоғамға бағынышты болды. Сондықтан ол кісі өлімі сияқты оқиғаға араласпауы, қылмыс болған жерде жүрмеуі тиіс еді. Ал бірақ жазушы кейіпкерді күрделі психологиялық жағдайда суреттеу әдісін тандайды. Ол әдіс автордың қоғамдық позициясына толық үйлесе келіп, творчестволық процесс барысында кейіпкердің жан дүниесін ашуға жете мән бергенін аңғартады. тапсырыс тұрғысынан қаһарман табиғатын ашуға кіріптар екені де кәміл.

Жазушы Ә.Тарази “Кен” романында адам баласының тылсым психологиясын, көңіл күйінің ерекше құбылыстарын суреттегенде бір әулеттен тарағандардың характері арқылы әр ұрпақты өмір сүрген әлеуметтік ортасы мен қоғамдық жағдай қалыптастырған мінез ерекшеліктеріне сай типтендіре бейнелеуге ұмтылған. Бір ғана Қараспановтар әулетінің үш буын ұрпағының тағдыр-тауқыметін қым-қиғаш сюжеттік оқиғалармен бейнелей отырып, бүкіл бір дәуірдің келбетін, қоғамның бет-бедерін жинақтай суреттеуді көздеді.

Нақты айтқанда, Пірәли ақсақал – 1970 жылдардың арғы-бергі жағындағы тіршілікті көрген адам. Ол осы уақыттың жиынтық бейнесі деуге болады. Ал одан бергі кезеңді Кәкіш, Мәрзия, Берген, Ботабай, Сәния мен Сағат, Гүлсім мен Нұрәлі, Бәкен т.б. толып жатқан кейіпкерлер арасындағы қақтығыс, тартыс арқылы отбасындағы жағдайларды [Кәкіштің әйелінің өлімі, Ботабайдың әкесінің өлімі, Кәкіштің ұрлығы, Ботабайдың түрмеге түсуі т.б.] және елдің әлеуметтік өмірінде маскүнемдік, ұрлық, суық жүріске салынушылық сияқты етек алып бара жатқан ерсі қылықтарды топтап көрсетуді нысана еткен. Сөйтіп, қоғам өмірін жылым құрттай жайлап бара жатқан әлеуметтік кеселдерді адам характері арқылы типтендіріп бейнелеу негізінде бүтін бір әулеттің үш ұрпағының әлеуметтік-азаматтық бітім-болмысын ашуға ұмтылған автор позициясын байқаймыз. Автор, бәлкім, мұндай ойсыз образдар арқылы қоғамдағы қиыншылық пен қиюы қашқан тіршілікті, адам тағдырының талмау сәттерін көрсеткісі келген де шығар. Бір жағынан, автор қазақ елінде қанат жайып келе жатқан өндіріс ошақтарының ұлт мінезіне, тұрмыс-тіршілігіне кері әсерін тигізе бастағанын суреттеуді негіз еткен деуге болады. Себебі қазақ жеріндегі әр түрлі ұлттардың бос уақытында бірігіп алып “бас жазуының” салдарынан көптеген қазақтың ішкішітке салынып, моральдық жағынан азғындауын суреттеуі авторлық позицияның астарлы мәнін байқатады. Автор кейіпкерлердің әрқайсысының өзіне тән мінез-құлқы мен адамдық болмысындағы ерекшелікті олардың өміріндегі берекесіз тіршілігін суреттеу арқылы көрсетеді. Ғасырлар бойы ата дәстүрді сақтаған қазақтың кеңестік кезеңдегі салты мен дінінен айырылып, құдайсыздыққа ұшыраған халін анық көрсетуге ұмтылғанын байқаймыз. Рухсыздық, ішкішітік пен тұрақсыздық, отбасын бұзушылық, нәпсіқұмарлық шынында да қоғамда жиі кездесетін құбылыс болды. Бұл құбылыстың астарын адам табиғатынан іздеп, оны күнделікті күйбең тіршілікте әдетке айналдырғанын, сөйтіп атадан балаға жаман әдеттер мен мінез құлықтың жұғысты болғанын анық аңғарамыз.

Сырттай қарағанда жаймашуақ көрінетін сол бір кезеңдегі жалпы ұлтқа тән мінезді, жеке адамға тән бітімді кейіпкерлерді қызметіне, кәсібіне, мамандығына сай бейнелеу, олардың өмір сүрген әлеуметтік ортасын типтендіре суреттеу – 80-ші жылдарға тән әдеби дәстүр болды десек қателеспейміз. Жазушы сол кезеңдегі ұлттың деградацияға ұшыраған кейпін, ел мінезінің өзгеруін жекелеген қаһарман болмысы арқылы ашып көрсетеді. Былай қарағанда коммунист басшының образын жасағанмен, осы қаһарманның болмысы арқылы ұлттың моральдық тұрғыдан кері кету процесін де меңзейді.

Әдебиеттегі әлеуметтік типтендіру мәселесі ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінде жаппай белең алған құбылыс болды. Қазақстандағы өндіріс тақырыбына тұңғыш рет көрнекті қаламгерлер жол салып бергені белгілі. “Елуінші жылдардың бас кезінде қазақ әдебиетінде өндіріс тақырыбына арналған жаңа романдар жарық көрді. Ғ.Мұстафинның “Қарағанды” (1952), Ғ.Мүсіреповтың “Оянған өлке” (1953), Ә.Сәрсенбаевтың “Толқында туғандар” (1953) романдары қазақ даласында өндіріс орындарының пайда бола бастауынан бергі ұзақ процестің, қазақ жұмысшыларының туып, қалыптасуының көркем шежіресін жасады”

[134,93 б.]. Демек, осы шығармаларда өндіріс ортасындағы хал-ахуал, жұмысшылардың әлеуметтік жағдайларын типтендіре суреттеу – әлеуметтік характерлердің нақты үлгісін жасағанының ұлттық әдебиеттегі ашық көрінісі деп танымыз. Бірақ Әкім Тарази қаһармандарының болмысы арқылы сол қоғамға деген авторлық субъективті көзқарасын жеткізе алды. Әкім Тарази қаһармандарында да типтік кейіпкерлер бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көркем әдебиетте типтендіру тәсілі *біріншіден*, шығармада суреттеліп отырған типтік бейне мен олардың өмір сүріп отырған қоғамын, қоршаған әлеуметтік ортасының ортақ хал-жағдайын және нақты сол кезеңде орын алған адам тұрмысын, тіршілігін жинақтап, оқырман алдына белгілі бір уақыттың, объектінің толық суретін, бет-бедерін ашып берді. Мұнда авторлар қоғамда және әлеумет ортасында басым идеологиялық қағидалар ықпалында болып, оған үнемі баса мән беріп отырды. Сондай-ақ уақыт пен қоғамның ортақ құбылысының, әлеумет арасында жаппай етек алған жағымсыз жағдайлардың авторларға әсер етуі қоғам мен адамның типтік келбетін жасауға жиі ықпал етті.

Екіншіден, типтік образ арқылы автор нақты бір ортада, қоғамда қалыптасқан көпшілікке тән мінез құлық, қадір-қасиет, моральдық ұстаным, адам баласының психологиялық ерекшеліктерін танытуға күш салады. Сөйтіп, қоғамның адамды мәжбүрлеген идеологиялық кері саясатын да суреттегенін байқаймыз.

Әдебиеттер

1. Орлов В.В. Особенности чувственного познания. – Пермь: Книжное издательство, 1962. – 220 с.
2. Боров Ю.Б. Эстетика. – М.: Политиздат, 1969. – 336 с.
3. Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – А.: Ғылым, 1982. – 148 б.
4. Гинзбург Л.Я. О литературном герое. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1979, –224 с.
5. Добролюбов Н.А. О классиках русской литературы. – М.: Дет. Лит. 1986. –300 с.
6. Гинзбург Л.Я. О литературном герое. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1979, –224 с.
7. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В двух томах. Т. 1. – М.: Искусство, 1983. – 480 с.

В статье рассматривается проблемы героя и индивидуальный субъективизм автора в творчестве Аким Тарази. Исследуется отношение автора и героя в художественном содержании текста. А также сделан анализ психологии героя, действие, поступки и мировоззрение автора в художественном произведении.

The article deals with the problems of the hero and the individual subjectivity of the author in the work of Akim Tarazi. The author's relationship with the hero in the artistic content of the text is investigated. And also an analysis of the psychology of the hero, the action, actions and worldview of the author in the work of art.

М. Оразбек¹, Г. Кажобаева²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, makpal_zere@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, guldenkgk@mail.ru

ҒАЛЫМ Р. ТҰРЫСБЕК – ҰЛТ РУХАНИЯТЫН ЖОҚТАУШЫ

Мақалада ғалым Р.Тұрысбектің зерттеу еңбектеріндегі ғылыми ой-тұжырымдар сараланды. Зерттеу еңбектеріндегі ғылыми пайымдауларының мәні көрсетіліп, әдебиеттану ғылымына қосқан жаңалықтары сөз болды. Ғалымның ғылыми стиліне тән ерекшелігі талданды. Ғалым зерттеулерінің әдеби процесстегі өзіндік қырлары дараланды. Ғалым Р.Тұрысбектің ұлт руханиятын жоқтаушы, танытушы болмысы ашылды.

Кілтті сөздер: әдеби процесс, ғалым тұлғасы, ұлт мұраты, ұлттық руханият.

КІРІСПЕ

Артына өшпес мұра қалдырған асыл сөз шеберлері қазақта аз емес. Ал олардың мұрасы туралы зерттеулер мен сын-пікірлер айту біздің парызымыз. Ғалым Тұрысбек Рақымжан «Ұлт мұраты және руханият» (Астана, 2008) атты зерттеу еңбегінде XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар мұрасынан бастап бүгінгі тәуелсіздік кезең әдебиетіне дейінгі әдеби процесс турасында сөз қозғайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кітап үш бөлімнен тұрады. Ғалым қазақ әдебиетінің өткені мен бүгіні, әдеби процеске үлес қосқан ақын-жазушылар және оларды зерттеген ғалымдар турасында салмақты ой айтуды өзінің парызы санаған.

«Алыптар мен асылдар» деп аталатын бірінші бөлімде Бөлтірік шешен, Махамбет, Жамбыл, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Іліс Жансүгіров, С.Мұқанов, Баубек Бұлқышев, Шона Смаханұлы, Ғабит Мүсірепов, Күләш Ахметова шығармаларының қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында алар орны туралы ойға қонымды пікірлерін ортаға салған. Сондай-ақ Б.Кенжебаев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Т.Қожакеев, Р.Нұрғали, С.Әшімбаев, Ж.Дәдебаев, Д.Ысқақұлы сияқты әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері мен қоғамда атқарған өнегелі істерін, адамдық қасиеттері мен ұстаздық бейнелерін тілге тиек еткен. Ғалымның оқығаны мен көргенін, үйренген өнегесі мен алған тәлімін жинақ түрінде шығарып, жариялауын өзінен кейінгі ұрпаққа зор үлгі деп санауға болады.

«Шеберлік пен Шешендік» деп аталатын мақалада Бөлтірік шешеннің қазіргі қазақ қоғамында қозғалып отырған имандылық, бірлік, адамдық сияқты мәселелерді көтергеніне жете тоқталады. «Асылы шешен сөзі, шешімі нақты: ол елді бірлік, ынтымаққа шақыру. Бұл бір. Екіншіден, ел-жер тақырыбы, тарихы мен тағдыры қай кезең, уақытта да қымбат, қастарлі болған. Үшіншіден, ата-ана орны, ұл-қыз тәрбиесі-отбасында басталып, қанат қаққанда қатайып, ұшқанда соның нәтижесін, жемісін көретіні ұлттық болмысымыздан, тарих тағылымынан танылады. Ер-азамат орны да, әйел-ана қадірі де, бала-болашақ бейнесі де өз орындарында маңызды» [1.18-19] деп шешеннің отбасынан бастап, ел бірлігі мәселесіне дейінгі ойларын талдай келе мынандай тұжырым жасайды: «Бұдан шығатын қорытынды: Бөлтірік шешен сөздері тарих тағлымынан сыр шертіп, оны ұрпаққа үлгі-өнеге етеді. Шешен ойлары мен толғаныстарынан атамұра, дәстүр өнегелері, ұрпақтар жалғастығы терең танылады. Шешен сөздері қоғам құбылыстарын, кезең көріністерін, өмір-уақыт шындықтарын тамыршыдай тап басып көрсетеді» [1.19] деп бағалайды. Шындығында Бөлтірік қазақ тарихында шешендігімен әрі батырлығымен аты шыққан тұлға. Кітапта оның

батырлығы туралы жазған Жамбылдың естеліктерінен мысал келтіріп, шешеннің өз заманында ел алдында беделді адам болғанын еске түсіреді.

«Серт пен Сенім» мақаласы Махамбеттің ұлт мұраты жолындағы күресін, қазақ поэзиясында ақын өлеңдерінің алатын орнын талдауға арналған. Ұлт мұратын орындауда аянбай күрескен Махамбет ақынның еліне, халқына жігер берген, рухын оятқан өлеңдері қазіргі ұрпақтың да санасына қозғау салу керектігі ойға оралады. Қазіргі Отанына, еліне, тіліне, ұлтына деген сүйіспеншілігі кеміген ұрпақтың ойына Махамбет өлеңдері түрткі болары сөзсіз. Ғалым Махамбеттің өскен ортасы, ақындық өнері, болмысы мен мінезін жеке-жеке бөліп талдаған. Сондай-ақ Махамбетті зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, өмірі мен өнері туралы нақты деректер келтірген. Мысалы Махамбеттің өскен ортасы туралы айтқанда Б.Аманшиннің ойларына тоқталады: «Көне кітаптардың бірінде ақын ылғи да «Махамбет жырау» деген атпен аталады. Қазақтың халық поэзиясының дәстүрінде өз жанынан сөз (өлең) шығарушы адам сол өңірдің өлеңдерін жатқа білмейінше ақындығын таныта алмағаны белгілі. Махамбет те бастапқы кезде өзінен бұрынғы ақындардың жырларын толғайтын жырау ретінде көзге түссе керек. Сонымен бірге оның шебер домбырашы болғаны, өз жанынан бірнеше күй шығарғаны соңғы кезде анықталып отыр» [1.31]. Ақынның «Жалған дүние», «Арғымақтан туған қазанат», «Арқаның қызыл изені», «Ай астында бір көл бар», «Азамат ердің баласы», «Атадан туған аруақты ер» деп аталатын өлеңдеріндегі философиялық ой астарына үңіледі. Махамбеттің жауынгерлік рухтағы өлеңдерінің өзі дүниенің мәні мен адам баласының өмірін толғайтын терең мағынаға ие екенін түсіндіруге ұмтылған. Ақын мұрасы туралы зерттеуін: «Махамбет мұрасының мәңгілік сипаты – Ұлт мұратын, Азаттық ұранын, Тәуелсіздік талаптарын кең көлемде жырлап, Ұлы халық пен Ұлан даланың дауысын, тыныс-тірлігін жан-жақты көрсетіп, сол арқылы өлең-өнердің құдырет-киесін биік белеске көтеруінде деп білеміз» [1.48] деп қорытындылайды.

«Даналық пен даралық» мақаласында қара сөздің хас шебері Жамбыл ақынның шығармашылығын оның өмір сүрген уақытымен, қоғамдық-әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланыста жан-жақты қарастырған. Ақынды зерттеушілер қазақ әдебиетінде аз емес. Сондықтан ол туралы зерттеулерді жүйелеп көрсетуді естен шығармаған. Жамбылды зерттеген ғалымдарды атаумен бірге, арнайы жинақтар тізімін ұсынады: «...жеке жинақ, ұжымдық еңбектер түрінде жарық көрді («Жамбыл Жабаев творчествосы», «Ж.Жабаев. Шығармаларының толық жинағы», «Жыр алыбы» (естеліктер), «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы», «Дастан ата» т.б.)» [1.49]. Сондай-ақ оның өлеңдерін жанрлық ерекшелігіне қарай: «Жамбыл шығармашылығы, негізінен – арнау-өлеңдерден, айтыс-дастандардан, жыр, толғаулардан тұрады» [1.51] деп жіктеп көрсетеді.

«Мұра мен мирас» мақаласында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген М.Ж.Көпейұлының көптомдығына (1-7 том) енген шығармаларын талдаған. Ақынның алғашқы кітабына енген шығармалары «ишарат өлеңдер, аңыз өлеңдер немесе рауаяттар, өзі туралы айтқандары, сапар өлеңдері, насихат үлгілері, тікелей сын өрнектері, тұлғалар жыры, жоқтаулар, хат өлеңдер, айтыс нақыштары, аңыз дастандар» [1.64] деген тақырыпқа бөлінгені және аталған тақырыптар аясында топтастырылған өлеңдердің мазмұнын талдауды көздейді. Сонымен қатар ақынның халық мұрасын жинаудағы ерен еңбегін де айта кетуді өзінің басты парызы санайды. Ғалым өз мақаласында: «Басты байқалар жайт: М.Ж.Көпейұлы халық әдебиеті үлгілерінен бастап танымал тұлғалар туындыларын жинап, жариялаған тұстарда оның ұлт мұраты мен руханиятына қажетті игілікті істер деп қарағаны, кемел келешектің қымбат қазыналары ретінде танығаны байқалады... сол себепті де көптомдыққа енген туындылар халық мұрасы, өмір өнегесі, тарих пен тағдыр, терең таным мен тәлім-тәрбие ісін жан-жақты көрсетуімен құнды» [1.64] деген баға береді. Ғалым өз кітабында ұлт мұратын жүзеге асыруды басты міндеті деп таныған, сол жолда аянбай еңбек еткен, күрескен, шығармашылық мұра қалдырған қаламгерлер еңбегін зерттеу арқылы өзі де қазақ руханиятын дамытуға үлес қосты деп атауға болады.

Ірі қаламгерлер шығармашылығын зерттеумен қоса аталған кітапта қайраткерлердің еңбектерін де саралайды. Соның бірі – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің, өнерінің, қазақ ғылымының дамуына зор үлес қосқан мемлекет қайраткері Д.Қонаев. «Д. Қонаев және Руханият» деп аталатын мақаласында Д.Қонаевтың ұлт руханиятындағы орын-үлесін, оның естелік жазбаларындағы ұлт мәдениеті туралы салмақты ойларын, қазақ жазушыларымен тығыз байланысын, әсіресе әйгілі тарихи трилогия авторы І.Есенберлинмен достық қарым-қатынасын, қазақ өнерінің майталмандары: К.Байсейітова, Ш.Жиенқұлова, Ш.Аймановтармен жақын жүргені туралы ой-толғамдарынан ұлт мұраты жолындағы зор тұлғасын тануға болады. Мақалада: «Мен Шәкен Аймановпен етінен ет кесіп беруге бар дос едім. Жарқылдап кеп табысып, қимай айырылысатынбыз» деген Ш.Айманов туралы естелігінен немесе Ш.Жиенқұлова жайлы: «Кейде оны татар, бірде моңғол, тіпті украин ба деп шатастырып алғандай едік. Сөйтсек би құдыретін жетік меңгерген Шарамыз шуваш та, индонезиялық та боп кете береді екен. Бұл дарынның ғана қолынан келеді» деп зор талант иесін таныған қайраткердің естеліктерінен үзінді келтіру арқылы оның шығармашылықты, өнер мен мәдениетті жоғары бағалағандығын көрсетеді.

Кітапта ақын-жазушылар еңбегін зерделеумен қатар, батыр қаламгердің де өмірі мен шығармашылығын ұлт мұраты мен руханиятын дамытудың үлгісі деп қараған. Ұлт тарихында батырлығымен есте қалған Бауыржан Момышұлы артына зор шығармашылық мұра қалдырғаны баршаға аян. «Бауыржан Момышұлы: Елдік пен Өрлік» мақаласында халық батыры, жауынгер жазушының шығармашылығын бірнеше тарауларға бөліп, жүйелеп зерттеген. «Шығармашылығы», «Ақындығы», «Хаттар сыры», «Даналық мәйектері», «Мақал-мәтелдері», «Қанатты сөздер» деп бірнеше тарауларға бөліп, шығармаларында нақты қандай мәселені көтергенін атап көрсетеді:

«Халық тарихы мен тағдырына көп көңіл бөлінеді. Ұлттың басты байлығы – Тілдің тағдыр талайы, келешегі хақында маңызды мәселелер көтеріледі. Тіл тамырына балта шабушы «шөре-шөрелер сын тезіне алынады. Ана тілінің, ұлт мектептерінің дамуы мен бағыт-бағдарлары нақтылы көрсетіледі. Тіл байлығын арттырып, оның дамуы мен тазалығы жолындағы мұрат-міндеттер айқындайды. Орта және жоғары мектепте оқытылатын тиісті пәндерге назар аударады. Ана тілін дамыту мен сауаттылықты арттырудағы арнайы сөздіктердің орын үлесіне маңыз беріледі» [1.97]. Ғалымның Б.Момышұлының еңбектерінде көтерген мәселелерді нақты жіктеп көрсетуіне қарасақ, жауынгер жазушының қазақ тілінің тағдырына қатты алаңдағанын байқау қиын емес. Өзінің барлық шығармаларында ана тілінің мәселесін көтеріп отырған. Демек шын мәнінде ұлт мұраты жолында аянбай еңбек еткен тұлға болып табылады.

«Ұлттық мұрат тұғыры еді» мақаласында Кеңес кезеңінде өмірімен де шығармасымен еліне ерен еңбек еткен Шона Смаханұлының сатиралық туындыларын, мысалдарын талдаумен қатар қазақ мектептері мен балабақшаларын ашу жолындағы күресін үлгі тұтады. Сатирик-қаламгердің шығармашылығын: «сатиралық поэзиясы», «сатиралық прозасы», «ән-өлеңдері», «нақыл сөздері» деп жүйелеп зерттейді. Астарлы ой мен тұспал сөздерінде өмір шындығы, қоғам қайшылығы, мың құбылған адам мінезі туралы салмақты ой жатқандығын айқындап берген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кітапта ғалымдық пен ұстаздықты қатар алып жүрген ірі тұлғалардың өмірі мен еңбектеріне жете мән берілген. Өмірде көзі көрген, өзі тәлім-тәрбие алған ардақты ұстаздарының ұлт мұраты мен руханиятына қосқан елеулі үлестерін бүгінгі және кейінгі ұрпаққа жеткізген деп санаймыз. Б.Кенжебаев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Т.Қожакеев, Р.Нұрғали, С.Әшімбаев, Ж.Дәдебаев сияқты ғалымдардың әрқайсысының ғылымға қосқан үлестерін жан-жақты саралап берген. Сондай-ақ «Ағыстар мен арналар» атты екінші бөлімде және «Парыз бен парасат» деп аталатын үшінші бөлімде әдебиет туралы сын-пікірлері мен ой-толғамдарын ортаға салады. Қоғамдағы жазушы мен ғалымның орны,

шығарманы жазу мәнері, жазушының қоршаған ортамен қарым-қатынасы туралы сұхбаттары жарияланған.

«Ұлт мұраты және руханият» кітабы ұлт тарихында шығармашылық мұрасымен, қайраткерлік істерімен, күрескерлігімен із қалдырған тұлғалардың еңбектерін зерделеп, зерттеген еңбек болып табылады.

1. Тұрысбек Р. Ұлт мұраты және руханият // Зерттеу мен зерделеу. – Астана: Арай, 2008. -632 б.

Ученый Турисбек Рахимжан является исследователем национальной духовности. Его книга «Идея нации и духовности» (Астана, 2008), в которой говорится о литературном процессе от наследия XV-XVIII вв. до современной литературе независимости.

The scientist Turisbek Rakhimzhan is a researcher of national spirituality. His book "The Idea of the Nation and Spirituality" (Astana, 2008), which refers to the literary process from the heritage of the XV-XVIII centuries. to the modern literature of independence.

ӘӨЖ 82-93=894.342

А. Түймебекова

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.,
atuymebekova@mail.ru

Б. МОМЫШҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘДЕБИ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Мақалада Б.Момышұлының шығармашылығындағы әдеби-теориялық мәселелер қарастырылады. Б.Момышұлының «Соғыс психологиясы» шығармасы зерттеледі. Әңгіме-дәрісте соғыс жағдайындағы және одан кейінгі әдебиеттің, өнердің алдында тұрған көкейкесті мәселелер мен міндеттерінің өрнектелуі талданады. Шешен де өткір сөйлеу Б.Момышұлына тән ерекшелік екендігін көрсетеді. Б.Момышұлы шығармашылығының даралығы дәйектеледі

Кілтті сөздер: соғыс психологиясы, әңгіме-дәріс, көркемдік, қаһармандық психология, ұлттық әскери ілім.

КІРІСПЕ

1944 жылы 19 қаңтарда СССР Ғылым академиясының қазақстандық филиалының залында академия басшыларының ұйымдастыруымен ғылым және өнер қайраткерлерінің таңдаулы өкілдері алдында 6 күнге созылған полковник Б.Момышұлының әңгіме-дәрісінің стенограммасы қалың жұртшылыққа «Соғыс психологиясы» деген атпен жетті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Соғыс психологиясында» Мәскеуді қорғаушы қазақстандық панфиловшылар дивизиясының, оның ішінде автордың өзі тікелей куәсі болған «Талғар полкінің» жауынгерлік ерлік шежіресі, әйгілі қолбасшы И.В.Панфиловтың әскери дарыны мен адамдық тұлғасы, ұрыстағы солдат пен командирдің орны, парызы мен психологиясы тарихи-психологиялық тұрғыда жан-жақты баяндалды. Бұл әңгіме-дәрісті жаңа сипатты ұлттық әскери ғылымның негізін қалаған бірегей теориялық-практикалық еңбек деуге болады. Автордың басынан кешкен тікелей соғыс тәжірибесіне, терең талдау мен қорытуға құрылған құнды материал өзінің кең ауқымдылығымен, жүйелілігімен, тарихи

негізділігімен және баяндаушының парасат-пайымының кеңдігімен кейінгі зерттеулерге негіз, дерек көзі болды.

Әңгіме-дәрісте сондай-ақ соғыс жағдайындағы және одан кейінгі әдебиеттің, өнердің алдында тұрған көкейкесті мәселелер мен міндеттер кеңінен қозғалды. Мұның бірнеше себептері болды:

Баяндаушының аудиторияға бейімделуі: ғылым, өнер қайраткерлері өздеріне соншалықты таныс емес соғыс жайын, психологиясын кеңірек білуді, түсінік алуды мақсат тұтты, әсіресе жазушыларды соғыс шындығы мен ондағы адамның сезім-күйі, жағдайы, қаһармандық пен оған мүлде қарама-қарсы қорқақтықтың психологиялық негіздері, оның ұрыс кезіндегі әр алуан көріністері айрықша қызықтырды;

Баяндаушы-автордың өзі де аудиторияның талабына табиғаты, ішкі мақсат-мұраты тұрғысынан біршама жақын келді: шығармашылықпен белсенді айналысуға мүмкіндігі болмаса да, әдеби процесті, шығармашылықтың ерекшеліктері мен талаптарын жақсы сезінді, бұл тақырыпта қызулана, шабыттана сөйлеген ол көптен жан-дүниесінде қорытылған, жүйеленген ой-толғаныстарын түйдек-түйдегімен ортаға салып, әдебиеттің, өнердің келелі мәселелерді көтерді, ой бөлісті.

Бұған Б.Момышұлының ішкі дайындығы да мол болды. Ұрыс күнделігі мен майдан жазбаларын тыңғылықты жүргізуі, А.Бектің «Арпалыс» кітабына материал беруі және шығармашылық процеске, түрлі талқылау жиындарына белсенді қатысуы, ел басшылары мен зиялы азаматтарға хаттар жазуы, өзінің де арақидік уақыт талабы мен міндетіне сай туындылар жазуы (өлеңдері мен толғаулары, мақал-мәтелдер шығаруы т.б.) – Б.Момышұлының қаламгер ретінде іштей қалыптасуының маңызды кезеңі болды. Сол себепті де әңгіме-дәрісте әдебиеттің көкейкесті мәселелерінің өткір қозғалуы кездейсоқтық емес, автордың өзіне де маза бермей, ерекше толғантқан уақыттың өткір талабымен, сұранысымен туған жайлар еді.

Сондықтан да бұл айтулы әңгіме-дәріс ұлттық әскери ілімнің алғашқы бірегей зерттеуі, ой қорытуы болумен қатар әдебиеттану ғылымында да өзіндік орны, маңызы бар еңбек деп білеміз.

«Соғыс психологиясында» айтылған ой-пікірлер мен принцип-тұжырымдар бұған дейінгі хаттарында да, А.Бектің «Арпалыс» кітабына байланысты сөйлеген сөздерінде де ұшырасады. Бірақ бұл қайталаулар әңгіме-дәрісте тереңдетіліп, мысалдармен дамытылып, нақтыланып жүйелене түседі.

Шешен де өткір сөйлеген Б.Момышұлы сөзінің эмоциялық қуаты аудиторияға, әсерлі жоғары болды. Ол ой тереңдігінен, дәлел-тұжырымының нақтылығынан, адамның сезіміне, көңіл-күйіне айрықша ықпал жасайтын сөздерді ойнатып-құбылтып пайдалануынан көрінеді.

Шешен де өткір сөйлеу Б.Момышұлына бұрыннан тән ерекшелік, табиғат сыйы десек, республика зиялы қауымы алдындағы бұл әңгіме-дәрісі де нағыз шешендіктің, сөз қадірін, қуатын терең сезінудің және пайдаланудың көрінісі болғаны сөзсіз. Бұл ыңғайда айтылатын бір ой – жалпы Б.Момышұлы бабалар дәстүрін бойына сіңіріп, бүгінмен жалғастырған сөз құдыретін, қасиетін ұғынған айтулы тұлға.

-Ұрыс үстіндегі жауынгердің, командирдің психологиясын өте жетік біліп, ғылыми талдау-зерттеулер жүргізуі кейін Б.Момышұлының қолына қалам алғанда психолог-жазушы болып қалыптасуына игі ықпал жасады;

-Ұрыстағы солдаттың психологиясын зерттеу, нақты соғыс тәжірибесі авторға көп материалдар берді, іштей қорытылған, сұрыпталған ойлар, өмір шындықтары жазушы туындыларына сұранып тұрды;

-Өз кезеңіндегі шығып жатқан туындыларда ұрыстың негізгі шешуші тұлғасы солдат психологиясының шынайы ашылмай жатуы Б.Момышұлына ой салды, толғантты, кейін шығармагершілікпен айналысқанда, кешегі соғыста опат болған, ерлік көрсеткен қаруластардың сезім-сырларын, арман-мұратын кейінгі ұрпаққа шынайы жеткізу парызым деп санады.

Әдебиеттің өрелі мәселелерін жан-жақты қозғаудан Б.Момышұлының көркем шығармадағы психологизмнің орны туралы пікірлері мен кейін жазушы ретінде қалыптасуындағы суреткерлік ұстанымы көрінеді.

Жалпы, соғыс тақырыбына жазылар туындының басты өлшемі шындық болуы тиіс, ол бұрмаланбауы қажет деген қағиданы Б.Момышұлының сөйлеген барлық сөздерінен, хаттары мен күнделік-жазбаларынан тұрақты кездестіреміз. Мұндай ой-тұжырымдары «Соғыс психологиясында» да терендетіліп, жүйеленіп беріледі.

Автор дәрістің кіріспесінде ой тиегін әдебиетке қатысты мәселермен былай өрбітеді:

«Мен неліктен соғыс жөнінде жазып жүрмін? Өйткені, соғыс адам өміріндегі ең бір дүр сілкінерлік, жан түршігерлік оқиға. Тылда адам соғыс туралы ойша елестетіп қана жүреді. Майданда ой жүзінде елестету егер де ол ақиқаттан биік тұрса жақсы, бірақ соғыста қазіргі заманғы ақиқаттан биік еш нәрсе де жоқ, сондықтан ақиқат шындықты талап етеді. Сіздер театрдан немесе кино экранынан соғыстың көріністерін көріп жүрсіздер, бірақ сіздер оның ішкі мән-мазмұнын кинодан да, театрдан да көре алмайсыздар, себебі көптеген жазушылар мен өнер қызметкерлері соғыс туралы шындықты, ақиқатты терең түсіне алмайды, долбарлап, қиялдан шығарып жазады, мұнысы шындыққа сай келмейді» [4,13-14],- деп жазады Б.Момышұлы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Б.Момышұлы көркем шығармадағы ойдан шығарудың, қиялдың орнын өте жақсы түсінеді. Дей тұрғанмен, автордың айтуында сол қиял, ойдан шығару ақиқаттан, шындықтан биік тұрса ғана жақсы. Ал қиял мен ойдан шығару ақиқатты, шындықты көмескілеп, бұрмалап көрсетсе, бұл барып тұрған зиян. Б.Момышұлының көзқарасы, ұстанымы осыған саяды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нұрғалиев Р. Арқау. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1991. -572 б.
2. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. 4 т. – Алматы: Жазушы, 1978. - 194 б.
3. Ақшолақов Т. Көркемшығарманың эстетикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым, 2001. – 430 б.
4. Қаратаев М. Шеберлік шыңына. – Алматы: ҚМКӘБ, 1963. – 296 б.
5. Майтанов Б. Сөз сыны. – Алматы: Ғылым, 2001. – 215 б.
6. Нұрғали Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 439 б.
7. Ыбырайұлы М. Халықтық мінез хақында. // Абай журналы. 1996, № 2. – 103 б.
8. А.Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш. – Алматы, Жібек жолы, 2002. – 208.
9. Майтанов Б.. Қазақ романы және психологиялық талдау. –Алматы, Санат, 1996. – 336.
10. Г.Пірәлиева. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы, Алаш, 2003. – 327 б.
11. Б.Момышұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. 1т. –Алматы, Жазушы, 2002. – 480 б.

В статье рассматриваются литературно-теоретические проблемы творчества Б.Момышұлы. Изучается психология войны в их произведениях. Анализируется как изображается в рассказе-лекции актуальные вопросы изадачи, которые стоят перед литературной военных и послевоенных лет, показывает на материалах повести острый речь писателя. Таким образом, выводится своеобразие творчество писателя

The article discusses the literary and theoretical problems of B.Momyshuly's creativity. We study the psychology of war in their works. Analyzed as depicted in the story-lecture current issues of the challenges that face the literary military and post-war years, shows on the materials of the story a sharp speech of the writer. Thus, it is displayed with.

К.М. Шакирова

магистр, аға оқытушы, Б. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ ҚАПАН САТЫБАЛДИН ТАЛДАУЫНДА

Мақалада Қапан Сатыбалдиннің әдеби-сын толғамдары қарастырылады. Қаламгер қазақ әдебиетінің көркемдік мәселелерін ұдайы назарда ұстап, әр жанрдың өзекті жайларына көңіл бөліп отырғандығы баяндалады. Қазақ поэзиясының сол кезеңдегі даму бағыттарына қатысты нақтылы пікірлер, негізді ой-тоқтамдар жасағандығы талданады. Қазақ поэзиясындағы оң беталыстарды жинақтай айта отырып, елеулі олқылықтарды айқын саралағандығы талқыланады. Ұлт әдебиетінің дамуындағы өзекті мәселелерден қалыс қалмай, ақындық өнерге бойлаған қаламгерлердің шығармаларын нақтылы саралап, оң мен терісін бағамдап отыру дағдысы айқын екендігі анықталады.

Түйін сөз. Сөз өнері, көркемдік, әдеби-сын, лирика, қаламгер, қазақ поэзиясы, шеберлік тәсілдері

КІРІСПЕ

Шығармашылық жолында сөз өнерінің әр жанрында жазып, жанын ашқан қаламгер Қапан Сатыбалдиннің әдеби сында да өзіндік ойлары қалды.

Қапан Сатыбалдиннің әдеби-сын мақалалары қаламгердің тек өз шығармашылығы емес, жалпы қазақ әдебиетінің көркемдік мәселелеріне ұдайы ой қосып, пікір ұластырып отырғанын көрсетеді. Жазушының «Поэзиядағы беталыс», «Қазіргі қазақ драматургиясы туралы бір-екі сөз», «Қазақ совет драматургиясы мәселелері», «Драматургиямыз есейіп келеді», «Қазақ киноөнері», «Сөз киносценарий туралы», «Саттар Ерубасев», «Әке жолы», «Кәрі тарлан», «Аяулы дос», т.б. әдеби-сын мақалалары оның әр жанрдың өзекті жайларына көңіл бөліп отырғанына, соның ішінде өзінің шығармашылық ғұмырбаянында елеулі белес болған драматургия мәселелеріне жан-жақты барлау жасап отырғаны айғақ.

Қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу кезеңдерінің куәсі, сол әдебиеттің бар жанрда өрістеуіне өзіндік шығармашылық үлесін қосып өткен қаламгер Қапан Сатыбалдиннің көркемдіктің басты ұстаным, қағидаларына қашан да қырағы қарағаны, сақ болғаны әсіресе осы, өзекті мәселелерді жүйелі жеткізіп, нақтылы қоя білуімен ерекшеленетін әдеби-сын мақалаларында айқын.

Өткен, ХХ ғасырдың 40, 50-жылдары әдебиетті өрістету, өркендету бағытында ой қозғап, тұжырым, тоқтамдар жасамаған кәнігі қаламгер жоқтың қасы. Сол уақыттың ортақ шаруаға деген ұмтылыс басым үрдісі Қапан Сатыбалдиннің де қалам қарымына, азаматтық, қаламгерлік ұстанымын ұштап отыруына қамшы болғаны даусыз. Жанып отырып жанашыр ой айту өнегесін қазақ әдебиетінің қабырғалы өкілдері өздері көтеріп, көрсетіп отыратын сол дәуірде айтарын батыл да ашық айтып, әдебиет шаруасына араласуы – Қапан Сатыбалдиннің қаламгерлік беталыс, бағытының бұрылмайтын, бұлжымайтын суреткерлік заңдылық, табиғатын танытты десек, асырып айтқандық емес.

«Әдебиет және искусство» журналының 1948 жылғы сандарындағы қазақ совет поэзиясы туралы ой көтерген «Поэзиядағы беталыс» сын мақаласында Қапан Сатыбалдин талғамы таза, көркемдік шеберлік тәсілдерге мейлінше төселіп қалған қаламгер екендігін таныта отырып сөйлейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жазушы журнал бетінде поэзиялық туындылар кем басылып келе жатыр деп орынды мәселе қозғап, көтереді. Әдеби журналдың мәні, міндеті мен мақсаты туралы толғамдары тек сол кезең үшін емес, бүгінде де көкейтесті.

«Журналдың биылғы жеті нөмірінде алпысқа жуық, ірілі-ұсақты өлең басылды. Олардың көбісі – әдебиетте соңғы жылдары көрініп жүрген жас ақындардікі. Бұл – поэзия үшін өте аз. Жалпы журналдың қай нөмірінде болсын поэзия ең көп беріледі дегенде екі-үш беттен асқан емес. Журнал редакциясы бұл жанрға біртүрлі үркіп қарайды. Ай сайын келесі нөмірдің жоспары жасалғанда поэзия керек десе ауызға да алынбайды. Журналдың басқа материалдары жіберіліп болған соң, кездейсоқ қолға түскен өлеңдерден, немесе бұрыннан редакция портфелінде жатқан өлеңдерден осы жарамды деген үш-төртеуі жіберіле салады. Міне, журнал редакциясында поэзияға деген «құрмет» осындай. Енді қай ақын биыл қалай көрінді? Былтырғы жылмен салыстырғанда биылғы поэзиямыздың қандай жетістігі немесе кемшілігі бар? Басқа туысқан ұлт республикаларының поэзиясымен салыстырғанда біздің поэзия қай жерде жүр? Поэзиямызда не бар, не жоқ? Үлкен поэзия болу үшін біздің поэзияға не жетпейді? Міне осы сұрақтарға журналда биыл басылған өлеңдер арқылы нақтылы жауап алуға тырысайық» [1, 226 б.].

Қапан Сатыбалдин Ғали Орманов, Қасым Аманжолов, Дихан Әбілев сынды ақындардың туындыларын талғам таразысына тартады.

«Көптен бері қалам ұстап келе жатқан ақындардан журналда биыл көп басылғандар: Ғали, Қасым, Дихан. Ғалидың «Днепр оты», «Бетпақ дала дастаны» атты ұзақ өлеңдері; Қасымның «Сырдария», «Ленин өлімі» атты өлеңдері; Диханның «Қасым» атты кішкентай поэмасы басылды» [1, 227 б.].

Әрі қарай Қ. Сатыбалдин Ғали Ормановтың «Бетпақ дала дастаны» – көркемдік талғам таразысына, айқын да нақтылы талдауға тартады. Поэзияның жаратылысына батыл барлау жасаған пікірлер айтады. Ғали Ормановтың сырбаз, сыршыл лирикасының құнын ашады. Жанрдың жайынан хабар берер тоқтамдарға барады.

«Ғали «Бетпақ дала дастаны» деген сюжетсіз ұзақ өлеңінде кешегі өлік Бетпақ дала мен бүгінгі өмір жүрегі соққан Бетпақ даланы суреттейді. Екі Бетпақ даланың образын ақын лирикалық сурет арқылы береді. Кешегі Бетпақ туралы:

*Ғасырлар көнбей қарысып
Жер еді «Бетпақ» атанған.
Үстінде түндер жарысып
Үндемей жылдар аттанған, –*

десе, бүгінгі Бетпақ дала туралы:

*Жаңғыртып жапан аласын,
Жамырап жатыр күшті шу
Төсіне Бетпақ даланың –
Тіршілігін жайлап тікті ту, –*

дейді. Осы екі куплетте екі түрлі картина бар. Ақын Бетпақ бейнесін, онда бүгін қайрат төккен халық құрылысшыларының қимылын осындай ақындық сөз бейнелері арқылы беруге ұмтылады. Бұл өлеңнің негізгі өзегі – Мойынты–Шу теміржолын салып жатқандардың ерлік еңбегі, солардың тұйық жатқан тандыр далаға тіршілік әкелген жалынды жігері. Өлеңде Ғалидың өз стилі, өз үні бар» [1, 227 б.].

Қапан Сатыбалдин өлеңнің сұлу өрімін атап көрсетіп, Ғали ақынның ақындық бетін жеткізе отырып, кезеңнің идеялық талабын тәп-тәуір өлеңге нар жүгін артқандай ауыр салмақпен, мін етіп айыптаңқырап ащылау да айтып тастайды.

«Бірақ өлең Бетпақ дала тақырыбын кең қамтып бере алмаған. Былайынан ақынның сөз саптауы сұлу көрінгенімен, Бетпақ даладағы еңбек майданы, ондағы қайрат дауылы өлеңде оқушыны бастан-аяқ баурап отырмайды. Ғали өлеңнің аяқ жағында гүлденген Бетпақ дала туралы сөз қылып жалпылап кетеді» [1, 227 б.].

Қапан Сатыбалдиннің өлең танымы таза талғам тұрғысынан келгенде –тастай. Бірақ бір өлеңге дүниенің бар мәнін, мәселенің жай-жапсарын түгел сыйғызбады дегендей мін айтуы, әрине, сол кезеңнің дүмпуінен туындаған пікірлер екені тайға таңба басқандай айқын көрінеді.

«Днепр оты» деген өлеңінде Ғали Украинаның күре тамырындай кең арналы өзені Днепр арқылы Украин халқының ерлік бейнесін береді. Әсіресе, осы өлеңнің мына бір-екі куплеті Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Украин халқының неміс-фашист басқыншыларына қарсы ерлік күресін дәл беретін сияқты.

*Күйікті сол бір өлкенің,
Кеудесі құсап сондағы.
Күрсіне тулап күндіз-түн
Көрмеді дамыл ол-дағы.*

*Ашу мен кектің лебіндей
Алысып жатты арнасы.
Ажалды жауды – көріндей
Аңдиды жаға, жылғасы, –*

деген сияқты куплеттер бізге сүйікті Днепрдің ауыр жылдардағы ашуын, кек толқынын әдемі суреттеп бере алады.

Ғали биыл журналда осы екі өлеңімен бой көрсетті. Бірақ, бұл өлеңдер Ғалидың поэзиядағы орнын көрсеткендей өлеңдер емес, Ғалидың өз стилінде өзінің ақындық манерасын сақтай отырып сөз қуалап жазған өлеңдерінің бірі. Олай болатын себебі, бұл екі өлеңінен Ғалидың бүгінгі өмірдің ең актуальды, ең маңызды тақырыптарын сөз қылғаны байқалмайды» [1, 228 б.].

Дихан Әбілевтің «Қасым» атты шығармасына Қапан Сатыбалдин бірден мін айтып кетеді. «Қасым» деген поэмасы демейді, «поэма сияқты ұзақ өлеңі» дейді. Әрі қарай шығарманың баяндау сарынымен жазылған сипатына көңіл бөліп келіп, мынадай нақтылы кемшіліктер төңірегінде ой-тоқтамдар жасайды. Мұнда да автордың поэтикалық талғамы, көркемдік талабы таза көркемдіктің мәселелерін тап басып тани қоюда төтесінен түсіп жатар байқампаздығына айғақ болып тұр.

«Себебі, бір адамның атына құрылған өлеңде сол адамның образын бергендей, нақтылы сюжетті оқиға жоқ. Ақын бізге ол туралы өлең бойында үнемі қабарлап отырады. Дихан Қасымның образын оқиға, сюжет арқылы бермейді. Соның салдарынан ақын бұл өлеңін жап-жақсы заманға құрғанымен, оны көңілдегідей етіп ақындық бояуын айқын жағып бере алмаған. Өлеңде декларация көп, серпілу, желпіну көп, бірақ (ақын ойынша, біздің заманның алдыңғы қатарлы аяулы жасы) боздақ Қасымның айқын бейнесі жоқ» [1, 229 б.].

Ақын Дихан Әбілевтің лирикадағы өзіндік орнына иек арта отырып, осы «Қасым» атты ұзақ өлеңінің сәтсіздігін жеткізуде Қапан Сатыбалдин әдебиет мәселесіндегі ақжарма адалдығына айғақ болардай бір сырды ұғындырады.

Әрі қарай «Қорғасын толқыны» топтамасында Дихан ақынның жазу машығы, мәнері, өлеңдегі өз үнін таныту мақсатында айтылған ой-тоқтамдары негізді.

«Егіс жыры» – Диханның биыл жазған өлеңдерінің ішіндегі ең тәуірлерінің бірі. Бұл – биік пікірлі ақынның өлеңі. Олпы-солпы, бөгде сөздері бар куплеттер бұл өлеңнен де кездеседі. Сондай куплеттерін сызып, өлеңді әлі де болса сұлулап жона түссе мұнан да гөрі көркем өлең болуы шексіз» [1, 230 б.].

Өлеңге сұлу сөз аздық етеді, сезім керек, мінез ашып отырып, ой тастап отырып, олпы-солпысы жоқ жұмыс өлең болсын дегенді пісіріп барып айтудан автор жалықпайды. Ақындық өнерге бой созған жастың да, жасамыстың да шығармаларын нақтылы мәнде саралап, сыр суыртпақтап, ойға тартып отырып оң мен терісін бағамдап отыру дағдысы айқын.

«Қабікен Мұқышев, Жұбан Молдағалиев, Садықбек Адамбеков сияқты жас ақындар биыл бірнеше жақсы өлеңдерімен көзге түсті.

Әсіресе Жұбан Молдағалиевтің «Колхоз жырлары» деген циклмен жазған «Колхоз қаласы», «Кім кінәлі», «Ауыл түтіні», «Жаңалық», «Еңбек күн» атты өлеңдерінде ақындық жаңалық, жақсы талаптың жұрнағы бар. Жұбан өзінің басқа қаламдас құрбыларындай сөз сұлулығын қуаламай, қарапайым сөздермен-ақ үлкен пікір айтады. Өлеңдерінде лирикалық нәзік сезім бар. Жұбан өлеңдері әрі қысқа келеді. Ол – өлеңді бірыңғай сюжетке құрып жазуға, шама келгенше риторикаға, жалған патетикаға ұрмай жазуға тырысып жүрген ақын» [1, 232 б.].

Қапан Сатыбалдин «Әдебиет майданы» жыл бойы жариялаған поэзиялық туындыларды тұтастай талғам таразысына сала отырып, қазақ поэзиясының сол кезеңдегі даму бағыттарына қатысты нақтылы, қисынды пікірлер айтады. Поэзияның өсу, өрлеу нышандарына көңілі толып, толқып сөйлейді. Қарабайырлық, жалаң ой қуалаушылық сынды жадағай өлеңшілдіктен бойды аулақ ұстауды міндеттейді.

Осының барлығы туған әдебиеттің өріс-өркені, бүгінгі мен ертеңі алаңдатып отырған қаламгерлік болмыс, азаматтық ұстанымның түп-төркін бастауларын айқындап жатқан шығармашылық бет еді.

Жан-жақты қаламгер Қапан Сатыбалдиннің ұлт әдебиетінің дамуындағы қандай да бір өзекті мәселелерден қағаберіс қалмай, үн қосып отырғаны – жазушы жанының сергектігі.

Қапан Сатыбалдин шолу мақаласында қазақ поэзиясындағы оң беталыстарды жинақтап айта отырып, елеулі-елеулі олқылықтарды айқын саралауында келешектің қамын жеп отырып, талай принципті мәселелерді стратегиялық мәнде күн тәртібіне қойған.

«... Жас ақындар болсын, аға ақындар болсын үйдек-түйдек келе жатқан сияқты. Бәрінің де бірақ іздену, өсу үстінде келе жатқаны, өлеңді жалпылама тақырыптан гөрі, нақтылы тақырыптарға, құрғақ риторикадан гөрі, сезімге, поэзиялық сюжетке құрып жазуға дағдыланып жүргендігі ақындардың соңғы өлеңдерінен өте-мөте байқалады» [1, 233 б.].

... Қорытып айтқанда, поэзиямыздың бүгінгі бет алысы дұрыс кетіп бара жатқан сияқты. Үлкен поэзияға талаптанып, құлашты кең сермеуге тырысатын сияқтымыз. Ақындарымыз шын мағынасында кең тынысты профессионал поэзия жасауға күш салып жүргендігі көп өлеңдерден байқалады. Соғыстан бұрынғы поэзиямыздағы құрғақ шешен өлең бүгінгі поэзиямыздан аз кездеседі» [1, 236 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ өлеңінің көркемдік жүгі мен әлеуметтік арқауы жайлы батыл ойлар айту Қапан Сатыбалдиннің сол шолу мақаласы жазылған тұста бұрынғы қай кезеңдегіден де күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болатын.

Ақындық өнерге бойлаған қаламгерлердің қолтаңбасы туралы дәл осылайша айқын тоқтамдар жасап отыруы Қапан Сатыбалдиннің әдеби өрістегі өзіндік өресін ғана емес, әдеби сын балаң кезеңдегі кешеуілдеп туып келе жатқан шақтағы қаламгерлік қағылездігін, азаматтық ұстанымын, белсенділігін, терең білім, пайымын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Сатыбалдин Қ. Таңдамалы шығармалар. 4 томдық. – Алматы: Жазушы, 1975. – 4 т.: Очерктер. – 300 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
3. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 244 б.
4. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: Ғылым, 1960. – 473 б.

5 Ахметов З. Олең сөздің теориясы. – Алматы: Жазушы, 1997. – 281 б.

К.М. Шакирова

Казахская поэзия в анализе Капана Сатыбалдина

Аркалыкский государственный педагогический институт им. И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан

В статье рассматриваются литературно-критические высказывания Капана Сатыбалдина. Писатель отмечает, что для него важна жанровая значимость произведения, но при этом художественные проблемы казахской литературы всегда находятся в центре внимания. Анализируется казахская поэзия того периода. Обсуждаются позитивные тенденции в казахской поэзии и выявляются серьезные проблемы. Указывается, что наиболее важной проблемой в развитии национальной литературы является способность четко оценивать произведения писателей.

К.М. Shakirova

Kazakh poetry in the analysis of Kapan Satybaldin

Arkalyk state Pedagogical institute named after Y. Altynsarin
Arkalyk, Kazakhstan

The article considers literary criticism of Kapan Satybaldin. The writer notes the importance of work`s genre significance, but at the same time the artistic problems of Kazakh literature are always in the center of attention. Writer notes the artistic problems of Kazakh literature and gives attention to the actual genres of Kazakh genre. It is analyzed Kazakh poetry of that period. Also it is discussed positive tendencies in Kazakh poetry and revealed some serious issues. It is pointed out that the evaluating of writers` work is the most important problem in the development of national literature.

ӘОК 894. 342-2

Ә.Қ. Шапауов¹, Е.И. Туровская², М.Ә. Қабыкен³

¹ф.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: shapau@mail.ru

²ф.ғ.м., Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

³аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

КОМЕДИЯДАҒЫ ШЫНДЫҚ

Мақалада заман шындығы қазақ ұлттық драматургияның комедиялық шығармалары негізінде қарастырылады.

Кілт сөздер: комедия, драма, тартыс, күлк, шындық

КІРІСПЕ

Драмалық шығармалар негізінен: трагедиялық, драмалық, комедиялық болып іштей жіктелгенімен, олардың әр қайсысының бойынан бірінің табиғаты танылып жатады. Комедияға қоятын талапты драма, трагедияға қоюға болмайды, оның жанрлық табиғатына сәйкес өзіндік ерекшелік, белгілері бар. Ал, драмада трагедия, комедияның элементтері жүретін болса, керісінше шығармаға өң беріп, ажарлап тұрады.

Комедия – драма жанрының негізгі бір түрі. Комедиялық шығарма - қоғамдағы келеңсіз, адам өміріндегі кереғар, жағымсыз әрекеттерді көрсету, сынау үшін және келешек ұрпақты осы қылықтардан сабақ ала отырып сақтау үшін күлкілі, әрі адамзатқа салмақ салар жағы бар көркем шығарма. Комедияның бірнеше тәсілмен дамיתыны белгілі. Комедиялық шығарманың әр элементі күлкі тудыратындай болуы шарт. Нағыз комедия кейіпкерлерінің тіліне күлесіз, киген киіміне, қимылына, сөйлеген сөзіне, жауабына күлесіз. Комедияның табиғатына, зерттелуіне байланысты көптеген еңбектер бар [1].

Ал, қазақ ұлттық драматургиясында комедия алғашқы кезеңде М. Әуезовтің, Б.Майлиннің, Ж.Шаниннің күлкі жанрына арналған шығармаларында көрініс болды.

А.Байтұрсынұлы:” Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді: 1) мерт, яки әлектекті тартыс [трагедия], 2) сергелдең, яки азапты тартыс [драма], 3) арамгер, яки әурешілік [комедия]. Тартыс күйге ән-күй қосылса, тартыс зауықты деп аталады. Тартыс сөз қу тілді болса, қулықты деп аталады; қисыны қызық болса, күлдіргі тартыс болады; сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады...»,- деп сараласа, Ә.Тәжібаев докторлық диссертациясында” [3,127] қазақ комедиясының алғашқы нұсқаларын, ауыз әдебиетімен байланысын атап өтсе, Р.Нұрғалиев докторлық диссертациясында [4,228] комедия жанрына арнайы тоқталып, сараптап: сатиралық комедия және лирикалық комедия деп ұлттық ерекшелік ыңғайына лайықтап, қорытындыға келеді, ал, Ж.Әбілов кандидаттық [5,79], әрі докторлық диссертацияларында [6,229] комедиядағы ұлттық ой-сана проблемасы мен мәңгүрттік проблемасының диалектикасын, халықтық түрін кеңінен қарастырады.

Комедия жанрының шарттарына жауап бере алатын алғашқы қазақ комедиографтары: Б.Майлин, Ж.Шаниндер ертеректе ел арасына тараған әзілге, қулық, күлкіге бөленген әңгімелердің желісін алып, өңдеп, жандандырып, тамаша сахналық туындылар тудыра білді. Ауыл арасында жүріп, кейіпкерлері де елмен қоян-қолтық араласа отырып, өз шығармаларын қойғанда, бұндай өнерді дала, қыр қазағы көре қоймағандықтан, әрі өздері таңның атысы, күннің батысы сауықшыл қазақ ауылдары жаппай тамашалап, демеп отырған. Ел өнерпаздары сол замандарда кәсіби театр жасады деп айтуға толық құқымыз бар.

Орыс әдебиеттанушы ғалымдарының өзінде комедия жанрының сан түрлері бар. Мысалы; С.Наровчатов шартты түрде:“сатирические, лирические, иронические, сентиментальные, романтические”[7,248],-деп бөледі. В.Сахновский-Панкеев: ”Комедия–счастливый жанр. Комедию любят все. Ведь ее непременный спутник – смех !” [8,224], десе, Н.Н.Киселев: “Комедия – это не просто пьеса, содержащая элементы смешного, это драматическое произведение, в котором комическое выступает доминирующим эстетическим качеством, когда и содержание конфликта, и способ его воплощения, и образы главных героев комичны [9,9],- деген нақты ой-пікірлер айтады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бейімбет Майлин– күлкінің шебері. Б.Майлин комедиялары бір актілі және көп актілі болып екіге бөлінеді. Комедия – Б.Майлин шығармашылығының басым бөлігі. Себебі, автор ғасыр басындағы тұрмысы төмен, қараңғылығы басым қазақ ауылдарындағы, елдің жаппай сауаттану кезіндегі күлкілі элементтердің негізінде болашақ шығармасына өмірлік басты желі ете алған. Әсіресе, қулығы басым молдасымақтардың айласы немесе “сауаттылықты жою” кезіндегі мұғалім алдына әйелдерін бергісі келмейтін ауылдың аңқау еркектерінің қылықтары, бозбала мен бойжеткендер арасындағы күлкілі эпизодтар т.б. іс-әрекеттерден тамаша сахналық туынды шығара білген. Бір ескерерлік Б.Майлиннің алдында қазақ драматургиясы тарихында үлгі аларлық дәл сондай деген сахналық өнердің болмағанына қарамай классикалық дүниелерді мұраға қалдырды.

Дәстүр жалғастығының көрінісі ретінде 1970-90 жылдар аралығындағы ұлттық драматургиямыздың белді комедияшылары қатарына Қ.Мұқамеджанов, С.Адамбеков, С.Жүнісов, М.Хасенов, О.Бөкей т.б. жатқызуға болады.

Сәкен Жүнісов - комедия жанрына үш драмалық туындысын арнаған. “Қысылғаннан қыз болдық” атты музыкалық комедиясының басталу жүйесі, үлгісі Б.Майлиннің “Ыбыраймыз, Ыбыраймын” (1928ж) атты диалогке құрылған шағын өлеңімен жүйелес, тіпті салыстыра қарасақ басқы жолдарына шейін сол үлгіге салған. Бұдан пьеса авторы С.Жүнісовтің қазақтың бір туар ұлы, ақын, драматургы, әңгіменің алдына жан салмас шебері Б.Майлиннің шығармашылық өнерін жалғастырғанын көреміз. Б.Майлин өлеңін “кеше”, “бүгін”- деп екі кезең, екі заман ағымына кұрса, С.Жүнісов комедиясының авансценасындағы шағын прологын осы шақ формасына, “бүгін” атты заман ағымына келтірген.

Б.Майлиннің “Ыбыраймыз, Ыбыраймын”(1928) атты диалогке құрылған шағын өлеңінде Ыбырай байдың заманындағы өктем дауысы, ісі мен совет заманы, конфискация тұсындағы өшіп бара жатқан кезеңін орынды суреттейді.

“Қысылғаннан қыз болдық” екі актілі пьесада драматург ұстанымы бойынша ондағы көтерілетін мәселе екеу болуы шарт. 1) Бірыңғай күлкіге арналуы қажет болса, 2) Күлкі астарында әлеуметтік, адами мәселе, адамзат трагедиясын мысқылға, сатиралық образдарға теліп, сынауы шарт.

Комедияның көтеретін мәселесі – совхоздағы мәдениет, көркем өнерпаздар үйірмесінің хал-жағдайы. Авансценасындағы директор мен белгісіз адам арасындағы диалогында д и р е к т о р д ы н . ”Тұрмысымыз ежелден дұрыс-ау, әттең, мәдениетіміз нашар аталып бюрода бұйраланып тұрмыз-ау !” - дегенінен бар сырды аңғаруға болады. Комедиядағы оқиғаға қатынасушылар құрамы, яғни көркем өнерпаздар үйірмесінің штаттық құрамы да күлкі тудырады. Бірде-бір кейіпкерлерінің өнерге деген бейімі, ыңғайы жоқ. Тіпті көркемдік жетекшісі – Жұматтың негізгі мамандығы - мал дәрігері.

Бірінші көріністегі оқиға бастамасы да күлкі тудыруға бейім тұр. Мысалы:” перде сырғып ашыла бере совхоз өнерпаздарының шағын ән-күй ансамблінің құрамындағылар ән салып жатыр. Өнерлілер құрамы: Алтынбек – милиционер; Айгүл - оқытушы; Майра - басбух, декреттегі әйел; Сәния - аспазшы, декреттегі әйел. Ансамбльдің қос жағында екі коляскада - сәбилер ұйықтап жатыр. Өнге қосылып сәбилердің шыр -шыр еткен жыласы, оған ашуланған “с о в х о з д и р е к т о р ы . Осындай жерге балаларыңды шулатып әкелуді қашан қоясыңдар ! Ертең астанада сендерді тыңдай ма, балаларыңды тыңдай ма ? - дегеніне д е к р е т т е г і ә й е л д е р . Енді қайда тастаймыз бұларды ? Декретімізді де дұрыс пайдаланған жоқпыз” дегендерінен, комедиялық негізгі тартыс - директор мен совхоз жұмысшыларының арасында. Совхоз милиционері Алтынбек пен мал дәрігері Жұматтың арасындағы диалогтері де күлкілі жағдай жасай алады. Мысалы: Ж ұ м а т . Балаларды жаман үйрететін аналары. Қыңқ етсе болды, қолақпандай шыныны көмекейлете бастайды, -десе, А л т ы н б е к . Ер жеткенсоң бөтелкелерге бұлар үйір болмағанда, кім үйір болсын!

Драматург кейіпкер тіліне де зор мән берген. С ә н и я н ы татаршалатып: ”Ғадетләнбәсін дисәгіз, балалар бахшасын нигә ашмисыздар. Бахша ашылми деп, пәрзәнт күтәрмәйміз ба ? Иари онда...”,-дегенін ұлттық өрнек жасайды.

Д и р е к т о р . «Бала көтеру үшін менен рұқсат сұрайтын шығарсыңдар, жаман қатты. Бұлардың бала тапқышына не берерсің...”,- деп, қалтасынан соска кигізген екі кішкентай шөлмек шығарып,- мә, аудандағы аптекадан зорға сұрап алдым,- деуі де еріксіз езу тартқызады. С . Жүнісов совхоз директорының бейнесіне терең комедиялық характер бітіріп, "ең арты балалардың еміздігіне”- дейін ойлайтынын (үйірмеден бөлек) тілге тиек етіп, күлкі тудырып тұр.

Драматург С. Жүнісов бұл комедия да тек қана осы тақырып аясында ғана, күлкілі ситуацияларды ғана сөз етіп қана қоймай, қоғам, заман шындығын да қоса қабат беріп отырады. Мысалы: Сол кездегі елді жерде жұмыс жетпеушілік, кілең қартайған адамдар қалуы, туған ауылына жаны ашымайтын шенеуніктер т.б. қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді де тілге тиек етіп отырады.

Д и р е к т о р . Қай жасың бар ? Қазір жоғарғы оқу орнына түссе-ақ жастардың бірі орала ма елге ? Елде де шаруа, жұмыс, былайша айтқанда, ел тағдыры күтіп тұр-ау, ауыл

азаматы емеспіз бе дейтін қайсың бар ? Бес жылғы оқу аздай, аспирантура, одан соң докторантура. Одан соң елге несіне келеді ?... Жалпақов деген агрономның баласын бес жыл совхоз күшімен оқыттық. Оқуын бітірген соң "климат жарамайды" деген справка алып, астанада қалыпты"

С. Жүнісов бір кездегі совхоз мүлкін, байлығын бас мамандардың бас пайдасына пайдаланушылық әрекеттердің бетпердесін де ашып береді.

Өнер ұжымындағы адамдардың барлығында бір ұран - совхоздағы мәдениет мәселесі. Комедия соңында бар қиындыққа шыдаған совхоз коллективі мәдениетте ірі табысқа қолдары жетеді. С.Жүнісов комедияның эпилогын Бейімбет Майлин өлеңінің үлгісімен, дамыта отырып аяқтайды.

Сәкен Жүнісовтің “Кроссворд немесе әзіл маскарад” атты екі бөлімді сатиралық комедиясы алғаш рет бойынша 1983 жылы Семей қаласындағы Абай атындағы музыкалы драма театрында режиссер Е.Обаевтың шеберлігімен жүзеге асты. Қарағанды драма театрында 1989 жылы, Павлодар қаласында Ж.Аймауытов атындағы музыкалы драма театрында 1994 жылдың қаңтар айында белгілі өнер қайраткері Е.Тәпеновтың режиссерлығымен сәтті жалғасын тапты. Ал М.О.Әуезов атындағы академиялық драма театрында қойылып, ертеңінде “Орталық Комитеттің” тарапынан нұсқау беріліп, театр репертуарынан алынып тасталды. Ол жөнінде белгілі театр, драматургия сыншы Ә.Сығабай: “Әуезов театры сахнасында небәрі бірақ рет көрсетілген “Кроссворд...” Орталық Комитеттің нұсқауымен суырмаға қалай сып бергенін білмей де қалды. Хайуандардан да бетер, мақұлықтан ары тұрған адам-азғындардың сұрқия сүлдесін Маймыл, Түлкі, Қасқырдың кейпінде маска арқылы күлкілі көрсететін драмашының асқан шеберлігі әлдекімдердің шамына тиді. Қайсыбіреулер сахнадан өздерін танып жатты. Кейбіреулер бір-біріне күдікпен қарай бастады” [10,78] , - деп әділ бағасын берген. “Кроссворд...” пьесасы турасында баспасөз беттерінде ғалым, сыншылар қауымынан әртүрлі пікірлер болды [11].

Пьесаның бірінші көрінісіндегі оқиға бір қалалық мекеме бөлімнің бастығы Орынбасар Амировичтің есігіне кіру үшін телміріп отырған қарапайым адамдар өкілідері. Бастықтың қоңырауы шылдыр еткенде секретарь әйел Зоя ішке еніп, жылдам қайта шығып сырттағыларға:” Махаббаттың алғашқы белгісі не ?” деп кіруге зарығып отырғандарға сауал тастайды. Іле-шала Зоя . ”Ал, кім тез табады (күліп), соны Орынбасар Амирович қабылдайды”, - дегенінен-ақ іштегі бастықтың жұмыс уақытында ерігіп, кроссвордты ермек қылып, қарапайым халықты елемей отырғанынан қандай адам екенін сездіртеді. Бастықтың бұл қылығына шыдай алмаған жасы егде тарта бастаған Б а қ а й. Бұны бізден неге сұрайды ? Сонда моральдық жағымызды тексеру ме?« – дегеніне музыкант-педагог М ұ р а т. Жоқ аға. Бұл - кроссворд, сөз жұмбақ, кейбір адамдардың осындай хоббиі болады. Қайтесіз, білгендерімізді айта берейік”, –деп кейістік білдіріп отыра береді . Екінші көріністегі оқиға -Орынбасар Амировичке масхана бастығы Хайдаров мұңын шағып отырумен басталады. Өзі 34 жыл адал еңбек етіп келе жатса да шені әлі күнге дейін "капитан", ал өз тұстастарының алды "генерал", "полковник" болып жатқанын арасында тілге тиек етіп қояды. Осы көріністен іле-шала пьесадағы қақтығыс, тартыс өрбіп кете барады. Бұл – шығармадағы алғашқы тартыс, қақтығыстардың басы. Бастық бірге өскен тел құрбысы Хайдаровты біріншіден, мәдениетсізсің, есікті қағып кірмедің, екіншіден, өзінің биік қызметін бетіне басып, айқайламай сөйле, жұмысың болса тез айттың,- астына ала береді. «О р ы н б а с а р. Ал, естісең сол, сені майорлыққа қалалық милиция бөлімі биыл да ұсынған екен, мен биыл да сызып тастадым. Қарсымын !

Х а й д а р о в. Қарсымын, неге ?

О р ы н б а с а р. Званияңды көтеретіндей соңғы 15 жылда ерекше еңбегің жоқ.

Х а й д а р о в. Оу, вытрезвительдің начальнигінде не еңбек болуы керек көзге түсерлік.? Немене мен гектарына 15 центнердің орнына 20 центнер астық оратын диқанмын ба немесе бір сиырдан пәлен литр сүт сауып жоспарды асыра орындайтын сауыншымын ба ?-деп екеуара талас-тартыс диалогы әр әңгіменің басын қозғап айтысып отырады. Яғни, О р

ы н б а с а р: ”Медвытрезвитель жоспар орындамайтынын, сендер сол алқаштармен ауыз жаласып, тіпті пара аласыңдар” , –деп жапқан жаласына шыдай алмаған Х а й д а р о в (жүрегін басып, қиналып). Сонда біз маскүнемдерден, бичтерден пара алмақпыз ба.? О-oh! Қисын жоқ қой, қисын...Сонда...менің...парақор...ұры...болғаным ба?Дәлел»

Хайдаров ашуын «ішіне» бүге қойып, өзінің басты шаруасы - жаңа жылға құрдастарын қонаққа шақырып жатқанын, телефон арқылы өзіңдей үлкен адамды шақыруға ұят санап, ауызба-ауыз айтуды жөн деп тапқанын айтып Орынбасарды көндіреді. Креслоға біржола үйреніп алған Орынбасар өзіне-өзі Хайдаров шығысымен. "Ұсталмаған ұры". Көрейік бүгін тұрмысыңды да, қызметтегі қылмысыңды да. Шынында да осыларды тым еркінсітіп жібердік. Бүгін бір тексеріп көрейінші”- деп күпті көңіліне медеу тапқандай болып масайрайды.

Келесі көріністегі оқиғада - айықтырғыштағы тіршілік әрекеті жүріп жатады. Масхана медбиісі мен шомбал қара милиция қызметкері күнделікті, жаттанды рәсімдерін жасап, қабылдап жатыр. Хайдаров үйінен "тойып" шыққан жаңа жылды ерте қарсы алушылар «түнгі көбелектей» айықтырғышқа топырлап кезек-кезегімен түсе бастайды. Алғашқы болып Бақай-почтальон түседі.

С. Жүнісов ойының әдеттегіден тың шешімі – айықтырғышқа түсушілерге өмірдегі табиғатына сәйкес бір-бір «аңдық маска» кигізіп, арнайы салқын бөлмелерге қаматады. Драматург мақсаты - өмірдің бұралаң жолын, ішіп-жеу, халық үстінен күн көру, жағыну, өтірік қылымсу, арандату, басыну т.б. қаракеттердің бетін ашу, алдын алу. Пьесаның өміршеңдік негізгі мәні де осы.

Айықтырғышқа келіп түскен ”клиенттерге” табиғатына сәйкес бір-бір маска кигізеді: Бақай-”қоян”, Симулянский-”түлкі”, Ашот-”борсық”, Бөрібай-”қасқыр” , Фарид-”есек” , Олег Николаевич-”мысық” , Мұрат-”маймыл” .

Жаңа жыл алдында "қызу жұмысты" бір тексеріп шықпақшы болған бастық Орынбасар Амировичтің де масханаға тап болуы - тосын, ерекше жағдай. Үстінде қызмет киімі болғанымен қалтасында еш құжаты жоқ, шомбал қара милиционерге өзін мойындата алмай (себебі, ешқашанда қызмет бабымен жұмыс орнын араламайтын, кабинетіне ешкімді қабылдамайтын тоң мойын) алдыңғылардың соңын алып, «арыстан» маскасына ие болып қатарға қосылады.

Драматург С.Жүнісов комедиялық шығармасының оқиғасын күлкілі, ащы мысқыл тартысқа құрып, жаңа жыл қарсаңында "маскарад" ұйымдастырып, көрерменінің, қалың қауымның жүрегіне жылы жол тауып, оқиға тартысын, персонаждар әрекеттерін қоюлатып, бүкпесіз шындықты, өмірдегі шын келбеттерін, сиықтарынан хабар бергізу үшін, "бет перделерін" жауып бір-біріне өз аттарынан сырларын айтқызатын тың амал ойлап тапқан.

С. Жүнісов кеңес заманында халық атынан ішіп-жеушілердің, әлеуметтік теңсіздік, қызметін жеке басына пайдаланушылардың шын портретін сескенбей сахналаған. Пьесаның бірінші бөлімі – кейіпкерлердің кезек-кезегімен маска киюлерімен аяқталады. Шығарманың экспозициясы да толық ашылады.

Екінші бөлімдегі оқиға айықтырғыш ішінде жалғасады. Оқиға тартысы да қыза түседі. Ақ төсектің үстінде жатқан «мастар». Аңдар арасындағы басты әңгіме - "қоғамда кім жегіш", - деп даурығысып, бәрі ”Орынбасар Амирович” деп бас салысады. Аңдардың біреулері қорғаса, біреулері керісінше жегіштігін дәлелдегенсіп, өздерінше айыптайды. Аңдар айтысы басталады да кетеді. Пьеса шындығы көзімен қарағанда, аңдар өмірдегі өздерін танымай, тіршіліктегі келеңсіздік атаулыны ортаға салады. Араларында тек қана қу түлкі Арыстан (Орынбасар) кіріп келгенде де жазбай танып, асты-үстіне түсіп "үлкен адам", байқап сөйлеңдер деп!,- жылмаңдай отырысады. «аңдар» өмірінен мысалдар келтірейік:

«М а й м ы л. Пой-пой ! Пой-пой ! Бүгін бүкіл зоопарк көшіп келген бе ? Ой, сабаз-ай, айуандардың жатысын-ай !«А р ы с т а н. Айуаның не, ей ?

М а й м ы л. Айуан деген мына сен - Арыстан, сен - Қасқыр, сен - Түлкі, сен - Борсық. Ал, өттерің жарылып кетсе де !

А р ы с т а н. Ішкен екенсің, жұртқа ұрынбай жайыңа тұр, көргенсіз ! , – деп қай жерде де Арыстанның кеуде көтермек пиғылы қалмайды.

Драматург С. Жүнісов әр айуанның ішкі жан дүниесінен де сыр оқытады. Мысалы, «Қоян» (Бақай) - қалалық жерде көп уақыттан бері адал еңбегімен почтальон., 14 баласымен 4 бөлмелі үйде тұратын ішкіш. Бір ғажабы қалалық үлкен мекеменің меңгерушісі Орынбасар Амировичпен көрші.

Түнгі қонақ -Мысық (Олег Николаевич) -өмірдегі негізгі қызметі- студент, болашақ журналист. Қаладағы қонақ үйлерде орын болмай (шынында олардың тілін таба алмай), түнеп шығар жер іздеп жүріп, ақыры амалы таусылып «масханаға» келеді. Басында шомбал кара милиционер өз аяғымен келген бейбаққа таң қалып "аузыңнан арақ исі шықпайды деп", оның "далада үсіп өлемін ғой, қонып шығайын",- дегеніне құлақ аспай қуып шығады. Түнгі қонақ көп ойланбай ішіп келіп "заңды қонақ" болып рәсімімен қабылданады.

Маймыл (Мұрат) – музыкант-педагог, үйленбеген, үйсіз-күйсіз, тұрмыстың ауыртпашылығы әбден езіп жіберген бейбақ жан. Айықтырғыш өзінің айтуынша тұрақты мекені, демалыс орны. Алғаш кіріп келгенде м а й м ы л (Мұрат). "Пой-пой ! Бүгін бүкіл зоопарк көшіп келген бе ? Ой, сабаз-ай, айуандардың жатысын-ай ! ”–деп барлығына бір-бір тиісіп өтуінде үлкен сыр бар. Тіпті мына эпизод езу жиғызбайды. “Айуандар”-деген сөзге намыстанып қалған Арыстанды (Орынбасар), Түлкіні (Симулянский) былай деп жақсы қатырады. М а й м ы л (Мұрат). “Биыл жазда курортқа келген бір профессор осында түсіп қалды. Сол айтады:”Адамдарды өлім ғана теңейді”,-деуші еді бұрынғылар, ал бұл кезде “Адамдарды вытрезвитель теңейді”,-дейді. Так што, айғайлама, жолдас арыстан ! Сен түгілі профессордың өзі де мына бізбен тең сөйлескен, әттең ондай кісілігі бар адамдар енді түсер деймісің !”- дегенінде ұлт, ұрпақ арына бататын сөз бар.

Маймыл (Мұрат) айықтырғышта күнде жататын үйі болғандықтан да оның үйреншікті орны, төсегі, аяғына киетін тәпішкесіне дейін бар, сол үшін қасындағылармен сөзге келуінде де ашы мысқыл, ауыр ой, салмақ бар. С.Жүнісов Мұрат бейнесі арқылы өмірдегі музыкант, педагогтардың көпшілігінің үйсіз-күйсіз, айлығы тамағына әрең жететін халдерін комедиялық шығармасына арқау етіп, кеңес үкіметі заманында құпия, бәрі жақсы делініп келген тұсында да ашық айтып, шындығын әшкерелеп береді.

Арыстан (Орынбасар) – айықтырғышқа ойламаған жерден келіп түседі. Орынбасар Амирович өмір тұрмысынан кабинетінде төрт қабырғаға қарап артта қалғанын бір түннің ішінде сезінеді, күйінеді, еріксіз қатты ойға шомады. Пьесаның әлеуметтік мәні де осында. Бастықтың тоң мойыны әбден сіресіп қалғаны сонша, жар бере қоймайды. “Ә” дегенде аңдар айтыс-тартыс диалогтарындағы негізгі әңгіме арқауы “қоғамда, өмірде, осы кім жегіш, ішкіш, пайдакүнем” дегенде, барлық аңдар бір ауыздан шу етіп “Орынбасар Амирович” деп даурығысады. Оған арыстан кейпіндегі Орынбасар өзінің табиғи қалпына түсіп кеткенін білмей шыр-пыр болады да қалады.

Пьеса шарықтау шегіне жетіп, "маскалы аңдар" сырласуынан шындықтың беті ашылып, осы болып жатқан, кеткен ақауларға «кім кінәлі» деген заңды сауалға тұспалмен, жобамен жауап алғандай болған сәтте айықтырғыш бастығы, капитан Хайдаров үйінде ұйықтап жатып, небір ауыр түс көріп, сандырақтап оянады. Күйеуінің жанайқайына ас үйден жүгіре басып келген әйелін көргенде одан бетер ыршып кетеді. Сөйтсе ұйқылы-ояу күйінде әйелі қолындағы нан жаятын оқтау – дубинка ұстаған милиционер болып көзіне елестейді. Жөніне енді келген капитан өз қонақтарының түгелдей айықтырғышқа түскені – тәтті түсіндегі қиялы екеніне қатты қуанып кетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

“Кроссворд немесе әзіл маскарад” атты екі бөлімді сатиралық комедияның көтерген мәселесі – бүгінгі өмірдегі шындық. Қазіргі заманда да айықтырғыштағы оқиға барысы осы сатиралық туындының айналасында. Драматург С. Жүнісов еліміздегі індет –

маскүнемдіктің, халық басындағы трагедиялық халдің бетпердесін ашып, көрсетеді. Пьеса авторы көптеген жағдайлардан шетпұшпақтап, ишара тастап, “ойлан, ұрпақ” ұранын да қатар көтеріп отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Фильдинг Г. Комедия. М., 1954. В.Андре. Бесчеловечная комедия (О Бальзаке).М.:1967. Фролов. О советской комедии.М.:,1954. Судбы жанров драматургии.М.:,1957. В.Сахновский-Панкеев. О комедии. М.:,1964. В.Волькенштейн. Драматургия..М.:,1969. Ю.Манн. Комедия Гоголя «Ревизор». М.:,1966. Н.Н.Киселев. Проблема русской советской комедий.Т.:, 1974., И.Л.Вишневская. Гоголь и его комедии.М:1976., Вишневская . Комедия на орбите. М.:,1979. А.Журавлева. А.Н.Островский - комедиограф. М.:, 1981.

Байтұрсынов А. Ақ жол. А:1991. /Құраст. Р.Нұрғалиев/

Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы: Филол. ғыл. докторы ғыл.дәреж.алу үшін жазылған диссертация. Алматы, 1970.

Нұрғалиев Р. Қазақ драматургиясының жанрлық проблемалары: Филол.ғыл. докторы ғылыми дәреж. Алу үшін жазылған диссертация. Алматы. 1982.

Әбілов Ж.Қ.Мұқамтежанов драматургиясы: Филол.ғыл.канд...дисс. А.,1995.

Әбілов Ж. Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері. ф.ғ.д., ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Алматы. 2001.

Наровчатова С. Необычное литературоведение. М: Дет.лит.1981.

Сахновский-Панкеев В. О комедии. Л-М: Искусство. 1964.

Киселев Н.Н. Проблемы русской советской комедий 20-30-х годов. Автореферат на соис.уч.степ.докт.филол.наук. Москва. 1973

Сығаев Ә. Өмірдің өз шындығы //”Қазақ әдебиеті” 4.02.1994.

Сапаев Ғ. Масханадағы маскарад //”Семей таңы” газеті,6.03,1998ж, С.Алпысов. Айықтырғыштағы ағайындар //”Орталық Қазақстан” газеті, 19.01.1989. М.Құрманғалиұлы.Мыйтрезвитель//”Сарыарқа самалы” газеті, 12198,.1994 .

A. Shapauov, Y. Turovskaya, M. Kabyken

Comedy and today's

Sh.UalikhanovKokshetau State University Kokshetau, Kazakhstan
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Comedy and today's. The is a problem of negative sides of contemporary reality speculated in the article.

А.К. Шапауов, Е.И. Туровская, М.А. Кабыкен

Комедия и сегодня

КГУ им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казакстан
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

В статье в основе комединых произведений казахской национальной драматургии рассматривается проблема негативных сторон современной действительности.

УДК80/81

Р.К. Барямова

Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан,
top.translationplus@mail.ru

**ONLINE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES (ENGLISH) AS AN
EFFECTIVE WAY OF SOLVING THE PROBLEM OF TEACHING STAFF
SHORTAGE AT SCHOOLS IN REMOTE AREAS**

Today schools in towns and remote villages in Kazakhstan suffer from the shortage of teaching staff. As a result of it many schools have been closed, students are sent to nearby villages and have to live far from their families in specially organized boarding schools. A good solution for this problem is online or distance education. It is not a new way of both learning and teaching today. It is convenient, rather cheap and it is a good alternative to traditional way of teaching. The problems which may arise in the process of implementing it are the lack of readiness and qualified skills of teachers themselves to teach online. This article is an attempt to draw the attention to the problem of closure of schools in remote areas and a provision of online teaching of foreign languages (English), as one of the effective ways and solutions for solving this problem.

Key words: online language teaching, computer assisted language learning (CALL), mobile assisted language learning (MALL), TESOL

Introduction

In 2007, in his speech "New Kazakhstan in the New World", N.A. Nazarbayev suggested the project of introducing and teaching students at schools in three languages in Kazakhstan, explaining this by the fact that our country is entering the world level, where the English language has a primary role - to become a tool for successful integration into the world economy. It is easy to say, than to implement in practice. After this speech a decade has passed, much has been done and implemented, something still needs to be done. Grants and scholarships are awarded annually for school leavers who will enter pedagogical faculties. But the problem of the shortage of teaching staff, fluent in English still exists and remains the main headache for the Ministry of Education. The problem of the shortage of English teachers is more painful in the countryside. Graduates of pedagogical faculties, especially philological faculties do not want to go exactly to the places where they are most needed in- villages and remote areas. They prefer the work of a foreign language teacher to a more prestigious one- a translator or an interpreter in a foreign company with a high salary. However, this problem exists not only in our country, according to the media, the problem of the lack of pedagogical staff remains extremely acute throughout all the post-Soviet countries.

Unwillingness to work in the countryside can be explained by the following factors:

- Low salary
- Not prestigious work
- Living in the countryside
- Work with children
- And many others

The government of Kazakhstan is trying to do its best. The salaries of teachers have been increased, teachers who come to work in rural areas are offered a housing, or as an alternative way, some loans at low interest are provided to buy a house, some people call them "a little start-up money". All this can be called in different words. But the situation has not changed much. There is

no much interest in working in the villages among the graduates of universities, but as a result of it children suffer.

Being born in the North- Kazakhstan region and studied at Kokshetau state University after Sh.Ualikhanov, I was invited to participate and make a speech in the first scientific conference which took place in my former school in Kishkenekol town in spring, 2018. It was a chance to meet with the wonderful teachers who worked and taught at schools in the villages and who were concerned with the fact that their schools would be closed only because there were no teachers or there was a small number of students at school. In some villages schools had been closed by that time when the conference took place. Children from nearby villages were to leave their families and lived together in one school (it is a kind of boarding school). The teaching staff of such kind of boarding schools (especially teachers of foreign languages) came from Kishkenekol centre and stayed with the children at school for two days and ran the classes. It is explained by high expenses on transportation. It is costly for teachers to go there every day as a special transport is not provided. The situation is terrible from the psychological and educational points of view. Who wants to be separated with the family? Nobody, neither a parent nor a child. Who can imagine what a small child may feel at the idea to live the whole year without his or her parents. Who asked those children what they feel when they live in these schools all year round? Whether they like such way of studying or not? In such cases the government only tries to provide basic education. What about the emotional side of upbringing of our future generation? Who cares about this? I am not a psychologist, but I am a mother at first and a teacher with 20 years of experience and I understand some measures or alternative solutions should be offered and implemented.

Living for about 20 years in the city and teaching at the university I have never thought about the problems of schools of the remote areas. We live in the 21st century, we see technologies around us. But we cannot provide a proper, basic education for our children who live in far and remote villages. Such children can be called vulnerable, for certain. To me today we should not close the schools, we should open them. At that conference I made a speech on innovations and as a kind of help I offered to run English classes online for children on voluntary basis. That trip changed me and my approach to teaching. I am a second year Master degree student now and when the time came to choose the theme and to write a thesis I did not hesitate. I knew it would be the work on online teaching as a way of stopping closure of schools in remote areas to provide education to children in remote areas.

Experience of other countries

To my mind there is no need to close the school in remote areas only because there are no teachers to teach. The solution of the problem for the government is quite simple. The problem may be solved by online teaching. If we have qualified teachers to teach online, the school may need to have an instructor or a coordinator who controls the proper work of equipment used by students, and a teacher who may be in any part of the world but who has an access to the Internet. The solution is in the use and introduction of online language teaching by implementing the Internet technologies, computer assisted language learning (CALL), mobile assisted language learning (MALL) and also application of many other advanced technologies and knowledge into practice.

The technology of teaching online today is not new in the world. In Australia they are called "Air Schools". A child may live in a remote farm with his or her family and study online. There is no need to hurt a child psychologically by sending him or her to a boarding school. He is taught online in air school. By the end of the term a teacher comes to the farm and takes an exam, which is run face-to-face.

In England the Professor of New Castle University, Sugata Mitra is working on the project "School in Clouds". According to the project, children are educated by themselves, without teachers, and they use a computer with an access to the Internet. The scientist and educator, Sugata Mitra is sure if a child is given a computer, in 30 minutes he will know all about the theory of relativity by himself. The school in the clouds today has many supporters, but it also provokes heated debate in the scientific community. Some believe that the machine is not capable of being replaced by the

teacher, while others like Arthur Charles Clarke, a professor from Colombo considers if a teacher can be replaced by a machine, he must be replaced by it.

Implementation of technologies and online language teaching

Before speaking about the online language teaching at schools in remote areas, certainly, we should look at the readiness and preparedness of teaching staff in our country to teach online foreign languages. It is clear that for online language teaching, a teacher should at first have not only the specially acquired skills for online language teaching, but basic skills and knowledge to apply and use technologies for teaching languages online. In this case it is better to draw our attention to an issue which covers the implementation of technologies at school. According to Fullan “implementation is a process of altering existing practice in order to achieve more effectively certain desired learning outcomes” [1, 2505]. Today most schools in our country are equipped with technological devices. We have flipped classes, smart classes, classes with the access to the Internet. However, in some cases we do not have enough qualified teaching staff to run classes using and applying technologies. Thus, hardly could we speak about the effective achievement of certain desired outcomes. Teachers with many years of experience have knowledge in methods of teaching foreign languages, but they may have problems with the introduction of technologies. Gross et al in 1971 was one of the first who started to speak about the implementation of innovations at schools. In his experiment he gave five reasons of the teachers’ failure to implement the innovation six months after its announcement. They are “1) the teachers’ lack of clarity about the innovation, 2) their lack of the skills needed for implementation, 3) the unavailability of required instructional materials, 4) the incompatibility of organizational arrangements, 5) lack of staff motivation “ [2, 42]. Looking back at the failure of the teachers at Cambire Elementary school we should keep in mind these five reasons and succeed in our goal. It shows that support in the form of help with curriculum documents, instructional materials on provision of innovative technologies, and trainings on designing and delivering such kind of lessons with implementation of innovative technologies and even some trial online classes with the participation of teachers themselves as students, should be provided by the Ministry of Education of our country. We need to change our traditional approach in preparing teachers of foreign languages if we want to get highly trained teachers who are well qualified and skilled in order to teach in online environment and to meet the requirements digital world dictates us today.

Teachers today should not only be prepared to teach, but be ready to learn themselves. Online language teaching requires the new approaches in teaching methods, and teaching skills that are different from those our graduates of foreign languages departments have been taught before, according to Hampel and Stickler [3]. It is clear that in order to be a good online teacher, a graduate of a foreign language department should not only be taught methods of teaching a foreign language but they also need to acquire skills how to teach using technologies online. We need to change the syllabuses and curriculum at the departments of TESOL as the graduates need to acquire additional skills - the technical and software-specific skills, which are different from those we teach our graduates today.

Skills needed for online language teaching

If we analyze and review the articles and works of foreign scientists on online language teaching, we see that many of them like Hubbard [4], Abras and Sunshine [5] also Jones and Youngs [6, 267] have already drawn the attention to that fact that “a lot of teachers today have little or no knowledge of application of technologies in language teaching and there is a lack of teacher preparation courses for digital or online language teaching”. There is a high demand on teachers with technology skills for language teaching which increases day by day, according to Kessler [7] and Hubbard [4]. In accordance with the survey carried by Kessler, TESOL graduates themselves were dissatisfied with their knowledge of CALL. In their works Hubbard and Levy [8], also Kessler [7, 27) stated that “teacher preparation programmes do not teach the graduates the skills and knowledge they need to enter today’s technologically advanced language classroom”. According to the survey of the graduates of such courses the teaching training courses are more centered on digital,

technological, software skills, where the future teachers are taught how to deal with technologies rather how to apply and integrate these technologies for teaching foreign languages.

Davis and Rose suggested “it is a myth that those teachers who are good at teaching face to face class can easily teach in technologically equipped classrooms. According to their research, today’s teachers need to acquire totally new skills, like virtual management techniques, methods of engaging students through virtual communication and many others”[9]. The lack of skills in teaching via audio conferencing can be also very challenging for online language teachers. The scientific world of TESOL has split into two oppositions, those who denied the need for total change in way of preparing teachers and those like Hubbard and Levy, Kessler who supported and promote the idea of preparing new generation of language teachers who are trained and skilled enough to prepare in online environment.

Today we can find the articles and works on CALL and MALL, but hardly we had found the works on pedagogy and methodology of preparing language teachers for online language teaching and the required skills for language teachers in online environment. Although today there are many publications about computer assisted language learning (CALL) and mobile assisted language learning (MALL) but there are no one accepted and adopted programmes how to prepare online teachers. Chapelle and Hegelheimer were among those who firstly made and attempt to distinguish and design the skills needed for online language teaching [10]. Also Bennet and Marsh underlined the fact that online language teachers should distinguish themselves the differences and similarities between face-to face teaching and online language teaching, and outline “the strategies and techniques” for online teaching [11, 18]. Hampel and Stickler offered a pyramid of skills needed for online language teaching, ranging from one to seven according to their importance [3, 317].

Compton in her article criticized the skills pyramid offered by Hampel and Stickler . She “argues that some of these skills can be developed concurrently”[12, 80]. She stated that not all lessons require online socialization with other learners or tutors, thus turning the teacher’s attention to the “curriculum, tasks and the delivery method rather than the online community” [12, 81]. The author also noted the lack of other important skills and competences of online language learning, such as “application of language learning theories, online language assessment and task evaluation”. In her article Compton made an attempt to point out the weak sides of Hampel and Stickler’s mistakes in their offered skills pyramid and to present her own framework, built on synthesis of literature on CALL and teacher education. Compton, Hampel, Chapelle and others are one of those who contributed a lot in online language learning, whose industrious work is precious for the followers of online language teaching.

While working on my Master thesis a lot of books and articles have been read on online language teaching with the aim to get theoretical knowledge. A lot of letters have been written to the professors abroad who taught online to share with the practical results I got during my first attempts to teach online. I wrote to Sugata Mitra to join his project “Schools in Clouds”. I also got introduced with the professors from Sydney University who run projects in online teaching and who started to run the same case study in China (one of the PhD students started to teach English online to Chinese children being in Sydney). I know online language teaching at schools is a new area for investigation in our country. We need to read a lot, to practise a lot in order to achieve good and positive outcomes but I know for certain, to change something for the better, sometimes it is good to stop and look around and see what have been done in this area by others and taking into account their failures and success proceed in your work.

Conclusion

This article is an attempt to show the real problems our society faces today. We have a problem of teaching staff shortage in remote areas and the other is the lack of properly educated and skilled teachers who will be able to teach online foreign languages at school. Before implementation of online language teaching, we should run special trainings for our teachers at schools, elaborate special curriculum and programs for online teaching, run classes for teachers on technical and software skills. A special qualification should be assigned for those who are able to teach online after passing special courses. We should prepare a totally new generation of teachers who would possess the skills of not

just teaching in a well-stuffed and equipped with technologies classes, but teachers of a new format, who will be able to teach in digital, online environment. In this case it is better to implement into practice the results of our western colleagues who have gone far in the area of online language teaching. Teachers and scientists today should draw their attention to a new way of teaching in our country-online language teaching at schools. For achieving this we should look at the written works on skills and qualifications needed for online language teachers, stated and presented in already published works and researches. For the start, we need to run a pilot project with children in remote area and it should be a long term project, lasting up to 4-5 years. The results of progress or failure should be compared with the results of those students who would be taught face-to face. In the case of successful and positive results of such “trial students”, I believe we succeed in main-educating children. We will manage to keep their psyche healthy and leave them sweet memories about their school years.

List of references

- 1 Fullan, M.(1985) Curriculum implementation, in T.Husen & N. Postleiwaihte (Eds) The International Encyclopaedia, pp.2505-2517. Oxford: Pergamon Press.
- 2 Gross, N., Giacquinta, J. & Bernstein, M. (1971) Implementing Organizational Innovations: a sociological analysis of planned educational change. New York: Basic Books.
- 3 Hampel, R., & Stickler, U.(2005) New skills for new classrooms: Training tutors to teach languages online. Computer Assisted Language Learning, 18(4),311-326.
- 4 Hubbard, P. (2008).CALL and the future of language teacher education. CALICO Journal, 25(2),175-188.
- 5 Abras, C.N., & Sunshine, P.M. (2008).Implementing distance learning: Theories, tools, continuing teacher education, and the changing distance-learning environment. Texas: Computer Assisted Language Instruction Consortium (CALICO), (Vol.7, pp.175-201).
- 6 Jones, C.M. & Youngs, B.L. (2006). Teacher preparation for online language instruction. In P. Hubbard & M. Levy (Eds), Teacher Education in CALL (pp.267-282). Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- 7 Kessler, G.(2006) Assessing CALL teacher training: What are we doing and what we could do better? In Hubbard & M. Levy (Eds), Teacher Education in CALL (pp.23-44). Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- 8 Hubbard, P & M. Levy (2006), Teacher Education in CALL (pp,ix-xi). Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- 9 Davis, D.,& Rose, R. (2007) Professional developments of virtual schooling and online learning. Retrieved February 26 2008
- 10 Chappelle, C.A., & Hegelheimer, V. (2004) the language teacher in the 21st century. In S.Fotos & C.M. Browne (Eds)., New perspectives on CALL for second language classroom. (pp.299-316), Mahwah, N.J: Lawrence Erlbaum Associates
- 11 Bennett, S., & Marsh, D. (2006) Are we expecting online tutors to run before they can walk? Innovations in Education and Teaching International, 29(1), 14-20
- 12 Compton Lily K.L. (2009). Preparing language teachers to teach online: a look at skills, roles and responsibilities. Computer Assisted Language Learning, 22(1), 73-99

R.K. Baryamova

Online teaching of foreign languages (English) as an effective way of solving the problem of teaching staff shortage at schools in remote areas

This article is devoted to the problems of teaching staff shortage (English) at schools in remote areas. For the author, the solution of this problem seems to be in online language teaching (English). The author applies to the requirements and skills need for successful online language teaching stated in the works of the scientists from other countries and some recommendations and ideas on gradual implementation of online language teaching at schools are provided.

Р.К.Барямова

Онлайн обучение иностранным языкам (английский) как эффективный способ решения проблемы нехватки учителей в школах в отдаленных районах

Статья посвящена проблемам нехватки учителей (английского языка) в школах в отдаленных районах. Решение данной проблемы автор видит в применении онлайн обучения. Автор приводит требования и навыки, необходимые учителям для успешного обучения онлайн, приведенные в работах ученых из других стран, и дает рекомендации и идеи по постепенному применению онлайн обучения в школах.

УДК 373.1.02

А.А. Гурбанова

к.п.н., ст.преподаватель, Институт Мардана Сапарбаева, г. Шымкент, Республика Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ УСЛОВИЯ ПРИ РАЗВИТИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Самостоятельная работа при обучении иностранному языку как система обеспечивает реализацию образовательной, коммуникативной и воспитательной целей. Системный подход дал возможность вскрыть механизмы управления, за счет чего расширяется сфера его применения на обучение другим иностранным и национальным языкам, а также русскому языку как иностранному. Выявленная структура, функции, связи, средства, факторы, механизмы и условия управления не исчерпаны до конца и являются резервом для дальнейшего исследования.

Ключевые слова: самостоятельная учебная деятельность, старшеклассник, иностранный язык, внешнее воздействие, внутреннее воздействие, динамичность, процесс управления, преемственность, самоконтроль.

ВВЕДЕНИЕ

В применении к самостоятельной учебной деятельности на иностранном языке следует подчеркнуть, что она является системой реализации взаимодействия педагога и учащегося в виде конкретного процесса приобретения последним знания, навыков и умения, выражающихся в усвоении, переработке, хранении и использовании иноязычной учебной информации на основе самостоятельной интеллектуальной аналитико-синтетической деятельности, продукт которой всегда включен в деятельность более высокого порядка, т.е. общение на иностранном языке.

При обучении языкам управление самостоятельной учебной деятельностью должно пониматься как синтез внешних и внутренних воздействий.

Под управлением самостоятельной учебной деятельностью подразумевается использование системы внешних и внутренних воздействий организующего, регулирующего стимулирующего и саморегулирующего характера, формирующих и поддерживающих на необходимом уровне физическую и психическую (особенно интеллектуальную и эмоциональную) готовность старшеклассника к достижению заданного результата учебной деятельности возможно кратчайшим путем и способствующих его продвижению от умений низшего порядка к высшему и к самосовершенствованию.

В свою очередь, управление самостоятельной учебной деятельностью старшеклассника является целостным динамическим саморазвивающимся процессом овладения иноязычной

речевой деятельности. Это осуществляется на основе управляемой внеклассной самостоятельной работы и аудиторной самостоятельной деятельности. Комплекс внутренних и внешних воздействия на старшеклассника приводит к формированию его как личности.

Внеклассная самостоятельная работа, представляя собой необходимый подготовительный этап для классной самостоятельной учебной деятельности, характеризуется относительной автономностью и завершенностью по форме, динамикой развития по содержанию (от языковых упражнений к речевым), подчиненностью по функции. Иными словами, самостоятельная работа по иностранному языку, будучи внешней формой проявления самостоятельной учебной деятельности вне урока, заключается в овладении учащимся речевыми действиями, навык употребления которых дает ему возможность совершать речевые поступки в процессе речевой деятельности на уроке. Классная самостоятельная деятельность, являясь компонентом системы управляемой самостоятельной учебной деятельности, представляет собой логическое завершение формирования речевых умений, включенных в речевую деятельность и далее в акт общения на иностранном языке, и характеризуется преемственностью, динамичностью, творческой направленностью.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Управляемая самостоятельная работа как система представлена внешним, внутренним управлением и самоуправлением. Синтез внешнего и внутреннего управления, включая и самоуправление, позволяет управлять не только деятельностью учащегося, но и его состоянием, причем второе значительно важнее первого, хотя здесь допускается условность разделения, так как процесс управления, как и деятельность учащегося, реализуется одновременно на всех уровнях его жизнедеятельности и поэтому внешнее и внутреннее выступают в диалектическом единстве. По своему внутреннему содержанию внешнее управление включает организующие, регулирующие и стимулирующие воздействия.

Под организующими воздействиями понимается упорядочение процесса самостоятельной учебной деятельности, согласованность составляющих его действий и поиск форм взаимодействия с учащимся.

Системность управляемой самостоятельной работы обеспечивается рядом факторов, механизмы действия которых позволяют вскрыть их управляющую природу. Успешности управляемой самостоятельной работы способствует наличие у старшеклассников ценностных ориентации, которые проявляются в процессе общения и помогают управлять личностью.

Умение осуществлять общение на языке помогает формировать личность старшеклассника при наличии детерминированной цели деятельности, определенного необходимого уровня в знаниях для осуществления самостоятельной учебной деятельности, механизмами управления которой являются ценностные ориентации, контроль, самоконтроль. Удовлетворению потребности в самостоятельной работе способствуют соответствующие намерения, умение оценить возможности предметной ситуации и перспективы ее преобразования.

При наличии системы ценностных ориентаций активность личности старшеклассника, продуктивное восприятие материала и его успешное воспроизведение гарантируются такими механизмами, как положительные эмоции, интерес, внимание, вероятностное прогнозирование, слуховой контроль. Послепроизвольное внимание способствует снятию утомления, адаптации и раскрытию резервных возможностей старшеклассника. Оно в немалой степени обеспечивается конstellляциями доминантных очагов в коре головного мозга в процессе усвоения информации во время самостоятельной работы старшеклассников.

В процессе взаимообмена информацией между педагогом и старшеклассником каждый из них испытывает на себе также информационное воздействие среды. Учебная информация усваивается с большей продуктивностью, если она правильно организована, способ ее предъявления научно обоснован, количество ее экспериментально установлено, способы закрепления ее в памяти психогигиеничны. Аффективная информация ярче всего проявляется в процессе управляемого общения во время классной самостоятельной деятельности, где

осуществляется взаимодействие потребностей, мотивов и целей как будущего результата деятельности, включая предвосхищающие его действия, основанные на взаимодействии учащегося со средой.

Проведенное нами исследование позволяет заключить, что управляемая самостоятельная работа при обучении иностранному языку как система обеспечивает реализацию образовательной, коммуникативной и воспитательной целей. Системный подход дал возможность вскрыть механизмы управления, за счет чего расширяется сфера его применения на обучение другим иностранным и национальным языкам, а также русскому языку как иностранному. Выявленная структура, функции, связи, средства, факторы, механизмы и условия управления не исчерпаны до конца и являются резервом для дальнейшего исследования.

Чтобы эффективно управлять чтением старшеклассника, необходимо знать его личностные качества и состояние успеваемости. Это требование стало аксиомой педагогической науки и руководством для учителя при организации разных видов деятельности старшеклассников. Рассматривая эту проблему в свете общей теории управления, можно более конкретно выделить те виды информации, которые необходимы учителю при организации самостоятельной деятельности-трудной и вместе с тем значимой для старшеклассника.

Уже к началу работы учителю необходимо располагать необходимыми данными об ученике, характеризующими его готовность к самостоятельным действиям. Не менее важно быть осведомленным о тех изменениях, которые происходят в процессе деятельности, а также о конечных результатах ее. Поэтому условно можно выделить три вида информации, «обслуживающей» разные этапы управления самостоятельной деятельностью: *исходная, текущая и конечная.*

Ценность и значимость исходной информации состоит в том, что она позволяет правильно определять цель предстоящей работы и намечать программу действия, адекватную готовности ученика к выполнению конкретных заданий. Кроме того, она дает возможность правильно оценить не только доступность и посильность заданий, но и оптимальность их с точки зрения развития познавательных возможностей учащихся.

Что же важно знать об исходном состоянии ученика?

В отечественной и зарубежной педагогике выделены такие показатели исходной информации:

- биологические данные: возраст, здоровье, утомляемость, работоспособность (Ю.К.Бабанский,) [1, 57];
- социальные факторы: особенности микросреды учащегося (Ю.К.Бабанский,) [1, 58];
- личностные черты: волевые, эмоциональные, интроверсия, экстраверсия (замкнутость или общительность);
- общий уровень развития: умственные способности, жизненный опыт, потребности, интересы (Ю.К.Бабанский, Н.Ф.Талызина,) [1; 5];
- уровень знаний и умений (Н.Ф.Талызина, Е.С.Рувинский,) [2; 100].

Так, массовые проверки, проводившиеся в период перехода школ на новое содержание образования, показали, что в целом повысился научный уровень знания учащихся, более сформированными стали интеллектуальные умения.

С целью диагностики общего развития старшеклассников могут использоваться стандартные тесты. Следует, однако, иметь в виду, что использование стандартизированных тестов в диагностических целях не дает достаточно полной психолого-педагогической характеристика каждого ученика, о чем свидетельствует опыт интеллектуального тестирования в зарубежных странах. Такие методики приводят к одномоментному, статичному испытанию отдельных компонентов познавательного процесса в отрыве от других, тех, которые проявляются в постоянной, сложной деятельности ученика.

Тестовые испытания часто не отражают реальных возможностей учащихся в связи с той конкретной ситуацией, теми условиями, которые сложились в момент общей проверки. Поэтому, выявляя готовность к самостоятельной работе конкретного коллектива, групп и отдельных учащихся, необходимо организовывать разные виды деятельности, в которых проявляются разнообразные возможности старшеклассников. Этой цели должен служить предварительный учет знаний и умений, который обычно проводится в начале учебного года на вводных уроках, а также перед изучением больших тем курса. Основное его назначение – диагностика опорных знаний и навыков самостоятельной работы, необходимых для усвоения нового материала и приобретения новых способов деятельности.

ВЫВОДЫ

Предварительный учет знаний реализуется разнообразными методами. Сначала в устных беседах по английскому языку выявляется уровень теоретических знаний и владение основным фактическим материалом, а затем проводятся проверочные самостоятельные работы, которые дают возможность установить, как учащиеся применяют знания, какими навыками и учебными умениями они владеют. Письменные работы целесообразно подвергать поэлементному анализу, при помощи которого можно точно определить, какие элементы знаний необходимо восстановить, какие умения и навыки оказались несформированными.

Наблюдая за выполнением проверочных работ, учитель одновременно фиксирует для себя и другие важные стороны деятельности учащихся – темп работы, активность, интерес, чтобы учитывать затем в процессе управления самостоятельной познавательной деятельностью старшеклассников.

Не менее важную роль играет текущая информация, которая характеризует состояние познавательного процесса. Это те «переменные», которые появляются в ходе выполнения задания и отражают различные стороны самой деятельности ученика и его психическое состояние: реакцию, интеллектуальную инициативу, напряжение, исправление и неисправление ошибок. Разумеется, все множества переменных трудно фиксировать в обычных условиях классно-урочной системы. Поэтому внимание учителя может быть сосредоточено на тех показателях текущей информации, которые характеризуют продвижение ученика к цели работы. Так применительно к процессу формирования действий Н. Ф. Талызина выделяет следующие показатели информации:

- выполняет ли обучаемый то действие, которое запрограммировано;
- правильно ли его выполняет;
- соответствует ли форма действия данному этапу усвоения;
- формируется ли действие с должной мерой обобщения, освоения, автоматизированности, быстроты выполнения и др. [2, 64].

Разумеется, в каждом конкретном случае содержание текущей информации будет зависеть от той программы, которая задана ученику, но наиболее типичными показателями ее при самостоятельной работе являются:

- способы выполнения учеником задания;
- затруднения, возникающие в процессе работы, и причины, порождающие их;
- самостоятельность ученика (в освоении задачи, выборе способа решения);
- самоконтроль ученика (его направленность, приемы, эффективность).

Эти сведения необходимо получать в ходе выполнения задания и использовать их для корректирования работы, если в этом есть необходимость. При этом важно учитывать не только точность восприятия, правильность выполнения самостоятельных действий, но и степень самостоятельности ученика. Ученик, допустивший ошибку, но обладающий высокой степенью самоконтроля, может сам исправить ее, провести самокоррекцию. В то же время работу другого ученика корректировать должен учитель. Резкое снижение активности класса в ходе работы может послужить сигналом того, что используемые способы деятельности оказались неадекватными поставленным целям.

Внешние проявления таких состояний учащихся, как активность, интерес, инициатива нередко являются показателями эффективного усвоения знания, правильного выполнения задания, устойчивого положительного мотива деятельности.

Растерянность, возбуждение или подавленность может послужить сигналом серьезных затруднений ученика в работе, его плохого самочувствия или переживании, вызванных какими-либо обстоятельствами.

Все отмеченное оказывает влияние на самостоятельную деятельность и обнажается в ней гораздо быстрее, чем в обычной общеклассной работе. Поэтому, выявляя промежуточные результаты деятельности ученика по строго заданной программе, необходимо в то же время принимать во внимание информацию, характеризующую проявление «человеческого» фактора, и создавать благоприятный эмоциональный фон, поддерживать положительную мотивацию деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985. – с 47-78.
2. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. - М.: Знание, 1983.- 108с.

А.А. Гурбанова, п.ғ.к.

Оқушылардың өзіндік оқу іс-әрекеттерін дамытудың жаңа жағдайлары.

Мардан Сапарбаев институты
Шымкент қ., Қазақстан

Бұл мақалада шет тілін оқу, коммуникативтік және білім беру мақсаттарын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жүйе ретінде тәуелсіз жұмыс қарастырылған. Жүйелік тәсіл басқа тілді және шетел тілдерін, сондай-ақ орыс тілін шет тілі ретінде оқытуға қолдану аясын кеңейтетін басқару тетіктерін ашуға мүмкіндік береді. Зерттелген құрылым, функциялар, қосылыстар, құралдар, факторлар, механизмдер және басқару шарттарын қарастыру аяқталмаған және әрі қарай зерттеулер үшін резерв болып табылады.

A.A. Gurbanova

Modern Conditions for Development of Independent Learning Activities of Students

Institute of Mardan Saparbayev
Shymkent, Republic of Kazakhstan

This article deals with independent work in teaching a foreign language as a system that ensures the implementation of educational, communicative and educational goals. The systemic approach makes it possible to uncover management mechanisms, which expands the scope of its application to teaching other foreign and national languages, as well as Russian as a foreign language. The revealed structure, functions, connections, means, factors, mechanisms and management conditions are not exhausted until the end and are a reserve for further research.

М.Е. Какимова, И.А. Олькова, Д.Х. Сураганова

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан
mkakimova2009@mail.ru, irina_m_@mail.ru, dana_suragan@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ КОУЧИНГ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассмотрены современные тенденции образования в Республике Казахстан. Представлены и охарактеризованы некоторые методы технологии коучинг. Описаны особенности использования такого метода коучинга как шкалирование при преподавании английского языка. Представлены примеры использования данной технологии в процессе обучения иностранному языку. Предложены рекомендации по использованию данного метода в образовательном процессе.

Ключевые слова: коучинг, шкалирование, модель 4К, метод, критическое мышление, коммуникабельность.

Современное общество выдвигает новые требования для нынешнего образования. Одним из приоритетных выступает воспитание личности, обладающей навыками критического мышления, готовой к саморазвитию и самообразованию.

Важно помнить о том, что подчеркнул в своем Послании от 5 октября 2018 года Нурсултан Абишевич Назарбаев, акценты в образовании смещаются в сторону модели 4К: развития креативности, критического мышления, коммуникабельности и умения работать в команде [1].

В связи с этим, образование предполагает использование таких технологий, которые способствовали бы развитию данной модели, а именно модели 4К.

Очевидно, что, в данном случае, необходимо рассмотреть элементы этой модели подробнее. Одним из этих элементов является креативность. Американский психолог Э.Фром определяет *креативность* как способность человека находить решения в нестандартных ситуациях[2].

Еще одним элементом данной модели выступает *критическое мышление*, которое Д. Халперн рассматривает как использование когнитивных техник, увеличивающих вероятность получения желаемого результата [3].

Следующий элемент в данной модели это *коммуникабельность*. Райзберг Б.А. определяет данное понятие как способность людей устанавливать деловые контакты, связи и отношения [4].

Немаловажным элементом также выступает *кооперация* или умение работать в команде. В национальной педагогической энциклопедии дано следующее определение: сотрудничество нескольких партнеров ради решения общей задачи [5].

Для развития такой модели современному учителю нужно подобрать особенный стиль преподавания, поскольку наша задача не просто передать знания, а направлять его на самостоятельное обучение, опираясь при этом на приобретенные ранее знания.

Одной из эффективных технологий, способствующих реализации главных требований общества, на наш взгляд, является использование технологии коучинг.

Как утверждает доктор философских наук, Зиневич О.В., на Западе парадигма коучинга как особого стиля обучающего взаимодействия родилась не вдруг, а развилась на основе рефлексии передовых подходов в области бизнес-консультирования, психологического консультирования, наставничества и психотерапии [6].

Данная технология немного отличается от традиционных стилей преподавания, где ключевую роль играет учитель, как источник знаний. Всем известно, что традиционный урок

характеризуется предоставлением готовых и обработанных знаний на уроке, тогда как коучинг позволяет организовать обучение, в процессе которого учащиеся самостоятельно добывают знания, что способствует лучшему запоминанию материала и дальнейшему применению его не только в учебе, но и в жизни.

Она подчеркивает то, что коучинг – это не наставничество, так как он способствует самостоятельному научению и развитию[6].

Также необходимо отметить, что технология коучинг способствует раскрытию потенциала человека с целью максимального повышения его эффективности. Ведущий мыслитель в области лидерства и организационных изменений Джон Уитмор, в своей книге Коучинг высокой эффективности говорит о том, что коучинг не учит, а помогает учиться [7, 17].

Данную технологию целесообразно применять на уроках английского языка с целью повышения уровня мотивации, а также навыков самообразования и саморазвития, что является целью современного образования.

Существуют некоторые методы данной технологии. Так, например, по мнению специалистов Центра Психоконсалтинг, самый распространённый метод, используемый в коучинг-обучении, метод вопрос-ответ. Суть этой технологии коучинга заключается в умении коуча или учителя задавать правильные вопросы, которые побуждают клиента к самоанализу, в нашем случае обучающегося. Существуют также и другие методы технологии такие как, обучение с помощью системы тренингов, занятия консультативной направленности, шкалирование и прочие, которые могут быть эффективнее классического наставничества [8].

На наш взгляд, применение *шкалирования* как один из методов *коучинг-обучения* будет интересным и эффективным в процессе обучения английскому языку.

Что касается самого термина шкалирование, Костюхина Ольга Сергеевна рассматривает как фиксацию на шкале того или иного состояния цели, события[8].

Шкала является эффективной и одновременно простой технологией, которая выступает помощником в сверке уровня приближенности к желаемому результату, в выстраивании шагов по достижению цели, в поддержке учащегося в изменении мышления.

Тренер А. Мирцалло поддерживает идею о том, что шкалы всегда имеют наименование и могут быть различными, однако их подразделяют на два типа: 1. Шкала достижений, например, шкала готовности проекта, написания выпускной квалификационной работы, сдачи вступительных экзаменов и др. 2. Шкала состояний, например, шкала ясности, мотивации к успеху и уверенности. В шкалах состояний движение осуществляется снизу вверх (Рисунок 1) [9].

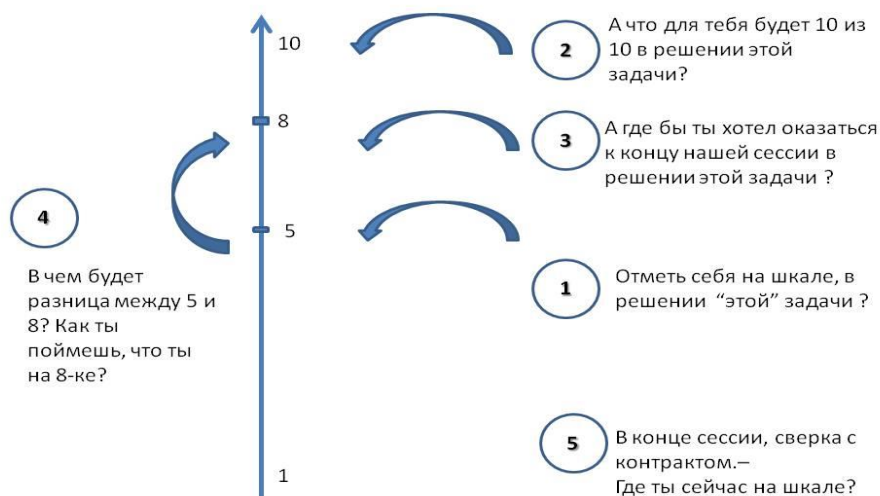

Рисунок 1. Шкала достижений

В процессе обучения английскому языку мы предлагаем использовать шкалу первого типа, шкалу достижений. Такую шкалу можно составить вместе с учащимися выпускных классов, что поможет им составить план действий и даст четкую картину на перспективу в плане изучения языка. Во многих случаях большинство учащихся при сдаче единого национального тестирования основным предметом выбирают английский язык. Шкала достижений станет для них координатором в подготовке к сдаче самого главного экзамена.

Данный метод можно применять в начале учебного года для прояснения запроса.

В середине учебного года для построения шагов и формирования плана действий в конце.

Например, такого формата: Ты говорил в начале обучения, что находишься на пятерке в своем понимании дальнейших действий относительно экзамена, а где ты сейчас, по прошествии 5 уроков? и т.п.

Предлагаются вопросы примерно следующего содержания по шкале:

– Где ты на шкале от 1 до 10 относительно реализации своей цели?

При этом, коуч учитель рисует шкалу, показывает ее и просит обозначить данную точку. Например, учащийся отмечает себя на пятерке.

Далее, учитель может спросить:

- А что для тебя 10-ка? Что значит реализовать свою цель на 10 из 10?

- А что есть уже на пятерке?

- В чем разница между пятеркой и десяткой? Что должно появиться между пятеркой и десяткой?

Далее, учитель может конкретизировать слова, уточнив сроки, реалистичность, более точные данные и так далее.

Таким образом, как отмечает, бизнес-тренер и коуч Ольга Сергеевна, можно обсуждать каждый последующий шаг.

- Что будет на шестерке?

- А что появится на семерке?

- А что должно быть на восьмерке?

- В чем разница между девяткой и десяткой? и др. [10]

Основные принципы применения данного инструмента можно использовать учащимися выпускных классов в изучении предмета в других классах в течение четверти, раздела и урока и т.п.

Так при изучении лексической темы Технологии, можно, используя шкалу достижений, задать вопросы следующего характера:

- Что мы знаем о технологиях на данный момент?

При этом, можно выявить словарный запас учащихся, которым они уже владеют, что можно отметить на другой шкале.

- Относительно того, что мы знаем о них, на какой отметке Вы находитесь?

У каждого учащегося своя шкала.

- Что бы Вы хотели узнать о технологиях?

Необходимо учащимся отметить на шкале отметки об имеющихся знаниях и, то, что они желают узнать.

- Что станет для Вас показателем того, что Вы узнали о технологиях все?

Ответ на этот вопрос они отметят на отметке 10.

Так, каждый учащийся самостоятельно определит цель изучения лексической темы Технологии. Он не только определит цель, но и выстроит для себя определенный план действий, что позволит ему ориентироваться не только в учебном процессе, но и в самой теме.

Предлагаем ознакомиться со шкалой достижений одного из учащихся 11 класса по теме Технологии. Помимо лексической темы, учащимся предложено изучение модальных глаголов, поэтому на шкале отображены этапы формирования знаний не только лексического материала, но и грамматического (Рисунок 2).

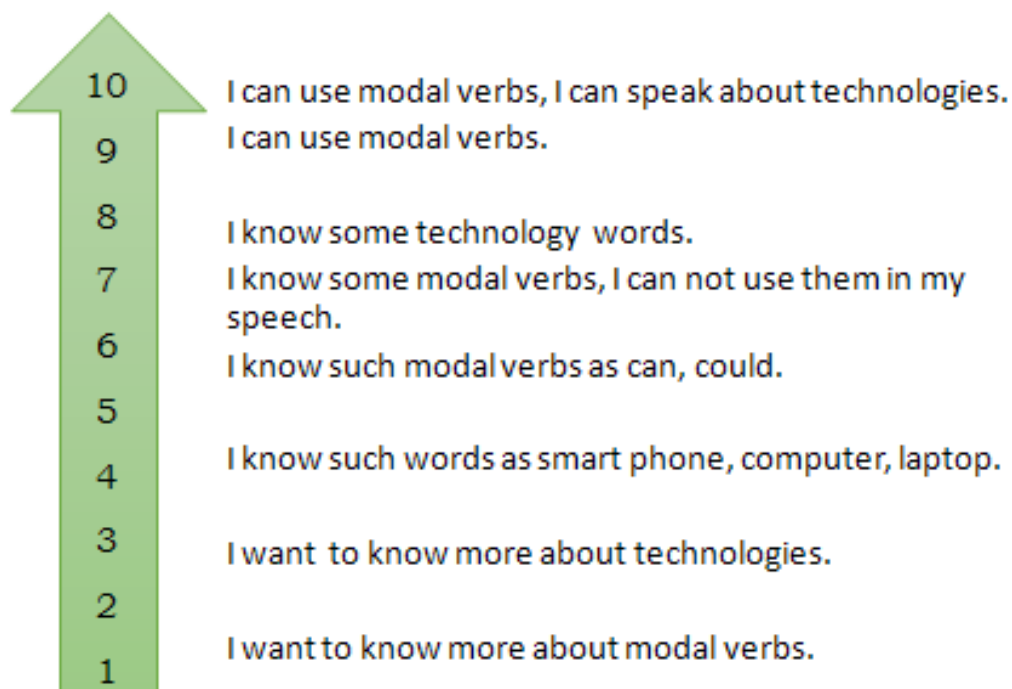

Рисунок 2 Шкала достижений ученика 11 класса

Стоит отметить, что такую шкалу можно изобразить, не только индивидуально, но еще и составить ее группой учащихся.

Как отмечалось выше, в ходе составления шкалы по разделу, можно составить шкалу словарного запаса по теме, что позволит учителю сэкономить время на уроке по введению нового лексического материала.

Считаем, что данную технологию целесообразнее использовать на уроках в старшем звене, что поможет им в дальнейшем использовать шкалу не только на уроках, но и в дальнейшей их карьере.

Для учащихся среднего звена такую шкалу можно использовать на отдельных уроках при изучении тем по различным разделам.

Стоит отметить, что после составления шкалы у учащегося получается четкий план действий, более того, она удобна для учащегося в силу ее простоты, поэтапности и наглядности.

При этом, учащемуся дается возможность самому расставлять приоритеты и время, здесь учитель выступает лишь организатором и необязательно, чтобы учащийся достиг изучения того или иного материала за установленный учителем период времени в достижении своей цели. К добавлению, каждый учащийся продвигается ровно настолько, насколько готов и может развиваться дальше. В данном случае, учитель будет сопровождать учащегося как коучинг на всем пути к достижению его цели.

Воспитание личности, способной получать знания и обрабатывать знания самостоятельно, основная цель современного образования. Учитывая данную особенность, важно осознавать необходимость использования новых технологий и методов. Одной из таких технологий может выступать коучинг, который способствует воспитанию личности нашего времени. Применение инструмента шкалирование будет способствовать самообразованию и

самореализации личности, осознанно выполняя задачи, которые он ставит перед собой, а следовательно, повышает мотивацию в обучении.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 г.
2. <https://bgscience.ru/lib/10607>
3. http://becmology.ru/clients/critic_thinking.htm
4. https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/23988
5. <http://didacts.ru/termin/kooperacija.html>
6. Коучинг как средство саморазвития личности, Зиневич Ольга Владимировна, Петрова Эльвира Джураатовна, Сибирский педагогический журнал № 8. – 2012. - с. 174
7. Коучинг высокой эффективности. Дж. Уитмор – М.: Международная академия корпоративного управления и бизнеса. – 2005. – 168 с.
8. <http://psikonsalting.ru/articles/metody-kouchinga>
9. <https://www.b17.ru/article/75024>
10. <http://treningi-ok.ru/article/shkalirovanie-v-kouchinge>

Заманауи білімнің талаптарының бірі тәуелсіз оқыту дағдыларын дамытуға жәрдемдесу үшін технологияларды пайдалану болып табылады. Осы технологиялардың бірі коучинг болуы мүмкін. Бұл әдіс студенттерге өздерінің оқуын жоспарлауға, өз бетінше білім алуға ықпал ететін нәтижелерді көруге және өздігінен білім алуға жағдайларды жасайды. Мұғалім коуч ретінде оқушыларды қолдайды. Шкалирование әдісі тиімді әдістердің бірі ретінде мақалада ұсынылған.

One of the requirements of modern education is the use of technology which promotes the development of independent learning skills. The technology coaching might develop such skills. This method will allow students to plan their studies and see results that provide conditions for self-education and self-realization. The role of the teacher as a coach is to support their learners where they are becoming able to start their training. The method scaling is described in the given article as one of the most appropriate method in succeeding this technology.

УДК 811.161.1:378.147

А.Д. Маймакова¹, Г.Р. Кадырова², Г.А. Кажигалиева³, Б.С. Жумагулова⁴

¹к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

²к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

³д.п.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

⁴д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

КОМПЕТЕНТНОСТНО-КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ЯЗЫКОВЫМ ДИСЦИПЛИНАМ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ-ПРЕДМЕТНИКОВ

Настоящая статья посвящена вопросу применения компетентностно-коммуникативного подхода к обучению общеобразовательным языковым дисциплинам

будущих учителей-предметников. Данный вопрос рассматривается на примере преподавания русского языка как неродного в педагогическом вузе. Дается описание дидактических возможностей компетентностно-коммуникативной методики, реализуемой в полиязычном контексте с целью развития функциональной грамотности обучающихся. Раскрывается потенциал лингвориторической технологии как одного из методов данной методики. Лингвориторическая технология направлена на формирование речемыслительной культуры как базового личностного качества обучающегося. Данная технология, как показывает практика, может способствовать повышению культуры речи студентов, в целом улучшению качества подготовки будущих учителей-предметников. В работе приводятся примеры конкретной реализации указанной технологии в практике преподавания русского языка как неродного в вузе.

Ключевые слова: полиязычное образование, полиязычное образовательное пространство, русский язык как неродной в вузе, компетентностно-коммуникативный подход, функциональная грамотность, лингвориторическая технология.

Издание статьи осуществлено в рамках научного проекта АР05130793 «Компетентностно-коммуникативная модель языковой подготовки будущих педагогов-предметников в полилингвальных образовательных условиях Казахстана» (Протокол заседания Национального научного совета РК по приоритетному направлению «Научные основы «Мәңгілік ел» (образование XXI века, фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук)» №1 от 17 января 2018 г.).

ВВЕДЕНИЕ

Полиязычное образование является магистральным направлением формирования современного образовательного пространства. Актуальность полиязычного образования определяется всеобщей тенденцией к интеграции в разных сферах жизни современного общества и, соответственно, интенсификацией международного взаимодействия и сотрудничества, оно обеспечивает обучающимся широкий доступ к информации в предметных областях научного знания. Изменения в образовательном пространстве Казахстана связаны с тенденциями глобализации, полиязычия и перехода на многоуровневую систему подготовки специалистов, что вызывает необходимость поиска путей модернизации высшей школы, возможностей интеграции различных аспектов и подходов, обеспечивающих качество подготовки обучающихся на всех уровнях образования.

Как показывает анализ научной литературы, наблюдения за тенденциями в современном высшем образовании, компетентностно-коммуникативный подход становится на сегодня приоритетным направлением, концептуальной основой развития современного образования, как школьного, так и вузовского.

В данной статье будут рассмотрены дидактические возможности компетентностно-коммуникативного подхода, реализуемого в процессе языкового образования будущих педагогов-предметников в современном полиязычном культурно-образовательном пространстве Казахстана на примере преподавания русского языка как неродного в вузе.

(Под *подходом* мы вслед за А.Н. Щукиным понимаем самую общую методологическую основу обучения (языку) [1, 99]).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Обратимся прежде всего к содержанию понятия *полиязычное образование*, используемого в современном казахстанском образовании. Данное понятие включает в себя «систематизированные знания, умения и навыки в области родного и государственного языков, а также в области одного или нескольких иностранных языков в соответствии с межкультурной парадигмой современного языкового образования» [2, 295]. В связи с чем слагаемыми казахстанского многоязычия представляются: «родной язык, который закрепляет

осознание принадлежности к своему этносу, казахский язык как государственный, владение которым способствует успешной гражданской интеграции, русский язык как источник научно-технической информации, иностранный и другие неродные языки, развивающие способности человека к самоидентификации в мировом сообществе» [2, 296]. Следует отметить, что в Казахстане стремятся формировать позитивное восприятие поликультурности, рассматривать последнее как источник динамичного развития, как импульс к познанию других культур, в итоге такое контрастивное соизучение способствует, как показывает практика языкового обучения, собственному культурному самоопределению.

В преподавании русского языка в Казахстане (как родного, неродного, иностранного) формируются поликультурные пространства, создающие условия для полилога культур, трех типов:

I. Обучающийся в школе/вузе с русским языком обучения вступает в полилог: 1) с родной (русской) культурой, представляющей исходный источник – изучаемый родной (русский) язык и 2) с казахской культурой, представленной в русском языке как его казахстанском варианте.

II. Учащийся школы/вуза с казахским языком обучения вступает в полилог: 1) с русской культурой, представляющей исходный источник – изучаемый неродной (русский) язык и 2) с родной (казахской) культурой, представленной в русском языке как его казахстанском варианте.

III. Иностранец учащийся будучи носителем родной культуры вступает в полилог: 1) с русской культурой, представляющей исходный источник – изучаемый иностранный (русский) язык и 2) с казахской культурой, представленной в русском языке как его казахстанском варианте.

В рамках нашего исследования актуализируется второе поликультурное пространство, в котором русский язык функционирует как неродной.

Своеобразие дисциплины «Русский язык» заключается в том, что она преподается в качестве общеобразовательного предмета на казахском отделении первых курсов всех факультетов вуза, как и курс казахского языка соответственно – на русском отделении первых курсов всех факультетов университета и, наконец, как английский язык – на обоих отделениях всех факультетов вуза. В связи с чем в преподавании указанных трех общеобразовательных языковых дисциплин приемы согласованного использования языков: параллельный перевод (с русского языка на казахский и наоборот; с казахского языка на английский и наоборот и т.д.), обобщение информации на родном языке, а также переход с языка на язык являются ключевыми, сквозными, что и представляет собой реализацию идей полиязычного образования. Вместе с тем в преподавании казахского, русского и английского языков как общеобразовательных предметов важным является принцип изучения неродного языка / иностранного не вместо родного, а вместе с родным, с опорой на родной язык, в органической связи с ним. Только при таком подходе, на наш взгляд, возможно становление гармоничного полиязычия.

Инновационным при реализации обучения русскому языку в указанном полиязычном контексте является его конструирование на основе компетентностно-коммуникативного подхода с целью использования интегративных возможностей последнего для развития функциональной грамотности обучающихся. Компетентностный подход на сегодня концептуальная основа развития современного образования, что обусловлено ключевыми характеристиками компетентностного подхода: ориентацией на результат образования, который представляет собой не сумму усвоенной информации, а способность человека действовать в различных проблемных ситуациях [3]. Актуализация указанного подхода в современном образовании объясняется, на наш взгляд, еще и тем, что Казахстан, как и весь мир, живет сегодня в прагматично-рациональных условиях рыночной экономики, а важнейшим требованием последней, точнее ключевого ее компонента, рынка труда, является способность будущих специалистов к системному анализу, к инновационной деятельности, к быстрой адаптации в условиях профессиональной деятельности, их умение найти полученным

знаниям оптимальное практическое применение. При компетентностном подходе определяющими в содержании обучения становятся действия, операции, соотносящиеся с проблемой, которую нужно разрешить; доминирующий характер приобретает исследовательская, практико-преобразовательная учебная деятельность.

Таким образом, компетентностный подход, привлекателен сегодня в образовательной сфере, с нашей точки зрения, потому, что он позволяет минимизировать разрыв между требованиями, предъявляемыми к выпускнику, и реальным уровнем его знаний и умений, сместить акценты с совокупности знаний на способности выполнять определенные функции, используя знания.

Стабильно ведущее положение сегодня в языковом образовании коммуникативного направления объясняется его сущностной природой: коммуникативная методика строится на обучении речевой деятельности в ее постоянно трансформирующихся формах, что, безусловно, ставит перед необходимостью постоянного трансформирования и методики преподавания.

Здесь мы позволим себе более подробно остановиться на специфике коммуникативного (коммуникативно-деятельностного) подхода к обучению русскому языку как неродному в педагогическом вузе. Доминанты коммуникативно-деятельностного подхода заключаются в максимальном учете индивидуально-психологических, возрастных, национальных особенностей обучающихся, их интересов; в выборе речевой деятельности во всех ее видах и формах (слушание, говорение, чтение, письмо) в качестве объекта обучения; в создании у обучающихся потребности в общении; в усвоении в процессе общения коммуникативно и профессионально значимой информации; в активизации речемыслительных резервов и предшествующего речевого опыта, в использовании соответствующих коммуникативных стратегий, позволяющих передать содержание высказывания, в том числе при недостаточной сформированности языковой базы (стратегии уклонения, компенсаторные стратегии); в использовании разных способов общения, в том числе интерактивного, перцептивного; наконец, в формировании и развитии коммуникативной компетенции. При характеристике коммуникативно-деятельностного подхода к обучению русскому языку важно отметить, что оно направлено на: а) формирование умений и навыков осуществлять речевое общение в типичных речевых ситуациях с учетом функционально-стилистических языковых норм; б) обучение общению с помощью тематически организованного учебного материала, создание речевых ситуаций на занятиях, выполнение ситуативных упражнений; в) использование в учебном процессе текста как основной дидактической единицы учебного материала; г) работу над речевыми жанрами (поскольку такая деятельность – обязательное условие реализации коммуникативного подхода к изучению языка) [4, 28-29; 5].

Актуальность коммуникативно-деятельностного подхода сегодня обусловлена ориентацией методики на практическое овладение русским языком, предусматривающее переход от сознательного усвоения учащимися единиц языка к употреблению их в речевых ситуациях, приближающихся к ситуациям естественного речевого общения дома, в школе, в вузе, с одноклассниками, сокурсниками и преподавателями, в быту и т.д. Под практическим владением языком понимается владение обучающимися всеми видами речевой деятельности: слушанием, говорением, чтением, письмом – в наиболее важных сферах общения [4]. Иначе в коммуникативной методике на первый план в качестве важнейшей цели обучения выходит задача формирования умений и навыков речевого общения, или коммуникации. Такая цель обучения предусматривает приобретение обучающимися умений не только грамотно, в соответствии с языковыми нормами, говорить, но и задавать вопросы собеседнику, выражать согласие или несогласие с услышанным, высказывать пожелание, просьбу, оценивать высказывание, поступок и т.д., то есть умений вступать в общение и вести его.

Таким образом, использование коммуникативной методики в рамках преподавания русского языка как неродного студентам педагогического вуза способствует эффективной профессиональной подготовке будущего специалиста и становлению коммуникативной личности выпускника в целом, взаимосвязанному формированию специальных и

лингвистических знаний, профессиональных и коммуникативных умений и навыков будущих педагогов-предметников, воспитанию в обучающихся культурной толерантности.

В предлагаемой нами модели языковой подготовки будущих учителей-предметников предусмотрена интеграция дидактических возможностей компетентного и коммуникативного подходов в единое лингвометодическое целое и одновременный учет потребностей и запросов полиязычного образования с целью развития функциональной грамотности обучающихся.

Функциональная грамотность предусматривает умение комплексно использовать знания о нормах и способах общения в единстве с имеющимися лингвистическими знаниями и речевыми умениями, оперативность и эффективность, продуктивность и гибкость общения.

Каким образом и с помощью каких методов и приемов мы можем развивать функциональную грамотность в рамках указанной компетентно-коммуникативной методики, реализуемой в полиязычном контексте?

Рассмотрим пример использования нами в своей практике языкового обучения одного из таких методов – лингвориторической технологии, которая представляет собой обеспечивающую достижение намеченного образовательного результата системную последовательность действий обучаемого и обучающего, построенную на универсальном идеоречевом цикле «от мысли к слову», в основу которого положен классический риторический канон: инвенция - изобретение, диспозиция - расположение, элокуция - языковое выражение (технология разработана А.А. Ворожбитовой [6]). Иными словами, лингвориторическая технология представляет собой технологию «эффективной (целесообразной, воздействующей, гармонизирующей) речемыслительной деятельности». Определение риторики в качестве основы лингвориторической технологии позволяет синтезировать в последней в плане практической реализации различные аспекты языкового образования и создать тем самым для языковой личности действенные стимулы к овладению изучаемым языком как орудием максимальной самореализации в этносоциокультурном контексте. Неориторика – это «функциональный язык культуры», овладение которым является необходимым условием становления полноценной языковой личности [7].

Таким образом, лингвориторическая технология направлена на формирование речемыслительной культуры как базового личностного качества обучающегося и базируется на пересечении универсальных категорий *языковая личность / идеоречевой цикл «от мысли к слову»*, на трихотомии *язык – речь – речевая деятельность*, пропущенной сквозь *призму риторических категорий* [7].

Дидактическое преимущество лингвориторической технологии заключается в том, что при активизации речемыслительной деятельности обучающихся происходит осознанное освоение изучаемого материала. Поэтому при использовании лингвориторической технологии обязательны: анализ, рассуждение, дискуссия, рефлексия. То есть лингвориторическая технология направлена главным образом на активизацию речемыслительной деятельности учащихся, поэтому она способствует формированию речемыслительной культуры обучающихся, и в ее технологической цепочке обязательны: коммуникативная деятельность, текстовые действия, языковые операции, метод моделирования речевых событий. В силу указанных обстоятельств лингвориторическая технология, дающая студентам возможность иметь насыщенную речевую практику и одновременно видеть, ощущать свой коммуникативно-речевой рост, обладает несомненным мотивационным потенциалом.

Итак, перейдем к примерам конкретной реализации лингвориторической технологии в практике преподавания русского языка как неродного в вузе.

Задание 1. Расставьте логические паузы и ударения. Выразительно прочитайте стихотворение М. Жумабаева, подчеркивая чувства автора.

Кто я?

Я лев – грозным рыком своим устрашаю. Я тигр – мощной хваткой своей побеждаю. Я облако в небе, я ветер игривый, Поэтому в жизни преград я не знаю. Я солнце – теплом своим

всех согреваю, Я мысленно в глубь мирозданья взмываю. Я – синее море без дна и без краю, Свободно плещусь, волною играю. Я пламя – огнем я своим опаляю. Тулпаром я всех скакунов обгоняю. Пусть рушится мир, пред глазами сгорая, Я весел, а значит, и смерть побеждаю, Но разве невежда бессмертье познает? Я сам себе царь, господин и судья, Пред силой и властью колен не сгибаю, С добром я и гневом по жизни шагаю, Трудом своим пишу в пути добываю, Как перст, одинок я, но слабых людей В друзья и попутчики не выбираю. Я Бог, и как Бог себе поклоняюсь, Я слово свое, как Коран, почитаю. Я сам разрушитель. Я сам созидатель. И в песне своей я живу и сгораю.

Задание 2. Расскажите прозой какое-либо стихотворение так, чтобы это было похоже на случай, который произошел с вами. *Например:* расскажите, как зимним вечером вы встретили на прогулке маленького мальчика с лошастью, который перевозил дрова (на основе стихотворения Н.А. Некрасова «Мужичок с ноготок»).

Задание 3. Вспомните устойчивые словосочетания, называющие памятные места города Алматы и Казахстана.

Продолжите этот ряд:

«Зеленый базар», «Тёщин язык», «Золотой квадрат» ...

- Объясните причину появления подобных словосочетаний.
- Переведите составленный текст-рассуждение на казахский язык.

Задание 4. Дайте собственное толкование лексических значений слов, сравнительно недавно вошедших в русскую / казахскую речь. Почему данные слова получили в русском языке широкое распространение?

Беспредел, дайджест, дефолт, комикс, крутой, лизинг, маргинал, пейджер, презентация, оффшор, ресепшн, спонсор, тусоваться, шоппинг, уик-энд, электорат.

Задание 5. Дайте собственное объяснение тому, что в современном русском языке появилось большое количество английских заимствований.

Брокер, дилер, дефолт, саммит, дайджест, дресс-код, тинейджер, караоке и др.

Задание 6. Составьте портфолио своих достижений по теме «Официально-деловой стиль», «Научный стиль» и сделайте его публичную презентацию.

Задание 7. Подготовьте устное выступление на одну из тем:

- 1) Почему я выбрал профессию ... ?
- 2) Жалею ли я о своем выборе?
- 3) Что нужно делать для того, чтобы стать востребованным специалистом?

Определите стиль, жанр, функционально-смысловый тип речи текста вашего выступления.

Задание 8. Вам предстоит прочитать о морфологических признаках глагола, используемого в специально-научных целях. Как вы думаете, какая информация будет в нём?

Прочитайте текст про себя. Сопоставив свои предположения с содержанием текста, составьте текст, в котором будут заключены ваши выводы по вышеуказанному сопоставлению, представьте его устно.

Задание 9. При изучении характеристики рецензии как вторичного научного текста.

Рефлексия.

1) Подтвердите правильность тезиса: *«Имя существительное – это сердце научного текста. Оно является душой всех частей речи и образует их центр».*

2) Рассуждая, ответьте на следующие вопросы:

- А) Какой в качестве вторичного научного текста предстала перед вами рецензия?
- Б) Что нового и полезного для себя вы узнали на этом занятии?

Задание 10. Прочитайте. Изложите содержание стихотворения С.Я. Маршака в научном стиле. Перескажите содержание стихотворения наиболее простым и понятным иностранцу языком.

*Дыхание свободно в каждой гласной,
В согласных – прерывается на миг,
И только тот гармонии достиг,*

*Кому чередованье их подвластно.
Звучат в согласных серебро и медь,
А гласные даны тебе для пенья.
И счастлив будь, коль можешь их пропеть
Иль даже продышать стихотворенье.*

Задание 11. Игра «Знакомство». Работа в парах.

Представьте себе, что вы первый день на занятиях. Никто еще не знает друг друга. Пусть тот, кто в паре с вами, расскажет вам свою биографию, а вы ему – свою. Теперь пусть он представит остальным вас, а вы – его: таким образом, вы рассказываете его биографию, а он вашу. Постарайтесь представить друг друга как можно точнее и полнее.

Задание 12. Объединившись в группу из 3-5 человек, выберите тему, обсудите ее в группе и коллективно защитите выбранную тему (предварительно распределив между членами группы фрагменты-подтемы общего выступления).

Темы для обсуждения:

1. *Что объединяет праздники Наурыз и Масленица?*

2. *Какие различия существуют между праздниками Наурыз и Масленица?* и др.

Задание 13. Подготовьте экскурсию по теме «Достопримечательности нашего города» или «Прошлое, настоящее и будущее южной столицы Казахстана». Определите, о чём можно рассказать слушателям в зависимости от выбранной темы.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в процессе использования лингвориторической технологии, как показывают наблюдения и практический опыт, оттачивается речь учащихся, развивается их умение полно и правильно выражать свою мысль, выступать публично. Всё это, несомненно, способствует развитию функциональной грамотности обучающихся, становлению их профессионально-коммуникативной компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа, 2003. – 334 с.
2. Нуркеева Б.А. Полиязычное образование студентов вуза как фактор эффективности межкультурного общения // Вестник КарГУ. Сер. «Педагогика». – № 2 (78). – Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. – С. 294-299.
3. Иванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. – М.: Academia: АПК и ПРО, 2003. – 101 с.
4. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового). – М.: Изд-во РУДН, 2010. – 185 с.
5. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990. – 270 с.
6. Ворожбитова А.А. О концепции лингвориторического образования // Высшее образование в России. – 2005. – № 10. – С. 91-95.
7. Ворожбитова А.А. Лингвориторическое образование как инновационная педагогическая система (принципы проектирования и опыт реализации): монография / под науч. ред. Ю.С. Тюнникова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ФЛИНТА; Наука, 2013. – 312 с.

А.Д. Маймақова, Г.Р. Қадырова, Г.А. Қажығалиева, Б.С. Жұмағұлова

Болашақ пән мұғалімдерінің жалпы білім беретін тілдік пәндерді оқытудағы құзыреттілік-коммуникативтік тәсіл

Абай атындағы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Мақала болашақ пән мұғалімдерінің жалпы білім беретін тілдік пәндерді оқытудағы құзыреттілік-коммуникативтік тәсілді қолдану мәселесіне арналған. Бұл мәселе педагогикалық жоғары оқу орнында орыс тілін өзге тіл ретінде оқытуда мысалдар арқылы қарастырылған. Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру мақсатында көптілділік тұрғысынан іске асырылатын құзыреттілік-коммуникативтік әдістемесінің дидактикалық мүмкіндіктеріне сипаттама берілген. Лингвориторикалық технологияның әлеуеті осы әдістеме тәсілдерінің бірі ретінде айқындалған. Лингвориторикалық технология білім алушының негізгі тұлғалық сапасы ретінде сөйлеу және ойлау мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Тәжірибе көрсеткендей, бұл технология студенттердің сөйлеу мәдениетін жақсартуға, жалпы алғанда болашақ пән мұғалімдерін даярлау сапасын арттыруға ықпал етуі мүмкін. Берілген технологияны жоғары оқу орнында орыс тілін өзге тіл ретінде оқыту тәжірибесінде қолданудың нақты мысалдары келтірілген.

A.D. Maimakova, G.R. Kadyrova, G.A. Kazhigaliyeva, B.S. Zhumagulova

Competence-communicative approach to teaching General education language disciplines to future subject teachers

Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

This article is devoted to the problem of application of a competence-communicative approach to teaching of general educational language disciplines to future subject teachers. The given question is being considered as an example of teaching of Russian as a non-native in pedagogical high school. A description of the didactic capabilities of a competence-communicative methodology is given which is implemented in a multilingual context with the goal of developing the functional literacy of students. The potential of a linguo-rhetorical technology is disclosed as one of the methods of this methodology. Linguo-rhetorical technology is aimed at the formation of speech and thinking culture as the basic personal quality of the student. This technology, as practice shows, can help to improve the culture of speech of students, in general, improve the quality of training of future subject teachers. This paper gives specific examples of using this technology in the practice of teaching Russian as a non-native in the high school.

УДК 373.1; 37.026

Г.Ж. Назарова

к.п.н., Институт М.Сапарбаева, г. Шымкент, Республика Казахстан

**ПРОЕКТНАЯ МЕТОДИКА КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

В настоящее время на уроках иностранного языка широкое распространение получила проектная методика. Популярность данной технологии, как среди студентов, так и среди преподавателей объясняется тем, что, прежде всего, проектное задание непосредственно связывает процесс овладения определенным предметным знанием с реальным использованием этого знания. Причем комплексный, интегративный характер проектной работы позволяет студенту выстраивать единую картину мира, «собирая» для этого свои знания из разных источников. Это означает, что осваиваемые в учебном процессе знания, навыки и умения перестают быть «ничейными», они органично присваиваются студентами, становятся процессом самостоятельного автономного овладения системой познавательной учебной деятельности.

Ключевые слова: проектная методика, развитие познавательной деятельности, процесс обучения, учебный материал, проблемная задача, урок иностранного языка, английский язык.

ВВЕДЕНИЕ

На современном этапе образовательная система должна быть направлена на создание системы обучения, при которой обучаемый не просто много бы знал, но и что бы он научился мыслить с помощью этих знаний и развивать у учащихся потребность расширять свои знания. Проектная методика, как принцип обучения означает, что при организации обучения содержание учебного материала не даётся в готовом для запоминания виде, а предъявляется в составе проблемной задачи, в которой подлежащее усвоению содержание занимает место неизвестного искомого.

Таким образом, проектная методика не только особым образом организует содержание усвоенных знаний, но и диктует особую методику его усвоения, т. е. через мыслительные действия обучаемого по поиску этого содержания. [1]

Урок – основное организационное звено процесса обучения, на котором и осуществляется решение конкретных практических, образовательных, воспитательных и развивающих задач, обеспечивающих достижение конечных целей.

Решив использовать проект при изучении какого-либо раздела или вопроса программы, преподаватель должен разработать план проектной работы, соответствующий этапам проведения проекта (подготовительный, организация работы, учебные задачи для студентов, дать рекомендации по подбору материала; спланировать всю серию уроков, на которых предполагается использовать метод проектов). Внешняя оценка проекта, как промежуточная, так и итоговая необходима и может принимать различные формы. [2]

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Выполнение заданий проекта часто выходит за рамки урока и требует достаточно много времени, но эти усилия оправдывают себя, так как при этом решается ряд важных задач:

1. Занятия выходят на практические действия обучаемых, затрагивая их эмоциональную сферу, благодаря чему усиливается мотивация студентов.

2. Студенты получают возможность осуществлять творческую работу в рамках заданной темы, самостоятельно добывать необходимую информацию не только из учебников, но и из других источников. Они должны владеть интеллектуальными, творческими умениями.

3. В ходе работы над проектом осуществляется взаимодействие студентов друг с другом, с преподавателем, роль которого меняется: вместо контролёра он становится равноправным партнёром и консультантом.

4. В проектной работе весь учебный процесс ориентирован на студентах. Здесь, прежде всего, учитывают его интересы, жизненный опыт и индивидуальные способности.

5. Усиливается индивидуальная и коллективная ответственность студентов за конкретную работу в рамках проекта, так как каждый студент, работая индивидуально или в микро группах, должен представить всей группе результаты своей деятельности. [3]

Существуют следующие основные требования к использованию метода проектов:

1. наличие значимой в исследовательском, творческом плане проблемы требующей интегрированного знания, исследовательского поиска для её решения;

2. практическая, теоритическая значимость предполагаемых результатов;

3. самостоятельная(индивидуальная, парная групповая) деятельность студентов на уроке или во внеурочное время;

4. структурирование содержательной части проекта(с указанием поэтапных результатов и распределением ролей);

5. использование исследовательских методов:

- определение проблемы, вытекающих из неё задач исследования;

- обсуждение в движении гипотезы их решения;

- обсуждение методов исследования;
- оформление конечных результатов;
- анализ полученных данных;
- подведение итогов, корректировка, выводы (использование в ходе совместного исследования метода «мозговой атаки», «круглого стола», творческих отчётов, защиты проекта и т.п.)

Можно выделить следующие этапы разработки структуры проекта и его проведения:

1. представление ситуации, позволяющих выявить одну или несколько проблем по обсуждаемой тематике;
2. выдвижение гипотез решения поставленной проблемы («мозговой штурм»), обсуждение и обоснование каждой из гипотез;
3. обсуждения методов проверки принятых гипотез в малых группах (в каждой группе по одной гипотезе), возможных источников информации для проверки выдвинутой гипотезы; оформление результатов;
4. работа в группах над поиском фактов, аргументов, подтверждающих или опровергающих гипотезу;
5. защита проектов каждой из групп с оппонированием со стороны всех присутствующих;
6. выявления новых проблем.

Поскольку в курсе иностранного языка метод проектов может использоваться в рамках программного материала практически по любой теме, отбор тематики проводится с учётом практической значимости для студентов. Главное- это сформулировать проблему, над которой студенты будут трудиться в процессе работы над темой программы. [4]

По характеру конечного продукта проектной деятельности можно выделить следующие виды проектов в области обучения иностранного языка:

1. конструктивно-практические проекты (буклет, дневник наблюдений);
2. игровые – ролевые проекты (ролевая игра, драматизация или сочинение собственной пьесы);
3. информационные и исследовательские проекты (например, «Английский язык, как язык международного общения»);
4. проекты конкретного социологического обследования;
5. издательские проекты;
6. сценарные проекты
7. творческие работы (например, свободное литературное сочинение и литературный перевод произведения на родной язык).

Подготовка проекта включает разные уровни деятельности. Студенты могут задавать вопросы своим товарищам или искать информацию в справочниках и словарях. Если проект выполняется индивидуально, студенты могут работать над ним и дома.

При защите проекта важно учитывать следующие моменты:

- качество предоставленного материала: композиция, полнота предоставления работы, подходов, результатов, аргументированность;
- объем и глубина знаний по теме, эрудиция, межпредметные связи;
- культура речи, использование наглядных средств;
- ответы на вопросы, полнота выступления, убежденность;
- инновационность.

Логическим завершением каждого этапа обучения является контроль. Любой его вид, будь то текущий или итоговый, проверяет то, чему научили, и отражает достижение либо конечной, либо промежуточной цели обучения. Система контроля устного неофициального общения студентов должна проверять их способность решать коммуникативные задачи, достигать коммуникативные цели, используя иностранный язык как средство общения в различных ситуациях.

При контроле выполнения проектов и оценки результатов данной деятельности все критерии согласуются совместно студентами и преподавателем. Критерии оценки определяются в начале работы над проектом, определяются ее творческим характером и включают такие параметры, как:

1. Оценка собственного проекта (в зависимости от его типа по критериям дизайна, композиции, полноте содержания, информационным характеристикам, качеству решения выделенных проблем, аргументированности, убедительности и др.).

2. Оценка качества текста (глубины содержания, раскрытия проблем, связанности, последовательности, языкового оформления, редакционной стороны и др.).

3. Оценка качества презентаций (по содержательным параметрам и степени воздействия на аудиторию).

4. Оценка вклада в работу над проектом каждого участника (включая оригинальность, степень творчества, качество выполнения задач и др.).

5. Оценка умения взаимодействовать в группе (общение, сотрудничество, взаимоподдержка, деловые качества участников, работа команды и др.).

Обязательным этапом работы над проектом является **подкрепление**. Особенно важная роль преподавателя в проектной технологии на данном этапе «постпроектной работы». Эта работа направлена на закрепление и упрочение результатов овладения изучаемым языком и культурой, осуществление необходимой коррекции языковых навыков и речевых умений, поддержание потребности и интереса к самостоятельной творческой деятельности.

ВЫВОДЫ

В ходе своей педагогической деятельности, я пришла к выводу, что использование проектов как одной из форм обучения иностранному языку и контроля на старшем этапе в значительной мере увеличивает эффективность процесса образования и развития студентов средствами иностранного языка, так как дает возможность:

- включать студентов в исследовательскую, поисковую и реально практическую деятельность университета и за его пределами, что способствует их социализации;
- индивидуализировать процесс обучения, предоставив самим студентам право выбора уровня сложности учебного материала, объема и количества дополнительного материала;
- совершенствовать коммуникативную компетенцию во всех видах речевой деятельности;
- использование современных технологий для сбора и обработки информации;
- интегрировать знания из различных областей, тем самым развивая способность к осознанию целостной картины мира.

Исходя из выше изложенного, следует, что использование метода проектов на уроках иностранного языка эффективно способствует формированию фонетических, грамматических и лексических навыков и развитию познавательной деятельности учащихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. Пособие для студ. Лингв. Ун-тов и фак ин.яз. высш. пед. учеб заведений./ Н.Д. Гальскова, Н.И.Гез.-3-е изд., стер.- М.: Издательский центр " Академия", 2006

2. Салтовская Г.Н. Лингводидактический подход к проектной методике в младших классах. Пятигорск, 1997

3. Современная методика обучения иностранным языкам Н.Д. Гальскова, издательство "Аркти", Москва 2004.

4. Методика проектной работы на уроках английского языка В.В. Копылова, "Дрофа" Москва 2004.

Г.Ж.Назарова

Шет тілі сабақтарында жоба әдістемесі танымдық іс әрекетті дамытатын бір құралы ретінде қолданылуы

Мардан Сапарбаев институты,
Шымкент қ., Қазақстан

Қазіргі кезде жоба әдістемесі шет тілдер сабақтарында кеңінен қолданылады.

Бұл технологияның студенттер мен оқытушылар арасындағы танымалдылығын, әуелі жоба тапсырмасы нақты пән білімін меңгеру процесін оның шын қолдануымен тікелей байланыстыратыны арқылы түсіндіруге болады.

Сонымен қатар, жоба әдісінің кешенді, интегративтік сипаты, студенттің түрлі көздерден ақпарат «жинау» арқылы, оған өзінің бірыңғай әлемін құруға мүмкіншілік береді.

Бұл оқу процессіндегі меңгеріліп жатқан дағдылары мен қабілеттерді «өзімен өзін бос» қалдырмай, студенттер оларды дағдыланып, танымдық оқу іс-әрекет жүйесінің өзіндік автономдық меңгеру процессі болып қалыптасады.

G.Zh. Nazarova

Project methodology as a means of development of cognitive activity in foreign language lessons

At present, the project methodology has been widely used in the lessons of a foreign language. The popularity of this technology, both among students and among teachers, is explained by the fact that, above all, the project assignment directly relates the process of mastering certain subject knowledge with the real use of this knowledge. Moreover, the integrated, integrative nature of the project work allows the student to build a single picture of the world, "collecting" for this his knowledge from different sources. This means that the knowledge, abilities and skills developed in the learning process cease to be "nobody's", they are organically appropriated by students, becoming a process of independent self-mastery of the cognitive educational activity system.

Н.Ф. Немченко¹, А.Ж. Капаргазина²

¹к.ф.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nnemchenko@inbox.ru

²магистрант 2 курса, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: ainagul_k@mail.ru

К ВОПРОСУ О СИСТЕМЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПРОИЗНОШЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена проблеме формирования и корректировки английского произношения студентов языковых специальностей. В данной статье рассмотрена система фонетических упражнений, разработанных согласно системе усвоения учебного материала на основе Дублинских дескрипторов. В статье рассматриваются упражнения, которые можно использовать как установочные - первая группа упражнений. Вторая группа упражнений связана с использованием имеющихся знаний при чтении орфоэпического написания слова или предложения. Третья группа упражнений представляет собой упражнения направленные на самостоятельное использование имеющихся знаний в конкретном контексте. Четвертая группа упражнений связана с использованием фонетических знаний в более широком речевом контексте. Пятая группа упражнений направлена на выработку креативных умений студента использовать навыки в спонтанной речи.

Ключевые слова: фонетические навыки, система фонетических упражнений, Дублинские дескрипторы, фонетический коррективный курс, английское произношение, методы самокоррекции английского произношения.

ВВЕДЕНИЕ

Развитие методики обучения по совершенствованию произносительных навыков является актуальной проблемой в современной системе преподавания любого иностранного языка. Многие студенты 1 курса изучающих английский язык, имеют слабую фонетическую базу и их навыки необходимо корректировать в начале обучения.

Для решения данной проблемы многие высшие учебные заведения вводят дисциплину вводно-коррективного курса. Существует много учебно-методической литературы по практической фонетике и вводно-коррективным курсам, однако все они имеют собственные положительные характеристики наряду с определенными недостатками в системности и последовательности построения учебного материала.

Согласно современным требованиям к преподаванию фонетики, необходимо подобрать наиболее эффективные фонетические упражнения с одной стороны, и подготовить такую систему фонетических упражнений, которая бы отражала систему Дублинских дескрипторов, которые являются основой практического обучения иностранным языкам и другим дисциплинам в современной системе образования в Республике Казахстан.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Согласно системе усвоения учебного материала в ракурсе Дублинских дескрипторов возможно построить систему фонетических упражнений направленную на формирование более качественных произносительных навыков английского языка. Данные дескрипторы описывают конечный результат знаний, умений и навыков студента по завершению определенного цикла. Они включают в себя 5 главных принципов обучения:

- Знание и понимание. Результатом будет являться умение демонстрировать знание и понимание в области изучения, сформированные на основе общего среднего образования, и включают в себя определенные аспекты, связанные с наиболее передовыми знаниями в области изучения.

- Применение знаний и понимания. Студенты смогут применять свои знания и понимание способом, свидетельствующим о профессиональном подходе к трудовой деятельности или к профессии, и имеют компетенции, обычно демонстрируемые посредством формирования и обоснования доводов и решения проблем в рамках области изучения.

- Формирование суждений. Могут осуществлять сбор и интерпретацию информации для выработки суждений с учетом социальных, этических и научных соображений.

- Коммуникативные способности. Способность сообщать информацию, идеи, проблемы и решение, как специалистам, так и неспециалистам.

- Навыки обучения или способности к учебе. Имеют такие умения в области обучения, которые необходимы для продолжения обучения с высокой степенью автономности.

По каждому дескриптору составлено упражнение, направленное на соответствующий ему результат обучения.

Основываясь на вышеназванных дескрипторах к первой группе упражнений можно отнести механизмы знания и понимания механизмов порождения звуков и интонации. Таким образом студенты должны усвоить прежде всего объяснения и инструкции преподавателя. Инструкции преподавателя сводится к фразе «Выучите следующие методы самокоррекции».

Например, [æ] – монофтонг, открытый звук переднего ряда. Нижняя челюсть резко опущена, кончик языка упирается в нижние зубы, губы не растянуты. При артикуляции звука [æ] резко опустите нижнюю челюсть, проверьте широкий раствор рта с помощью зеркала;

[eɪ] – дифтонг. При произнесении ядра дифтонга [e] челюсть опущена, кончик языка упирается в нижние зубы, рот открыт широко; при произнесении второй части звука рот почти смыкается, оставляя небольшое расстояние между зубами, губы при этом слегка растянуты. Следите за тем, чтобы ядро звучало громко и протяжно, а вторая его часть значительно тише и короче.

Данная инструкция позволяет студенту используя небольшое зеркало проследить самостоятельно артикуляционную установку органов речи для произнесения определенного звука. [1, 150]

Преподаватель на занятии может помочь студенту в правильной артикуляции звуков. Закрепляется скорректированный звук на материале установочных упражнений. Звуки при этом обозначены транскрипционными значками: [eɪ] - [beɪ], [peɪ], [seɪ], [geɪ], [teɪ], [keɪ], [zeɪ]; [æ] - [bæŋ], [pæt], [sæd], [gæp], [tæp], [kæp], [zæp].

Логично, что сразу после установочных упражнений необходимо также предоставить студенту возможность отработать позиционную долготу английских гласных. Известно, что наиболее долгим любой гласный звук будет произноситься в открытом слоге, перед звонким согласным звуком и наиболее кратко гласный произносится перед глухим согласным: [li:] – [li:d] – [li:t]; [gæŋ] - [æs].

Возьмем еще один пример с дифтонгом [eɪ] и покажем на примерах его позиционную долготу в зависимости от положения в слове:

[meɪ] – [meid] – [meɪt] – студент может справиться с позиционной долготой гласного с помощью мысленного счета: «раз, два, три» будет соответствовать произношению в открытом слоге, «раз, два» будет соответствовать произнесению дифтонга перед звонким согласным, «раз» - перед глухим согласным.

Ко второй группе упражнений относятся тренировочные упражнения по произношению звуков. Эти упражнения направлены на приобретение навыков чтения, для которых необходимо сначала выучить правила чтения. Например, правила чтения буквы А а: I тип чтения – открытый слог или закрытый слог + нечитаемая е: [eɪ] - lake, fake, may, base; II тип чтения – закрытый: [æ] - rat, fat, map, cat; III тип чтения ударная гласная + r: [ɑ:] - car, arm, star, hard; IV тип чтения – открытый слог с ударной гласной + r + непроизносимая е: [eə] - care, stare, bare, mare.

А также правила чтения диффграфов и исключения из правил:

-ei - [eɪ] eight; [i:] (после согласной буквы с) perceive, receive, deceive. Исключения: [aɪ] – either, neither, height, eiderdown; [eə] – their. -ey - [eɪ] they, grey. -ai - [eɪ] train, rain. Исключение: [e] – again, against, said. -ay - [eɪ] way, may, stay. Исключение: [e] – says.[2, 16]

В этих упражнениях дается орфоэпическая норма слов и предполагается, что студент будет следить за механизмами порождения английских звуков, сохраняя в памяти соответствующие инструкции по правилам чтения. Ниже приведен пример такого упражнения.

Прочитайте следующие слова в соответствии с правилами чтения.

[eɪ] - bake, stay, eight, brain; [æ] – map, fat, rain, black, bad

Перед чтением студент должен вспомнить правила чтения гласных в данных словах. При чтении студент запоминает особенности произношения и орфографии каждого слова.

К данной группе упражнений можно отнести упражнения на контраст гласных различного подъема, долготы и согласные, отличающиеся по определенным дистинктивным признакам, например, звонкий – глухой. Необходимо напомнить студенту, что в отличие от русского языка в английском языке звонкие согласные слабые, а глухие сильные. [3, 68]

Приведем пример таких тренировочных упражнений:

Прочитайте следующие слова, обратите внимание на контраст звуков.

[i:] - [e] - Pete – pet, mete – met, deme – dem, eat – edit; [e] - [eɪ] - get – gate, pen – pain, ten – tape; [æ] - [ɒ] - black – block, cat – cot, sack – sock, at – odd.

Данное упражнение помогает студенту сравнить произношение одной буквы в разных типах чтения и различать произношение разных звуков, имеющие сходства и различия в изучаемых оппозициях.

Третья группа упражнений представляет собой самостоятельное использование студентами изученного материала. т.е. эти тренировочные упражнения направлены на орфографическое оформление звуков, звукосочетаний и интонации. Таким образом студент выводится на самостоятельное использование элементов коммуникативного продуцирования имеющихся произносительных навыков и дальнейшее закрепление установленных фонетических навыков произношения. В случае если студент сталкивается с определенными трудностями, то он всегда может обратиться к справочному материалу своего пособия.

Рассмотрим несколько примеров таких упражнений:

Распределите следующие слова по 3 колонкам в зависимости от позиционной долготы.

[ræt], [æz], [dæd], [gæs]; [li:s], [fi:], [bri:z], [bi:d], [ki:p], [mi:].

В данном упражнении при распределении слов, студент самостоятельно определяет позиционную долготу каждого слова.

[dæd] - [ræt], [æz]- [gæs]; [mi:] - [li:s] - [bri:z]; [fi:] - [bi:d] - [ki:p].

Распределите следующие слова в нужные строки в соответствии с правилами чтения ударной гласной. Прочитайте слова.

leg, happy, he, seven, box, get, sad, nest, store, lesson, pencil, stand, band, plate, rock, fare, end, bad, eve, help, hot, better, bone, hare, stone, lamp, rate, came, smoke, lot.

[e] _____; [æ] _____; [ɒ] _____; [ei] _____; [əʊ] _____; [i:] _____.

Эти упражнения направлены на отработку знаний правил чтения ударных гласных, орфографии и транскрипции слов. Студент при чтении данных слов, определяет ударную гласную букву и записывает в строку с соответствующим звуком.

Прочитайте и запишите транскрипцию следующих слов.

lake, help, from, may, spot, base, lay, set, no, he, gate, hate, Pete, rave, game, doll, rat, low, fat, lot, map, cat, vote, bank, eve, on, sand, hat, bone, net, snack, not, clap, red, hand, hope, row, fake, hot, hop, me, bed, pen, bake, of, heel.

Данное упражнение также направлено на отработку знаний правил чтения ударных гласных, орфографии и транскрипции слов. В отличие от предыдущего, это упражнение сложнее тем, что студент самостоятельно записывает транскрипцию всего слова.

Четвертая группа упражнений направлена на развитие коммуникативных способностей, связанных с различными видами речевой деятельности: восприятием звуков и интонации на слух, с формированием письменных навыков и продуцирования устных высказываний (коротких диалогов и монологов, предложенных преподавателем), т.е. подготовленной речью. Это могут быть диктанты, прослушивания связных текстов, чтение и воспроизведение диалогов и т.д.

Диктант. Прослушайте и запишите слова.

Snack, top, save, rain, gap, rose, hop, cat, Dave, boss, stay, brave, met, meet, read, deck, have, eight, lake, cock, nose.

Данное упражнение направлено на формирование навыков восприятия речи и на закрепление знаний правописания слов. Преподаватель диктует данные слова, студент записывает слова, вспоминая усвоенный материал.

Прослушайте диалог. Вставьте пропущенные слова. Прочитайте диалог. Отметьте изученные звуки.

A: I want to **eat** something.

B: **Me** too.

A: Should **we** go to **café**?

B: Can we go a little bit later, **please**? I **need** to finish this **deal**.

A: Ok, I'll wait for you.

B: Thanks, you're **nice** friend.

Данное упражнение также направлено на формирование навыков восприятия речи и на закрепление знаний правописания слов. В данном упражнении студент акцентирует внимание на определенных словах, что усиливает его концентрацию.

Пятая группа упражнений представляет собой креативные речевые образцы устной и письменной речи.

Составьте 5-7 фраз или диалог по изученным звукам и подготовьте их чтение в группе. Группа может оценить правильность произносительных навыков.

Данное упражнение является и закрепляющим приобретенные навыки, и направленными на творческое создание спонтанных, ситуативных коммуникативных единиц устной и письменной речи как индивидуальной и групповой. Студент самостоятельно составляет фразы, в которых употреблены изученные звуки. Это упражнение показывает насколько студент усвоил изученный материал.

ВЫВОДЫ

Анализ имеющейся литературы по теме исследования представляет собой многочисленные учебники, пособия по описанию фонетической системы и интонации английского языка, различию между британской и американской орфоэпическими нормами. В большинстве зарубежных учебников рассматриваются только произносительные, артикуляционные особенности произношения, в них практически нет упражнений на развитие интонационных навыков. В отечественных учебниках имеются многие аспекты описывающие процесс произношения английских звуков, которые не приводят к эффективному формированию нужных навыков, а дают только общие теоретические знания. В современных учебниках произносительные навыки формируются только исключительно на основе имитационных способностях самого студента в процессе воспроизведения аудио- и видеоматериалов.

Рассматриваемое в статье система упражнений основана на знании преподавателя всех механизмов формирования отдельных звуков, звукосочетаний и интонационных моделей, которые, возможно, не очень необходимы студентам, поскольку они могут самостоятельно корректировать свое произношение по слуховым и артикуляционным корректирующим произношение инструкциям.

Таким образом, опираясь на механизмы артикуляции звуков и интонации в родном и английском языках, а также на систему упражнений, подготовленных в соответствии с Дублинскими дескрипторами обучения, можно скорректировать имеющиеся недостатки, связанные с интерференцией родного языка, в произношении студентов, изучавших и изучающих английский язык.

Обучение правильному произношению звуков и интонации охватывает аспекты обучения правописанию, что также повышает уровень произносительных и орфоэпических умений студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Лукина Н. Д. Фонетический вводно-коррективный курс английского языка. - Москва, «Высшая школа», 1985. – 202 с.
- 2 Гоги́на Н. А. Практическая фонетика английского языка и правила чтения слов в схемах и таблицах, вводно-коррективный курс (учебно-методическое пособие). - Москва, «ТрансЛит», 2009. – 58 с.
- 3 Vassilyev V.A. English phonetics a theoretical course. - Higher school publishing house, 1970. – 345 с.

Н.Ф. Немченко¹, А.Ж. Капаргазина²

Ағылшын тілінің фонетикалық мәлімдемелерін пайдалануға арналған фонетикалық оқыту жүйесі

^{1,2} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақала шетел тілдер мамандығының студенттердің ағылшын тіліндегі айтылуын қалыптастыру және түзету мәселесіне арналған. Бұл мақалада Дублиндік дескрипторлар негізінде оқу материалдарының жүйесі бойынша әзірленген фонетикалық жаттығулар жүйесі сипатталған. Ағылшын тіліндегі фонетика сабақтарында осы жүйені пайдалану қажеттілігі негізделген. Мақалада белгілі бір дыбыстарды немесе интонацияны білу мен түсінуді сипаттайтын Дублиндік дескрипторларға сәйкес келетін жаттығуларды (жаттығулардың бірінші тобы) қолдануға болады. Екінші жаттығу тобы сөзді немесе сөйлемді орфоэпиялық жазуды оқығанда бар білімді пайдалануымен байланысты. Жаттығулардың үшінші тобы - белгілі бір контексте қолданыстағы білімді өз бетінше пайдалануға бағытталған жаттығу. Төртінші жаттығу тобы фонетикалық білімін кеңірек сөйлеу контекстінде пайдалануымен байланысты. Ақырында жаттығулардың бесінші тобы студенттің шығармашылық қабілеттерін өздігінен сөйлеу дағдыларын пайдалануды дамытуға бағытталған.

N. Nemchenko¹, A. Kapargazina²

The system of phonetic exercises for the formation of the phonetic skills of the English language

^{1,2} Sh. Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan

The article is devoted to the problem of the formation and correction of the English pronunciation of language students. This article describes a system of phonetic exercises developed according to the system of learning material based on the Dublin descriptors. The article presents the exercises that can be used as introductory instructions in the first group of exercises. The second group of exercises is connected with the use of the available knowledge when reading the spelling of a word or sentence. The third group of exercises are aimed at independent use of acquired knowledge in a particular context. The fourth group of exercises is related to the use of phonetic knowledge in a wider speech context. Finally, the fifth group of exercises is aimed at developing the student's creative abilities to use his skills in his spontaneous speech.

УДК372.878

И.А Олькова, М.Е. Какимова, А.О. Матина

Северо-Казахстанский государственный университет имени Манаша.Козыбаева,
г. Петропавловск, Республика Казахстан

irina_m_a@mail.ru, mkakimova2009@mail.ru, alidaakynova680@gmail.com

PECULIARITIES OF CREATING A COLLABORATIVE ENVIRONMENT AT THE LESSON OF FOREIGN LANGUAGE IN THE FRAME OF UPDATED CURRICULUM OF EDUCATION

This article examines the study of the construction of a foreign language lesson within the framework of the updated content of education with an emphasis on creating a collaborative environment as a means of effective work at the lesson and a strong consolidation of the material. The objective of the research is the development of methods and techniques creating a collaborative

environment. Special attention is paid to the study of the influence of group work on the general atmosphere in the classroom and the perception of information in the educational activity. In the course of the research, the methods of study, generalization, analysis, synthesis, observation, questionnaire, and experiment were used.

Key words: collaborative environment, updated curriculum of education, strategies of group work

The article is a review of the use of technology for creating a collaborative environment in the context of updated curriculum of education.

According to the constructivist theory (Hatti, 2009), the development of a student's thinking occurs when he is given the opportunity to demonstrate preliminary knowledge, associate with the unknown, question, create new assumptions, discuss in the group, thus create new knowledge. The student should not be limited and be completely dependent on the teacher in gaining knowledge; he should himself obtain and discuss with the fellow practitioners new convictions. The student is involved in the process of exchanging thoughts and it turns out the joint acquisition and formation of knowledge. In such a situation, individual capable students can come to new knowledge in rather unique ways.

The organization of work with students on any joint activity creates feelings of responsibility and cohesion, thereby developing their critical thinking. In any joint work always helps the desire for knowledge and interpersonal skills. In the course of work, it is necessary to form groups taking into account individual psychological characteristics, depending on the level of learning and cognitive activity of students.

The following rules for effective building of the lesson are given:

1. the teacher should arouse the child's interest in the subject and provide the ability to believe in your own strength and contribute to achieve success. It is necessary to use not only the personal qualities of the teacher, but also all sorts of pedagogical tricks. In order for a child to have faith in his/her own strength, the teacher will have to introduce a different system for his/her evaluation of results;

2. the program for such students should be broken down into a series of small steps. This step-by-step learning will allow the student to keep track of own progress;

3. the program should be designed so that it ensured rapid success. As a rule, students who have difficulties, have long experience of failure and frustration in their own capabilities and therefore of paramount importance the moment they realize that they can learn successfully;

4. the teacher and the student should work in close cooperation, providing the opportunity for feedback so that they can evaluate achievements and identify areas of difficulty.

A tactic that encourages a learner's interest in a subject is a collaborative environment.

A collaborative learning is an educational approach in teaching and learning, which is a group of students who work together to solve a problem, complete a task or create a product, so you need to give students more autonomy when making decisions, and become an observer and coordinator of students' actions [1, 24].

The collaborative class is a class in which the teacher understands the measure of his responsibility, not limited only by the framework of the subject being taught. The success of learning and teaching is to create an atmosphere that allows an individual to feel free and safe in the learning process. Each child, coming to the lesson, carries with it some personal problems: family, poorly learned lesson, learning goals that he did not achieve.

Along with negative emotions, the student comes with an emotional outburst: a lesson passed to «excellent», a well-written essay, a well-solved math problem and in order to switch to another lesson, he needs time. Often this «time» the teacher does not provide the student. As a result, at best, such a student will fall out at the beginning of the lesson, possibly from half the lesson, but at worst from the whole lesson. In order to create a welcoming atmosphere in the classroom, to switch and focus attention, a collaborative environment must be a necessary condition for each lesson. The basis

of the collaborative environment is trust. Creating a confidential environment in a lesson is a large percentage of the success of a lesson [2, 15].

At the beginning of the research the following questions have been asked:

-Do I know the students well, besides the information that a teacher possess in the process of their learning the subject?;

-How free are the rules and norms of behavior in my class?;

-Do pupils in my class feel comfortable working with each other?;

-Do pupils need to engage in conversation with each other in the classroom?;

-How often is laughter in my class?

And if all questions have an affirmative answer, then a collaborative environment is created.

The best way to make up a collaborative environment is group working. Success of the work as a whole will depend on how well and successfully the group is formed. The size of the group varies, depending on the content and nature of the work, it ranges from 2 to 6 people; in larger groups, the active work of all members of the group is not ensured.

The rules for organizing groups are found more useful and effective:

-groups can be created in various ways. Sometimes teachers (and students) are simply asked to work with colleagues (friends), in other cases randomly selected groups are formed. Sometimes groups are created according to the specific strengths of individuals;

-no matter how a group is formed, it is necessary to know that any newly formed group of people takes time to adapt and adapt to the characteristics of each other's character, skills and styles;

-successful groups learn to take advantage of these differences, pinpoint them at an early stage, and organize group activities accordingly;

-the stage of formation is not limited to the beginning of the work of the group. As members of the group become aware of each other, the dynamics of the group's work will gradually change, and the group will need to respond to such changes, adjusting the work as necessary.

We have highlighted next rules of work in groups:

-group activity involves the solution of more complex problems than those that can be solved individually.

-any team should be guided by a general set of rules that all its members should know and understand. This is necessary so that each group member knows what is expected of him, how his work will be distributed and supported, and how results will be achieved [3, 686].

Besides, the role of teachers plays a significant role. Group work should be organized and supported by teachers, and time should be allowed for discussion after the assignment has been completed. Teachers should support effective group work and promote positive outcomes. Working with the class should include a discussion of what will be achieved and what is planned to learn, and how the training of the entire class is related to the tasks for working in groups. During the discussion, you need to remind students about the skills, strategies, and rules they should use.

The intervention of the teacher should be delicate and model the practice recommended by the students. Ensuring team collaboration may require more support from the teacher in the initial stages. At the end of the lesson, the teacher should encourage students to reflect on the process and the results of group work. The results of cooperative work in groups. Well-organized group work contributes to the development of social interaction between students, skills for effective communication and problem solving. This ultimately encourages students to actively participate in their own learning.

Some series of lessons were observed and 3 lessons were conducted. One of the lesson did not include the elements of collaborative working.

After studying the theoretical material and conducting an experiment, we came to the following conclusion. Creating a collaborative environment has a number of positive features:

1. learning is an active process whereby students assimilate information and associate its learning with the knowledge they possess;

2. training requires solving problems that are possible subject to the active participation of his /her peers, processing and summarizing information, and not mechanical memorization and repetition;

3. students benefit from getting to know the point of view of different people;
4. learning is improved in the social environment in which students talk. During this intellectual gymnastics, students create the basis and meaning of the reasoning;
5. in a collaborative learning environment, students develop both socially and emotionally, as they listen to different points of view and are forced to express and defend their ideas. In doing so, students begin to create their own unique conceptual framework, rather than relying solely on experts or a text framework.

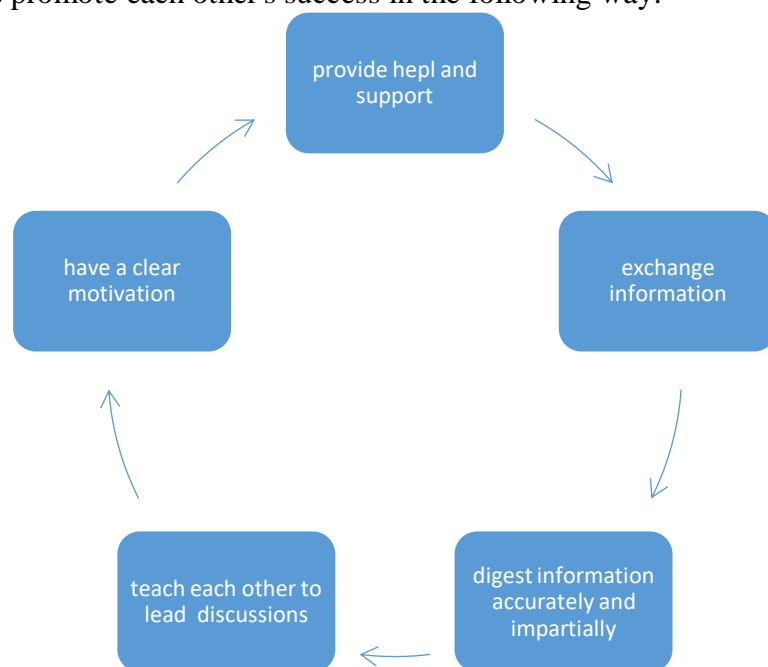
Thus, in the context of collaborative learning, students have the opportunity to communicate with their peers, represent and defend ideas, share a variety of beliefs, question other concepts, and take an active part.

For example, the exercise *Find a new friend* was conducted, which we set ourselves the task of creating pairs for further work in the lesson, as well as an additional point of exercise is to increase mood and decrease fatigue. The main condition of the problem was that the formed pairs the maximum should show that they are satisfied with their partner, regardless of who they were with each other before the lesson. The exercise “Find a new friend” allowed us to create favorable and welcoming atmosphere in the classroom.

A lesson may be started in different ways. One of the receptions is the *Good wishes* reception, when the children give good wishes to each other. Such trainings as *Feel a reliable shoulder friend!*, *Wish ball*, *Circle of joy*, *Say hello* brings pupils closer to each other, give them the opportunity to open up, overcome fear, insecurity, and students feel more confident and more comfortable working in groups. [4]

Thus, when creating a collaborative environment, applying group work on their lessons, we would like to note that the training and cognitive motivation of students decreases the level of anxiety, fear to be unsuccessful, incompetent in solving some problems, in the group above learning ability, the efficiency of learning and updating knowledge, with the joint task mutual learning, as each student contributes to the overall work, group work helps to improve the psychological climate in the classroom, development of mutual respect, ability to dialogue and argue their point view.

Practice shows that learning together is not only easier and more interesting, but also much more efficient. Moreover, it is important that this efficiency concerns not only academic success of students, their intellectual development, but also moral. Help a friend, solve any problems together, share the joy success or the bitterness of failure, it is also natural how to laugh, sing, rejoice of life. The main idea of learning in collaboration is to study together, not just something perform together! Collaboration students promote each other's success in the following way:

Picture 1. Results of collaborative learning

1. provide and accept help and support, and this is not only about help in learning, but also about purely human, friendly participation;
2. exchange information, i.e. all that necessary to complete the task;
3. digest the information communicated by comrades accurately and impartially, and try to use them with maximum benefit for themselves. Oral explanations thinking and summarizing information, transferring your knowledge and skills to others - All this leads to the systematization of knowledge, to their more conscious assimilation and to willingness to make a personal contribution to achieve a common goal. Critically listening to the explanation of the group mate, the participant gets the opportunity to add to their own and other people's knowledge ;
4. teach each other to lead discussions and argue their point of view. Intellectual conflicts develop curiosity, encourage the mastery of knowledge and to rethinking them, to a deeper penetration into studied problem, and also form many other useful qualities and skills;
5. have a clear motivation. The desire to master the knowledge strengthened by collective work in the name of a common goal; (picture 1)

Students learn more effectively with active participation in the learning process. Researchers say that, despite the subject, students working in small groups tend to learn more about what is being taught and retain the resulting knowledge rather than the same information presented in other educational formats. Students who work in collaborative groups also seem more satisfied with their classes. Group work is effective when it stimulates students to ponder and discuss the information received, to challenge and understand the opinions of others.

In conclusion, it should be noted that the teacher is responsible for ensuring that each child is comfortable in his lesson, that each child can speak and be heard and understood, so that the children understand that they can freely ask the teacher and their peers questions and expose in doubt. Human sensitivity, teacher's enthusiasm, an individual approach to each child, the creation of conditions for the development of the personality of each student by the teacher - these are the keys to a healthy working atmosphere in the classroom.

The conclusion is preliminary, further research will be continued and have more extended character. However, the general conclusions are given and they prove the necessity to apply the methods of creating a collaborative environment at the lesson of foreign language.

References

1. Дьяченко В. К. «Сотрудничество в обучении. О коллективном способе учебной работы». — М.: Наука, 1991. — С. 24–57, 60–81.– (Мастерство учителя: идеи советы, предложения).
2. Руководство для учителя, АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012
3. Ежемесячный научный журнал «Молодой ученый» № 6(86)/ 2015.- с. 686-687.
4. Хайрушева Ж.С. «Сборник упражнений и игр для создания коллаборативной среды в учебном процессе».- Тараз, 2015
5. Рассел Джесси. Формы организации обучения. //Санкт-Петербург. -2013. 57 с.

Создание коллаборативной среды на уроках по иностранному языку необходимо применять систематически. Проведенное исследование подтвердило, что совместная работа, а именно групповая является ключом к успеху и достижению поставленной цели. Нельзя не заметить, что при кажущейся многоаспектности и обширности исследований еще многие свойства и механизмы создания коллаборативной среды на уроках недостаточно познаны.

Жоғарыда айтылғандардан шет тіл сабақтарында бірлескен ортаны құру жүйелі түрде қолданылуы керек деген тұжырым жасауға болады. Зерттеу командалық жұмысты, атап айтқанда, топ - табысқа жетудің және мақсатқа жетудің кілті болып табылатынын растады. Зерттеудің көп өлшемділігі мен ауқымдылығын ескере отырып, аудиторияда

бірлескен ортаны құрудың көптеген қасиеттері және тетіктері жеткілікті түрде анықталмаған.

ӘОЖ378.016:821.512.122

Г.Ә. Сағынаева¹, М.И. Оразханова²

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Павлодар қ.

²Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, ф.ғ.к., Павлодар қ.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫН ТӘЖІРИБЕШІЛІК САБАҚТАРДА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада жоғары оқу орнында поэзияны оқыту барысындағы тәжірибелік сабақтарда қолданылатын тиімді әдістер сөз болады. Авторлар еліміздегі Назарбаев университеті мен Кембридж университетінің білім беру факультетімен бірлесіп әзірлеген ынтымақтастық оқу тәсілдерін де негізге алады. Шағын топтардағы жұмыстар мен жұптық жұмыстарға мысалдар келтіріледі. Поэзияны оқытуда әрі тәжірибешілік сабақтарда тиімді деген әдістер сипатталынып, талданады.

Кілтті сөздер: тәжірибешілік сабақ, әдіс, тәсіл, поэзия, топтық жұмыс, жұптық жұмыс.

Жоғары оқу орнында белсенді қолданылатын сабақ формасының бірі – семинар немесе практикалық сабақ. Латын тілінен аударғанда «семинар» сөзі тұқымнан өсіріп отырғызылатын көшет деген мағынада жұмсалған [1]. Егер білім беру үдерісінде лекция сабақтарындағы идеяларды тұқым беретін көшет ретінде семинар сабақтарында қондырар болса, жалпы бұл сөздің мағынасы бастапқысынан алшақтамаған деп түсінуге болады. Семинар сабақтар лекция сабақпен қатар жүре отырып, оқу материалының мазмұнын жан-жақты игеруге, студенттердің алған білімдерін өз тәжірибесінде қолдануына мүмкіндік жасайтын сабақ формасының бірі.

Бүгінгі білім беру жүйесінде білім алушының дербестігін, белсенділігін, өзіндік дамуға бағыттылығын қалыптастыру көп сөз болып жүр. Білімді тәжірибе үдерісінде қабылдау маңызды болуы себепті, бүгінде оқытудың топтық, ұжымдық нұсқасы тиімділік танытуда және насихатталуда. Қазақтың даналығында: «Көп болып көтерген жүк жеңіл» дейді. Ендеше, жұптық /топтық/ ұжымдық оқыту арқылы білім алу аса маңызды. Бұл туралы ғалымдардың пікірі көп. Ж.Пиаже, Д.Дьюи еңбектерінде ұжымдық жұмыс тиімділігі көрініс тапқан. Д.Дьюидің тәжірибесін сараптаған С.Фишман: «Керемет ойдың пайда болуы интеллектуалды дамудың көрсеткіші болды. Білім алушы өзіндік ойын құрып, сол ойды құрғаны үшін өзін жақсы сезінетіндей орта құру педагогиканың негізі болып табылды» дейді [2, 13].

Тәжірибешілік сабақтарды жүргізудің дәстүрлі түрлерінің тиімсіздігі айқындала түсуде. Атап айтар болсақ, дәстүрлі оқыту жүйесінің мынадай тиімсіз жақтары байқалады:

- белгілі тақырып төңірегінде студенттерге ортақ тапсырмалар берілуі;
- семинар тапсырмаларын қабылдау формасы баяндама, реферат, мәлімдеме түрінде ғана болуы;
- көбіне оқытушының жеке студентпен ғана жұмыс жүргізуі;
- топтың басқа мүшелерінің белсенді болмауы;
- қарастырылатын мәселе төңірегінде сұрақтардың бір бағытты болуы (тек баяндамашыға бағытталуы)
- тапсырмаларды механикалық есте сақтау мен қайталау басым болуы т.б.

Оқытудың жаңа технологиялары оқытудың ынтымақтастық үлгісін ұсынады. Студенттер өз іс-әрекеттерін ортақ жоспарлай отырып, оқу үдерісінің әр қадамында пікір алмасады. Бірлесе жұмыс жасау арқылы ортақ келісімге келеді. Бірін-бірі толықтырады, жаңа ақпараттарды өңдейді және ортақ қорытынды жасайды, ынтымақтастықта жаңа нәтижелерге қол жеткізеді. Ынтымақтастықта оқыту топ жұмысының әлеуметтік, танымдық, эмоционалдық жағын қамтамасыз етеді. Оқытудің бұл үлгісін ұйымдастыру үшін топтық оқыту әдістемесін меңгеру аса маңызды. Жұптық оқыту, шағын және үлкен топтардағы жұмыс талаптарын қадағалау тікелей оқытушының көмегімен жүргізіледі. Бұл бірнеше қадамдық жұмыс үдерісін құрайды. Атап айтқанда: оқу-жұмыс тобын құру, оқу мазмұнын жоспарлау, оқу-танымдық жұмысты жүзеге асыру, топ жұмысының нәтижесін қорытындылау және бағалау әрекеттерінен құралады.

Қазақстан Республикасы педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының бітіруші курс студенттеріне қосымша білім беру бағдарламасында (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бастамасымен Назарбаев университеті мен Кембридж университетінің білім беру факультетімен бірлесіп әзірлеген) [2] педагогикадағы ынтымақтастық оқу тәсілдері сараланған. Бағдарламада білім алушының әңгімелесу кезіндегі әлеуметтік ортасы жағдайында жетілетінін, зияткерлік жаттығу кезінде ой-пайымдарының негізін құрып, мәнін ұғатынын, қатысушылар топтық әр мүшесінің көзқарасымен танысу арқылы тынымдық деңгейде жетіле түсетінін, оқудың ынтымақтастық ортасында олардың әлеуметтік және эмоционалдық тұрғыдан да дами түсетінін, білім алушының мәтін аясында шектеліп қалмай, өздерінің ерекше тұжырымдамалық түсініктерін құра бастайтынын, осылайша ынтымақтастық оқу жағдайында қарым-қатынас жасауға, идеяларды ұсынуға және қорғауға, әртүрлі ұстанымдармен алмасуға, басқа тұжырымдамаларға сын көзімен қарауға және оған белсенді қатысуға мүмкіндік болатынын атап көрсетеді [3, 46].

Топтық жұмысқа ұсынылатын тапсырмалардың мәні зор. Жұптық жұмыстарға шағын кестелер мен салыстырма материалдарды, ұсынған тиімді. Мысалы, екі өлең мәтінін ұсына отырып, мәтіндегі идеялық, тақырыптық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды саралатуға болады. Өлең мәтініндегі көркемдік тәсілдердің қолданысын талдатуды да жұптық жұмыс тапсырмасына ұсынуға болады.

Кесте 1 – Жұптық жұмыстарға салыстырма кесте

Жаз кеші... (Н.Оразалин)	Қаңтардың келуі (Е.Раушанов)
Жаз кеші...таудың етегі... Беткейдің бәрі шалғын мол. Қыр жақтан дауыс жетеді, Созылып өрге тарғыл жол.	Ысқырығы ысқырып, Ыспа қара бұлт мініп, Желтоқсан мен қараша Жетегінде жұп құрып,
1	2
Сыбызғы кештер... Бала күн... Келеді қайдан құлаққа. Желіндей қара даланың Сыңсиды бір саз жырақта. Күбірлеп ойдың құрағы, Сұңқ етіп байғыз жылайды,Қытықтап үні жыраны, Еңіске бұлақ құлайды. Көктегі айдың көзі – мұң, Қиығын маған бұрғандай. Алай да дүлей сезімім,	Қатты келген қаңтар еді, Бұ да кетті жөніне, Әр тұсқа аппақ күрке тіктіріп. Есін жиды міскін бақ, Қар жауып тұр ұшқындап. Осы екен ғой, тәйірі, «Осал болса қыс – бұлғақ». Қойды ырғалып қарағай «Қаңтардың күні қарға адым» деп мысқылдап. Шалыс мінез тарпаң ай, Күледі ол да шалқалай. ...Шаққа тұрған жаның бар екен, Таққа міну не теңің еді, қаңтар-ай?.. [5,

Жұлмалап мені тұрғандай. Жаз кеші...таудың етегі... Беткейдің бәрі шалғын мол. Диірменнің үні жетеді, Бұлғайды қолын тарғыл жол. [4, 35 I том]	133]
---	------

Кесте 2 – Жұптық жұмыстарға шағын кесте

Көркемдік қолданысындағы жаңа үлгілер	тәсілдер	Көркемдік тәсіл қолданысындағы дәстүрлі үлгілер

«Тыңдап отырған үштік», «3-қадамдық сұхбат», «Жұптық әңгіме», «Ойлан –Жұптас – Бөліс» әдістерін де жұптық немесе үш адамнан құралған шағын топтарда қолдануға болады.

«Тыңдап отырған үштік» әдісі бойынша студенттер үш-үштен жұптасады да, өзара «шешен», «тілші», «хатшы» рөлдерін алады. Шешен рөліндегі студент тілшінің сұрақтарына жауап берсе, хатшы сұрақ пен жауаптың ұтымды не әлсіз тұстарын жазып отырады да, соңында қорытынды жасайды. Бұл әдістің тиімділігінің бір қыры, аз уақытта көп мәлімет алуында болса, екіншіден, студент талданатын мәселеге сұрақ даярлау барысында тереңірек ойланады әрі сұрақ қою мен жауап беру дағдылары қалыптасады.

«Үш қадамдық сұхбат» әдісінде төрт адамнан тұратын топтарды жұптарға бөлеміз: А және Ә, Б және В. Бірінші қадамда А Ә-ден, ал Б В-дан сұхбат алады. Екінші қадам бойынша керісінше Ә А-дан, ал В Б-дан сұхбат алады. Үшінші қадамда әр студент өз жұбынан алған ақпарат бойынша төрт адамдық топ ішінде бөліседі.

«Жұптық әңгімені» де сұрақ-жауапқа негіздей отырып жүргіземіз. Басты мақсат студенттер өздері сұрақ даярлай отырып, оған топтың басқа мүшесінің ой-пікірін анықтайды. Алған мәліметті топта талқылайды.

Аталған топтық жұмыс әдістемесінің бәрінде дерлік сұрақ-жауап әдісі белсенді қолданылады. Сұрақ-жауап бүгінгі білім беру саласында да белсенді әрі ең тиімді әдіс болып саналады. «Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану» атты еңбекте автор білім беру ұғымына қатысты қызықты аңызды мысал етеді: «...Сократ өз шәкірттерін үйретпеген, оның орнына оларға тек сұрақтар ғана қойып отырған (атақты майевтика тәсілі). Оның сұрақтарына жауап бере отырып, шәкірттері өз бойларында әу бастан қалыптасқан, бірақ ұмыт болып қалған білімді есіне түсіріп, бастарынан «суырып» алғандай болған. Бірде тіпті Сократ сұрақ қою арқылы қолөнер шеберінің сауатсыз, хат танымайтын 12-13 жасар көмекшісінің өздігімен Фалестің теоремасын («теңбүйірлі үшбұрыштың табанының бұрыштары бірдей болады») құрастыруына себепкер болған» [6, 13].

Олай болса, сұрақ қоя білу үлкен ғылымға жолашар, өнер деген ойға тұрақтаймыз. «Сұрақ қоя білу өнері сұрақты емес, сұрақтар жүйесі ретінде өзінді таба білуден басталады. Ал бұл жерде адамның тынысы неғұрлым кең болса, табар олжасы да мол әрі жарқын болады. Сұрақ қандай болса, білім алушы да сондай. Сыңаржақ сұрақтарға сана мен көңілге ұяламайтын сыңаржақ жауап аламыз» – деген ұтымды ой білдіреді әдіскер-ғалым И.Н.Ильин [7, 228].

Шағын және үлкен топтарда «уақыт шеңбері», «джиксо» (мазайка), «ақылдының алты қалпағы», «сұрақтар шеңбері», «ыстық орындық» әдістерін қолданып қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесінен талқылау жүргізуге болады.

«Қазақ поэзиясының қалыптасуы мен даму кезеңдеріне» немесе «Жыраулық дәстүрге» қатысты методологиялық карта түзудің де маңызы бөлек. Бұл тапсырма бойынша студенттер

өздігінен ізденеді. Метологиялық карта түзу үшін әдебиеттерден мәліметтер жинайды. Нәтижесінде жинақтаған мәліметтерін кестеге түсіреді.

Кесте 3 – «Дәстүр жалғастығы» ұғымына жасалатын методологиялық карта.

Жыраулық дәстүр өкілдері	Шығармалары	Қазіргі поэзия өкілдері	Шығармалары	Дәстүр жалғастығы белгілері

Топтық және ынтымақтастық оқытуда кері байланыс пен бағалаудың рөлі зор. Кері байланысты шағын эссе, бастаған өлең немесе «екі жұлдыз, бір тілек» түрінде қабылдауға болады.

Тұжырымдап айтқанда, оқытудың белсенді формалары студенттердің тек тыңдарман рөлі шеңберінде қалып қоймай, белсенді білім алушы рөліне көтерілуін көздейді. Сондықтан лекция сабақтары мен семинарларда, өзіндік жұмыс кезеңінде студенттердің өзара ой бөлісе отырып шығармашылықпен ізденуін қамтамасыз етеді. Студенттердің шығармашылық белсенділігі мен кәсіби бағыттылығын қалыптастыру жіті ойластырылған оқу үдерісі нәтижесінде жүзеге асырылады. Ынтымақтастықта оқу әдістері, оңтайлы, ұтымды, өнімді, амал-әрекеттер мен тәсілдер екенін есте тұтқан абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Исаева З.А. Формирование исследовательской культуры выпускника университета как педагогическая проблема // Формирование личности учителя: межвузовский сборник научных трудов. – Москва: Прометей, 1994. – С.85-97.

2 Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын ЖОО бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру Бағдарламасы /Тренерге арналған нұсқаулық/. – Алматы: ПШО, 2015. – 13 б.

3 Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын ЖОО бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру Бағдарламасы /Студентке арналған нұсқаулық/. – Алматы: ПШО, 2015. – 46 б.

4 Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. Т.1. – Алматы: Жазушы, 2006. – 368 б.

5 Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.

6 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009. – 328 б.

7 Педагогикалық ізденіс /Е.Н.Ильин. Тіл табыса білу өнері/. – Алматы: Рауан, 1990. – 574 б.

Есть много возможностей разнообразно эффективными методами обучения казахской поэзии провести практические занятия в высшей школе. На основе анализа лежат новые методы, которые внедряются в педагогику нашей страны в целом. Они обеспечивают творческий подход студента в процессе самостоятельной работы

There are many opportunities for variously effective methods of teaching Kazakh poetry to conduct practical classes in higher education. Based on the analysis, new methods lie that are being introduced into the pedagogy of our country as a whole. They provide the creative approach of the student in the process of independent work

Н.К. Смагулова, А.К. Курманова, С.К. Жуkenова

Ф.ғ.к., доцент, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

п.ғ.м., ак.доцент, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ: ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ

(№АР05135711 «Жаңа білім мазмұнына сай когнитивті - компенсаторлық (бейімдеушілік) стратегиялар негізінде функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың методологиясы» атты гранттық қаржыландырылған ғылыми жобасы негізінде жарияланды)

Мақалада жаңартылған білім мазмұнының негізінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Бүгінгі өзгермелі қоғамда оқытушы білім алушыға тек қана ғылым негіздерін оқытып қана қоймауы тиіс. Осы тұрғыда оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың мақсаты мен міндеттері, «функционалдық сауаттылық» ұғымы, оның даму тарихы зерттелді. Отандық және шетелдік ғалымдардың функционалдық сауаттылыққа қатысты еңбектері жүйеленіп, сараланды. Жаңартылған білім мазмұнының өзіндік ерекшелігі айқындалды. Оның дәстүрлі білім жүйесінен өзіндік жаңалығы көрсетілді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың мәні мен маңызы танытылды.

Кілт сөздер: ұлттық, білім, құндылық, жаңартылған, функционалдық, сауаттылық.

КІРІСПЕ

Бүгінгі қоғамға постиндустриалды әлемде кез келген өзгерістерге тез бейімделе алатын адамдар қажет. Сондықтан бүгінгі ұстаз шәкіртіне ғылым негіздерінен мәлімет беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, экономика кеңістігіне шығуға, яғни қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге тәрбиелеуі керек. Осы тұрғыдан келгенде, «Әлемнің өзгеруін қаласаң, сол өзгерістің алғашқысы өзің бол» деген тұжырым жаңа формациядағы мұғалім бейнесін қалыптастыруға үлкен септігін тигізуде. Себебі бүгінгі ұстаз – рухани дамыған, шығармашыл, жаңалыққа ұмтылғыш, білім құндылығын түсінетін, өз пәнін, оны оқыту әдістемесін терең білетін, жеке тұлғасын әрі қарай дамыту мотивациясы қалыптасқан білікті де білімді маман болуы тиіс. Ұлтымыздың ұлы ғалымы, ағартушы- ұстаз А.Байтұрсынов : «Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі басқаларға үйретпекші нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге баланың туғаннан бастап, өсіп жеткеніне тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап ішкі халінен хабар аларлық болу керек. Ол үшін бала турасындағы ғылымды білерге керек» [1, 252], — деп оқытушы, мұғалімдерге талаптар қояды да, ары қарай осы талаптарды орындағанда қазақ оқытушыларының да, оқушыларының да ұтатын тұстарын көрсетеді.

Осы тұста «Маған айтсаң - мен ұмытамын. Маған көрсет - сонда мен есте сақтаймын. Менің өзіме әрекет етуге мүмкіндік бер – сонда мен үйренемін» деген қытай даналығының да мәні зор. Себебі ол бізден **не істеу керек? нені өзгерту керек? нені жетілдіру керек?** деген сауалдарға жауап беруді қажет етеді. Бұның өзі «сөз үйретпейді, әрекет үйретеді» деген ұстанымның маңыздылығын көрсетеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі уақытта адамның білімі мен білімділігіне қойылатын жоғары талап тарихи заңдылық. Себебі қазіргі кәсіби білім беру жүйесі ұстаздардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Оның бірден бір дәлел ақпараттық- технология жан-жақты дамыған қоғамда білім беру кеңістігінде болып жатқан өзгерістер болмақ. Олай дейтін себебіміз, ғасырлар бойы ұрпақ болашағының кемел болуы саналы тәрбие мен сапалы білімге қатысты екенін ұғынған алдыңғы буын әрдайым білім жүйесіндегі өзгерістерге үнемі ашық болып келді. Қашанда ілгерілеуге апаратын басты шарт –сапалы білімге келіп тірелетіні заңдылық.

Еліміз егемендік алғаннан бастап, білімнің, ұлттық мәдениет пен әдебиеттің өсіп-өркендеуіне жол ашылды. «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс, оларды оқыту нәтижесі сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру қажет» деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев ұстаздар қауымының алдына үлкен міндет қойды. [2]

Өзгермелі қоғамда өмір сүріп жатқан жас ұрпақты заман сұраныстарына сай, әлемдік еңбек нарығында бәсекеге қабілетті бола алатын, өмір бойы алған білімдерін күнделікті қолдана білетін тұлға ретінде қалыптастыру мәселесін шешу үшін көптеген қадамдар жасалды, жасалып жатыр.

2012 жылғы 27 қаңтардағы Елбасы Н.Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында Мектеп оқушылығының сауаттылығын дамыту бойынша бес жылдық ұлттық жоспарды қабылдау жөнінде нақты міндет қойған еді. Ондағы басты мақсат жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, яғни оқушылардың мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдануға үйрету. Осы тұрғыдан келгенде, бразилиялық педагог П.Фрейре: «Өмірді оқыту/үйрету керек, өмірмен оқу/үйрену керек», - десе[3], XIX ғасырдың ұлы педагогы К.Д.Ушинский: «Адамды өмір бойы үйретуге болмайды, оны өмір бойы оқуға үйрету керек» дейді[3]. Себебі білім - өмірде өз қажетін таба алатын білік пен дағды. Одан «не нәрсеге үйренсек те, оның барлығы да өмірмен тығыз байланыста болғаны абзал» деген ой түйіндейміз. Бұның өзі қазіргі заманғы өмір бойы білім алу тұжырымымен үндеседі. Оған жетудің бірден бір жолы – функционалды сауаттылықты қалыптастыру болып табылады. Ал функционалды сауаттылық кез келген тұлғаның әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына ілесіп отыруы, өзінің мамандығы бойынша білімін үнемі жетілдіріп отыруын білдіреді.

«Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жолдауында «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды. Бүкіл әлемдегі сияқты, Қазақстан білім берудің жаңа әдістеріне көшу керек», - деп атап айтты. [4].

Даму тарихына келетін болсақ, «Функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60-шы жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерттеушілердің қолдануына енді. 1990 жылы ЮНЕСКО бойынша халықаралық сауаттылық жылы болып жарияланады. БҰҰ 2003-2012 жылдарды бұл ұғымның кең аясында сауаттылықтың он жылы деп жариялаған болатын.

Функционалдық сауаттылық, кеңінен алғанда, білім берудің (бірінші кезекте жалпы білім беруді) көп жоспарлы адамзат қызметімен байланысын біріктіретін тұлғаның әлеуметтік бағдарлану тәсілі ретінде түсіндіріледі.

«Функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мәселесінің бүгінгі әлемдік білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай оқыту үдерісінің орталық тұлғасы білім алушы және оның алған білімінің түпкі нәтижесі құзыреттіліктер болып белгіленуі өзектілігін арттырып отыр. Функционалдық сауаттылық – адамның ортаға тез бейімделіп, қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші. Функционалдық сауаттылық тұлғаның бүгінгі еңбек нарығында бәсекеге түсе алуға қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады. Дегенмен функционалдық сауаттылық білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Демек функционалдық сауаттылық тұлғаның сапалық сипатын арттыру тұрғысынан қарағанда жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады.

Функционалдық сауаттылық проблемасына зерттеушілер әр қырынан келгені белгілі. Атап айтсақ, білім беру философиясы тұрғысынан Б.С.Гершунский, В.В.Мацкевич, С.А.Крупник; үздіксіз білім беру аспектісінде С.А.Тангян, И.А.Колесникова; құзіреттілік тұрғысынан А.В.Хуторской, О.Е.Лебедев қарастырған. Функционалдық сауаттылықтың теориялық және практикалық жағынан зерттелуі көптеген ғылыми еңбектерге арқау болған. Нақты тоқталатын болсақ, Т.И. Акатов студенттің тілдік функционалдық сауаттылығын тілдік мәдениетпен байланыста қарастырса, Л.М.Перминова, О.Е.Лебедев оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру технологиясын зерттеген. Сондай-ақ, Н.Оразахынова, Г.М.Кенжебаева, А.К.Рауандина сынды отандық ғалымдарда қазақ тілі сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру мәселесін қарастырған.

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін оның теориялық-әдіснамалық негіздері анықталуы керектігі белгілі. Ол теориялық-әдіснамалық негіздер алға қойылып отырған келелі мәселенің бастау көздерін танытады. Дегенмен пәндік сауаттылық, функционалды сауаттылық, оқытудың түпкі нәтижесі ретінде оқушылардың игерген құзіреттіліктеріне байланысты ғалымдар жүргізілген зерттеулерді қарастыра келе, бүгінгі таңда отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде «функционалдық сауаттылық» ұғымын қолдануда бірізділік жоқ екені байқалды.

Қазіргі тез құбылмалы әлемде функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторлардың көрсеткіші ретінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі Ұлттық жоспардың қабылдануы – оқыту әдіснамасы мен мазмұнын түбегейлі жаңарту болып табылады.

Ұлттық жоспардың мақсаты - Қазақстан Республикасындағы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін жағдай жасау.

Ұлттық жоспарда мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың отандық және халықаралық практикасын зерделеу, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту бойынша шаралар жүйесін іске асырудың тетіктерін анықтау, білім мазмұнын жаңғыртуды қамтамасыз ету, стандарттар, оқу жоспарлары мен бағдарламалар, білім беру процесін оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу, мектеп оқушыларының білім сапасын бағалау және мониторинг жүргізу жүйесін дамыту, мектептің және қосымша білім беру жүйесі ұйымдарының материалдық-техникалық базасын нығайту көрсетілген.

Осыған орай, оқушылардың функциялық сауаттылығын дамытуға білім беру мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары), оқыту нысандары мен әдістері, білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі, мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары, мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі), барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы, ата-

аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлін қамтамыз ету бүгінгі білім беру жүйесінің негізгі тетіктерінің бірі.

Ғалым Ж.Қараев: «Мектептерге дәстүрлі әдістер мен тәсілдерден гөрі тиімділігі жоғары жаңа сападағы дидактикалық құрал қажет. Дүние жүзі педагог ғалымдарының пайымдауынша, мұндай құрал болып оқытудың педагогикалық технологиясы табылады. Сол себепті қазіргі кезде білім жүйелерін технологиялық негізде құру – педагогикалық ғылым мен практиканың жаңа, болашағы мол бағыты болып отыр», – дейді [5,1].

Мектеп қабырғасында оқушы бойында функционалдық дағдылар қалыптастыруда мектеп бағдарламасын жаңарту қажеттігі туындап, жаңартылған білім беру мазмұны негізінде бүгінгі күнгі білім беріліп жатыр. Орта білім мазмұнын жаңарту барысында қазіргі өмірде кең ауқымды дағдыларға көп көңіл бөлінеді. Кең ауқымды дағдылар деп – сыни тұрғыдан ойлау, алған білімді шығармашылықпен қолдану, ғылыми -зерттеу жұмыстарын орындау, ақпараттық коммуникативтік технологияны қолана білу; коммуникативтіліктік, топта және жеке жұмыс жасау, көшбасшылық біліктілігін айтуға болады. Бұл дағдылардың негізі жалпыадамзаттық және этномәдени құндылықтар болуы тиіс, оқушыларға күнделікті, сондай-ақ алдағы өмірдегі проблемаларды өздігінен шешуіне мүмкіндік береді. Жаңартылған білім мазмұны жағдайындағы мектептің ерекшелігі – оқушы – таным субъектісі, ал мұғалім оқушылардың танымдық әрекетінің ұйымдастырушысы қызметін атқарады. Осыған орай, жаңартылған білім беру мазмұнының дәстүрлі бағдарламадан төмендегідей ерекшеліктерін атап өтуге болады.

1. Пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі, яғни пән мазмұнының қарапайымнан күрделенуі.

2. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы;

3. Бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі;

4. Оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру;

5. Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік-рухани қасиеттерін қалыптастыру;

6. Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою;

7. Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы;

8. Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысу)

Жаңартылған білім мазмұны оқушының алған білімін ұзақ уақытқа сақталып, белсенді құралға айналуы үшін, ақпарат баланың танымында ойлау процестері негізінде табиғи түрде қалыптасып, жүйеленуі міндеттерін жүзеге асырады. Дәстүрлі білім беру мазмұнында қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарын дайындауда, оқу бағдарламаларын құрастыруда оқытудың психологиялық негіздері толық ескіріле бермеді. Сондықтан болуы керек қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша қалыптасқан тілдік және әдеби білім тұлғаның белсенді құралына айналмауы күрделі мәселе болды. Тілдің тек қарым қатынас құралы ретінде белсенділігін қызмет етуі деп түсінбеу керек. Кез келген тілді үйренуші тұлға дайын тіркестерді жаттау арқылы да шектеулі сөйлеу жағдаяттарында қарым- қатынасқа түсуге болады. Бірақ ол тіл үйренуде жүйелі, іргелі, ойлау процесінен өтіп, құрылым ретінде қалыптасқан ақпарат, білім қоры негізінде қалыптаспайды. Қысқа уақытқа жадыда сақталған дайын, ойсыз қолданылатын формалар ретінде қолданысқа түседі. Білім алушыда тілдік білім, ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениеті қалыптасуы үшін оның таным белсенділігін арттырып, дайын ақпаратты қабылдаушы ғана емес, ойланушы, сараптаушы тұлғаға айналдыру керек. «Сөйлеу дегеніміз – ойлау. Ойлау дегеніміз – тану, сөйлеу – қарым-қатынас жасау. Адам ойлаған кезде тілдік материалды пайдаланады және ой сөйлес түрінде беріледі [6,117].

Сондықтан тіл мен әдебиет туралы білімді ақпарат ретінде ұсынбай, баланың дербес ізденісі мен ойлауының нәтижесі ретінде қалыптасуына мүмкіндік беретін оқыту әдістемесін құру керек. Бүгінгі қоғам мен білім берудің жаңа парадигмаларының сұранысын қанағаттандыру үшін тұлғаның функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды жүйелі түрде сабақ үрдісіне енгізу заман талабы.

Білім алушы бойына оқу (оқылым, айтылым, тыңдалым, жазылым), ойлау (білу, түсіну, қолдану, талдау, салыстыру, бағалау), шығармашылық ойлау, логикалық ойлау, сыни ойлау, алгоритмдік ойлау, проблемалық ойлау, технологиялық ойлау, тілдік құзіреттілік, оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту арқылы құзіреттіліктерін қалыптастыру - жаңартылған білім беру мазмұнының басты ерекшелігі тұлғаның функционалдық сауаттылығын арттыру мақсатында екенін ескерілуі қажет.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында тілдік құрылымдар мен әдеби мәтін бір жағынан қарым- қатынас құралы және үйренуі объектісі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түркі әлемінің ойшылы Жүсіп Баласағұнның: «Білім – адам баласының ортақ қазынасы» деген терең пікіріне зер салып, ой түйсек терең мән бар. Бүкіл адамзат баласының ғылымды игеріп, жаңалықтар ашып, әлемнің жұмбақ сырларын ашқаннан бері де талай ғасыр өтті. Бүгінде біз, ақпараттық технологияның қарыштап дамыған заманында өмір сүріп жатырмыз. Ақпараттың молдығы сондай, қабылдау мен түйсінудің өзі адам баласына көп күш түсіруде. Ал осындай заманның жас өскінін қалай оқытамыз, халық даналығына бой салсақ, «жақсыға үйретеміз, жаманнан жирендіреміз». Бұл бүгінгі ұстаздар қауымының алдында тұрған үлкен міндет.

Қорыта айтқанда, функционалдық сауаттылыққа негізделіп отырған жаңартылған білім мазмұны оқушыға әр түрлі білік дағдыларын қалыптастырып, ақыл-ой қабілетін жан жақты дамытуды мақсат етеді. Осы орайда, білім беруде шәкіртке тек дайын білімді меңгертіп, оны қайталаумен шектелмей оқушының өзіндік ізденісіне, өзіндік әрекетіне бағдар беріп, өзін және жолдастарының білімін өздігінен бағалай білу дағдыларын қалыптастыру көзделеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
  - 2 Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы (17.01.2014), – Астана, 2014
  - 3 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013. – 446 б.
  - 4 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы (14.12. 2012), – Астана, 2012
  - 5 Қараев Ж. Шығармашылық пен жасампаздықтың жаңа моделі // – 2 ақпан 2004. -№2
-
- 6 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеу. – Алматы, 1990

Смагулова Н.К., Курманова А.К., Жуkenова С.К.

Функционалдык сауаттылык: жанартылган білім мазмұны

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан

В статье обсуждается функциональная грамотность учащихся на основе содержания обновленного образования. В современном меняющемся обществе учитель должен не только научить ученика основам науки. В связи с этим было изучена цель и задачи формирования функциональной грамотности ученика, концепция «функциональной грамотности», история его развития. Были систематизированы и проанализированы работы отечественных и зарубежных ученых по функциональной грамотности. Было идентифицировано особенности содержания обновленного образования. Показана его новизна от традиционной системы образования. Было продемонстрировано суть и значения формирования функциональной грамотности учащихся.

Smagulova N.K., Kurmanova A.K., Zhukenova S.K.

Functional literacy: content of updated content

Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau city, Kazakhstan

The article dwells on the main functional literacy of students based on the content of the renewed system education. In today's society which is changing so rapidly the teacher must teach the student more than just the basics of science. That is why the goal and tasks of the functional literacy of the student, by the concept of "functional literacy" and the history of his development were studied. The works of the scientists of our country and foreign scientists connected with functional literacy were systematized and analyzed. The peculiarities of the content of the renewed education were identified. The article shows the novelty of a new system of education as well as the essence and significance of the development of functional literacy of students.

UDK 853.47

L. Cherepanov, L. Donigian
Ein Kerem Agricultural School

Jerusalem, Israel
cherrypie@inbox.ru

**THE EFFECTIVENESS OF TEACHING ENGLISH THROUGH PROJECT
BASED LEARNING**

PBL is claimed to be a highly effective teaching method that provides opportunities for students to learn deep content independently. This action research examines ESL teachers' perceptions and attitudes towards PBL in an Israeli high school. The article deals with advantages and disadvantages of implementing PBL in the English classroom. The authors emphasize certain aspects how to improve using this method in their teaching environment.

Key words: Project Based Learning, teaching methods, curriculum, effectiveness, motivation.

I. Introduction

Today, many educators are looking to Project Based Learning (PBL) as a way to help students acquire deeper knowledge and raise achievement in their classrooms. It has also been recognized and practiced for teaching different subjects in Israeli Schools. In various classes at Ein Kerem Agricultural School we have been teaching English through PBL for over 5 years.

In our research, we will be focusing on the effectiveness of PBL in our ESL classes. Data will be collected from interviewing our ESL teachers who are implementing PBL in their classroom in order to learn their opinions of the various aspects involved in the PBL approach. Another source of information will be a questionnaire for the teachers to determine their attitude towards PBL as a teaching method and its effectiveness.

PBL is defined by Howard Barrows [1, 3-12] as a learning method which involves student centered learning in small groups lead by a tutor or “expert”. Defining PBL within a second language context relies on theoretical works of Beckett [2, 108-116] and Stoller [3, 19-40] among others.

The teachers applying the PBL method in Ein Kerem Agricultural School work under close supervision of a mentor throughout the project. The emphasis is put on bringing the “real” world into the classroom and taking the students out into the world for effective learning processes.

Each year our school brings together dedicated teachers and students from different schools of the country to participate in the PBL conference. A special exhibition of posters advertising their projects is arranged. The conference is a variety of an hour and a half sessions held by different presenters. During the hour break our school music band and dancing groups give a performance and many other activities take place.

PBL in our school is implemented in English classes of different levels. *Games and songs* is an example of a lower level 9-th grade group project. The students decided to choose a song in English, translate it into Hebrew, pick words they think are important to know and then create a game using these words. The final product is a collection of vocabulary board games to play and learn the new words through listening to their favourite English songs.

Another example is *Book Trailer* done by the 10th graders of advanced level in addition to the mandatory Bagrut one. The project is based on the extensive reading and the final product is the creation of a book trailer using different technologies and video editing resources.

The Origami project with the 12th grade four-pointers is dedicated to expanding the students' background knowledge of the topic through studying specially chosen texts and learning vocabulary related to the project. The final product was a *Senbazuru* or one thousand paper cranes which are sent to Hiroshima, Japan. Involvement in PBL inspired the students to choose for the mandatory Bagrut Projects such socially oriented topics as nuclear weapons, leukemia, Chernobyl, etc.

II. Data collection and analysis

2.1 Questionnaire [4] (see appendix A, appendix B)

Questionnaire item number	Strongly agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly disagree
1. Teachers are reluctant to use PBL in their classes because it is more time consuming.	1	4	1		
2. PBL can create disciplinary problems in our classroom contexts.	2		3		1
3. Students can be motivated for	5		1		

learning through PBL.					
4. Most of the Teachers can apply PBL in English language classes with basic teachers' training.	1	2		3	
5. PBL can enhance students' language skills more effectively.	1	2	2	1	
6. School administration is more concerned with the PBL product than the students' effective learning or proficiency in language skills	2	1	2	1	
7. The curriculum can also be completed within the scheduled time using PBL in the classroom.		2	1	2	1
8. In PBL students mostly speak Hebrew, not English while discussing problems.	2	4			
9. In PBL students work in groups but some often don't fully participate.	2	3	1		

From the data obtained we see that the majority of the teachers agreed that PBL motivates students to learn and forms a positive attitude towards learning (questionnaire item 3). On the other hand, almost unanimously teachers answered positively to questions 1, 8, 9 that are concerned with their reluctance to apply PBL in the ESL class because it is time consuming, students speak Hebrew rather than English and work in a group where not all members participate equally.

The data showed mixed opinion on the key question of the research (#5) – PBL effectiveness of enhancing students' language skills: 3 teachers agreed with the statement, 2 were neutral and 1 disagreed. The same conflicting results were found on the questionnaire item 2: two teachers opined that the disciplinary problems in PBL class do exist whereas the rest (1 disagrees and 3 are neutral) did not relate the classroom management issues to PBL.

Additionally, a significant difference was revealed on questionnaire item 4 concerning special teachers' training for application of PBL in ESL class: 3 agreed that with some training it is possible while the other 3 disagreed implying it can be done without any training.

Two more questions regarding problematic issues such as the administration attitude (#6) and meeting the syllabus requirements (#7) provided diverse answers. Half the asked teachers agreed that school administration is more concerned with the final product rather than with effective learning or students' proficiency in language skills, one disagreed and two were neutral. The majority agreed that PBL interferes with covering the learning material of the year, 2 disagreed and one was neutral.

2.2 Interview

The second data source was the English teachers' and the English PBL mentor's interviews. The interview posed the following questions (see Appendix C, Appendix D):

1. How effective do you think your project has been for the students?
2. What was the project about? For which class? How well did the students participate?
3. What would you change for your future PBL? Why?
4. Tell us about a highlight that resulted in doing your project.
5. Name one disadvantage you observed during your PBL.
6. Additional comments

Among favourable aspects of PBL the teachers mentioned their students' engagement in the learning process, working in groups and being creative. While telling about the highlights that resulted in doing their projects, the teachers used such words and phrases as "inspiring and empowering", "amazing ideas", "doing greater good for somebody else". They also noted that the project was more successful if it had an element of competition and the target audience reaction at the Annual PBL Conference.

However, the interview results showed that there are contradictory opinions regarding the effectiveness of PBL as a teaching method. 2 teachers noted that PBL was "insufficiently effective because some students in the groups didn't take part" as opposed to 3 teachers that emphasized its high "motivation-wise" effectiveness.

We find it interesting to note that the evidence of the PBL effectiveness for weaker and stronger students varies. Stronger students achieved more than weaker students, the teachers pointed out. Advanced groups succeeded in completing their projects whereas in low-level groups PBL was either aborted (*8-th grade Songbook project didn't work*) or only few managed to produce something (*The 9-th grade students were to make instructional grammar videos. In the end only one student did it.*)

On the other hand, weaker students benefit from teamwork in mixed ability groups because it teaches life skills which are taken into the real world, like in *Books for Bialik* project where "kids were involved in doing greater GOOD for somebody else."

As for question 5 of the interview, difficulty meeting the syllabus requirements was mentioned among the main disadvantages of PBL. Some teachers claimed that "working on the project took more time than it was planned" so they couldn't teach the required material and "the gap became clear later in the students' written assignments". Making sure that what they had planned as a PBL activity follows the goals and guidelines of the school curriculum, teachers had to do a lot of extra work which took much time. Besides, some students had the feeling that while doing PBL they were not learning English at all.

One of the major problems a teacher working with PBL faces is the manner of assessing the students' work and progress. It was mentioned that to accomplish this teachers had to think up of different methods rather than simply give students traditional exams which test their knowledge. So "improving the assessment and adding a few more milestones" were suggested.

Another interviewee opined that working in groups was difficult to monitor, since weaker students tend to "hitch a ride" at the expense of stronger students. Hence, she prefers individual work for her next project.

Furthermore, one of our colleagues was so stressed out doing PBL that she refuses to take it up again saying, "It's a nightmare and doesn't really teach a thing". Yet, she suggests doing mini projects as a complement to other teaching methods.

III. Conclusions

The most significant conclusions drawn by the teachers and the PBL mentor include:

- choosing the subject matter of PBL relevant to the students

- careful planning and scheduling stages of the project
- more structured assessment
- relying more on the students' feedback throughout the process
- empowering students with a sense of ownership.
- comprehensive training for the teachers is required to implement PBL in ESL classroom and the mentor supervision is advisable.

We think that future research should investigate the impact of PBL on each language skill. For instance, it is interesting to identify how and to what extent PBL can improve speaking, writing, listening and reading skills of ESL learners. The findings of the research would help to measure the effectiveness of PBL in improving students' language skills.

References

1. Barrows, H. (1996). *Problem Based Learning in Higher Education. New Directions for Teaching and Learning*, #68 (Winter), pp. 3-12.
2. Beckett, G.H. (2005). *The project framework: A tool for language, content and skills integration. English Language Teaching Journal*, 59 (2), 108-116.
3. Stoller, F.L. (2006). *Establishing a theoretical foundation for project-based learning in second and foreign language contexts*. In Beckett, G.H. & Miller, P.C. , Eds., *Project-based second and foreign language education: Past, present, and future*, pp.19-40. Greenwich, Ct.: Information Age Publishing.
4. The questionnaire was adapted from the study by Ghulam Dastgeer et al. *Problem-based learning in English language classes at secondary level. International Journal of Academic Research*, Vol. 3. No.1. January, 2011, Part III, pp.934-936.

The article deals with the application of PBL in the English classes. The action research focuses on benefits and problematic aspects arising from teaching through PBL. It is important to acknowledge that the findings are limited to the small number of participants. Even for successful teachers PBL is a challenge to develop and implement. Yet, it is a great method when put into practice with guidance and clear objectives. An implication for further research is to examine how teaching ESL at high school through PBL can improve basic language skills.

Настоящая статья посвящена обучению английскому языку в средней школе с помощью проектного метода, основанного на решении проблем (PBL), на примере Израильской школы в Эйв Керем. В ходе проведенного экспериментального исследования были выявлены как положительные аспекты, так и трудности, возникающие при использовании данного метода.

Teachers' Project Based Learning Questionnaire

	<i>Strongly agree</i>	<i>agree</i>	<i>neutral</i>	<i>disagree</i>	<i>Strongly disagree</i>
Teachers are reluctant to use Project Based Learning (PBL) in their classes because it is more time consuming.		✓			
PBL can create disciplinary problems in our classroom contexts.					✓
Students can be motivated for learning English through PBL.		✓			
Most of the teachers can apply PBL in English language classes with basic teachers' training.				✓	
PBL can enhance students' language skills more effectively.		✓			
The school administration is more concerned with the PBL product than the students' effective learning or their proficiency in language skills.			✓		
The curriculum can also be completed within the scheduled time using PBL in the classroom.		✓			
In PBL students mostly speak Hebrew, not English while discussing problems.		✓			
In PBL students work in groups but some often don't fully participate.		✓			

*Project Based Learning – PBL

By Larissa and Linda

Teachers' Project Based Learning Questionnaire

	<i>Strongly agree</i>	<i>agree</i>	<i>neutral</i>	<i>disagree</i>	<i>Strongly disagree</i>
Teachers are reluctant to use Project Based Learning (PBL) in their classes because it is more time consuming.			✓		
PBL can create disciplinary problems in our classroom contexts.		✓			
Students can be motivated for learning English through PBL.			✓		
Most of the teachers can apply PBL in English language classes with basic teachers' training.				✓	
PBL can enhance students' language skills more effectively.				✓	
The school administration is more concerned with the PBL product than the students' effective learning or their proficiency in language skills.	✓				
The curriculum can also be completed within the scheduled time using PBL in the classroom.					✓
In PBL students mostly speak Hebrew, not English while discussing problems.	✓				
In PBL students work in groups but some often don't fully participate.	✓				

a video.

for other questions where to

*Project Based Learning – PBL

By Larissa and Linda

Appendix C
Appendix D

Sivina

**Project Based Learning
Teacher Interview**

1. How effective do you think your project has been for the students? very
Why? b/c they engaged, participated and were eager to do stuff
2. Tell us about your project i.e. which class was it for? How well the students participated?
Origami - 10-11-12 @ beg very much, in 12G less b/c Bagout stress
Sonybook 8G didn't work
Books for Bialik 9th they loved it!
3. What would you change in the future for your next project? Timetable, planning better
Why? b/c I think that much of what didn't work had to do with me.
4. Tell us about a highlight that resulted in doing your project?
Kids got involved in doing greater Good for sb. else
5. Name one disadvantage you observed during the process of completing your project?
sometimes you run behind w/ the yearly planning especially w/ weaker classes.

Additional comments:

I still believe that w/ weaker kids it can help them more as human beings and the feeling of achievement.

УДК 372.881.111.1

G.S. Tobulbaeva

M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan
e-mail: galiya.tobulbaeva@mail.ru

COMMUNICATIVE BARRIERS AND DIFFICULTIES OF THE STUDENTS IN THE ENGLISH LANGUAGE LEARNING PROCESS

The different approaches presented by the scientists on the subject are examined and the matter of barriers classification in the learning process is scrutinized. The obtained research results may be used for making up some methodological recommendations and can help to choose the most effective methods of overcoming the language barriers in the course of studying the foreign language by schoolchildren. The position of foreign language communication in the modern world, when a foreign language is a means of communication, cognition, information predetermined the need to own all types of speech activity: speaking and listening by heart in a given foreign language, as well as reading and writing.

Communication barriers are obstacles to effective communication caused by natural, social and psychological factors arising in the communication process. In the case of a barrier, the information is distorted or loses its original meaning, and in some cases does not reach the recipient at all. Communication barriers increase the psychological distance between partners, reduce the level of mutual understanding, mutual trust and, ultimately, the effectiveness of the communication process.

Thus, the relevance of this work is due to the need to master foreign speech in the learning process and, as a result, finding ways to overcome communication barriers.

Key words: barrier, communication, cognitive, language, conversation, context, perception, technique, teaching, communicant, linguistic barrier, methods.

There are sufficient changes introduced into the sphere of science and education at the present stage of our state's development. This process is associated with the globalization and integration of Kazakhstan into the international community and declared to be significant for the economic and scientific development of the state.

People have studied foreign languages for thousands of years. The analysis of the existing researches shows that there is no clear definition of the barriers which students face when learning a foreign language and there are no structured strategies to overcome them. The conditions and factors for overcoming or comprehension (comprehending) the barriers have also not been completely investigated.

Learning a foreign language has never been a simple matter and like many other educational processes, learning a foreign language has a number of barriers. According to the definition of D.N. Ushakov, the word "barrier" stands for an impediment to any activity [1, 29]. Thus it should be inferred that the barriers have a negative impact on the educational process too impeding normal personal development and causing the stagnation of the learning process. Some of the main barriers are cognitive and communicative faced by students at different stages of learning a foreign language. According to B.F. Porshnev communication barriers is psychological barriers of different origin, which the recipient sets in the way of unwanted, tedious or dangerous information [2, 83].

In the study of foreign language communication, a barrier is a set of external and internal causes and phenomena of various kinds which arise in the process of communication in a foreign language. In their turn, communication barriers are divided into external and internal.

External communication barriers are formed as a result of the influence of such factors as features of social development, physical condition, language environment. The language barrier is a psychological set of the individual, based on low self-assessment of their knowledge of a foreign language, making it difficult to participate in communicative acts in this language [3]. Internal communication barriers emerge under the influence of the educational process, aesthetic and moral attitudes and personal principles. Internal communication barriers are entirely dependent on personality traits and are often much harder to overcome than external.

There are several barriers that affect the flow of speech in the communication process. These barriers interrupt the flow of communication from the sender to the recipient, thus making communication ineffective.

In general, perception is the way people understand the world. Each participant of the communication perceives the same information differently. The perception of a word forms associative links in human brain which may not match with the associative links of another person.

Among the problems hampering the process of communication, with the construction of dialogues in a foreign language, cognitive, psychological and perceptual barriers were highlighted. The majority of teachers believe that pupils have problems with the oral speech comprehension and the speed of processing the information perceived via oral texts in a foreign language. Students are challenged to listen, to understand words through the context in order to understand what was said, and only then in reverse order from the Russian language to translate the response. It takes a little time and has the opportunity to lose the essence of the conversation. Another important factor is the fear of students to make a mistake in the conversation conducted in a foreign language. Thus students are prone to avoid the possibility of starting a conversation, i.e. a communicative barrier is created.

It is also worth noting that there is a wide variety of online resources allowing to create a more colorful and informative language training course. However, in order to overcome some linguistic barriers completely a teacher ought to identify the root of the problem and try to remove barriers at an early stage. It is necessary to classify communicative and linguistic barriers occurring in the process of learning a foreign language at the senior stage of learning.

The language barrier is the difficulty of expressing your own thoughts or the difficulty of understanding a foreign language associated with fear or shame. Often, having studied English, it

would seem, in all its manifestations and complexities, having passed all sorts of tests and knowing exactly level, you suddenly face some kind of obstacle that can greatly hinder you. It seems that everything in the book is clear: you freely read and translate texts, after a little thought, you make up your own sentences, own a basic vocabulary. But it is worthwhile for you in life to break out somewhere beyond the limits of your usual life and find yourself, for example, at customs, at an airport, an overseas hotel, as if paralyzing you, and you cannot even remember elementary words. This means one thing - you are faced with a language barrier.

Speaking about the causes of the language barrier, it should be noted that one of the main reasons is a person's psychological insecurity, fear of making a mistake, a feeling of discomfort when communicating in English. The fear of making a mistake may be due to improper learning or improperly created conditions for learning English. Often it is the fault of those teachers with whom the student once worked: perhaps the teachers constantly corrected the student's mistakes, not allowing him to express his point of view, which is wrong. Accordingly, some errors can be corrected in the course of speech, some errors can be corrected only after the person has finished speaking.

Another possible cause of the barrier is motivation, or rather, its absence. The lack of need to speak and express your thoughts is a very important obstacle in overcoming the language barrier.

Another reason for the occurrence of the language barrier is a lack of practice in speaking, lack of active vocabulary. With a narrow lexical reserve, it will be more difficult for you to explain, as well as understand the words of an English-speaking friend.

Another equally important barrier is the phonetic. It occurs when the participants in the communicative process speak different languages and dialects, have significant defects in speech and diction, with an error in expressing sentences from a grammatical point of view. This barrier can also be generated by inexpressive speech, the abuse of a large number of sounds, parasites, language - patter or a very loud conversation.

The best results come from those people who really want to learn to speak. They "catch every word." The real desire to speak in English is one of the main components of successful learning and overcoming the language barrier.

To give confidence in communicating with a person in English can smile. When you speak English and again feel shy, smile and make eye contact with the other person. What for? Because it helps to forget about the careful design of sentences and allows you to focus on the content of the conversation.

The barrier associated with insufficient vocabulary can be resolved as follows. You can learn songs. Moreover, there are many suitable songs in English. Texts and translations are easy to find both in stores and on the Internet. At the same time, auditory memory develops and hearing perception improves.

Summarizing all the above, the following recommendations can be made:

1. If you read books in a foreign language, read books aloud, learn words and phrases - repeat them out loud and in full voice, not in a half-whisper. Watch and listen to broadcasts in a foreign language, even if you don't understand anything yet. All this has a positive effect on the speech centers of the brain.

2. Daily use what you already know, even if it is just a few words. Such an exercise will help you get used to the pronunciation of these words and speaking in a foreign language.

3. Practice with those for whom the foreign language that you are learning is also not native. This will help relieve excessive stress and fear that because of mistakes they will think badly about you.

4. Remember that for native speakers it is also important to be understood, they also often worry and think about how to formulate the idea in such a way and pronounce it more clearly. It turns out that our interlocutors, foreigners, think about us and our foreign is often better than we ourselves think about it.

5. Test your knowledge in the process of learning a foreign language. If you see progress, you may feel more comfortable and confident.

Thus, the most effective for removing the language barrier is a communicative approach in learning English.

The most effective for removing the language barrier is a communicative approach to learning English, which allows you to take into account the personal characteristics of students, allows you to give maximum practice of all language skills and speech skills, which allows you to set situations close to reality, allows you to influence the emotional world of students, cause and encourage them to communicate.

The ability to learn language depends on personal abilities to learn one or more languages. People learn languages in various ways. According to D. Carroll, this ability is the sum of four independent factors: phonological abilities to distinguish sounds and to encode, empathy, inductive ability to learn a language, and memorization [3].

Foreign methodologists emphasize the importance of linguistic, psychological and didactic factors in teaching English. However, the concept of “learning principle” is not a basic category of foreign methods and is now rarely found in publications, probably due to the fact that the term itself presupposes the dominant role of the teacher in the learning process, and is often rejected by modern teaching methods.

However, some authors recognize the need to take into account the principles of learning and highlight the following [4, 38]:

- cognitive principles: the principle of automation of speech units; the principle of using internal motivation (intrinsic motivation principle);

- the principle of using the student's personal contribution - time, attention, individual abilities, etc.

- emotional and psychological principles (affective principles): the principle of “language self”, which means that when a person speaks a foreign language, a “second self” is formed in a person, affecting his feelings, emotions, behavior, etc.; principle of interconnected mastering of the language and culture of the country of the studied language. You should also read such qualities as self-reliance, the ability to experiment and take risks when using new material in the process of speaking in English.

- linguistic principles: consideration of the influence of the native language on the mastery of a foreign language; taking into account the features of mastering the target language as an intermediate language system (interlanguage - a constantly changing language system that is between native and studied languages and is inherently individual for each student; improves as language is mastered, approaching the system of the language being studied); the principle of communicative orientation or the need to form communicative competence in the process of learning English.

There are a number of reasons that impede the development of speaking skills in a foreign language.

The following reasons can be attributed to objective ones:

- insufficient number of school materials (ex: lack of audio course);

- the teacher’s lack of language practice;

Subjective reasons include:

- lack of motivation in speaking;

- lack of vocabulary;

Low motivation of students to learn is one of the main problems at the senior stage of learning. Pupils at the senior stage of education experience enormous stress due to a significant increase in academic load, changes in the daily routine, acquaintance with a large number of teachers with different requirements and features of teaching. It is during this period that it is important to maintain the same interest in the language and make a smooth, painless transition from the specifics of teaching students to conscious learning at this stage.

Thus, in the “Teaching and Learning Classroom” Tricia Hedge emphasizes that “tasks that are aimed at the formation and improvement of speaking skills require great effort on both sides, both from the student and from the teacher in terms of the inclusion of effective factors. As an attempt

to reproduce anything in English in front of an audience or a class can lead to a high level of excitement.” [5, 24]

Concerning, Penny Ur in her textbook “Coursebook in Language Teaching” [6, 121] identifies four main types of difficulties that impede the successful mastery of oral speech in English:

Psychological discomfort. Unlike and from reading, listening and writing, speaking requires greater emancipation in front of the audience in the present period of time. Students often experience psychological discomfort while trying to speak English, in class, primarily because of the fear of mistakes, the critical attitude of others, the loss of their status, or simply shyness in front of the attention that their speech can attract.

"Nothing to say". If students do not experience psychological discomfort, students often face such a problem as “nothing to say” - lack of thoughts on any problem. Therefore, students do not have a strong stimulating motive that encourages them to verbal expression, with the exception of guilt, which obliges them to say something.

Use of the native language. In groups where all students or their part speak the same language, there is a tendency to use it, since it is easier and there is a feeling of unnaturalness of speaking with each other in a foreign language, and they also stand out less than others if they speak their own native language. "

The reason for the motivation of the communicative function is due to the situational nature. Also, the motive of activity realizes itself through the installation as a directing, regulating, selective start of activity. Very often, as the local Methodists emphasize, the reason is the violation of harmony in the system of relations. But, as well as foreign, domestic Methodists highlight the presence of a mismatch in the level of informativeness “I know - I don't know.”

Consequently, in the opinion of domestic methodologists, the main difficulties in learning to speak should include motivational problems:

- students are embarrassed to speak a foreign language, afraid to make mistakes, be criticized;
- students do not understand the speech problem;
- students do not have enough language and speech tools to solve the problem;
- students are not involved in the collective discussion of the subject of the lesson for one reason or another;
- students do not maintain the required communication duration in English.

A number of authors (A. A. Verbitsky, A. K. Markova, N. Podymov, X. Shakurov and others) point at different specific ways of overcoming barriers which can be divided into two groups: destructive and constructive strategies [7, 39]. A destructive strategy is found in the psychological protection of students, the rejection of productive resolution of critical situations, removing emotional stress and the psychological barriers of interpersonal communication.

S.D. Krashen suggests 3 teaching techniques for barrier overcoming. They are: natural approach, total physical response and suggestopedia. The first technique is when the teacher speaks only the target language in the classroom. Students may use either the first or second language. If they choose to respond in the second language, their errors are not corrected unless communication is seriously impaired. In this approach, the goal is to enable students to talk about ideas, perform tasks and solve problems in a way that is not pressured onto them [8, 55]. In other words, it is a way of easing the lesson material onto the students instead of bombarding them with loads of input.

The most important professional competence of an English teacher is the formation of a strategy and creating positive classroom community of success for overcoming various language barriers that arise in the process of learning a foreign language.

References:

1. Ушаков Д.Н., Толковый словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2013. – 800 с.
2. Поршнева Б.Ф., Социальная психология и история. Изд. 2-е. – М., 1979. – 235 с.
3. Der Einfluss außersprachlicher Faktoren auf das Erlernen des Deutschen als Fremdsprache [Электрон.ресурс]. – URL:<https://edudoc.ch/record/4081/files/zu07051.pdf> (Дата обращения:

6.12.2017).

4. Kolesnikova I.L., Dolgina O.A., A Handbook of English-Russian Terminology for Language Teaching. – Cambridge university press, Russian Baltic Information Center BLITZ: St. Petersburg. – 2001

5. Tricia Hedge, Teaching and Learning in the Language Classroom [Электрон.ресурс]. – URL: http://www.oup.hu/THedge_TeachingandLearning.pdf : дата обращения: 15.04.2018)

6. Penny Ur, A course in Language teaching. – Cambridge university press: 1991 [Электрон.ресурс] URL: <http://www.banarvan.com/DynamicContent/UsersDirectory/admin/MyFiles/Teaching%20Syllabus/penny%20ur%20old%20version.pdf> (Дата обращения: 04.11.2018).

7. Осипова А. А., Прокопенко М. К вопросу о стратегиях преодоления психологических барьеров // Российский психологический журнал. – 2014. – Т.11. – №4. – С. 38-54.

8. Krashen S.D Principles and Practice in Second Language Acquisition – http://www.sdkrashen.com/content/books/principles_and_practice.pdf (Дата обращения: 28.03.2018).

Бұл мақалада оқушылардың әртүрлі кезеңдерінде шет тілін үйрену барысында туындайтын түрлі кедергілер талқыланады. Осы мәселе бойынша шетелдік және отандық ғалымдардың әртүрлі тәсілдері қарастырылып, білім беру процесінде кедергілерді жіктеу қарастырылған. Алынған зерттеу материалдары оқулықтарды құрастыру және шет тілін меңгеру барысында оқушылар арасында тілдік кедергілерді ең тиімді әдістерді таңдау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Шет тілін сөйлеу, таным, ақпарат беру құралы сөйлеу ісінің барлық түрлеріне ие болу керектігін алдын-ала белгілеп қойған қазіргі заманғы шет тілінің жағдайы: сөйлеу және тыңдау, оқу және жазу.

Тілдік кедергілер мәселе болуы мүмкін, бірақ әртүрлі мәдениеттер мен ортадан шыққан адамдармен жұмыс істеу - инновацияны, шығармашылықты және табысты ынталандыратын нәрсе. Түрлі жұмыс орны ұсынатын барлық нәрселерді қамту жолында тілдік кедергілерді болдырмаңыз. Тілдік кедергілер жалпыға ортақ қарым-қатынасқа және жеке тұлғаларға, атап айтқанда, егер олар сөйлеспесе және қалағандарына сай келмесе немесе оқығысы келетін мерзімді басылымдар мен кітаптарды оқуға кедергі жасаса. Екі тілдесу адамдарға әлемдік мәдениетке және әмбебап диалогқа толық және тікелей қатысуға мүмкіндік береді; монолингвизм адамға тар және одан да қорқынышты дүниетанымнан шығып кетеді.

Кейбір тілдік кедергілерді практика немесе аударма, аудармашы, тілдік сыныптар, көрнекі әдістер және т.б. сияқты басқа жолмен жеңуге болады, ал кейбір кедергілер әр адамның өмірінде проблема болып табылады. Бұл кедергілер коммуникацияны тиімді ету үшін қатыспауы керек. Осылайша, бұл жұмыстың өзектілігі білім беру процесінде шетелдік сөйлеуді меңгерудің қажеттілігімен және байланыс кедергілерін еңсеру жолдарын табуға байланысты.

В этой статье рассматриваются различные барьеры, возникающие в процессе изучения иностранного языка у школьников на разных этапах обучения. Рассмотрены различные подходы зарубежных и отечественных ученых по данному вопросу, проведено исследование классификации барьеров в учебном процессе. Полученные материалы исследования могут быть использованы для составления методических рекомендаций и подбора наиболее эффективных методов преодоления языковых барьеров у школьников в процессе изучения иностранного языка.

Положение иностранного языка в современном мире, когда иностранный язык является средством коммуникации, познания, информации, предопределило необходимость владеть всеми видами речевой деятельности: говорить и слушать, читать и писать.

Языковые барьеры могут быть проблемой, но работа с людьми разных культур и происхождения - это то, что стимулирует инновации, творчество и успех. Не позволяйте

языковым барьерам стоять на пути охвата всего, что может предложить разнообразное рабочее место. Языковые барьеры препятствуют международному общению в целом и отдельным лицам, в частности, если они не могут говорить и соответствовать тем, кого пожелают, или читать периодические издания и книги, которые они хотят читать. Двуязычие позволяет людям полностью и непосредственно участвовать в мировой культуре и всеобщем диалоге; монолингвизм оставляет человека с более узким и страшным мировоззрением.

Некоторые языковые барьеры могут быть преодолены практикой или другими способами, такими как перевод, переводчик, языковые классы, визуальные методы и т.д. Тогда как некоторые барьеры действуют как проблемы в жизни каждого человека. Эти барьеры не должны присутствовать, чтобы сделать общение эффективным. Таким образом, актуальность этой работы связана с необходимостью осваивать иностранную речь в процессе обучения и, как результат, находить способы преодоления коммуникационных барьеров.